

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Teologiczny

Anna Wieradzka-Pilarczyk

**Tożsamość religijna młodych Polaków.
Próba zastosowania koncepcji Koena Luyckxa
w obszarze rozwoju religijnego**

**Religious identity of young Poles.
An attempt of Koen Luyckx concepts' application
in the area of religious development**

Praca doktorska

napisana na seminarium naukowym
z psychologii pastoralnej

pod kierunkiem
o. prof. UAM dra hab. B. Jacka. Soińskiego

Poznań 2015

**Bogu,
drogiemu mężowi Hubertowi i córeczce,
wszystkim, którzy byli dla mnie
źródłem inspiracji
- ogromna wdzięczność**

Łaska bazuje na naturze

św. Tomasz z Akwinu

SPIS TREŚCI

Wstęp	4
Rozdział 1. Psychospołeczne koncepcje rozwoju tożsamości	12
1.1. Pojęcie tożsamości w zmieniającym się świecie.....	12
1.1.1. <i>Filozoficzne i teologiczne rozumienie tożsamości .....</i>	<i>15</i>
1.1.2. <i>Tożsamość w ujęciu psychologicznym .....</i>	<i>21</i>
1.2. Etapy kształtowania tożsamości osobowej w oparciu o wybrane koncepcje.....	23
1.2.1. <i>Tożsamość i pomieszanie ról w koncepcji E.H. Eriksona .....</i>	<i>23</i>
1.2.2. <i>Koncepcja rozwoju tożsamości według Jamesa Marcii .....</i>	<i>26</i>
1.2.3. <i>Dynamizm wymiarów i statusu tożsamości w opracowaniu Koena Luyckxa ..</i>	<i>30</i>
1.3. Etapy rozwojowe istotne dla kształtowania się tożsamości osobowej.....	33
1.3.1. <i>Okres adolescencji jako próg kształtowania tożsamości osobowej.....</i>	<i>35</i>
1.3.2. <i>Etap wyłaniającej się dorosłości jako dynamiczny okres przemian tożsamościowych.....</i>	<i>41</i>
1.3.3. <i>Wczesna dorosłość jako moment kluczowy dla rozwiązania kryzysu tożsamościowego .....</i>	<i>45</i>
1.4. Współczesne uwarunkowania rozwoju tożsamości	49
1.4.1. <i>Poczucie punktualności zdarzeń życiowych.....</i>	<i>52</i>
1.4.2. <i>Rodzina jako środowisko kształtowania tożsamości.....</i>	<i>54</i>
1.4.3. <i>Edukacja jako czynnik wspierający rozwój tożsamości osobowej .....</i>	<i>58</i>
1.4.4. <i>Świat medialny jako przestrzeń współtworzenia tożsamości osobowej.....</i>	<i>60</i>
1.4.5. <i>Tworzenie intymnych związków .....</i>	<i>63</i>
1.5. Wnioski	65
Rozdział 2. Społeczno-kulturowe ramy kształtowania tożsamości religijnej	68
2.1. Psychologiczne uwarunkowania pojęć religijnych	68
2.1.1. <i>Religia.....</i>	<i>69</i>
2.1.2. <i>Religijność .....</i>	<i>79</i>
2.1.3. <i>Tożsamość religijna .....</i>	<i>89</i>
2.2. Kształtowanie tożsamości religijnej w wybranych etapach rozwojowych	101

2.2.1. Próby poszukiwania indywidualnego odniesienia do religii w okresie adolescencji	102
2.2.2. Kryzys religijności tradycyjnej w okresie wylaniającej się dorosłości	106
2.2.3. Wczesna dorosłość jako czas powrotu do praktyk religijnych	109
2.3. Elementy kształtujące religijną tożsamość	112
2.3.1. Socjalizacja religijna	113
2.3.2. Wątpliwości jako podstawa autonomii wyboru religijnego	119
2.3.3. Wewnętrzny i zewnętrzny wymiar religijności	124
2.3.4. Eksploracja i zobowiązanie obszaru religijnego	128
2.3.5. Ponowoczesne zmiany społeczno-kulturowe kształtujące tożsamość religijną	131
2.4. Wnioski	138
Rozdział 3. Problem i metoda badań własnych	141
3.1. Problem i hipotezy badawcze	141
3.2. Definicje i struktura badań zmiennych	147
3.3. Plan i etapy badań	148
3.4. Zastosowane narzędzia badawcze	148
3.4.1. Skala Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS/PL) A. I. Brzezińskiej i in.	149
3.4.2. Skala Tożsamości Religijnej (STR) A. Wieradzkiej-Pilarczyk	150
3.4.3. Skala Przekonań Post-krytycznych (PCBS) D. Hutsebauta	156
3.4.4. Skala Duchowości Teocentrycznej i Antropocentrycznej (DT-DA)	158
3.4.5. Metryczka	160
3.5. Procedura i organizacja badań	161
3.6. Próba badawcza	162
3.7. Schemat statystycznej analizy danych	168
Rozdział 4. Analiza wyników badań	169
4.1. Wymiary tożsamości religijnej: statystyki opisowe	169
4.2. Wymiary tożsamości religijnej: analiza korelacji	171
4.3. Wymiary tożsamości religijnej: analiza skupień	175

4.3.1. Tożsamość religijna a tożsamość osobowa	181
4.3.2. Tożsamość religijna a podejście do religii w kontekście chrześcijańskim	191
4.3.3. Tożsamość religijna a duchowość teocentryczna i antropocentryczna	192
4.3.4. Tożsamość religijna a płeć	194
4.3.5. Tożsamość religijna a samoocena zaangażowania religijnego.....	198
4.3.6. Tożsamość religijna a religijna socjalizacja	200
Rozdział 5. Podsumowanie i interpretacja wyników badań.....	208
5.1. Weryfikacja hipotez	208
5.1.1. Statusy tożsamości religijnej a grupa wiekowa	208
5.1.2. Natężenie wymiarów tożsamości osobowej a natężenie wymiarów tożsamości religijnej.....	210
5.1.3. Statusy tożsamości religijnej a statusy tożsamości osobowej.....	211
5.1.4. Statusy tożsamości religijnej a podejście do religii w kontekście chrześcijańskim.....	212
5.1.5. Statusy tożsamości religijnej a duchowość teocentryczna i antropocentryczna	213
5.1.6. Statusy tożsamości religijnej a płeć	216
5.1.7. Statusy tożsamości religijnej a samoocena zaangażowania religijnego	216
5.1.8. Statusy tożsamości religijnej a retrospektywna ocena religijnego zaangażowania rodziców w okresie dzieciństwa ankietowanych oraz aktualnego zaangażowania.....	218
5.1.9. Statusy tożsamości religijnej a retrospektywna ocena zaangażowania w religijne wychowanie dzieci przez rodziców.....	222
5.1.10. Podsumowanie.....	223
5.2. Czynniki kształtujące religijną tożsamość – wnioski z badań	224
5.3. Pastoralne implikacje uzyskanych wyników	239
Zakończenie	255
WYKAZ SKRÓTÓW	262
BIBLIOGRAFIA.....	264
SPIS RYSUNKÓW	282
SPIS TABEL.....	284
ANEKSY	286

Wstęp

„Człowieka (...) nie można do końca zrozumieć bez Chrystusa. A raczej: człowiek nie może siebie sam do końca zrozumieć bez Chrystusa. Nie może zrozumieć ani kim jest, ani jaka jest jego właściwa godność, ani jakie jest jego powołanie i ostateczne przeznaczenie”¹.

Słowa Jana Pawła II, wygłoszone do Polaków 2 czerwca 1979 r., już u początku prezentowanej pracy ukazują istotę poszukiwań, które zostaną w niej przedstawione. Poszukiwań skupionych na człowieku z jego pytaniami o fundament, sens i cel własnego istnienia. Podstawowym pytaniem zawartym w przedstawionej dysertacji jest bowiem to, które od setek lat człowiek sobie stawia, a które zawiera się w dwóch słowach: „kim jestem?”. Człowiek, poszukując własnej tożsamości, dokonuje autorefleksji, zwraca się do osób w swoim otoczeniu. Osoba wierząca stawia także to pytanie w odniesieniu do Boga. W Nim i z Nim próbuje zrozumieć siebie, odnaleźć fundamenty własnego istnienia, powołania oraz ostateczny cel swojej egzystencji.

W ten kontekst tak głębokiej tajemnicy jaką jest osoba wchodzi nauka, próbująca wspomóc człowieka w jego integralnym rozwoju. Nie można bowiem zrozumieć człowieka bez odniesienia do wszystkich wymiarów jego istnienia, począwszy od ciała i psychiki, aż po wymiar duchowy. Chociaż poszukiwania naukowe nie są w stanie dokładnie opisać czy empirycznie zbadać duchowego wymiaru życia człowieka, to poprzez dokonywane analizy psychicznych i społecznych aspektów jego życia próbują wskazać w nim przestrzeń, która ostatecznie w zetknięciu z łaską Boga „czyni go nowym”. W codziennym życiu ujawnia się to jako dojrzałość ludzka, religijna i dalej chrześcijańska.

Pytanie o tożsamość stanowi dla człowieka dzisiejszych czasów duże wyzwanie. Ujawniający się współcześnie kryzys tożsamości² (por. EG 78) wiąże się w swych podstawach z sytuacją ponowoczesnego społeczeństwa. Sekularyzacja, promująca obraz wolnego człowieka, żyjącego z dala od wartości religijnych, staje się dla współczesnego

---

¹ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej na Placu Zwycięstwa*, Warszawa, 2 czerwca 1979, <http://ekai.pl/biblioteka/dokumenty/x537/homilia-jana-pawla-ii-wygloszona-podczas-mszy-sw-na-placu-zwyciestwa/?print=1> [dostęp: 10. 06. 2015]

² Por. Z. Kroplewski, *Człowiek w kryzysie tożsamości*, „W drodze” 1993, 3, 42-50.

chrześcijanina „areną codziennej konfrontacji”³, która często przy braku jednoznacznych, czytelnych wzorców rodzinnych, promowaniu przez media powierzchownego i egocentrycznego stylu życia zanurzonego w relatywizmie prawd, staje się walką o zachowanie własnej tożsamości religijnej. Niebezpieczeństwo utraty wiary, która związana jest z obumieraniem więzi z Bogiem, oschłością serca i pozostawaniem w egzystencjalnej pustce, stanowi we współczesnym, zlaicyzowanym świecie realne zagrożenie (por. NEL 6). Ujawniające się coraz to nowe konteksty dynamicznie zachodzących przemian, dotyczących w swej istocie ludzkiego odniesienia do Transcendencji, wymagają spojrzenia na religijną tożsamość z punktu widzenia procesów stanowiących jej fundament, a także czynników wspierających i utrudniających jej rozwój.

Obszarem dość szeroko podejmowanym w naukach psychologii rozwojowej są badania dotyczące tożsamości osobowej. Począwszy od E.H. Eriksona pytania dotyczące wchodzenia w okres dorosłości zainspirowały wielu badaczy m. in. J. Marcie, M.D. Logana, C.E. Frantz, K.M. White, P. Olesia, H. Harwas-Napierała⁴, do zajęcia się tym konstruktem osobowościowym. Szczególne zasługi ma w tej dziedzinie zespół prof. Anny I. Brzezińskiej, który w ostatnich latach (2012-2015) przeprowadził w Polsce szerokie badania z zakresu dochodzenia osób do dojrzałej tożsamości oraz czynników zaburzających i umacniających ten proces⁵. Na potrzeby wspomnianych badań zostało zaadoptowane narzędzie, którego autorem jest Koen Luyckx z Uniwersytetu w Leven, wraz ze współpracownikami. Powstała Skala Rozwoju Wymiarów i Statusów Tożsamości (DIDS/PL) oraz oryginalna jej wersja stały się podstawą badań dotyczących tożsamości osobowej zarówno w Polsce jak i za granicą.

---

³ Por. Benedykt XVI, *Przemówienie do uczestników zgromadzenia plenarnego Papieskiej Rady ds. Kultury*, 2008, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/radarodziny_01122011.html, [dostęp 06.09. 2012]

⁴ Zob. J.E. Marcia, *Development and validation of ego – identity status*. „Journal of Personality and Social Psychology”, 1966, 3 (5), 551-558; Tenże, *Identity in adolescence*, w: J. Adelson (red.) *Handbook of adolescent psychology*, New York 1980, 159-187; M.D. Logan, *A reconceptualization of Erickson's theory: the repetition of existential and instrumental themes*, „Human Development”, 1986, 29, 125-136; C.E. Frantz, K.M. White, *Individuation and attachment in personality development: extending Erickson's theory*, „Journal of Personality”, 1985, 53, 2, 224-256; P.K. Oleś, *Psychologia człowieka dorosłego*, Warszawa 2011; B. Harwas-Napierała, *Tożsamość jednostki w epoce współczesnych przemian*, w: B. Harwas-Napierała, H. Liberska (red.), *Tożsamość a współczesność. Nowe tendencje i zagrożenia*, Poznań 2007.

⁵ Badania zostały przeprowadzone w ramach Grantu Narodowego Centrum Nauki OPUS 2 pt.: *Mechanizmy formowania się tożsamości w okresie przejścia z adolescencji do dorosłości: regulacyjna rola emocji samoświadomościowych*.

Do dziś jednak nikt nie podjął się zestawienia wiedzy dotyczącej tożsamości osobowej z religijną. Stanowiło to dla autorki istotny impuls do pochylenia się nad tematem tożsamości religijnej, z punktu widzenia przemian tożsamościowych jakie zachodzą wśród młodych Polaków w aktualnej sytuacji społeczno-kulturowej. Analiza literatury dotycząca opisywanego tematu wskazuje, że nasza wiedza dotycząca tożsamości religijnej i zdolności młodych ludzi do autoidentyfikacji religijnej jest wciąż bardzo ograniczona. Więcej na ten temat można znaleźć w literaturze z dziedziny socjologii, niż teologii czy psychologii i jest ona zasadniczo ukierunkowana na społeczne procesy zachodzące w społeczeństwie niż na interesującą autorkę autoidentyfikację z rzeczywistością Transcendentną. Zasadniczo polska literatura zajmuje się szeroko teoretycznym i empirycznym opisem dotyczącym ludzkiej religijności, ale nie tożsamości religijnej. Wstępne próby opisanego konstruktu podjął się Tomasz Homa⁶, a badań - R. Jaworski i P. Sikorski⁷. Do dziś jednak wyniki empirycznych weryfikacji nie doczekały się publikacji naukowych. Szersze opracowania na ten temat można znaleźć w literaturze anglojęzycznej.

Tym obszarem badawczym od strony teoretycznej zajęli się: J. Marcia, B.A. Griffith i J.C. Griggs, G.D. Bertram-Troost, S.A. de Ross, S. Miedema⁸. Spróbowali oni jako pierwsi podjąć teoretyczną refleksję dotyczącą przeniesienia procesów ważnych dla tożsamości osobowej na grunt obszaru religijnego. S. Veerasamy⁹ oraz D.M. Bell¹⁰ w oparciu o teorie E.H. Eriksona i J. Marcii podjęli także próbę skonstruowania narzędzi do badań dotyczących tożsamości religijnej, jednak skonstruowane narzędzia nie spotkały się jeszcze z szerszym zastosowaniem w obszarze badań dotyczących tożsamości religijnej. Tak wąski zakres opracowań teoretycznych i badawczych związanych z tożsamością religijną oraz brak w literaturze opracowań dotyczących zagadnienia tożsamości od strony pastoralnej troski o człowieka, stanowią dla autorki fundament do szczegółowego przyjrzenia się opisywanemu tematowi, w tym stworzenia

---

⁶ Por. T. Homa, *Dylematy tożsamości, także Polaka*. „Horyzonty wychowania”, 2005, 4(7), s. 239.

⁷ https://www.youtube.com/watch?v=Bb_cCtnXaME [dostęp: 05. 08. 2013].

⁸ Zob. J.E. Marcia, *Development and validation of ego...*, dz. cyt., 551-558; B.A. Griffith, J.C. Grigg, *Religious identity status as a model to understand, asses, and interact with client spirituality*, „Counseling and values”, 2001, 46, 14-25; G.D. Bertram-Troost, S.A. de Ross, S. Miedema, *Religious identity development of adolescents in Christian secondary schools: effects of school and religious rack grounds of adolescents and their parents*, „Religious education”, 2007, wiosna, z. 102, nr 2, 132-150;

⁹ Por. S. Veerasamy, *Development and preliminary validation of the Religious Identity Development Scale*, (Doctoral dissertation, University of Maryland, College Park), 2003, „Dissertation Abstracts International”, 64, 1-B, 460, <http://search.proquest.com/docview/305567699> [dostęp: 02. 04. 2015]

¹⁰ D.M. Bell, *Religious identity. Conceptualization and measurement of religious self*, 2009, Doctoral dissertation, <http://search.proquest.com/docview/305093315>, s. 11, [dostęp 03.04.15].

teoretycznego opracowania tożsamości religijnej w oparciu o nowe narzędzie badawcze Skalę Tożsamości Religijnej (STR). Przedstawione studium ma charakter interdyscyplinarny i zostało przeprowadzone z punktu widzenia psychologii pastoralnej, której źródła należą do obszarów dwóch nauk: teologii i psychologii. Zgodnie z definicją psychologii pastoralnej rozumianej jako dział psychologii, który bada procesy psychologiczne zachodzące w sytuacjach duszpasterskich¹¹, dysertacja zwraca uwagę na dwa źródła wykorzystane w pracy. Pierwsze stanowią prawdy objawione stanowiące fundament wiary, na której i wokół której dokonują się wszelkie duszpasterskie działania. Druga dotyczy psychologicznych koncepcji teoretycznych i przesłanek empirycznych, mających stanowić wskazówkę dla działań pastoralnych badanego obszaru.

W dysertacji tożsamość religijna rozumiana jest jako: *wewnętrzna autoidentyfikację z rzeczywistością nadprzyrodzoną, tworzoną przez osobę w dynamicznym procesie integracji indywidualnego oraz społecznego obrazu religijności. Tworzenie tożsamości opiera się na dynamicznie i naprzemiennie zachodzących procesach eksploracji i zobowiązania. Na poziomie eksploracji człowiek styka się z rzeczywistością religijną i poznaje ją na różnych poziomach. Następnie angażuje się w nią uwewnętrzniając jako wartość, według której kształtuje swoje życie, bądź ją neguje poszukując innych form religijności, istotnych z punktu widzenia jego potrzeb, światopoglądu, tradycji i określonych kulturowo norm.* Projekt badań przeprowadzonych został wśród 599 osób w trzech grupach wiekowych: późnej adolescencji (18 lat), wylaniającej się dorosłości (19-25 lat) i wczesnej dorosłości (26-40 lat) czyli osób przygotowujących się i dopiero podejmujących ról charakterystycznych dla dorosłości. Badania ukierunkowane zostały na poszukiwanie mechanizmów odpowiedzialnych za kształtowanie tożsamości religijnej w oparciu o wymiary i statusy tożsamości osobowej, wybrane komponenty religijności i duchowości oraz wybrane zmienne demograficzne, takie jak: płeć, religijne wychowanie oraz zaangażowanie w religijny obszar respondentów oraz ich rodziców. Proces kształtowania tożsamości religijnej został dodatkowo wpisany w aktualnie występujący kontekst zmian społecznych i kulturowych. Tożsamość religijna jako uwewnętrzniona autoidentyfikacja z rzeczywistością nadprzyrodzoną stanowi podstawę religijnego doświadczenia, a także podejmowanych praktyk religijnych. Poziom

---

¹¹ M. Szentmartoni, *Psychologia pastoralna*, Kraków 1995, s. 11.

autodeklaracji związany z procesami eksploracji i zobowiązania jest ważnym elementem odnoszącym się do jednego z najistotniejszych elementów ludzkiej religijności, jaką jest obraz Boga oraz otwartość na tworzenie z Nim więzi. Będąc źródłem dalszych samookreśleń, związanych m. in. z wyznaniem religijnym, stanowi konstrukt bardziej podstawowy niż tożsamość konfesyjna.

W pracy przyjęto założenie mówiące o tym, że każda osoba posiada religijną tożsamość, gdyż każdy został stworzony jako *homo religiosus*. Różnice mogą polegać na osobistym odniesieniu do rzeczywistości nadprzyrodzonej, mogą być związane z wyznaniową autoidentyfikacją czy przeciwnie, z przyjmowaną postawą agnostyka lub osoby niewierzącej. Skala Tożsamości Religijnej (STR) skonstruowana na potrzeby szczegółowego opisu obszaru tożsamości religijnej nie ma być ukierunkowana na jakieś szczególne wyznanie religijne. Z jednej strony ma to pozwolić na przeprowadzenie badań wśród szerokiej grupy osób, z drugiej dać także możliwość zastosowania tego narzędzia w określonych denominacjach religijnych, poprzez korelację z narzędziami do badań religijności wyznaniowej lub uzupełnienie jej ilustracją jakościową.

U podstaw teoretycznych założeń prezentowanej pracy znalazły się koncepcje takich badaczy jak E.H. Erickson, J. Marcia, a przede wszystkim współcześnie dopracowana teoria tożsamości osobowej K. Luyckxa i współpracowników. Koncepcja ta ujmuje tendencje ujawniające się w postnowoczesnym społeczeństwie, związane z przedłużaniem czasu dochodzenia do dorosłości, w tym także dojrzałości osobowej i religijnej. Ponadto opracowane przez badaczy z Belgii narzędzie badawcze – Model Podwójnego Cyklu Formowania się Tożsamości (*Dual-Cycle Model of Identity Formation*), które stało się inspiracją do stworzenia Skali Tożsamości Religijnej (STR), zawiera oprócz wymiarów tożsamości: eksploracji wszcz, eksploracji w głąb oraz zobowiązania i identyfikacji z nim, ważny wymiar eksploracji ruminacyjnej, nie uwzględniany we wcześniejszych, klasycznych teoriach ani w tworzonych na ich podstawie wspomnianych narzędziach badawczych. Na jego podstawie można opisać szczególnie ważne dla rozwoju tożsamości momenty kryzysów, wyciągnąć wnioski dotyczące zarówno występujących deficytów, jak i koniecznych obszarów pomocy, co ma istotne znaczenie z punktu widzenia działań psychologii pastoralnej.

Zastosowana w dysertacji metoda pracy składa się z dwóch części: teoretycznej i empirycznej. W części teoretycznej zastosowane będą metody właściwe dla prac teologicznych czyli dokonana zostanie analiza istniejącej literatury dotyczącej obszaru

tożsamości religijnej oraz dokonane zostanie syntetyczne uporządkowanie poszczególnych aspektów poruszanego zagadnienia. W części empirycznej, aby odpowiedzieć na pytania badawcze i by zweryfikować postawione hipotezy, zostanie zastosowana specyficzna metoda badań psychologicznych jaką jest metoda kwestionariuszowa. Do zgromadzenia danych dobrane zostaną narzędzia badawcze takie jak: Skala Tożsamości Religijnej (STR), Skala Rozwoju Wymiarów i Statusów Tożsamości (DIDS/PL), Skala Postaw Post-krytycznych (PCBS), Skala Duchowości Teocentrycznej i Antropocentrycznej (DT-DA) oraz Kwestionariusz Aprobaty Społecznej (KAS). Następnie dokonana zostanie ilościowa i jakościowa analiza zebranego za pomocą skal materiału. Interpretacja wyników badań nastąpi w formie dyskusji, weryfikacji hipotez oraz poprzez wyciągnięcie wniosków psychologicznych i pastoralnych.

Do kolejnych etapów pracy należy więc: 1. analiza dostępnej literatury dotyczącej obszaru tożsamości osobowej i religijnej; 2. skonstruowanie teoretycznego modelu tożsamości; 3. opracowanie Skali Tożsamości religijnej i dokonanie jej psychometrycznej weryfikacji; 4. przeprowadzenie badań właściwych; 5. analiza wyników i weryfikacja ich pod kątem dostępnej literatury i opracowanego modelu tożsamości religijnej; 6. wyciągnięcie wniosków i próba wskazania możliwości zastosowania ich w pastoralnej działalności Kościoła.

Prezentowana praca podejmuje próbę poszukiwania odpowiedzi na pytanie dotyczące związków zachodzących pomiędzy wymiarami i statusami tożsamości osobowej i religijnej. Stąd istotnym terenem prowadzonych badań są te dwa obszary tożsamościowe, które następnie ze sobą skorelowane mają wskazać na ich rozwojowe współlistnienie i współtworzenie. W pracy postawiono także pytanie o istnienie związków pomiędzy statusami tożsamości religijnej a pozostałymi zmiennymi niezależnymi w postaci chrześcijańskiego podejścia do religii oraz duchowością teocentryczną i antropocentryczną. Wnioski mają posłużyć weryfikacji założeń teoretycznych i empirycznych głównego tematu pracy oraz wskazać na powiązania tożsamości religijnej z wybranymi elementami religijności i duchowości człowieka. Natomiast zestawienie statusów tożsamości religijnej z samoopisem badanych, dotyczącym religijnego zaangażowania respondentów i ich rodziców, posłuży wyciągnięciu wniosków dotyczących czynników wspierających i utrudniających rozwój religijnej tożsamości.

Jednym z zamiarów przeprowadzonych analiz i przedstawionych na ich podstawie wniosków pastoralnych jest zwrócenie uwagi na możliwość twórczego współdziałania teologii i psychologii w obszarze integralnego rozwoju osoby wierzącej. Wyniki dokonanych analiz mogą wskazywać na określone formy duszpasterskiej aktywności, ich intensywność oraz ukierunkowanie, a także na te momenty życia człowieka, które wydają się być najbardziej „wrażliwe” dla kształtowania religijnej tożsamości, jak i przeżywania religijnych kryzysów. W przypadku osób znajdujących się w sytuacji tożsamościowego zamętu, ukazanie deficytów i zasobów tożsamościowych w wymiarze społecznym i indywidualnym, może pomóc osobom zajmującym się szeroko pojętą formacją stworzyć programy o charakterze profilaktycznym i terapeutycznym, wspomagające rozwój religijnej tożsamości. Wnioski także mają posłużyć uwypukleniu i podkreśleniu istoty ewangelizacyjnej i misyjnej działalności Kościoła jako miejsca kształtującego ludzką kulturę, poprzez którą wyraża się ludzka tożsamość (por. NEL 23), a także przestrzeni wzmacniania wiary i tożsamości chrześcijańskiej, nadającej chrześcijańskiemu życiu nowy entuzjazm i uzasadnienie (por. RMs 2)

Chociaż praca w swej istocie nie skupia się na tożsamości wyznaniowej, lecz dotyka bardziej podstawowego konstruktu, jakim jest tożsamość religijna w ogóle, nie można pominąć faktu, że w klimacie polskiej rzeczywistości będzie ona zasadniczo dotyczyła tożsamości religijnej chrześcijan. Dokonana interpretacja uzyskanych wyników będzie więc ze swej istoty ukierunkowana chrześcijańskim spojrzeniem na osobę człowieka wyznającego wiarę w Trójcę Świętą. Rdzeniem tożsamości chrześcijańskiej jest przynależność do Chrystusa, który stanowi centrum i fundament wiary zapoczątkowanej w sakramencie chrztu (por. EG 144) i doświadczanej przez całe życie w wymiarze osobistym i społecznym. Otwartość człowieka na wymiar racjonalnego i doświadczalnego poznania Boga oraz stopień zaangażowania w relację z Nim, a także wspólnotą wierzących, opisuje stopień religijnej dojrzałości, która znajduje swój ostateczny cel w doświadczeniu utożsamienia z Chrystusem i całkowitej przynależności do Niego (por. EG 268). Człowiek pociągany miłością Boga, otwiera się na Jego przemieniającą moc, która dokonując jego „metanoi” odkrywa przed nim samym nowe wymiary jego tożsamości (por. NE 9-10). Religijny wymiar życia człowieka stanowi, jak podkreśla *Instrumentum Laboris* XIII Zwyczajnego Zgromadzenia Biskupów, „konstytutywny element ludzkiej tożsamości”. Ukazuje

człowieka w jego pełni, nie ograniczając się tylko do wymiaru horyzontalnego, ukazuje także jego wertykalny charakter (por. NE 64).

Praca składa się z pięciu rozdziałów. Pierwsze dwa mają charakter teoretyczny. Rozdział pierwszy opisuje psychospołeczne koncepcje rozwoju tożsamości. W sposób szczegółowy i interdyscyplinarny nakreśla pojęcie tożsamości, przedstawia koncepcje jej rozwoju w poszczególnych grupach wiekowych, a także wskazuje na ważne, z punktu widzenia autorki, czynniki warunkujące kształtowanie tożsamości: poczucie punktualności zdarzeń życiowych, rodzinę, edukację, znaczenie świata medialnego w życiu młodych ludzi oraz rodzaj i jakość tworzonych związków intymnych.

Rozdział drugi rozpoczyna się od omówienia definicji religii, religijności oraz tożsamości religijnej. W kolejnym podrozdziale opisano rozwój religijnej tożsamości na poszczególnych etapach rozwojowych. Następnie wskazano na elementy mające znaczenie dla jej kształtowania, do których zaliczone zostały: socjalizacja religijna, występujące wątpliwości, wewnętrzna i zewnętrzna orientacja religijna, eksploracja i zobowiązanie wobec obszaru religijnego, a także ponowoczesny kontekst społeczno-kulturowych przemian.

W rozdziale trzecim, o charakterze metodologicznym, omówiono szczegółowo problem i metodę badań. Przedstawiono plan badań oraz zastosowane narzędzia empiryczne, a także opisano próbę badawczą.

W rozdziale czwartym przedstawiono analizę uzyskanych wyników z podziałem na opis wymiarów i statusów tożsamości oraz ich korelację z pozostałymi narzędziami badawczymi.

W rozdziale ostatnim zaprezentowano odpowiedź na zawarte w rozdziale trzecim problemy badawcze, dotyczące związku pomiędzy zmiennymi zależnymi i niezależnymi, a także weryfikację hipotez. Następnie omówiono uzyskane wyniki i przedstawiono wnioski pastoralne. W aneksie, znajdującym się na końcu pracy, zawarto kwestionariusz zastosowany do badań empirycznych nad przedstawionym tematem.

Rozdział 1. Psychospołeczne koncepcje rozwoju tożsamości

Pytania dotyczące tożsamości sięgają już czasów starożytnych i pozostają aktualne do dnia dzisiejszego. W dynamicznie zmieniającym się świecie wciąż powracają pytania o człowieka – kim jest, dokąd zmierza, jakie są jego życiowe cele¹². Zajmują się tym badacze różnych dziedzin od filozofii począwszy przez teologię, socjologię, psychologię aż po kulturoznawstwo. W zależności od teorii antropologicznych, różne kierunki badań akcentują odmienne elementy ludzkiego poszukiwania siebie i odpowiedzi na fundamentalne, tożsamościowe pytania. Prezentowany rozdział ma na celu przedstawienie ontologicznego i psychologicznego rozumienia tożsamości. W kształtowaniu tożsamości osobowej mającej miejsce we współczesnym kontekście społeczno-kulturowym, uwypuklone zostają trzy okresy rozwojowe: adolescencja, wyłaniająca się dorosłość i wczesna dorosłość, a opisywany proces zostaje osadzony w koncepcjach trzech badaczy – E.H. Eriksona, J. Marcii oraz K. Luyckxa. Podjęto także próbę ukazania tożsamości osobowej jako istotnego obszaru tworzenia się tożsamości religijnej.

1.1. Pojęcie tożsamości w zmieniającym się świecie

Współczesne czasy, charakteryzujące się szczególnie w społeczeństwach industrialnych intensywnym dynamizmem zmian, wielowątkowością, poczuciem braku stabilności i potrzebą ciągłego podejmowania ryzyka, rodzą pytania o tożsamościowe przeobrażenia człowieka.

Epokę ponowoczesną¹³ cechuje przede wszystkim otwartość na otaczającą rzeczywistość, zdolność do podejmowania ryzykownych decyzji, mogących wpływać na zmienność postaw, zachowań czy wyborów opcjonalnych wizji życia. Postnowoczesny obywatel świata zorientowany jest na osiągnięcie w krótkim czasie dostatku konsumpcyjnego oraz na funkcjonowanie w porządku „chwili”. Ponowoczesność neguje jedność na rzecz wielości, wieloznaczności

---

¹² Por. W. Zuziak (red.), *Wokół tożsamości człowieka*, Kraków 2006, s. 5.

¹³ Zob. I. Bokwa, *Teologia w warunkach nowoczesności i ponowoczesności*, Sandomierz 2010; Tenże, *Fenomen i paradygmat ponowoczesności – próba definicji*, w: K. Góźdz (red.), *In persona Christi*, Lublin 2009, 161-176; K. Góźdz, J. Chyła, S. Kunka (red.), *Teologia wobec nurtu ponowoczesności*, Pelpin 2012; A. Giddens, *Konsekwencje nowoczesności*, Kraków 2008; P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństw*, Kraków 2002; Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, Kraków 2006.

i heterogeniczności¹⁴. W tym układzie zmian następuje przedkładanie ładu technicznego nad wartości duchowe, co prowadzi do dehumanizacji życia społecznego czy osłabienia kreatywności intelektualnej. Skutki tej rzeczywistości to infantylizacja i barbaryzacja pojawiające się w życiu publicznym¹⁵. We współczesnym świecie następuje rozpad tradycyjnych i stabilnych wartości opartych na wspólnotowych zasadach i powstanie na ich miejsce nowych, o charakterze indywidualistycznym¹⁶. Zauważa się także tworzenie nowych ruchów społecznych, gdzie na pierwszy plan wysuwają się prawa mniejszości oraz grup dyskryminowanych¹⁷. W wymiarze teologicznym ponowoczesność charakteryzuje się nowym sposobem zainteresowania religijnością oraz oddzieleniem duchowości od religijności, opartym na fałszywych podstawach pluralizmu pozbawiającego społeczeństwo stałych norm i zasad etycznych, łącznie z zanegowaniem pojęcia prawdy. Oferuje na ich miejsce różne odmiany religijnego irracjonalizmu, okultyzmu, ezoteryki¹⁸. Postnowoczesność odrzuca Boga w imię nieskrępowanej niczym wolności człowieka¹⁹.

Podstawą tworzenia tożsamości współczesnego człowieka, opartej na indywidualnych wyborach, staje się interakcja pomiędzy osobą a otoczeniem zanurzonym w konkretnym kontekście społeczno-kulturowym. Człowiek tworzy siebie, własne *Ja*, opowiadając się wobec wymagań zmieniającego się środowiska, jego nacisków, ale także szerokich i atrakcyjnych ofert dzisiejszego świata²⁰. Rozumienie człowieka bytującego „tu i teraz” nie jest więc możliwe bez wzięcia pod uwagę kontekstu, w jakim on sam funkcjonuje w sposób indywidualny i niepowtarzalny.

Obywatel współczesnego świata tworzy swoją tożsamość poprzez wewnętrzne (zgodne z własnymi potrzebami) i zewnętrzne (zgodne z potrzebami i wymaganiami otoczenia) negocjacje, na przemian ustalając i dezorganizując rozumienie siebie w zmieniającym się kontekście. Stąd dziś można mówić raczej o „osiąganiu” a nie

---

¹⁴ Por. I. Bokwa, *Fenomen i paradygmat ponowoczesności...*, dz. cyt., s. 167.

¹⁵ Por. Chodubski A., *Państwo w kształtującym się ładzie informacyjnym*, „Studia Gdańskie”, 2008, t. V, s. 174.

¹⁶ Por. A. Rattansi, A. Phoenix, *Rethinking youth identities: modernist and postmodernist framework*, „Identity. An International Journal of Theory and Research”, 2005, 5(2), s. 100.

¹⁷ Por. Chodubski A., dz. cyt., s. 174.

¹⁸ Por. I. Bokwa, *Fenomen i paradygmat ponowoczesności...*, dz. cyt., s. 175-176; K. Góźdz, *Problem teologii ponowoczesności*, w: K. Góźdz, J. Chyła, S. Kunka (red.), *Teologia wobec nurtu ponowoczesności*, Pelpin 2012, s. 5; J. Babiński, *Irreligia ponowoczesności*, w: K. Góźdz, J. Chyła, S. Kunka (red.), *Teologia wobec nurtu ponowoczesności*, dz. cyt., s. 23.

¹⁹ Por. K. Góźdz, *Problem teologii ponowoczesności*, w: K. Góźdz, J. Chyła, S. Kunka (red.), *Teologia wobec nurtu ponowoczesności*, dz. cyt., s. 6.

²⁰ Por. I. Bokwa, *Fenomen i paradygmat ponowoczesności...*, dz. cyt., s. 164.

„osiągnięciu” dojrzałej tożsamości, która staje się dla współczesnego człowieka, pozbawionego stabilnych tradycyjnych struktur, prawdziwym wyzwaniem. Współcześnie promowaną wartością jest bowiem Baumannowska płynność i zmienność²¹.

Proces tworzenia tożsamości osoby ludzkiej odbywa się w permanentnym moratorium²², polegającym na ciągłym działaniu „na próbę”. Jest to wpisywanie w historię swojego życia ciągle nowych doświadczeń i budowanie na ich bazie odpowiedzi na tożsamościowe pytania. Dzieje się tak dzięki temu, że istnieje wiele alternatyw, ale także dzięki coraz większemu przyzwoleniu otaczającego środowiska na nieustanne dokonywanie nowych, satysfakcjonujących jednostkę, wyborów. Stąd coraz większa możliwość funkcjonowania jednocześnie niejako pod postacią kilku tożsamości, z których każda stanowi odskocznnię wobec innych. Rzeczywistość wirtualna jest pierwszą przestrzenią „ćwiczenia się” i rozwijania owych alternatywnych twarzy tego samego *Ja*. Takie cechy jak wierność, wytrwałość, cierpliwość tracą na wartości. Ich miejsce zajmuje elastyczność, dynamiczność, zmiana, samorealizacja²³. Miejsce wartości zajmują pseudowartości, których znalezienie nie jest trudne na rynku szerokiej oferty popkultury. Tożsamość zaczyna się zmieniać wraz z aktualnie panującą modą inspirowaną krótkoterminowymi pomysłami.

Opisana sytuacja wymaga od badaczy szczególnego pochylenia się nad tematem tożsamości, aby rozumiejąc przemiany zachodzące w obszarze szeroko pojętej kultury i społeczeństwa, pomóc współczesnemu człowiekowi kształtować dojrzałą tożsamość, odpowiedzialną wobec siebie i innych za popełnione czyny i dokonywane wybory²⁴, a wraz z nią własne człowieczeństwo. Jeżeli bowiem człowiek nie potrafi udzielić odpowiedzi na pytanie o własną osobę tu i teraz, to także nie wie kim będzie w przyszłości, nie potrafi wyznaczyć sobie życiowych celów, a pod znakiem zapytania stają jego wybory, ich sens i odpowiedzialność, czyli powaga jego życia. Toteż, jak podkreśla C. Piecuch, „dyskusja na temat tożsamości współczesnego człowieka jest dziś żywa, bo ma nie tylko teoretyczne, lecz także praktyczne znaczenie”²⁵.

---

²¹ Por. Z. Bauman, *Tożsamość. Rozmowy z Benedetto Vecchim*, Gdańsk 2007 s. 84

²² Por. E.H. Erikson, *Identity: Youth and crisis*, New York 1968, s. 157.

²³ Zob. P.T. Oleś, *Psychologia człowieka dorosłego*, dz. cyt., s. 144-145.

²⁴ Por. A. Gałdowa, *Rozwój i kryteria dojrzałości osobowej*, w: A. Gałdowa (red.), *Psychologiczne i egzystencjalne problemy człowieka dorosłego*, Kraków 2005, s. 44.

²⁵ J. Piecuch, *Bezwartunkowa decyzja jako źródło tożsamości człowieka*, w: W. Zuziak (red.), *Wokół tożsamości człowieka*, Kraków 2006, s. 30.

1.1.1. Filozoficzne i teologiczne rozumienie tożsamości

Pytania o tożsamość stanowią we współczesnym świecie próbę znalezienia sposobu rozwiązywania kryzysu, w jakim znalazł się człowiek w XX i XXI wieku²⁶. Problem tożsamości, zanim został opisany i zbadany na gruncie nauk szczegółowych, takich jak socjologia czy psychologia, był pierwotnie podejmowany w naukach filozoficzno-teologicznych, zwłaszcza w obrębie logiki, metafizyki, a także teologii.

Filozoficzne rozumienie tożsamości człowieka jako bytu istniejącego, skupiało się od starożytności na dwóch zasadniczych cechach – indywidualności i ciągłości. W metafizyce tożsamość odnosiła się do każdego bytu, zapewniając mu ciągłość i stałość istnienia, pomimo wszelkich zmian w nim zachodzących²⁷. Arystoteles (384-322 p.n.e.), analizując pojęcie tożsamości pozostawał na poziomie potencjalności materialnej, chociaż uważał, że współtworzą ją także istnienie i dusza rozumna²⁸. Metafizyka, czerpiąc z myśli Arystotelesa, określa bycie tożsamym jako „bycie określonym bytem, który-stał-się-i-jest-sobą, i który jako taki jest podstawą zachodzących w nim i z nim zmian oraz nabywania nowych właściwości jako tzw. przypadłości”²⁹. Św. Tomasz (1225-1274), nadając arystotelesowskim twierdzeniom chrześcijańską interpretację i próbując połączyć myśl starożytną z chrześcijańskim Objawieniem, powiązał tożsamość człowieka z wyjątkową relacją wobec Boga, w którym istnienie człowieka stanowiło szczególny dar. Ciągłość i indywidualność człowieka była według Tomasza oparta na wymiarze poznawczym i materialnym, stąd wniosek, że przetrwanie człowieka domaga się jego zmartwychwstania³⁰. Zasadę tożsamości i niezmienności człowieka stanowi forma rozumna (dusza)³¹, człowiek wzrastając nie zmienia się, nie przestaje być sobą, pozostaje określonym i konkretnym

---

²⁶ Por. P. Karpiński, *Paul Ricoeur: w poszukiwaniu tożsamości człowieka*, „Fides et ratio”, 4(16) 2013, s. 35.

²⁷ Por. E. Spaemann, *Tożsamość religijna*, w: K. Michalski (red.), *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Kraków 1995, s. 56.

²⁸ Por. B. Wójcik, *Bioetyka i tożsamość człowieka*, Tarnów 2007, s. 51.

²⁹ A. Siemianowski, *Pytania o tożsamość człowieka*, w: W. Zuziak (red.), *Wokół tożsamości człowieka*, Kraków 2006, s. 47.

³⁰ Por. B. Wójcik, *Bioetyka i tożsamość...*, dz. cyt., s. 52.

³¹ Por. T. Stępień, *Wprowadzenie do antropologii filozoficznej św. Tomasza z Akwinu*, Warszawa 2013, s. 43.

podmiotem osobowym³². Kartezjusz (1596-1650) sprowadził ciągłość istnienia człowieka do świadomych myśli, których źródłem jest ludzka dusza. Zachowanie tożsamości osobowej było według niego skutkiem czasowej ciągłości doświadczenia świadomości³³.

Metafizyczne poszukiwania doprowadziły w pewnym momencie do zawężenia pojęcia tożsamości człowieka do tożsamości osobowej i poddania go refleksji psychologicznej. Za twórcę psychologicznej koncepcji tożsamości osobowej uważa się J. Locka (1632-1704). Tożsamość według niego sprowadzała się do świadomości własnego *Ja* (tożsamości samowiedzy) i nie była zależna od zmian w obszarze ludzkiego ciała³⁴. Poczucie tożsamości było dla J. Locka pewną refleksją, na podstawie której człowiek konstruuje sobie pojęcie własnego *Ja*³⁵. W przeciwieństwie do J. Locke'a, który traktował tożsamość jako coś realnego i osobowego, D. Hume (1711-1776) uważał ją za własność, która jest przypisywana percepcjom powstającym na drodze wiązania idei w czasie, gdy poddajemy je refleksji³⁶. Natomiast G.W. Leibniz (1646-1716) wyraźnie odróżniał tożsamość człowieka od tożsamości osobowej stwierdzając, że „bycie sobą stanowi tożsamość realną i fizyczną, a ujawnienie się sobie, któremu towarzyszy prawda, dołącza do tego tożsamość osobową”³⁷. Punktem wyjścia dla systemu tożsamości F. Schellinga (1775-1854) stanowi absolutny rozum jako indyferencja podmiotu i przedmiotu. „Jedność rozumu jest absolutna. Ta równość rozumu z sobą samym sprawia, że jego najwyższym prawem jest prawo tożsamości — jedyna wieczna prawda sama w sobie”³⁸. Natomiast P. Ricouer (1913-2005) opisuje człowieka jako tego-który-jest-sobą-jako-inny. Wskazuje na jego zdolność do bycia tym samym i takim samym mimo zachodzących zmian (tożsamość *idem*) oraz bycia sobą i zachowania siebie w czasie (tożsamość *ipse*). Drugi wymiar tożsamości według P. Ricouera jest charakterystyczny dla osoby ludzkiej, ma wymiar ściśle etyczny i decyduje o charakterze człowieka, który stanowiąc z jednej strony trwałą dyspozycję

---

³² Por. M. Mróz, *Cnota wiary a godność i tożsamość człowieka. Na kanwie nauki św. Tomasza z Akwinu o sprawnościach*, w: C. Rychlicki, I. Werbiński (red.), *Veritas cum Caritate – Intellegentia cum Amore*, Toruń 2011, s. 343.

³³ Por. B. Wójcik, *Bioetyka i tożsamość...*, dz. cyt., s. 57.

³⁴ Por. Tamże, s. 60.

³⁵ Por. A. Siemianowski, *Pytania o tożsamość...*, dz. cyt., s. 57.

³⁶ Por. B. Wójcik, *Bioetyka i tożsamość...*, dz. cyt., s. 64-65.

³⁷ G.W. Leibniz, *Nowe rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, ks. II, rozdział XXVII, w: tenże, *Wyznania wiary filozofa*, Warszawa 1969, s. 194-195.

³⁸ J. Piórczyński, *Filozofia tożsamości Schellinga*, „Acta Universitatis Lodziensis”, 24, 2011, s. 76.

może się nieustannie zmieniać poprzez udoskonalanie³⁹. Zapośredniczenie pomiędzy tożsamością *idem* i tożsamością *ipse* stanowi tożsamość narracyjna⁴⁰. Dzięki zachodzącej mediacji między tymi dwoma wymiarami tożsamości człowiek ma możliwość modyfikowania dotychczasowych priorytetów oraz postrzegania samego siebie⁴¹. Przedstawiciel filozofii egzystencjalnej, Karl Jaspers (1883-1969), zwraca uwagę, że człowiek decyduje o tym kim jest, a więc w swej istocie zależy od siebie, jest niejako zdeterminowany „wymogiem bycia sobą”. Tym, co tworzy człowieka w jego istocie są jego działania bezwarunkowe stanowiące wyraz jego wolności⁴². Owa możliwość wolności odnosi człowieka do bytu, którym nie jest on sam, dzięki któremu on może być sobą, nie zaprzeczając własnej wolności, bo jak twierdzi C. Jaspers: „nie ma egzystencji bez transcendencji”⁴³.

Filozoficzne poszukiwania tożsamościowego *Ja* doprowadziły przedstawicieli filozofii podmiotu, takich jak M. Scheler, M. Buber, E. Mounier, E. Levinas, J. Lacroix, P. Ricoeur, G. Marcel, P. Teilhard de Chardin, K. Wojtyła czy J. Tischner, do odkrycia fundamentów kształtowania tożsamości nie tylko w odniesieniu człowieka do samego siebie (samowiedzy), ale także w poszukiwaniu własnego *Ja* w odniesieniu do drugiej osoby – osobowego *Ty*⁴⁴. Dialog pomiędzy *Ja* i *Ty* pozwala ukonstytuować się osobie jako bytowi odrębnemu i niepowtarzalnemu budując jego tożsamość⁴⁵.

Ch. Taylor (ur. 1931) opisuje trzy aspekty współczesnego rozumienia tożsamości jako: 1. poczucie własnego *Ja*, własnej głębi, samookreślenia, rozwijane w okresie dorastania i przeformułowywane przez całe życie, 2. afirmacja codzienności – poczucie, że codzienne czynności mają pozytywne znaczenie i wartość, 3. pojęcie natury jako moralnego źródła. Sam, opisując tożsamość osoby, odnosi się do jej subiektywnej orientacji w pewnej przestrzeni aksjologicznej, na którą składa się hierarchia dóbr i wartości, ukierunkowujących cele i działania człowieka. Tożsamość

---

³⁹ Por. P. Karpiński, *Paul Ricoeur...*, dz. cyt., s. 40.42.

⁴⁰ Tamże, s. 45.

⁴¹ Por. W. Zuziak, *Kształtowanie się osoby w wymiarze moralnym*, w: W. Zuziak (red.), *Wokół tożsamości człowieka*, Kraków 2006, s. 93; M. Mróz, *Cnota wiary a godność i tożsamość człowieka. Na kanwie nauki św. Tomasza z Akwinu o sprawnościach*, w: C. Rychlicki, I. Werbiński (red.), *Veritas cum Caritate – Intellegentia cum Amore*, Toruń, 2011, s. 343

⁴² Por. C. Piecuch, *Bezw warunkowa decyzja...*, dz. cyt., s. 31-30.35.

⁴³ Por. Tamże, s. 39.

⁴⁴ Por. B. Wójcik, *Bioetyka i tożsamość...*, dz. cyt., s. 78.

⁴⁵ Por. K. Guzowski, *Co jest personalizmem?*, w: K. Guzowski, G. Barth (red.), *Współczesny fenomen osoby. W kręgu myśli personalistycznej Wincentego Granata*, Lublin 2011, s. 21.

umieszcza człowieka w świecie moralnym poprzez umiejscowienie go w przestrzeni społecznej⁴⁶.

Nowy wymiar w spojrzeniu na kształtowanie ludzkiej tożsamości wniósł personalizm, który z jednej strony uwzględniał dokonania filozofii i nauk humanistycznych, z drugiej nie pomijał kontekstu zachodzących aktualnie przemian⁴⁷. Ujęcie tożsamości w rozumieniu personalizmu chrześcijańskiego zakładało rozumienie osoby jako istoty zintegrowanej wewnętrznie, czyli cielesno-psychiczno-duchowej, powołanej do rozwoju we wszystkich wymiarach człowieczeństwa. Jako istota rozumna i wolna jest ona zdolna do nawiązania bliskiej relacji z Bogiem, czyli do życia religijnego⁴⁸. Osoba taka posiada wyjątkową pozycję w świecie, która wynika z podobieństwa człowieka do Boga i związana jest z indywidualnością, godnością i analogicznymi w stosunku do Osób Boskich działaniami jak pamiętanie, rozumienie i kochanie⁴⁹. Ta osoba nieustannie rozwija się i jest powołana do przemiany swojego życia, do przekraczania siebie i stawania się nieustannie w sobie i dla siebie, ale także dla innych. O człowieku można powiedzieć, że wraz ze swoim otwartym, przytomnym i świadomym „byciem”, uzyskuje przywilej poznawania i rozumienia siebie oraz „bycia i stawania się sobą”, posiada więc zdolność do autotranscendencji⁵⁰. Tego rodzaju identyfikacja i rozpoznawanie „przywileju egzystencjalnego” zobowiązuje i stanowi podstawę do twierdzenia, że poznanie ma do czynienia nie tylko i nie tyle „z czymś” (organizm i jego czynności), ile przede wszystkim z kimś tj. „egzystencją podmiotowo-osobową”⁵¹. W rozumieniu personalistycznym człowiek permanentnie podlega procesowi „stawania się”⁵². W rozwój wpisane jest doświadczanie i przechodzenie przez kryzysy tożsamości i wiary, prowadzące ku dojrzałości osobowo-duchowej. Personalizm zatem dotyczy osoby, która stale rozwija się⁵³. Centrum personalizmu stanowi osoba, nie jednostka, pozostająca w relacji z innymi, w których to twarzy, jak

---

⁴⁶ Por. E. Karczyńska, *Odkrywanie siebie w narracji. Koncepcja tożsamości narracyjnej w myśli Paula Ricoeuera i Carlesa Tylora*, „Humaniora. Czasopismo Internetowe”, nr 1(5) 2014, s. 72; C. Tylor, *Źródła współczesnej tożsamości*, w: K. Michalski, *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Kraków 1995, s. 9-18.

⁴⁷ Por. M. Składanowski, *Tożsamość wyznaniowa. Studium ekumeniczne*, Lublin 2012, s. 82.

⁴⁸ Por. K. Guzowski, *Co jest personalizmem?*, dz. cyt., s. 23; B. Wójcik, *Bioetyka i tożsamość...*, dz. cyt., s. 82.

⁴⁹ Por. B. Wójcik, *Bioetyka i tożsamość...*, dz. cyt., s. 81.

⁵⁰ Por. K. Popielski, *Psychologia egzystencji – wartości w życiu*, Lublin 2008, s. 93.

⁵¹ Por. Tamże, s. 87.

⁵² Por. Tenże, *Człowiek podmiot osobowy*, w: K. Guzowski, G. Barth (red.), *Współczesny fenomen osoby...*, dz. cyt., s. 89.

⁵³ Por. K. Guzowski, *Co jest personalizmem?*, dz. cyt., s. 20

pisał E. Levinas, w obliczu drugiego poszukuje siebie⁵⁴. Taka osoba funkcjonuje w świecie jako „podmiot potwierdzający swój udział w bycie innych”, gdyż człowiek ciągle przez swoje wolne działanie potwierdza siebie jako podmiot we wspólnotcie osób.

Teologia znajduje uzasadnienie dla tożsamości człowieka w treści Objawienia, odnosząc egzystencję człowieka i jego funkcjonowanie do twórczego zamysłu Boga⁵⁵. Stąd człowiek nie może być rozpatrywany w izolacji, lecz zawsze w odniesieniu do kogoś, innych ludzi i samego Boga. Potwierdza to ostatecznie dzieło Chrystusa posyłającego Apostołów i tworzącego Kościół (por. Mt, 16,18). Bóg, wyznaczając kierunek ludzkiego życia i nadając mu ostateczny sens, staje się współtwórcą i źródłem ludzkiej tożsamości⁵⁶.

Antropologia chrześcijańska, korzystając z osiągnięć innych badań, chce pogłębiać prawdę o człowieku żyjącym we wspólnotcie, by pomóc mu skutecznie zrozumieć siebie w relacji do Boga⁵⁷. Obejmuje szerszy zakres niż antropologia humanistyczna zachowując swoją specyfikę poprzez uzupełnianie prawdami wiary tajemnicy człowieka, wykraczającego poza świat, w którym żyje, ukierunkowanego na Boga, od którego czerpie swoją wyjątkową godność⁵⁸. Zdaniem H.U. von Balthasara tylko relacja z Bogiem, zbudowana na osobistym dialogu, swoistym „dramacie dialogu”, może dać człowiekowi poczucie zakorzenienia i tożsamości zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i wspólnotowym⁵⁹. Dialog stanowi w myśli chrześcijańskiej konieczny warunek do odkrywania siebie zarówno w relacji skierowanej ku sobie samemu jak i w relacji do drugiej osoby⁶⁰. Pojęcie tożsamości podlega procesom rozwoju⁶¹, stanowi w myśli chrześcijańskiej wyzwanie do otwarcia się na drugiego, by przez konfrontacje z „innym” pozostać wiernym samemu sobie, swojej chrześcijańskiej, wyznaniowej i kościelnej tożsamości⁶². Statyczna konstrukcja

---

⁵⁴ Por. M. Jędraszewski, *Homo: capax alterius, capax Dei. Emmanuel Levinas o człowieku i Bogu*, Poznań 1999, s. 75-76.

⁵⁵ Por. W. Granat, *Fenomen człowieka. U podstaw humanizmu chrześcijańskiego*, Lublin 2007, s. 34-35.

⁵⁶ Por. M. Składanowski, *Tożsamość wyznaniowa...*, dz. cyt., s. 82-83.

⁵⁷ Por. Tamże, s.83-84.

⁵⁸ Por. O.H. Pesch, *Podstawowe zagadnienia antropologii teologicznej – łaska i usprawiedliwienie grzesznika*, w: E. Piotrowski, T. Węclawski (red.), *Praeceptores. Teologia i teologowie języka niemieckiego*, s. 631-632.

⁵⁹ Por. H.U. von Balthasar, *Teodramatyka*, t.1: Prolegomena, Kraków 2005, s. 600-603.

⁶⁰ Por. M. Gogacz, *Teoria osoby u podstaw realistycznej etyki i pedagogiki*, w: E. Balawajder, P. Nitecki, A. Jabłoński, *Ku prawdzie we wspólnotcie człowieka i Boga. Studia dedykowane ks. Stanisławowi Kowalczykowi*, Sandomierz 1997, s. 69.

⁶¹ Por. W. Hryniewicz, *Na drodze pojednania. Medytacje ekumeniczne*, Warszawa 1998, s. 211.

⁶² Zob. M. Składanowski, dz.cyt., s. 101-107.

tożsamości byłaby zaprzeczeniem osoby jako rzeczywistości żywej i spełniającej się w relacji do innych⁶³.

Kryzys duchowy ujawniający się w kulturze europejskiej XX i XXI wieku, skłania współczesnego człowieka do pytań o własne miejsce w świecie, wśród otaczających go osób, a także o to kim jest, dlaczego i ku czemu istnieje. Współczesne rozumienie tożsamości odbiega od namysłu nad człowiekiem filozofii klasycznej, a tożsamość rozumiana jest w kategoriach doświadczenia samego siebie przez człowieka czy całe grupy społeczne, z naciskiem na świadomość owego doświadczenia⁶⁴. Pojęcie takie upowszechniło się w naukach psychologicznych i socjologicznych stanowiąc fundament zarówno teoretycznych, jak i empirycznych poszukiwań. Nauka, która nie chce wpaść w pułapkę redukcjonizmu, domaga się jednak spojrzenia na człowieka w sposób całościowy, nie tylko jako podmiotu będącego w relacjach z innymi osobami, ale także w odniesieniu do wartości najwyższych, w tym rzeczywistości duchowej⁶⁵ i nadprzyrodzonej. Zrozumienie tożsamości człowieka współczesnego w świetle poszukiwań antropologicznych wydaje się istotne z punktu widzenia czterech płaszczyzn: 1. pytań egzystencjalnych, 2. wyjaśnienia ludzkich zachowań w obliczu dynamicznie zachodzących przemian, 3. trwałości i zmienności wartości, w których funkcjonuje człowiek w relacjach do siebie i innych, 4. problemu godności człowieka jako osoby i podmiotu⁶⁶. Podjęcie pytań o tożsamość w tych czterech wymiarach może pomóc człowiekowi odnaleźć sens i cel własnego życia oraz dać mu punkt odniesienia do trzech płaszczyzn: relacji z sobą samym, drugim człowiekiem i Bogiem. Rozważania filozoficzne i teologiczne tworzą podstawy dla rozumienia tożsamości ludzkiej, jednak pytanie „kim jestem?” w pełni rozbrzmiewa w klimacie współczesnych przemian społeczno-kulturowych⁶⁷. Tragiczne wydarzenia poprzedniego stulecia oraz ujawniający się we współczesnej kulturze Zachodu kryzys tradycyjnych wartości domagają się odpowiedzi na pytania dotyczące tożsamości

---

⁶³ Por. W. Hryniewicz, *Pascha Chrystusa w dziejach człowieka i wszechświata. Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej*, Lublin 1991, t. 3, s. 66.

⁶⁴ Por. M. Składanowski, dz. cyt. s. 25.27.

⁶⁵ Por. V.E. Frankl, *Redukcjonizm*, „Więź” (1970) nr 9, (149), s. 3-14; V.E. Frankl, *Wola sensu. Założenia i zastosowanie logoterapii*, Warszawa 2010, s. 36-37

⁶⁶ Por. M. Składanowski, dz. cyt., s. 28.

⁶⁷ Por. Tamże, s. 24-25.

osoby, aby człowiekowi współczesnemu ukazać prawdę o nim samym, o ludziach i społecznościach, w których żyje⁶⁸.

1.1.2. Tożsamość w ujęciu psychologicznym

Słownik języka polskiego opisuje tożsamość jako „bycie tym samym, identyczność”⁶⁹. Klasyczne definicje tożsamości zwracają uwagę na istnienie pewnego, względnie stałego zespołu elementów, pozwalających na zdefiniowanie osoby i wyróżnienie jej spośród innych. Tworzenie tożsamości dokonuje się w kontekście nowych wyzwań stanowiących podstawowy bodziec do dalszego rozwoju, wymaga osobistego zaangażowania, buduje na dokonaniach wcześniejszych etapów rozwojowych i rzutuje na przyszłe przemiany rozwojowe⁷⁰. Stanowi także ochronę przed zniewoleniem pod wpływem impulsów, popędów oraz autokreacją własnego sumienia⁷¹. Wymienione cechy można zauważyć także w innych definicjach.

Z. Bokszański zwraca uwagę, że tożsamość tworzą uczucia, sądy i wyobrażenia, które konkretna osoba odnosi do siebie i uznaje za własne. Odpowiedź na kluczowe tożsamościowe pytania: „kim jestem?”, „jakie są moje życiowe cele?”, „kim będę w przyszłości?” opiera się z jednej strony na poznawczej autoidentyfikacji, dokonującej się w otaczającym społeczno-kulturowym środowisku, połączonym z drugiej strony z autorefleksją dotyczącą własnych kompetencji, potrzeb, życiowych celów⁷².

M. Jarymowicz opisując formowanie tożsamości indywidualnej zwraca uwagę, iż ten proces dokonuje się w dwóch obszarach: tożsamości osobowej, w odniesieniu do osobowego *Ja*, jako bytu wyjątkowego i niepowtarzalnego oraz społecznej, reprezentującej zbiorowe *My*, przez które człowiek identyfikuje się z wartościami, poglądami, sposobami zachowań otaczających go ludzi⁷³.

Uzyskane w ten sposób poczucie tożsamości, jak podkreśla A.I. Brzezińska, pozwala na utrzymanie przekonania o własnej wartości, zapewnia trwałość osobistych

---

⁶⁸ Por. K. Michalski, *Przedmowa*, w: tenże (red.) *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Kraków 1995, s. 5.

⁶⁹ Słownik Języka Polskiego, <http://sjp.pwn.pl/> [dostęp 07. 12. 2013].

⁷⁰ Por. E.H. Erikson, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Poznań 1997, s. 272.

⁷¹ Por. Tenże, *Tożsamość a cykl życia*, Poznań 1980, s. 89.

⁷² Z. Bokszański, *Tożsamość. Interakcja. Grupa*. Łódź 1989, s. 12-19

⁷³ Por. M. Jarymowicz, *Psychologia tożsamości*, w: J. Strelau (red.) *Psychologia. Podręcznik akademicki*, Gdańsk 2000, t.3, s. 110-117.

dążeń oraz pozwala na uzyskanie aprobaty otoczenia. Wzajemna interakcja obszaru tożsamości osobistej i społecznej stanowi podstawę do tworzenia tożsamości związanych z pełnionymi rolami społecznymi – zawodową, rodzicielską, rodzinną czy narodową⁷⁴.

Kluczowy moment tworzenia struktur tożsamościowych, według klasycznej teorii, E.H. Eriksona (patrz 1.2.1.) rozwiniętej następnie przez J. Marcie (patrz 1.2.2.), stanowi okres dojrzewania. Swoiste testowanie własnych możliwości i reakcji otoczenia stanowi istotny moment konstytuowania się własnego *Ja* wobec społecznego *My*⁷⁵. Jednak, aby ten proces mógł mieć miejsce, konieczne jest położenie wcześniejszych fundamentów pod obszar relacji i samoświadomości. Dokonuje się to już od wczesnych momentów życia dziecka, które w relacji do otoczenia, w pierwszej kolejności do matki, buduje mniejsze lub większe układy społeczne, wobec których tworzy koncepcje siebie jako osoby o określonym sposobie myślenia, posiadającej własny światopogląd z określonym systemem wartości, własne potrzeby oraz motywy działania. Okres adolescencji to czas wcielania się w nowe role społeczne, zarówno wchodzenia w nie, jak i, po przetestowaniu, wychodzenia z tych, które nie realizują potrzeb młodego człowieka lub też otaczającego go środowiska. Scalanie wypróbowanych ról tożsamościowych dokonuje się w okresie dorosłości, kiedy to odpowiedzialność i efektywność w wypełnianiu społecznych ról zajmują miejsce młodzieńczej ciekawości. Ostateczny etap kształtowania tożsamości związany jest z dokonującą się transformacją z ról narzuconych (zewnętrznych) w role zinterioryzowane (uwewnętrznione)⁷⁶.

Warto zaznaczyć, że wyzwania tożsamościowe w formie pytań odnoszących się do osobistej koncepcji *ego* stanowią pewną potencjalność, swoiste wyzwanie, a nie konieczność. Autorefleksja wymaga dość kosztownego zaangażowania połączonego z burzeniem zastałych schematów, tworzeniem nowych życiowych wizji, budowaniem i akceptacją nowych ról społecznych. Owo wyzwanie tożsamościowe trafia u części osób na podatny grunt, z którego w wyniku aktywnych przemian wyłania się osoba bardziej dojrzała, pewna siebie, o spójnej osobowości. Są także osoby, które nie reagują na wyzwania tożsamościowe i jedynie sytuacja silnego kryzysu może doprowadzić je do odnajdywania siebie jako osoby o określonych cechach i właściwościach

⁷⁴ Por. A. Brzezińska, *Spoleczna psychologia rozwoju*, Warszawa 2000, s. 239-240.

⁷⁵ Por. M. Jarymowicz, *Psychologia tożsamości*, dz. cyt. s. 117.

⁷⁶ Por. A.I. Brzezińska, *Spoleczna psychologia...*, dz. cyt., s. 240-241.

w otaczającym świecie. Istnieje również grono osób, dla których źródłem refleksji tożsamościowej nie jest wewnętrzny impuls, a zewnętrzne sytuacje, które zmuszają do spojrzenia na siebie z nowej perspektywy⁷⁷.

1.2. Etapy kształtowania tożsamości osobowej w oparciu o wybrane koncepcje

Analiza procesu kształtowania tożsamości została podjęta przez wielu badaczy⁷⁸. Do dziś ewaluje ona wyznaczając i wskazując na nowe czynniki, warunkujące ten ważny dla każdego człowieka proces oraz miejsce na rozwojowej linii czasu. Z punktu widzenia badań nad tożsamością religijną należy zwrócić uwagę na klasyczną teorię E.H. Eriksona, rozwijaną następnie przez J. Marcie. Najbardziej rozbudowaną wersję rozwoju statusów tożsamości przedstawiają badacze z Leuven w Belgii na czele z K. Luyckxem. Ich koncepcja pozwala nie tylko na teoretyczne opisanie, ale także empiryczne wyodrębnienie momentów kryzysowych, ważnych z punktu widzenia kształtowania tożsamości. Wzorce teoretyczne i praktyczne, badań belgijskich naukowców zostały przeszczepione na grunt religijności i dały podstawy do stworzenia Skali Tożsamości Religijnej (STR).

1.2.1. Tożsamość i pomieszanie ról w koncepcji E.H. Eriksona

Podwaliny pod badania nad tożsamością związane są z osobą i dokonaniem E.H. Eriksona. Tożsamość jest dla niego wymiarem osobowości decydującym o stopniu jej zintegrowania, stanowi o postrzeganiu własnej niezmienności i ciągłości w czasie, które to cechy spostrzegane są także przez innych⁷⁹. W swoich licznych publikacjach⁸⁰ nie zdefiniował jednak jednoznacznie pojęcia tożsamość i używa go w kilku znaczeniach: 1) świadomy sens tożsamości indywidualnej (*conscious sense of individual identity*), 2) nieświadome dążenie do ciągłości osobowego charakteru

---

⁷⁷ Zob. E.H. Erikson, *Identity...*, dz. cyt., s. 216-221; A.I. Brzezińska, *Spoleczna psychologia...* dz. cyt., s. 249-252.

⁷⁸ Jeszcze przed E.H. Eriksonem bywali badacze nawiązujący do badanego zjawiska, ale często robili to stosując własną siatkę pojęciową. Już w XIX w. problematykę *Ja* i obrazu siebie wprowadza do psychologii W. James w pracy *Principles of Psychology* (por. M. Łaguna, *Budować obraz siebie: badania nad obrazem siebie studentów kształconych metodami aktywizującymi*, Lublin 1996).

⁷⁹ Por. E.H. Erikson, *Tożsamość...*, dz. cyt., s. 20.

⁸⁰ Zob. E.H. Erikson, *Childhood and society*, New York 1950; Tenże, *Identity...*, dz. cyt., Tenże, *A Healthy Personality for Every Child*, w: J.F. Rosenblith, W. Allinsmith, J.P. Williams (red.), *The Causes of Behavior*, Boston 1974; Tenże, *Elements of a Psychoanalytic Theory of Psychosocial Development*, w: S.I. Greenspan, G.H. Pollock (red.) *The Course of Life*, Maryland 1980.

(*unconscious striving for a continuity of personal character*), 3) główne kryterium dla czynności, za pośrednictwem których dokonuje się syntezy „ja” (*ego synthesis*), 4) podtrzymywanie wewnętrznej solidarności z grupowymi wartościami i tożsamościami (*solidarity with a groups ideals and identities*)⁸¹. Mimo to wielokrotnie podkreśla ważną rolę analizowania problemu kształtowania tożsamości dla dobrego zrozumienia procesów rozwojowych w różnych okresach życia, zwłaszcza w adolescencji. Tożsamość można więc rozumieć dwójako – jako piątą, ale niezwykle ważną, fazę rozwoju ego oraz w sensie epigenetycznym jako obecną w kolejnych fazach życia. Dla tożsamości osobowej istotne odniesienie stanowią opinie ludzi, wśród których żyje dana osoba. Tożsamość człowieka ma charakter relacyjny i nie należy jej rozumieć wyłącznie jako autoidentyfikację z własnym obrazem siebie, trzeba także zwrócić uwagę na relacje społeczne, w które wchodzi i które realizuje⁸².

Poczucie tożsamości jest wynikiem pozytywnego rozwiązania kryzysu przypadającego na fazę adolescencji i stanowi wynik dążeń dorastającego człowieka do powiązania ról społecznych oraz umiejętności, które wcześniej posiadał, z wzorcami proponowanymi mu przez czasy, w których żyje. Porównywanie siebie do innych członków grupy, do której się należy, wynajdywanie podobieństw i różnic stanowi istotny element kształtowania tożsamości⁸³. Ta integracja przyjmuje postać *ego-identity* i jest rodzajem wewnętrznego potencjału uzyskanego w efekcie wszystkich poprzednich doświadczeń⁸⁴.

E.H. Erikson wyróżnił trzy typy integracji struktury *ego*, tzn. zorganizowania składników decydujących o jakości tożsamości, uwzględniając psychospołeczny rozwój człowieka:

- Typ integracji rozproszonej i pomieszanej (*identity confusion/diffusion*) z zauważalnym niestabilnym zachowaniem, łatwym uleganiem sugestiom i wpływom środowiska zewnętrznego, zmiennością, brakiem uporządkowania w strukturze wartości i zasad aż do zachowań przypominających symptomy neurotyczne.

---

⁸¹ Por. A. Senejko, *Inwentarz Stylów Tożsamości (ISI) Michaela D. Berzonsky'ego – dane psychometryczne polskiej adaptacji kwestionariusza*, „Psychologia Rozwojowa”, 2010, tom 15, nr 4, s. 31

⁸² Por. J. Cuda, *Interdyscyplinarna realizacja nadziei aktualizacji tożsamości człowieka*, w: J. Cuda (red.), *Społeczna aktualizacja tożsamości człowieka. Teologia fundamentalna w interdyscyplinarnym dialogu*, Katowice 2004, s. XVI.

⁸³ Por. E.H. Erikson, *Tożsamość...*, dz. cyt., s. 110.

⁸⁴ Por. K. Appelt, *Osobowościowe uwarunkowania funkcjonowania nauczycieli w sytuacji zmiany społecznej*, „Forum oświatowe” 2006, 1(34), s. 14.

- Typ integracji totalnej (*totality*) charakteryzuje się strukturą *Ja* o silnie zwartych i sztywnych granicach z dużym dystansem do otoczenia. Utworzona integracja chroniona jest przez tego rodzaju osobę poprzez odrzucanie wszystkiego, co nowe, inne i obce. Trudność stanowi dla niej nawiązywanie relacji z osobami niepodobnymi do niej – możliwą formą jest współlistnienie, ale trudno mówić o tworzeniu bliższych relacji na gruncie osobistym czy zawodowym. Efektywność w realizacji działań uwarunkowana jest stabilnością środowiska, zmienność powoduje niepokój i utrudnia wykonywanie zadań. Upór i konserwatyzm, charakterystyczny dla osób z tym typem integracji tożsamości, utrudnia współpracę i jest często źródłem konfliktów z innymi.
- Typ integracji całościowej (*wholness*) charakteryzuje osoby o wyraźnym poczuciu własnej wyjątkowości i niepowtarzalności. Mają one zdolność elastycznego dostosowywania się do zmian środowiska, które nie burzą ich zasad, wartości czy cech stanowiących tożsamość. Potrafią realizować swoje cele bez rezygnacji z tego, co dla nich istotne, nie wdając się w niepotrzebne konflikty i spory z innymi⁸⁵.

Klasyczna koncepcja tożsamości E.H. Eriksona do czasów współczesnych uległa wielu zmianom głównie pod wpływem intensywnych przemian społeczno-kulturowych, które wydłużyły okres formowania się tożsamości oraz zmian dotyczących samej jednostki i jej osobowościowego konstruktu⁸⁶. Kolejni badacze (J. Marcia⁸⁷, M.D. Berzonsky i G.R. Adams⁸⁸, A.S. Waterman⁸⁹) podjęli niesprzeczne wobec siebie próby rozwinięcia oraz przeniesienia teorii E.H. Eriksona na grunt badań empirycznych, uwzględniających aktualne tendencje rozwojowe. Wśród nich najbardziej popularnym i wiodącym przedstawicielem był J. Marcia, a następnie kolejne pokolenie badaczy z belgijskiego Uniwersytetu w Leuven.

---

⁸⁵ Por. A. Brzezińska, *Společna psychologia...*, dz. cyt., s. 246-249.

⁸⁶ Por. K. Piotrowski, *Tożsamość osobista w okresie wkraczania w dorosłość. Sytuacja młodych osób z ruchowym ograniczeniem sprawności i ich sprawnych rówieśników*, Wielichowo 2013, s. 48

⁸⁷ Por. J.E. Marcia, *Development and validation of ego – identity status*. „Journal of Personality and Social Psychology”, 1966, 3 (5), 551-558; Tenże, *Identity in adolescence*, w: J. Adelson (red.) *Handbook of adolescent psychology*, New York 1980, 159-187.

⁸⁸ Por. M.D. Berzonsky, G.R. Adams, *Reevaluating the Identity Status Paradigm: Still Useful after 35 Years*, „Developmental Review”, 1999, nr 19, 557-590.

⁸⁹ Por. A.S. Waterman, *Identity, the Identity Statuses, and Identity Status Development: A Contemporary Statement*, „Developmental Review”, 1999, nr 19, 591-621.

1.2.2. Koncepcja rozwoju tożsamości według Jamesa Marcii

Jednym z kontynuatorów dzieła E.H. Eriksona jest J. Marcia, który opracował teorię statusów tożsamości⁹⁰. Według definicji J. Marcii tożsamość to „wewnętrzna, stworzona przez człowieka, dynamiczna organizacja popędów, zdolności, przekonań i indywidualnego doświadczenia”⁹¹. Tworzenie tożsamości jest wynikiem naprzemiennego występowania dwóch zjawisk: eksploracji (*exploration*) oraz zobowiązania (*commitment*). Oba procesy dokonują się w obszarze określonego systemu przekonań, poglądów politycznych, wiary, planów zawodowych i życiowych, pozwalających na autoidentyfikację, zbudowanie i określenie własnego *Ja* oraz integrację osobistej tożsamości. Jest to moment rozwiązania kryzysu tożsamościowego, którego efektem, w zależności od natężenia i zharmonizowania (lub nie) procesu eksploracji i zobowiązania, jest osiągnięcie przez osobę określonego statusu tożsamości.

Opisując szczegółowo dwa procesy kluczowe dla konstituowania się tożsamości trzeba zwrócić uwagę, że eksploracja to szczególnie czas „eksperymentowania” w celu poszukiwania własnego *Ja*. Jego charakterystyczną cechą jest „bycie w kryzysie”⁹². Działania młodego człowieka na tym etapie skupione są zarówno na wymiarze fizycznym, jaki i społecznym. Dotyczą poszukiwania dostępnych alternatyw oraz dokonywania związanych z nimi zobowiązań, wchodzenia w relacje, przyjmowania lub zmiany określonych ról osobistego i społecznego funkcjonowania, a także wyboru określonego światopoglądu⁹³. To czas poddawania próbie nie tylko możliwości i granic własnych, ale także innych ważnych osób, np. rodziców, opiekunów, nauczycieli, rówieśników. Dotyczy to więc szczególnie osób, z którymi wiąże adolescenta bliska więź emocjonalna, zapewniających mu poczucie bezpieczeństwa. Ważną dla młodego człowieka cechą osób znaczących jest zdolność do empatii i podjęcia odpowiednich działań w stosunku do konkretnych zachowań, które

---

⁹⁰ Zob. J. E. Marcia, *Development and validation of ego*, dz. cyt., 3 (5), 551-558.

⁹¹ J. E. Marcia, *Identity in adolescence*, dz. cyt., s. 159.

⁹² Por. A.I. Brzezińska, K. Piotrowski, *Diagnoza statusów tożsamości w okresie adolescencji, wylaniającej się dorosłości i wczesnej dorosłości za pomocą Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS)*, „Studia Psychologiczne”, 2009, nr 3 (47), s. 100-101; A. Brzezińska, *Spoleczna psychologia...*, dz. cyt., s. 243; T. Baltazar, R. Coffen, *The role of doubt in religious identity development and psychological maturity*, „Journal of research on Christian Education” 2011, 20, s.183.

⁹³ J.J. Arnett, L. Arnett Jansen, *A Congregation of One: Individualized Religious Beliefs among emerging adults*, „Journal of Adolescent Research”, 2002 nr 17(5), s. 452.

można określić tzw. zachowaniami ryzykownymi⁹⁴. Szczególnie charakterystyczne są one dla fazy wczesnej adolescencji, czyli wieku od 10-12 do 15-16 lat, ale występują także w późniejszych etapach rozwojowych⁹⁵. W tym czasie dokonuje się poszerzenie wiedzy opartej na doświadczaniu osobiście sprawdzonych granic i możliwości, co w rezultacie wzbogaca obraz świata, samego siebie oraz siebie w relacji z innymi. Rezultatem rozwojowym eksploracji jest tworzenie relacji z dorosłymi z pozycji dojrzałych współpartnerów zamiast podporządkowanych dzieci⁹⁶.

Drugi etap, obejmujący wiek między 16-17 a 18-20 rokiem życia, określany jest jako późna adolescencja i związany z podjęciem zobowiązań wynikających z wcześniejszego procesu eksploracji. Jest on skutkiem swoistego nacisku społecznego na bardziej „dorosłe” i „dojrzałe” zachowania, co jest równoznaczne z podejmowaniem odpowiedzialności wobec innych osób i obowiązków, a także przyjęciem konsekwencji czynów i dokonywanych wyborów. Według koncepcji J. Marcii kryzys adolescencji związany jest z przyjęciem jednego z czterech statusów, które określa jako: tożsamość osiągniętą (*identity achivement*), przejętą (*foreclosure*), moratoryjną (*moratorium*) bądź dyfuzyjną (*identity diffusion*)⁹⁷ (Tab.1.1.). Są one wynikiem kombinacji dwóch wymiarów: eksploracji i zobowiązania. To, z jakim statusem osoba wejdzie w dorosłość, decyduje o jakości życia w kolejno następujących po sobie okresach aż do późnej starości.

Uformowanie tożsamości osiągniętej z harmonizowanymi procesami eksploracji i zobowiązania daje szansę na stabilne i twórcze funkcjonowanie na dalszych etapach życia. Tożsamość przejęta (lustrzana) ograniczona jest wpływem autorytetów traktowanych jako niezastąpione wzorce do naśladowania. Dalsza

---

⁹⁴ Por. W. Domachowski, *Spoleczne i kulturowe uwarunkowania patologii* w: H. Sęk (red.), *Spoleczna psychologia kliniczna*, Warszawa 2001, s.184.; J.J. Arnett, *Emerging adulthood. A theory of development from the late teens through the twenties*, „American Psychologist”, 2000, 55 (5), s. 474-475; Por. A.I. Brzezińska, K. Appelt, B. Ziółkowska, *Psychologia rozwoju człowieka*, w: J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 2, Gdańsk 2008, s. 252-255.

⁹⁵ Por. S. J. Schwartz , W. Beyers, K. Luyckx, B. Soenens, B. L. Zamboanga, L.F. Forthun, S. A. Hardy, A. T. Vazsonyi, L. S. Ham, S.Y. Kim, S. K. Whitbourne, A.S. Waterman, *Examining the Light and Dark Sides of Emerging Adults' Identity Sides of Emerging Adults' Identity: A Study of Identity Status Differences in Positive and Negative Psychosocial Functioning*, „Youth Adolescence”, 2011, 40, s. 849-850, s

⁹⁶ Por. A.I. Brzezińska, *Dzieciństwo i dorastanie: korzenie tożsamości osobistej i społecznej*, w: A.I. Brzezińska, A. Hulewska, J. Słomska (red.), *Edukacja regionalna*, Warszawa 2006, s. 26.

⁹⁷ Zob. J. E. Marcia, *Development and validation of ego – identity status*. „Journal of Personality and Social Psychology”, 1966, nr 3 (5), s. 551-552; J.E. Marcia, *Identity in adolescence*, dz. cyt., s. 161-162; B. M. Newman, P.R. Newman, *Live-Span Development. A Psychosocial Approach*, Wadsworth 2012, s. 438-442.

aktywność osoby o takiej tożsamości, jako podporządkowanej i zależnej, uwarunkowana jest ich znaczącym wpływem.

Tab. 1.1. Charakterystyka statusów tożsamości według Jamesa E. Marcii

Statusy tożsamości	Tożsamość osiągnięta	Tożsamość przejęta	Tożsamość moratoryjna	Tożsamość rozproszona
Eksploracja	występuje	brak/słaba	występuje	brak/chaotyczna/słaba
Zobowiązanie	występuje	występuje	brak/słaba	brak
Doświadczenie „bycia w kryzysie”	występuje przez pewien czas jako etap w drodze do podjęcia osobistych wyborów	brak	występuje	brak
Cechy osoby	<ul style="list-style-type: none"> - niezależna - samoświadoma - o harmonijnej osobowości - otwarta wobec innych - wydajna w obowiązkach zawodowych - zachowania zgodne z normami etycznymi - otwarta na kontakty z innymi - przyjazna - mająca wgląd we własne zachowanie - niski poziom lęku - wysokie poczucie własnej wartości 	<ul style="list-style-type: none"> - konformistyczna - podejmująca opinie, zachowania charakterystyczne dla innych - konserwatyzm i rygorizm moralny - kontrola emocjonalna - mechanizmy obronne - wewnętrzna akceptacja siebie - zachowania zgodne z płcią - konwencjonalność - wzmożona kontrola nad impulsami - brak elastyczności zachowań - poczucie wyższości 	<ul style="list-style-type: none"> - niezależna - buntownicza - posiadająca własne, niezależne opinie - nonkonformistyczna - ciekawa świata i siebie - posiadająca dylematy egzystencjalne - o refleksyjnym nastawieniu do świata - wysoki poziom lęku 	<ul style="list-style-type: none"> - brak poczucia sensu życia - unikanie związków z innymi - unikanie działania - zachowania unikające i ucieczkowe w sytuacjach trudnych, stresujących - słaby system obrony własnego Ja - labilne, nieprzewidywalne zachowania - niskie poczucie własnej wartości
Cechy środowiska	<ul style="list-style-type: none"> - rozumna kontrola - elastyczny dystans - przyzwolenie, zachęta i akceptacja poszukiwań nastolatka - stawianie wymagań „w dyskusji” 	<ul style="list-style-type: none"> - ścisła kontrola - trwały daleki dystans - brak przyzwolenia na własne poszukiwania nastolatka - stawianie wymagań „bez dyskusji” 	<ul style="list-style-type: none"> - słaba kontrola - chwiejny dystans - nikłe zainteresowanie poszukiwaniami nastolatka - chwiejne wymagania 	<ul style="list-style-type: none"> - brak kontroli - brak dystansu - brak zainteresowania problemami nastolatka - brak wymagań

Źródło: A.I. Brzezińska, *Spoleczna psychologia rozwoju*, Warszawa 2000, s. 243-246; R. Helson, S. Srivastava, *Three paths of adult development: convers, seekers and achivers*, „Journal of Personality and Social psychology”, 0022 – 3514, 2001, czerwiec 1, 80 (6), s. 8-9; A.I. Brzezińska, *Dzieciństwo i dorastanie: korzenie tożsamości osobistej i społecznej*, w: A.I. Brzezińska, A. Hulewska, J. Słomska (red.), *Edukacja regionalna*, Warszawa 2006, s. 47-77, T. Baltazar, R. Coffen, *The role of doubt in religious identity development and psychological maturity*, „Journal of research on Christian Education” 2011, 20, s. 183-184.

W przypadku tożsamości moratoryjnej, szeroka eksploracja i wielość ofert utrudnia jednoznaczne i trwałe zobowiązanie. Wiele wizji siebie, zmieniających się

wobec licznych propozycji płynących z otaczającego środowiska sprawia, że pytania tożsamościowe wciąż nie uzyskują odpowiedzi. Osoby o statusie tożsamości rozproszonej nie potrafią określić wizji swojego życia. Przyszłość rysuje się niejasno, więc jedynym możliwym sposobem funkcjonowania wydaje się korzystanie z chwili i okazji dostarczanych przez otoczenie. Niezdolność do dokonywania wyborów prowadzi do trudności w nawiązywaniu stałych relacji, podjęcia obowiązku zawodowego czy określenia własnego światopoglądu⁹⁸.

Zgodnie z myślą E.H. Eriksona, głównym założeniem J. Marcii była konieczność rozwiązania kryzysu tożsamościowego pod koniec okresu adolescencji. Uwarunkowane to było zaistnieniem aktywnego procesu eksploracji dzięki uzyskiwanej przez adolescentów coraz większej swobodzie wyborów i działania oraz pewnej niezależności. Zdaniem J. Marcii brak poszukiwań, pozwalających na uwzględnienie własnych kompetencji w odniesieniu do otaczającego środowiska, skutkować może niższym poziomem psychospołecznego rozwoju, brakiem satysfakcji z pełnionych społecznie ról oraz trudnościami w nawiązaniu interpersonalnych relacji⁹⁹.

W toku intensywnych przemian społeczno-kulturowych opisywana koncepcja okazała się jednak zbyt statyczna, co potwierdzają współczesne badania nad tożsamością¹⁰⁰. Sam autor opisując status tożsamości osiągniętej wskazywał na jej elastyczną strukturę, umiejącą się dostosować do licznych zmian w rzeczywistości społecznej i międzyludzkiej, gdzie jednak podstawowe procesy tożsamościowe nie ulegają reorganizacji¹⁰¹. Również po okresie adolescencji trwa intensywny proces kształtowania się i przekształcania tożsamości. Pod wpływem wydarzeń krytycznych, zmian psychicznych czy zmian środowiska zewnętrznego, ten dynamiczny konstrukt, może się rozpaść, co może dać mu szansę integracji na nowym poziomie¹⁰². Tożsamość nie jest więc konstruktem stałym, ulega ciągłym, dynamicznym przemianom, stanowiąc dla człowieka niezależnie od etapu rozwojowego ciągle wyzwanie.

---

⁹⁸ Zob. A. Oleszkowicz, *Kryzys młodości – istota i przebieg*, Wrocław 1995, s. 29-30; H. Gasiul, *Psychologia osobowości. Nurty, teorie, koncepcje*, Warszawa 2012, s. 310.

⁹⁹ Por. J. E. Marcia, *Identity in adolescence*, dz. cyt., s. 160-167.

¹⁰⁰ Zob. A. Waterman, *Identity, identity statuses...*, dz. cyt., s. 591-621; H.A. Bosma, S.E. Kunnen, *Identity-in-context is not yet identity development-in-context*, „Journal of Adolescence”, 2008, nr 31, s. 281-289; A.I. Brzezińska, K. Piotrowski, *Polska adaptacja Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS)*, „Polskie Forum Psychologiczne”, 2010, nr 15 (1), s. 66-84.

¹⁰¹ Por. J. E. Marcia, *Identity in adolescence*, dz. cyt., s. 160.

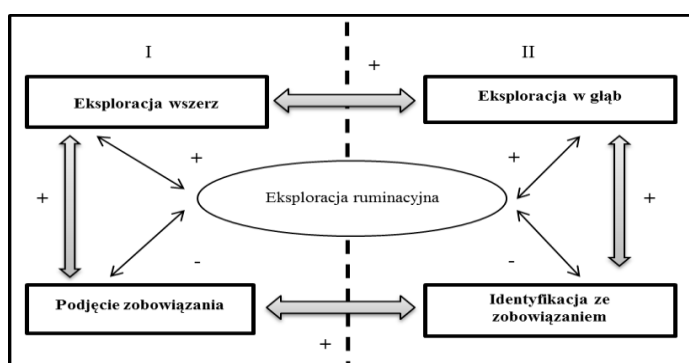
¹⁰² Tworzenie tożsamości i dojrzałych struktur osobowościowych pod wpływem trudnych i krytycznych wydarzeń życiowych opisywał Kazimierz Dąbrowski, nadając temu procesowi nazwę dezintegracji pozytywnej. K. Dąbrowski, *Dezintegracja pozytywna*, Warszawa 1979.

1.2.3. Dynamizm wymiarów i statusu tożsamości w opracowaniu Koena Luyckxa

Zaproponowana przez J. Marcję koncepcja statusów tożsamości nie mieści się, jak to postulował, w ramach adolescencji¹⁰³, gdyż człowiek jest bytem nieustannie „stającym się” w obliczu społeczno-kulturowych przemian. Zmusiło to kolejnych badaczy (np. J. Côté, W.M. Kurtinesa, H.J. Meussa, H.D. Grotevanta i G.R. Adamsa, M.D. Berzonsky’ego, A. Watermana) do modyfikacji jego modelu przez uwzględnienie dynamicznego charakteru zmian mających miejsce w procesie formowania tożsamości już po okresie dorastania. W miejsce statycznej koncepcji zaczęły rozwijać się teorie uwzględniające szeroki kontekst zachodzących przemian i rozpatrujących kształtowanie tożsamości w sposób indywidualnie charakteryzujący każdą osobę w relacji *Ja – otoczenie*.

Jedną z najnowszych koncepcji o charakterze procesualnym jest opracowany przez badaczy z Katolickiego Uniwersytetu w Leuven w Belgii pod kierunkiem Koena Luyckxa Model Podwójnego Cyklu Formowania się Tożsamości (*Dual-Cycle Model of Identity Formation*)¹⁰⁴ (Rys. 1.1.).

Rys. 1.1. Model Podwójnego Cyklu Formowania się Tożsamości

I – Cykl formowania zobowiązania; II – Cykl ewaluacji zobowiązania

+ korelacja dodatnia; - korelacja ujemna

Źródło: opracowanie A.I. Brzezińska na podstawie: K. Luyckx, L. Goossens, B. Soenens, *A developmental contextual perspective on identity construction in emerging adulthood: Change dynamics in commitment formation and commitment evaluation*, „Developmental Psychology”, 2006, 42, 366-380.

¹⁰³ Stąd niektórzy autorzy, tacy jak np. A. Van Hoof (por. tenże, *The Identity Status Approach: In Need of Fundamental Revision and Qualitative Change*, „Developmental Review”, 1999 nr 19, s. 497-556) czy A. Rattansi i A. Phoenix (por. A. Rattansi, A. Phoenix, *Rethinking Youth Identities Modernist...*, dz. cyt. 97-123) podważają w ogóle sens kontynuowania badań w paradygmacie statusów tożsamości w ujęciu J. Marcii.

¹⁰⁴ Zob. K. Luyckx, S.J. Schwartz, M.D. Berzonsky, B. Soenens, M. Vansteenkiste, I. Smits, L. Goossens, *Capturing ruminative exploration: extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence*, „Journal of Research in Personality”, 2008, 42, 58-82; K. Luyckx, B. Duriez, T. A. Klimstra, H. De Witte, *Identity statuses in young adult employees: Prospective relations with work engagement and burnout*, „Journal of Vocational Behavior” (2010)77, s. 340,344-345.

Naukowcy rozwinęli pojęcie eksploracji używane przez J. Marcie o eksplorację wszerz i eksplorację w głąb oraz eksplorację ruminacyjną, natomiast zobowiązanie podzielili na podjęcie zobowiązania i identyfikację z nim. Eksploracja wszerz związana jest z zewnętrznym poszerzaniem obszarów poszukiwań dotyczących osobistych możliwości czy nowych obszarów aktywności. Stanowi ważny element poprzedzający podjęcie zobowiązań. Następowanie po sobie eksploracji wszerz oraz podjęcia zobowiązania tworzy tzw. cykl formowania się zobowiązania, charakterystyczny dla koncepcji Marcii. Jednak procesy eksploracyjne nie kończą się wraz z podjęciem przez jednostkę zobowiązania. Człowiek ponownie dokonuje, tym razem dogłębnej, wewnętrznej analizy wyborów i podjętych decyzji na podstawie zewnętrznych opinii oraz kolejnych doświadczeń, dokonując bilansu zysków i strat¹⁰⁵.

Eksploracja w głąb rozpoczyna cykl ewaluacji zobowiązania. Jeżeli ta osoba dojdzie do wniosku, że podjęte decyzje są zgodne z jej wewnętrznymi priorytetami, dokonuje osobistej identyfikacji ze zobowiązaniem. W przeciwnym przypadku może na nowo rozpocząć się proces eksploracji „wszerz” i cykl rozpoczyna się od nowa. Ujemny związek między eksploracją w głąb a identyfikacją ze zobowiązaniem może wskazywać na istniejący kryzys tożsamości przejawiający się w odczuciu lęku, nieumiejętności podejmowania decyzji i dokonywania ostatecznych wyborów odnośnie własnego życia.

Eksploracja ma zasadniczo działanie adaptacyjne¹⁰⁶. Poszerzanie możliwości zdobywania nowej wiedzy, doświadczeń, poznawania nowych osób, zgłębiania różnych światopoglądów służy kształtowaniu postaw o uwewnętrznionych wartościach i zasadach opartych na osobistym wyborze, a nie narzuconych społecznie. Eksploracja wszerz i eksploracja w głąb mają charakter wspierający rozwój tożsamości, związane są z pozytywnymi cechami osobowości, takimi jak otwartość na doświadczenie i sumienność. Badacze opisują także tzw. „drugą twarz eksploracji”¹⁰⁷. Zbyt niski poziom procesów eksploracyjnych ma charakter dezintegrujący. Może powodować trudności w podejmowaniu decyzji oraz wywoływać stany lękowe z symptomami depresyjnymi. Dostrzeżenie dezadaptacyjnego wymiaru eksploracji pozwoliło naukowcom na wyróżnienie jeszcze jednego typu eksploracji nazwanej ruminacyjną. Jej

---

¹⁰⁵ Por. K. Luyckx, L. Goossens, B. Soenens, *A developmental contextual perspective on identity construction in emerging adulthood: Change dynamics in commitment formation and commitment evaluation*, „Developmental Psychology”, 2006, 42, s. 367-369; A.I. Brzezińska, K. Appelt, B. Ziółkowska, *Psychologia rozwoju człowieka*..., dz. cyt., s. 252-255.

¹⁰⁶ Por. K. Piotrowski, *Tożsamość osobista*..., dz. cyt., s. 61.

¹⁰⁷ Por. K. Luyckx, S.J. Schwartz, M.D. Berzonsky, B. Soenens, M. Vansteenkiste, I. Smits, L. Goossens, *Capturing ruminative exploration*..., dz. cyt., s. 60-61

wysoki poziom pozwala określić trudności rozwojowe związane z formowaniem się tożsamości. Charakteryzuje ona osoby zagubione w wyborach życiowych i nieposiadające motywacji ani wytrwałości w dążeniu do ich realizacji. Eksploracja ruminacyjna może utrudniać podejmowanie decyzji. Może to być uwarunkowane zarówno wpływem otoczenia, jak i cechami osobowymi¹⁰⁸.

Zasadniczą różnicą między statycznym, dwufazowym modelem J. Marcii a dynamicznym, dwucyklicznym modelem K. Luyckxa i współpracowników jest to, że w pierwszej koncepcji eksploracja jest procesem charakterystycznym dla wczesnej fazy adolescencji, po którym następuje faza podejmowania zobowiązań, kończąca kształtowanie się tożsamości. Natomiast procesualne podejście badaczy belgijskich zwraca uwagę na to, że oba te procesy nakładają się na siebie, przeplatają się wzajemnie i budują na sobie, ostatecznie doprowadzając do ukształtowania tożsamości dojrzałej. Jej istotną cechą jest bogate i zróżnicowane doświadczenie oraz stałość i odpowiedzialność w odniesieniu do podjętych zobowiązań. Ponadto tożsamość zaczyna być traktowana jako zmienny konstrukt niemożliwy do zamknięcia w ramach określonego statusu. Wpływ czynników wewnętrznych (osobowych) jak i zewnętrznych (środowiskowych)¹⁰⁹ weryfikuje i reorganizuje poziom wymiarów tożsamości, mogąc wpływać na zmianę wypracowanych na drodze tożsamościowego kryzysu statusów. Tożsamość zaczyna jawić się jako obszar kreowany i weryfikowany przez daną osobę na poszczególnych etapach jej życia. W zmieniającym się intensywnie świecie pytania tożsamościowe wciąż pozostają aktualne. Osoba o dojrzałej, zharmonizowanej tożsamości potrafi odnaleźć się w zmieniającej się rzeczywistości pozostając z jednej strony wierna swoim życiowym priorytetom, z drugiej umiając się adaptować do nowych sytuacji. Osoba, która ma trudności z określeniem własnego *Ja* wobec ciągle pojawiających się nowych ofert, ale także oczekiwań otoczenia, może czuć się zagubiona i nie podjąć ról społecznych charakterystycznych dla dojrzałej osoby dorosłej.

---

¹⁰⁸ Por. Tamże, s. 61; K. Luyckx., S.J. Schwartz, L. Goossens, B. Soenens, W. Beyers, *Developmental Typologies of Identity Formation and Adjustment in Female Emerging Adults: A Latent Class Growth Analysis Approach*, "Journal of research on adolescence", 2008, 18(4), s. 601-604, 613-614; K. Luyckx, T.A. Klimstra, B. Duriez, S. Van Petegem, W. Beyers, *Personal Identity Processes from Adolescence Through the Late 20s: Age Trends, Functionality, and Depressive Symptoms*, „Social Development”, 2013, z. 22, nr. 4, s. 704-705; S. J. Schwartz, W. Beyers, K. Luyckx, B. Soenens, B. L. Zamboanga, L.F. Forthun, S. A. Hardy, A. T. Vazsonyi, L. S. Ham, S.Y. Kim, S. K. Whitbourne, A.S. Waterman, *Examining the Light and Dark Sides of Emerging Adults' Identity...*, dz. cyt. s. 841.

¹⁰⁹ Por. H.A. Bosma, S.E. Kunnen, *Identity-in-context...*, dz. cyt., s. 282.

1.3. Etapy rozwojowe istotne dla kształtowania się tożsamości osobowej

Rozwój człowieka powinien dokonywać się w sposób integralny, we wszystkich wymiarach jego egzystencji, przez cały okres życia. Każdy z etapów rozwojowych owocuje tworzeniem nowych kompetencji w wymiarze fizycznym, intelektualnym, emocjonalnym, społecznym i duchowym, a także udoskonalaniem tych, które ukształtowały się we wcześniejszych etapach rozwojowych. Z biegiem lat jedne formy aktywności słabną (np. ze względu na obniżenie sprawności fizycznej), a rozwijają się kompetencje innych obszarów (np. psychiki czy duchowości). Zachodzące na przestrzeni życia zmiany rozpatrywane muszą być więc zarówno w odniesieniu do osoby, a także kontekstu w jakim przyszło jej funkcjonować. Taki sposób rozumienia rozwoju człowieka wpisuje się w *perspektywę life-span*, w której to rozumienie rozwoju na poszczególnym etapie rozpatruje się na tle całego życia człowieka¹¹⁰.

Jak wskazują wcześniejsze analizy, tworzenie tożsamości to długotrwały proces. Na każdym etapie życia musi być on weryfikowany i uaktualniany ze względu na indywidualne i środowiskowe zmiany. Dynamicznie zmieniająca się rzeczywistość wymaga ciągłej refleksji nad tematem własnej tożsamości. Człowiek wciąż bowiem spotyka się z nowymi sytuacjami stającymi się dla niego wyzwaniem, wobec których musi podejmować decyzje oraz dokonywać samookreślenia.

Z punktu widzenia kształtowania tożsamości we współczesnym świecie w sposób szczególny ważne są trzy stadia życia: adolescencja, wyłaniająca się dorosłość i wczesna dorosłość. Uwzględnienie okresu wyłaniającej się dorosłości jako osobnego stadium w rozwoju spotyka się zarówno z akceptacją potwierdzoną empirycznymi badaniami (J. Arnett¹¹¹, A.I. Brzezińska¹¹²), jak i z krytyką. Przeciwnicy teorii opracowanej przez J. Arnetta zwracają uwagę, iż nie wnosi ona nic nowego do

---

¹¹⁰ Por. B.M. Newman, P.R. Newman, *Development through life. A psychosocial approach*, Homewood, Illinois 1984, s. 4

¹¹¹ Głównym twórcą teorii dotyczącej wyłaniającej się dorosłości jest James Arnett. Profesor nadzwyczajny w Katedrze Rozwoju Człowieka i Studiów nad Rodziną Uniwersytetu Missouri. Głównymi jego zainteresowaniami są badania nad okresem rozwojowym nazwanym przez niego „wyłaniającą się dorosłością” (*emerging adulthood*) – wiekiem pomiędzy 18 a 25 r. ż. Przeprowadził w tym temacie liczne badania w USA oraz Niemczech. <http://www.jeffreyarnett.com/about.htm> [dostęp: 15.12.2014].

¹¹² Por. A. I. Brzezińska, R. Kaczan, K. Piotrowski, M. Rękosiewicz, *Odroczona dorosłość: fakt czy artefakt?* „Nauka”, 2011, 4, s. 102.

wiedzy o rozwoju człowieka¹¹³. Jego wnioski dotyczące wydłużania się czasu wchodzenia w dorosłość pojawiły się już wcześniej w kontekście badań nad społeczeństwem pochodzącym z wyższych warstw społecznych. L.B. Hendry i M. Kloeb kwestionują także wskazywaną przez J. Arnetta heterogeniczność stylów życia osób wkraczających w dorosłość, co ich zdaniem było również obecne w poprzednich stuleciach¹¹⁴, oraz traktowanie wyłaniającej się dorosłości jako odrębnego stadium rozwojowego. Podkreślają brak normatywnych różnic odróżniających ten okres od innych stadiów rozwoju. Badania W. Zagórskiej, C. Van de Velde, L.B. Hendry'ego i M. Kloeb potwierdzają istnienie w Europie znaczących różnic pomiędzy osobami należącymi wg. Arnett'owskiej teorii do okresu wyłaniającej się dorosłości, czyli pomiędzy 18 a 25/29 r. ż.¹¹⁵. Krytycy opisywanej teorii nie zgadzają się także z liniowym podejściem do rozwoju dorosłości, który powinien zdaniem J. Arnetta zakończyć się po 30 r. ż. Podkreśla się nieliniowy charakter dojrzewania do dorosłości, którego głównym wyznacznikiem nie jest wiek, lecz sytuacja psychospołeczna, wykształcenie, zakres i rodzaj pełnionych społecznie ról oraz dojrzałość psychiczna¹¹⁶. J. Arnett stwierdził, iż wyłaniająca się dorosłość nie stanowi uniwersalnego okresu w rozwoju człowieka, lecz fazę, która rozwinęła się pod wpływem specyficznych zmian społeczno-kulturowych¹¹⁷. Polskie badania A.I. Brzezińskiej i współpracowników potwierdzają znaczący czas wydłużenia okresu wchodzenia w dorosłość, a wpływ na tę sytuację czynnika społecznie-kulturowego uważają współcześnie za normatywny¹¹⁸. Do zasług J. Arnetta należy niewątpliwie fakt, iż uwypuklił zmianę rozwojową dotyczącą wydłużającego się czasu wchodzenia w dorosłość. Zauważył, że jest to związane z intensywniejszymi procesami eksploracji własnej tożsamości, skupieniem na własnej osobie, niestabilnością związaną z pozostawaniem pomiędzy okresem adolescencji a zadaniami dorosłości, czasem optymistycznego patrzenia na życie i otwartego sposobu podejmowania wyzwań

---

¹¹³ Krytyka teorii Arnetta została szeroko opisana w: L.B. Hendry, M. Kloep, *Conceptualizing emerging adulthood: inspecting the Emperor's new clothes?*, „Child Development Perspectives”, 1(2) 2007; W. Zagórska, M. Jelińska, M. Surma, A. Lipska, *Wydłużająca się droga do dorosłości*, Warszawa 2012, s. 59-92.

¹¹⁴ Por. L.B. Hendry, M. Kloep, *Conceptualizing emerging adulthood...*, dz. cyt., s. 76

¹¹⁵ Zob. W. Zagórska, M. Jelińska, M. Surma, A. Lipska, *Wydłużająca się droga...*, dz. cyt., s. 67.

¹¹⁶ Por. A. I. Brzezińska, R. Kaczan, K. Piotrowski, M. Rękosiewicz, *Odroczona dorosłość...*, dz. cyt., s. 102.

¹¹⁷ Por. J.J. Arnett, *Emerging adulthood. A theory of development from the late teens through the twenties*, „American Psychologist”, 2000, 55 (5), s. 471.

¹¹⁸ Por. A. I. Brzezińska, R. Kaczan, K. Piotrowski, M. Rękosiewicz, *Odroczona dorosłość...*, dz. cyt., s. 102.

codzienności. Zwrócił on uwagę, że wyłaniająca się dorosłość stanowi stadium zdeterminowane kulturowo, a nie biologicznie. Krytycy bardziej traktują ją jednak jako styl życia młodych ludzi uwarunkowany zmiennymi czynnikami społeczno-ekonomiczno-kulturowymi, niż normatywny etap rozwojowy. Stanowi to wyzwanie dla badań dotyczących przemian w rozwoju tożsamości na przestrzeni ostatnich dekad¹¹⁹.

Jak pokazują aktualne badania¹²⁰, jeszcze wiek pomiędzy 30 a 40 r. ż. to czas intensywnych przemian dotyczących autoidentyfikacji, wyznaczania celów i określania wizji życiowej. Zastosowanie teorii J. Arnetta do badań nad rozwojem tożsamości wydaje się być słuszne, pod warunkiem nie wyznaczania granic poszczególnych etapów rozwojowych miarą wieku, a aktywnością edukacyjną i podejmowaniem społecznych ról¹²¹. Zmiana rozumienia konstruktów tożsamościowych jako „stającego się” wymusza na badaczach spojrzenie na rozwój człowieka w sposób szeroki, nie ograniczający się do klasycznych teorii, w których rozwiązywanie tożsamości kończyło się wraz z wiekiem dojrzewania¹²².

1.3.1. Okres adolescencji jako próg kształtowania tożsamości osobowej

Adolescencja rozpoczyna etap intensywnego dojrzewania psychoseksualnego i psychospołecznego. Okres ten rozpoczyna się w wieku lat 10/12, a najczęściej jako górną granicę tego etapu wyznacza się wiek ok. 18 lat¹²³. Można go podzielić na czas wczesnego i późnego dorastania z granicą ok. 16/17 r. ż. Jest to czas, kiedy wzrasta samoświadomość młodego człowieka pozwalająca na postawienie sobie pierwszych pytań odnośnie własnej tożsamości. Ten przejściowy czas pomiędzy byciem dzieckiem a funkcjonowaniem jako osoba dorosła, to czas swoistego tożsamościowego zamętu.

Pierwsze obserwowalne zmiany dotyczą ciała, a zwłaszcza sfery seksualnej z powodu dojrzewania pierwszorzędowych cech płciowych, rozwoju drugorzędowych i pojawiania się trzeciorzędowych. Tempo zmian w funkcjonowaniu układu płciowego, a także w strukturze mięśni i kości ma charakter indywidualny, jednak w przypadku

---

¹¹⁹ Por. W. Zagórska, M. Jelińska, M. Surma, A. Lipska, *Wydłużająca się droga...*, dz. cyt., s. 91.

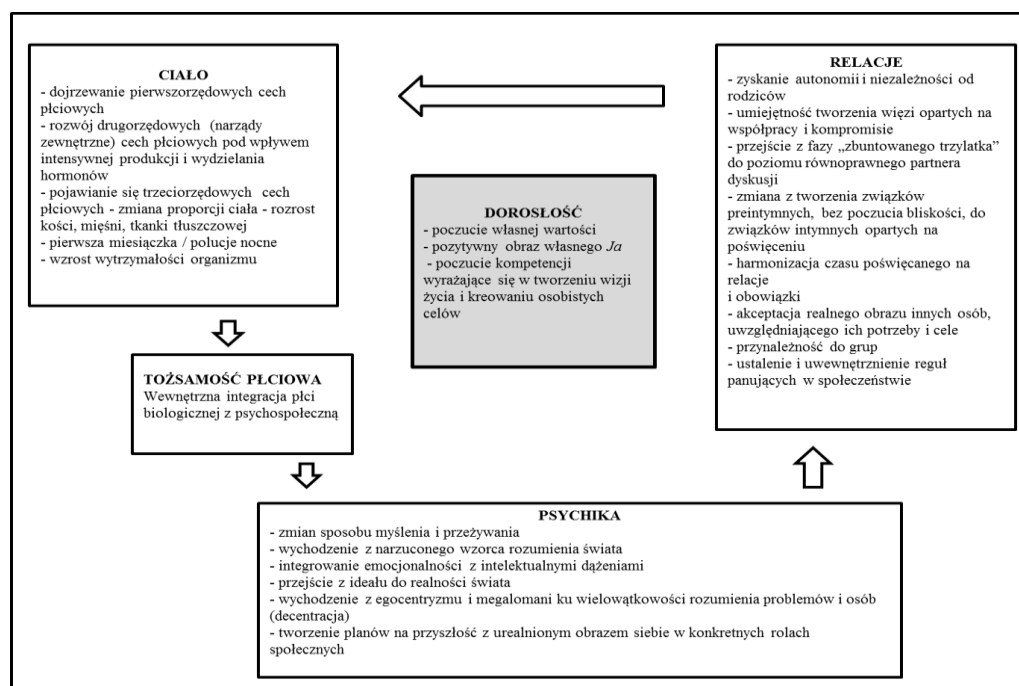
¹²⁰ Por. J.J. Arnett, *Emerging adulthood...*, dz. cyt., s. 477.

¹²¹ Por. A. I. Brzezińska, R. Kaczan, K. Piotrowski, M. Rękosiewicz, *Odroczona dorosłość...*, dz. cyt., s. 102.

¹²² Por. E.H. Erikson, *Dzieciństwo a społeczeństwo*, Poznań 1997, s. 272-274.

¹²³ Por. A.I. Brzezińska, *Spoleczna psychologia...*, dz. cyt., s. 218

dziewcząt zaczynają się one ok. 2 lat wcześniej niż u chłopców, czyli ok. 10/11 r. ż.¹²⁴. Celem zachodzących procesów jest ukształtowanie osoby dorosłej zdolnej do przekazywania życia. Zmiany zachodzące w różnych obszarach przedstawia Rys. 1.2.

Rys. 1.2. Zmiany zachodzące od okresu dorastania do dorosłości

Źródło: opracowanie własne na podstawie: M. Bardziejewska, *Okres dorastania. Jak rozpoznać potencjał nastolatków*, w: A.I. Brzezińska (red.), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, Sopot 2013, s. 350-363.

W okresie dorastania ciało staje się nieprzewidywalne, jakby „żyjące własnym życiem”. Zmiany w budowie ciała, pierwsze miesiączki w przypadku dziewczynek czy polucje odnośnie chłopców, mogą implikować w młodym człowieku pytanie o to, czy „mieści się w normie”. Koniecznym staje się na tym etapie kompetentne wsparcie dorosłych wspomagające proces autoidentyfikacji psychoseksualnej. Wychowanie seksualne stanowi bowiem podstawowy obowiązek rodziców i „powinno dokonywać się pod ich troskliwym kierunkiem, zarówno w domu jak i w wybranych przez nich ośrodkach wychowawczych” (FC 37), doprowadzając do znajomości i uwewnętrznienia zasad moralnych traktowanych jako fundament wzrostu osobowego w sferze ludzkiej płciowości¹²⁵. Adolescencja to czas, w którym młodzi ludzie zaczynają porównywać siebie z rówieśnikami, a także konfrontować własne wzorce i oczekiwania z wymaganiami społeczno-kulturowymi przekazywanymi pierwotnie przez rodzinę,

¹²⁴ Por. M. Bardziejewska, *Okres dorastania. Jak rozpoznać potencjał nastolatków*, w: A.I. Brzezińska (red.), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, Sopot 2013, s. 350-352.

¹²⁵ Por. W. Kądziałka, *Oblicza dialogu wychowawczego w świetle adhortacji apostolskiej Familiaris consortio a wychowanie w rodzinie*, „Analecta Cracoviensia”, 2012, 44, s. 121.

a następnie przez inne znaczące środowiska pozarodzinne, takie jak Kościół, szkoła, państwo, kultura masowa oraz rozmaite subkultury. Na tej podstawie dobiega końca proces związany z akceptacją i integracją płci biologicznej i psychospołecznej¹²⁶.

Pod wpływem silnie działających hormonów, wywołujących „burze emocjonalne”, czas ten może stać się źródłem napięć pomiędzy dzieckiem a rodzicami, z wybuchami agresji i silnymi, nieprzewidywalnymi zachowaniami. Takie sytuacje wymagają od rodziców w pierwszej kolejności akceptacji zmian charakterystycznych dla okresu rozwojowego, w jakim znajduje się młody człowiek. Dostrzeżenie i docenienie „stawania się dorosłym” oraz kompetentna informacja dotycząca dokonujących się przemian, daje adolescentowi poczucie bezpieczeństwa oraz akceptację stanu, w jakim aktualnie się znajduje. Występowanie intensywnych kryzysów w okresie dojrzewania, a także sposoby radzenia sobie z nimi, uzależnione są od posiadanego przez adolescenta obrazu siebie, określonych celów życiowych, spójnego systemu wartości i rozumienia własnej roli społecznej oraz więzi z bliskimi, szczególnie rodzicami. Pozytywne zmiany na poziomie ciała, wpasowujące się w oczekiwania młodego człowieka i zgodne z jego wewnętrznym zegarem¹²⁷, warunkują kolejne zmiany na poziomie społecznym i psychicznym¹²⁸.

Procesy dojrzewania we wszystkich sferach życia nakładają się na osobiste poczucie „bycia dorosłym”, a także potrzebę niezależności, autonomii i samostanowienia. W niektórych przypadkach schematy postępowania przekazane dziecku przez matkę i ojca, a także przez szersze otoczenie wychowawcze, dla dorastającego adolescenta przestają pełnić rolę wzorców, na których można budować własną wizję życia. Może nastąpić osłabienie, a nieraz nawet i zamiana autorytetu osoby (rodzica, innych osób znaczących) na autorytet grupy rówieśniczej. Jest to wynik wzrostu krytycyzmu adolescentów na tle rozwoju umysłowych sprawności¹²⁹. Badania empiryczne wskazują, że choć konfrontacje zachodzące pomiędzy nastolatkami, a ich rodzicami wydają się być w tym okresie częstsze, nie prowadzą do całkowitego

---

¹²⁶ Por. W. Sokoluk, *Wychowanie do życia w rodzinie. Podręcznik metodyczny dla nauczycieli*, Warszawa 2003, s. 121.

¹²⁷ Więcej A.I. Brzezińska, *Co wiemy o tym, jak rozwija się człowiek w ciągu życia?*, w: A.I. Brzezińska, E. Hornowska (red.), *Dzieci i młodzież wobec agresji i przemocy*, Warszawa 2004, s. 17.

¹²⁸ Por. M. Bardziejewska, *Okres dorastania...*, dz. cyt., s. 350-355; H. Bee, *Psychologia rozwoju człowieka*, Poznań 2004, s. 4.

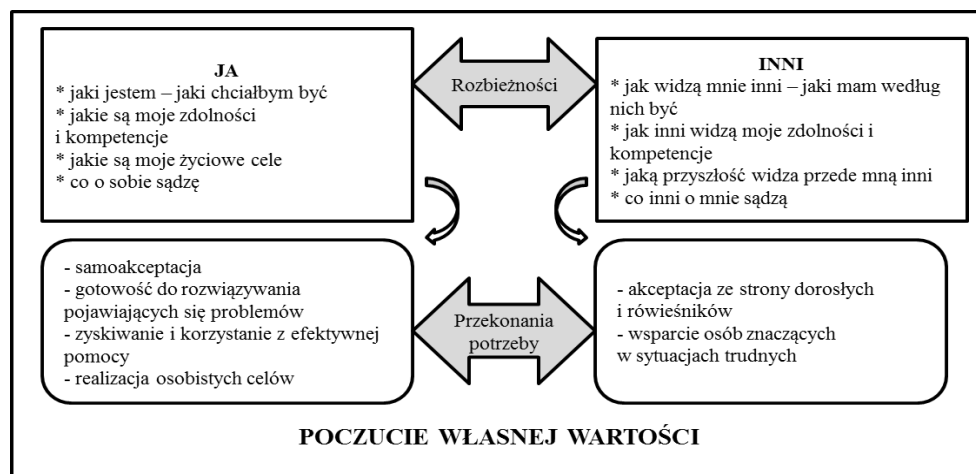
¹²⁹ Por. M. Sondej, *Rozwój społeczny młodzieży*, w: R. Murawski (red.), *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, Warszawa 1989, s. 38.

negowania lub odrzucania wartości i norm przekazywanych przez rodziców¹³⁰. Kryzys opisywanej relacji przechodzi ewolucję. Rozpoczyna się ok. 12 r. ż., osiąga swój szczyt w wieku ok. 15-16 lat, by po 17 r. ż. stopniowo słabnąć i przeobrazić się z relacji mistrz – uczeń, w więź pomiędzy dwoma szanowanymi partnerami dialogu¹³¹.

Uczestnictwo w grupach rówieśniczych pozwala w okresie dojrzewania na weryfikację własnych potrzeb, celów życiowych oraz osiągnięć związanych z zajmowaniem określonych ról w grupie. Młody człowiek nie chce automatycznie powielać stylu życia swoich rodziców i rozpoczyna okres „testowania” dotychczasowych wartości, a także nowych możliwości swoich i otoczenia¹³². Konsolidacja własnych doświadczeń z wymaganiami otoczenia pozwala młodemu człowiekowi na reinterpretację dotychczasowych wzorców i na tworzenie nowych, według których będzie funkcjonować jako osoba dorosła. W okresie tym następuje zderzenie dwóch poziomów oczekiwań, pierwszy wypływa z wewnętrznych potrzeb nastolatka, drugi dotyczy oczekiwań jego naturalnego środowiska – rodziców, wychowawców, innych osób znaczących, a także rówieśników (Rys. 1.3.).

Im większa interakcja tych dwóch obszarów, tym bardziej spokojny i bezkonfliktowy czas dojrzewania adolescenta. Pozytywne rozwiązanie konfliktu na poziomie *Ja* – otoczenie, oparte na wsparciu otoczenia i zrozumieniu potrzeb adolescenta, pozwala na zyskanie poczucia niezależności oraz utrzymanie lub wzrost poczucia własnej wartości.

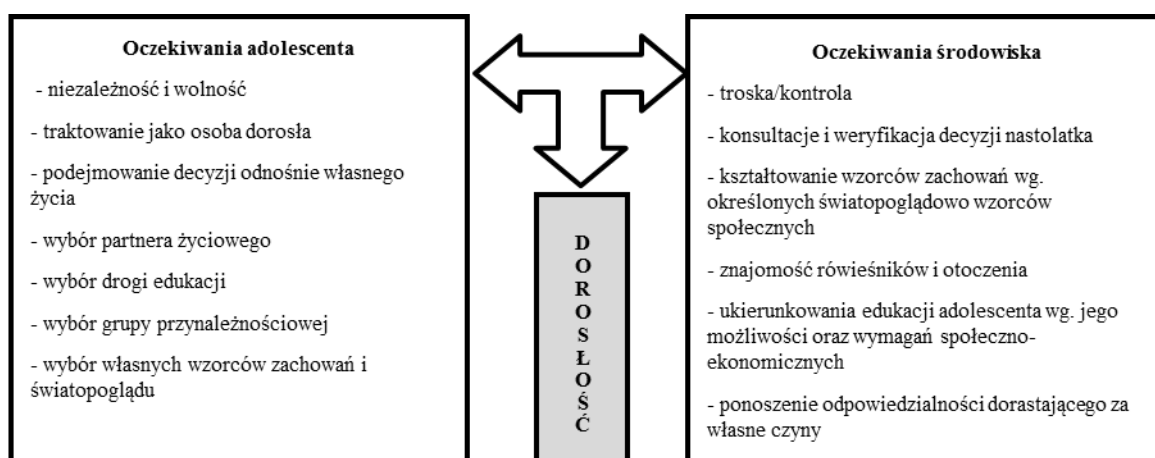
Rys. 1.3. Oczekiwania rozwojowe adolescentów i środowiska w okresie dorastania do dorosłości
Źródło: opracowanie własne

¹³⁰ Por. R. Murawski, *Problematyka wieku dorastania*, w: R. Murawski (red.), *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, Warszawa 1989, s. 21.

¹³¹ Por. M. Sondej, *Rozwój społeczny młodzieży*, dz. cyt., s. 39.

¹³² E.H. Erikson, *Tożsamość...*, dz. cyt., s. 85; M. Bardziejewska, *Okres dorastania...*, dz. cyt., s. 347.

Wsparcie dostarczane przez znaczących dorosłych, szczególnie rodziców, jest bardzo istotne z punktu widzenia dalszego formowania młodych ludzi jako szczęśliwych i spełnionych dorosłych (Rys. 1.4.). W okresie tworzenia tożsamości więź z rodzicami stanowi wyjątkową i niezastąpioną relację (patrz pkt. 1.4.2). Dla dorastającego pokolenia stanowią oni wzór do naśladowania, obiekt autoidentyfikacji i moralny autorytet, czuwając nad przekazywaniem tradycji z jej wartościami. Jednocześnie rodzice są pierwszymi osobami, od których młody człowiek może uzyskać pomoc i wsparcie, co ułatwia mu budowanie własnego projektu życia oraz daje poczucie stałości i zakorzenienia¹³³.

Rys. 1.4. Wyznaczniki tworzenia poczucia własnej wartości w okresie adolescencji

Źródło: opracowanie własne za: M. Bardziejewska, *Okres dorastania. Jak rozpoznać potencjał nastolatków*, w: A.I. Brzezińska (red.), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, Sopot 2013, s. 349-350.

W okresie adolescencji kształtuje się nowy sposób rozumienia świata. Z jednej strony istnieje w młodym człowieku chęć przyjmowania nowych postaw, które odkrywa dzięki poszerzonej refleksji, własnym poszukiwaniom, nowym doświadczeniom, z drugiej strony osiągnięcie dojrzałości utrudnia wiąź rozchwiana emocjonalność i niska kontrola emocjonalna. Opór nastolatka niekiedy przypomina bunt trzyletniego dziecka walczącego o prawo do samostanowienia. Różnica pomiędzy rzeczywistym rozumieniem różnych sytuacji a emocjami i własnymi wyobrażeniami, jakie wywołują one w młodym człowieku, doprowadza do wybuchów agresji, buntu przeciwko dorosłym, zamykania się w sobie i poszukiwania oparcia w grupach rówieśniczych. Jednokierunkowość myślenia i szukania rozwiązań, egocentryzm i megalomania są

¹³³ Por. A.I. Brzezińska, *Dzieciństwo i dorastanie: korzenie tożsamości osobistej i społecznej*, w: A.W. Brzezińska, A. Hulewska, J. Słomska (red.), „Edukacja regionalna” Warszawa 2006, s. 75.

ważnym etapem adaptacji do społeczeństwa¹³⁴. Z czasem pojawia się zdolność do projektowania przyszłości i widzenia siebie w różnych rolach społecznych (jako członka rodziny, pracownika, obywatela itp.). Dzięki pojawieniu się ok. 11-12 r. ż. zdolności do myślenia hipotetyczno-dedukcyjnego (formalnego)¹³⁵ młody człowiek zaczyna nabierać zdolności szukania rozwiązań istniejących problemów z uwzględnieniem racji innych ludzi, a nie tylko swoich własnych. Szukanie „za” i „przeciw” nie powoduje burzenia własnego obrazu jako osoby o kompetentnej wiedzy, lecz jest źródłem poszerzania istniejących opcji i wizji siebie.

Związki uczuciowe oraz relacje tworzone z osobami płci przeciwnej, oparte na zaspokojeniu potrzeby miłości wykraczającej poza kompetencje rodzinne, często mają charakter krótkotrwały, ich wydłużanie następuje wraz z końcem procesu dojrzewania. Tworzenie relacji uczuciowych w początkowym stadium adolescencji oparte jest bowiem na pragnieniu i poszukiwaniu miłości wyidealizowanej, która w konfrontacji z rzeczywistością się nie sprawdza. Do głosu dochodzą także różnice w oczekiwaniach dziewcząt i chłopców. Co prawda dezintegracja seksualna w tym okresie u obu płci wiąże się z oddzieleniem uczuciowości (czułości, miłości, troski) od podniecenia i pożądania, jednak doświadczenie własnej seksualności ma dla dziewcząt i chłopców odmienny charakter¹³⁶. Tworzone w tym czasie tzw. związki preintymne charakteryzuje niezdolność do poświęceń na rzecz drugiej osoby, lub też poświęcenie, które zbudowane jest na lęku przed utratą uczucia¹³⁷. Jednak tworzenie rówieśniczych, wciąż niedojrzałych relacji uczuciowych z płcią przeciwną, stanowi dla młodych ludzi prawdziwą inwestycję na przyszłość. Uczy zdolności do rozwiązywania problemów, tworzenia wspólnych planów, budowania relacji pomiędzy pracą, nauką a związkiem. Przede wszystkim urealnia sposób rozumienia relacji psychoseksualnych i uczuciowych, sprowadzając je z poziomu idealnych wyobrażeń na poziom teraźniejszych możliwości.

---

¹³⁴ M. Bardziejewska, *Okres dorastania...*, dz. cyt., s. 357.

¹³⁵ Por. A.I. Brzezińska, K. Appelt, B. Ziółkowska, *Psychologia rozwoju człowieka*, dz. cyt., s. 240, J. E. Marcia, *Identity in adolescence*, dz. cyt., s. 160; K. Jakóbiak, *Rozwój intelektualny w okresie dorastania*, w: R. Murawski (red.), *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, Warszawa 1989, s. 34.

¹³⁶ Por. M. Nowak, A. Gawęda, M. Janas-Kozik, *Fizjologiczny rozwój psychoseksualny dzieci i młodzieży*, „Seksuologia Polska” 2010, 8, 2, s. 69.

¹³⁷ Por. A. I. Brzezińska, *Psychologia wychowania*, w: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, Gdańsk 2000, s. 256.

1.3.2. Etap wylaniającej się dorosłości jako dynamiczny okres przemian tożsamościowych

Współczesne przemiany kulturowe w bogatych społeczeństwach zindustrializowanych doprowadziły w drugiej połowie XX wieku do społecznego przedłużenia przeciętnego czasu dorastania młodego człowieka, tworząc moratorium psychospołeczne. Jest to czas, kiedy wciąż występuje przewaga procesów eksploracyjnych, a podejmowanie zobowiązań jest ograniczone i niestabilne¹³⁸. Na przełomie ostatnich dwu dekad również w Polsce średni wiek podejmowania ról społecznych, opisujących obiektywne stawanie się dorosłym, diametralnie przesunął się w czasie (Tab. 1.2.).

Tab. 1.2. Wiek podejmowania społecznych ról dorosłości w Polsce

Role społeczne	Dane		
Średni wiek zawierania małżeństw	Kobiety	Mężczyźni	
	1990 – 23 lata	1990 – 25 lat	
	2000 – 24 lata	2000 – 26 lat	
	2012 – 26 lat	2012 – 28 lat	
Średnia wieku kobiet rodzących dziecko	2000 – 26,1 lat 2012 – 29 lat		
Średnia wieku matki pod względem narodzin pierwszego dziecka	1990 – 23 lata 2013 – 27 lat		
Poziom wykształcenia wyższego	Panien	Matek	Mężczyzn
	1990 – 4%	1990 – 6%	1990 – 5%
	2000 – 15%	2000 – 19%	2000 – 13%
	2012 – 47%	2012 – 45%	2012 – 33%

Źródło: http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/L_podst_inf_o_rozwoju_dem_pl_do_2013.pdf

Za jedną z głównych przyczyn tego przesunięcia uznaje się zmiany społeczno-ekonomiczne, jakie zachodzą w społeczeństwach rozwiniętych i rozwijających się¹³⁹, opartych na zdobywaniu wiedzy jako fundamencie zyskiwania życiowej stabilizacji. Wymienione czynniki wpływają na:

1. Przedłużenia czasu edukacji,
2. Podjęcie stażu zawodowego i zdobywanie doświadczeń zawodowych bez stałej umowy o pracę,
3. Trudności w zdobyciu własnego mieszkania,

¹³⁸ Por. J.J. Arnett, *Emerging adulthood...*, dz. cyt., s. 469; S. J. Schwartz, W. Beyers, K. Luyckx, B. Soenens, B. L. Zamboanga, L.F. Forthun, S. A. Hardy, A. T. Vazsonyi, L. S. Ham, S.Y. Kim, S. K. Whitbourne, A.S. Waterman, *Examining the Light and Dark Sides of Emerging Adults' Identity...*, dz. cyt., s. 854-855.

¹³⁹ Por. J.J. Arnett, *Emerging adulthood...*, dz. cyt., s. 478.

4. Przesunięcie czasu zawierania związków małżeńskich,
5. Późniejszy wiek posiadania pierwszego dziecka,
6. Posiadanie jednego bądź dwójki dzieci.

Te czynniki wpływają demotywująco na dążenie do osiągnięcia dorosłości. Młodzi ludzie wolą pełnić role zwolnionych z odpowiedzialności za życiowe decyzje wiecznych adolescentów. Kolejne punkty, jakie wyznaczają sobie młodzi ludzie na drodze do dorosłości, to: 1) zdobycie wykształcenia dającego szansę na dobrze płatną pracę; 2) zdobycie stabilizacji finansowej i mieszkaniowej; 3) zawarcie związku małżeńskiego; 4) posiadanie dzieci. Niestabilność i niepewność polityki społeczno-ekonomicznej prowadzi jednak do przesuwania ostatnich zadań na wiek pomiędzy 30 a 40 r. ż.¹⁴⁰. Ma to niemały wpływ na procesy tożsamościowe i okres tworzenia tożsamości dojrzałej, wprowadzając okres pomiędzy adolescencją a dorosłością, pomiędzy zależnością dziecka a pełną odpowiedzialnością osoby dorosłej. To wciąż czas próby i sprawdzania siebie, bardziej już traktowanych jako życiowe lekcje „ku dorosłości” niż nastoletnie zabawy w dorosłość.

Ta sytuacja skłoniła J. Arnetta do wyodrębnienia specyficznego, postadolescencyjnego okresu przypadającego na trzecią dekadę życia, między późną adolescencją (ok. 18 r. ż.) a wczesną dorosłością (ok. 35–40 r. ż.), który określił jako wyłaniająca się dorosłość. Opisany etap rozwojowy nie ma uniwersalnego i niezmiennego charakteru. Jego zakończenie związane jest z podjęciem trwałych zobowiązań dotyczących związków intymnych, kwestii zawodowych i uzyskaniem względnej stabilizacji. W porównaniu z okresem adolescencji dla wielu młodych ludzi jest to czas pierwszych, długotrwałych związków miłosnych, których szczególną cechą staje się bliskość i intymność. W tym czasie dominują spotkania w parach, próby współzamieszkiwania i pożycie seksualne bez ślubu. Nie towarzyszą jeszcze temu takie cechy jak trwałość i pewność¹⁴¹, które są charakterystycznym wyznacznikiem okresu wczesnej dorosłości.

J. Arnett wyznacza trzy szczególne przestrzenie poszerzania i poznawania nowych obszarów w okresie wyłaniającej się dorosłości, są to: miłość, praca i światopogląd¹⁴². To, co do tej pory było ograniczone zewnętrzną kontrolą społeczną

---

¹⁴⁰ Por. J.J. Arnett, *Emerging adulthood...*, dz. cyt., s. 477.

¹⁴¹ Por. Tamże s. 471-472.

¹⁴² Por. Tamże, 473.

w postaci rodziców, nauczycieli i innych osób znaczących, staje się w obliczu podjęcia dalszej edukacji czy roli zawodowej i konieczności podejmowania osobistych decyzji, rzeczywistością bardziej dostępną i przez to zachęcającą do eksplorowania. Młodzi rozpoczynają szczególny okres zdobywania nowych doświadczeń na polu relacji, zainteresowań, wartości. Obecnie pod wpływem niestabilnej sytuacji społeczno-ekonomicznej czas podjęcia ról związanych z wewnętrzną i zewnętrzną stabilizacją wydłużył się i może trwać, jak wskazują badania A.I. Brzezińskiej, nawet do 40 roku życia¹⁴³. Zasady i normy wyniesione z rodzinnego domu, w sytuacji zwiększonej możliwości samodzielnych wyborów, zostają skonfrontowane z naciskami ponowoczesnej kultury, której głównymi cechami są: kreowanie siebie i swoich potrzeb, samorealizacja, samodzielność, niezależność, indywidualizm¹⁴⁴.

Poszerzona oferta edukacyjna daje bardzo wielu młodym ludziom szansę na podejmowanie licznych ścieżek osobistego rozwoju związanych z osobistymi możliwościami i zdolnościami, a nie z narzuconymi formami kształcenia. W ten sposób młodzi ludzie wyznaczają sobie cele i kierunki późniejszych działań na polu zawodowym. Dla części studiujących lub uczących się w szkołach ponad licealnych czas nauki często związany jest z podjęciem pracy. Brak lub ograniczenie wsparcia finansowego ze strony rodziców powoduje często podjęcie chociaż dorywczej pracy, co umożliwia połączenie nauki ze zdobywaniem środków finansowych. Część młodych ludzi pragnie także połączyć zdobywanie teoretycznej wiedzy z praktyką i nabyciem konkretnego doświadczenia. Praca jednak, jak wskazuje Arnett, nie ma wyłącznie charakteru zarobkowego, służy także rozwojowi zainteresowań, odkrywaniu własnych zasobów, jest lekcją współpracy z innymi, której celem jest realizacja projektów w oparciu o własne i cudze doświadczenia¹⁴⁵. Jednocześnie jest to czas tworzenia nowych relacji, zdobywania przyjaciół, wchodzenia i współtworzenia nowych grup społecznych.

Ten wyodrębniony przez J. Arnetta etap rozwojowy zwraca również uwagę na cechy konstytuującej się tożsamościowo osoby. Ujawniające się dysfunkcje, powodujące niezdolność do poznawczego opracowywania rzeczywistości i zrozumienia

---

¹⁴³ Por. A. I. Brzezińska, R. Kaczan, K. Piotrowski, M. Rękosiewicz, *Odroczona dorosłość...*, dz. cyt., s. 70

¹⁴⁴ Por. K. Luyckx, S. J. Schwartz, B. Soenens, M. Vansteenkiste, L. Goossens, *The Path From Identity Commitments to Adjustment: Motivational Underpinnings and Mediating Mechanisms*, „Journal of Counseling & Development”, 2010, z. 88, s. 57. A.I. Brzezińska, K. Piotrowski, *Diagnoza statusów tożsamości...*, dz. cyt., s. 94.

¹⁴⁵ Por. J.J. Arnett, *Emerging adulthood...*, dz. cyt., s. 473.

jej przemian, mogą rodzić poczucie zagubienia, a w konsekwencji przyczyniać do wzrostu agresji oraz wycofywania z działań, które prowadzą do wykształcenia określonego statusu tożsamości¹⁴⁶. Wysoki poziom natężenia lęku może aktywizować wysoki poziom eksploracji ruminacyjnej, zwanej także lękową, w której obawy przed przyszłością prowadzą do niezdolności podjęcia zobowiązań i przyjęcia na siebie ich konsekwencji¹⁴⁷. Istotny wpływ na ukształtowanie się tożsamości w tym czasie ma indywidualna gotowość na zmiany¹⁴⁸. Im wyższy jej poziom, tym intensywniejsze działania eksploracyjne. Ważnym elementem są także cele, jakie sobie dana osoba stawia oraz wytrwałość w dążeniu do ich realizacji. Podjęcie decyzji pociąga za sobą określone konsekwencje. Mogą mieć one charakter praktyczny (wejście w trwały związek, podjęcie pracy, dalsze kształcenie) bądź mentalny (wybór określonego światopoglądu, wartości)¹⁴⁹, co owocuje poczuciem stabilizacji życiowej.

Opisane wcześniej czynniki zarówno zewnętrzne (społeczne), jak i wewnętrzne (osobowe) wskazują, że opisywany etap rozwojowy może być pełen pozytywnych doświadczeń, prowadzących w kierunku podejmowania trwałych zobowiązań zgodnie ze zinterioryzowanymi wartościami, ale również może być czasem pełnym trudności i niepowodzeń. Kryzysy w związkach, trudności w nawiązywaniu nowych i stałych relacji, niemożność znalezienia pracy przy jednoczesnym braku rodzinnego wsparcia, mogą prowadzić do poważnej dezorganizacji życia i trudności w dojściu do dorosłości, a tym samym ukształtowania dojrzałej tożsamości. Brak zasad etyczno-moralnych wyniesionych z domu rodzinnego w konfrontacji z wielością narzucających się wizji życia może doprowadzić do zagubienia młodego człowieka i utrudnić dokonanie wyboru właściwej ścieżki postępowania i planowania osobistych wizji życia. Istnieje więc niebezpieczeństwo postrzegania wszystkiego w ciemnych barwach, prowadzące do pesymistycznego nastawienia wobec przyszłości¹⁵⁰. Ponadto brak kontroli społecznej sprzyja wzrostowi liczby zachowań ryzykownych w postaci używania substancji odurzających, przypadkowych kontaktów seksualnych, sportów ekstremalnych. W tym okresie rozwojowym jest to swoisty symbol niezależności, wyjścia spod kontroli innych

---

¹⁴⁶ Por. A.I. Brzezińska, K. Piotrowski, *Diagnoza statusów tożsamości...*, dz. cyt., s. 98.

¹⁴⁷ Por. A.I. Brzezińska, K. Piotrowski, E. Garbarek-Sawicka, K. Karowska, K. Muszyńska, *Wymiary tożsamości a ich podmiotowe i kontekstowe korelaty*, „Studia Psychologiczne”, 2010, 1 (49), s. 90.

¹⁴⁸ Por. K. Anthis, J.C. LaVoie, *Readiness to change: a longitudinal study of change in adult identity*, „Journal of Research in Personality”, 2006, 40, s. 218.

¹⁴⁹ Por. J.J. Arnett, L. Arnett Jansen, *A Congregation of One...*, dz. cyt., s. 452.

¹⁵⁰ J.J. Arnett, *High Hopes a Grim World. Emerging Adults' Views of Their Futures and „Generation X”*, „Youth&Society”, 2000, 31(3), s. 283-284.

dorosłych, możliwości podejmowania decyzji wyróżniających spośród innych i podkreślających indywidualność.

W świetle wypracowanej teorii dotyczącej wyłaniającej się tożsamości oraz badań empirycznych, opisany etap rozwojowy jawi się jako kluczowy dla tworzenia tożsamości dojrzałej. Zharmonizowanie procesów eksploracji i zobowiązania ma na celu uformowanie osoby dorosłej, dojrzałej pod względem psychicznym i osobowościowym do pełnienia ról społecznych.

1.3.3. Wczesna dorosłość jako moment kluczowy dla rozwiązania kryzysu tożsamościowego

Okres wyłaniającej się dorosłości daje młodemu człowiekowi szereg nowych kompetencji. Jedną z nich jest zwiększone zaufanie do siebie samego, swoich działań, a także otaczającego środowiska. Młody człowiek umie jasno wyznaczać swoje cele i nie ulegać rozproszeniom czy lękowemu wycofywaniu przed pojawiającymi się trudnościami. Rozwinięta samokontrola pozwala tworzyć relacje budowane na trwałych uczuciach, a nie ulotnych zauroczeniach, w oparciu o takie cechy jak odpowiedzialność i wierność oraz wyczulenie na potrzeby innych. Na tym etapie rozwojowym człowiekowi towarzyszy duża motywacja do działania, wysoki poziom aktywności i życiowej energii, aktywizujące kreatywność i wytrwałość w dążeniu do celu w obszarach pracy, nauki czy zainteresowań. Rozwiązanie kryzysu tożsamościowego powoduje wzrost poczucia kompetencji w nowych obszarach funkcjonowania oraz zdolność do kierowania się w swoim życiu uwewnętrznionymi zasadami, pozwalającymi na dostrzeganie i rozwiązywanie problemów moralnych i etycznych¹⁵¹. Z tymi zasobami młody człowieka wchodzi w etap rozwojowy nazywany wczesną dorosłością. W klasycznych teoriach E.H. Eriksona czy D.J. Levinsona to stadium rozwojowe następowało po okresie adolescencji¹⁵². Współcześnie, w bogatych krajach, w związku z wyborami dokonywanymi przez młodych ludzi dotyczącymi ukończenia w pierwszej kolejności edukacji i zyskania stabilizacji życiowej, a następnie podjęcia

---

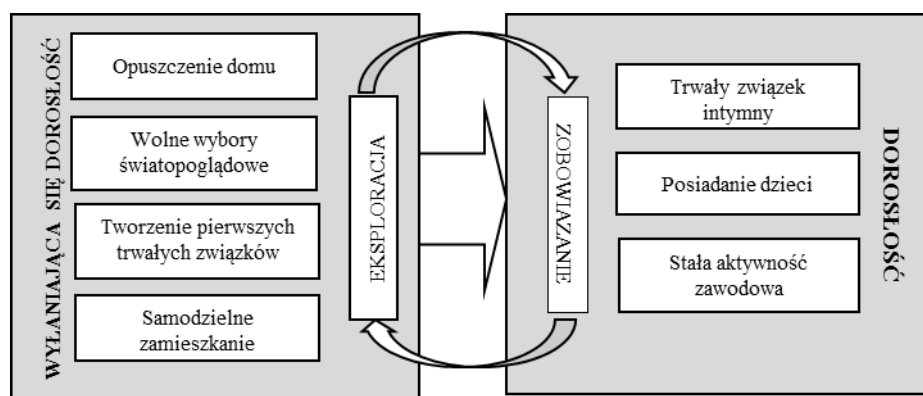
¹⁵¹ Por. J.J. Arnett, *Conceptions of the Transition to Adulthood: Perspectives From Adolescence Through Midlife*, „Journal of Adult Development”, 2001, z. 8, nr 2, s. 135; B. Ziolkowska, *Okres wczesnej dorosłości. Jak rozpoznać potencjał młodych dorosłych*, w: A.I. Brzezińska (red.), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, Sopot 2013, s. 423-427.

¹⁵² Wczesna dorosłość w klasycznych koncepcjach wyznaczana była przez wiek u E.H. Eriksona 20-35 lat, D.J. Levinsona 17- 45 lat za: W. Zagórska, M. Jelińska, M. Surma, A. Lipska, *Wydłużająca się droga...*, dz. cyt., s. 96.

się trwałych ról społecznych takich jak mąż, ojciec czy pracownik, wczesna dorosłość, zdaniem J. Arnetta i A.I. Brzezińskiej, przesuwana się w czasie (patrz pkt. 1.3.2.). Jej rozpoczęcie nie jest związane z wiekiem. Tę fazę rozwoju charakteryzują trzy nowe cechy, które predysponują osobę do dojrzałego i odpowiedzialnego podjęcia obowiązków społecznych i rodzinnych. Są to: trwały związek intymny, posiadanie potomstwa oraz podjęcie stałej aktywności zawodowej (Rys. 1.5.).

Młody człowiek nabiera kompetencji do dojrzałego funkcjonowania w dwóch sferach: rodzinnej i zawodowej¹⁵³. Tym obszarom powinny towarzyszyć dwie cechy: miłość i praca. Pierwsza z nich ma znaczenie w podtrzymywaniu zobowiązań, a także w tworzeniu odpowiedzialnych relacji na polu rodzinnym, przyjacielskim i zawodowym.

Rys. 1.5. Procesy i wyznaczniki wchodzenia w dorosłość

Źródło: opracowanie własne na podstawie: P.K. Oleś, *Psychologia człowieka dorosłego*, Warszawa 2011, s. 17-19; P. Fadjuhoff, *Identity formation in adulthood*, Jyväskylä, 2007, Jyväskylä University Printing House, s. 18, za: A. Wieradzka, *Tożsamość w okresie wylaniającej się i wczesnej dorosłości – analiza międzykulturowa*, Poznań 2014, rękopis niepublikowany.

Praca związana jest z działaniem na rzecz budowania bliskich i pogłębionych więzi, szczególnie między małżonkami oraz z działalnością prospołeczną. W tym okresie nasila się podejmowanie trwałych zobowiązań przy słabnącej eksploracji. Zachodzące w ten sposób procesy są konsekwencją dojrzewania biologicznego, nacisków kulturowo-społecznych, wyboru określonego światopoglądu, a także osobistych dążeń i aspiracji. Młodzi ludzie osiągają pierwsze wyznaczone cele oraz wyznaczają kolejne, budując je na zdobytym wcześniej doświadczeniu. Ich działanie oparte jest na jasno określonym kierunku zainteresowań oraz perspektyw, a wizja przyszłości odznacza się życiowym realizmem.

¹⁵³ Por. B. Ziółkowska, *Okres wczesnej dorosłości...*, dz. cyt., s. 423-424.

Ogromnym potencjałem dorosłości jest wytworzenie wytrwałości w dążeniu do obranych celów i nie poddawanie się trudnościom. Istotną cechą dorosłości E.H. Erikson¹⁵⁴ określa mianem wierności. Dzięki niej człowiek jest zdolny do budowania trwałych i satysfakcjonujących związków małżeńskich i rodzinnych oraz funkcjonowania zgodnie z wcześniej ustaloną wizją życia. Wierność pozwala na traktowaniu porażek jako swoistych życiowych wyzwań, bez porzucania wcześniej obranych celów, lecz ze zmienionym, dojrzałym podejściem do podobnych sytuacji. W ten sposób niepowodzenia stają się życiowymi lekcjami, dzięki którym człowiek tworzy bardziej klarowną koncepcję siebie, staje się silniejszy psychicznie, a jego struktury psychiczne nabierają bardziej elastycznego charakteru. Radzenie sobie z trudnymi sytuacjami ma charakter bardziej konstruktywny¹⁵⁵. Dzięki wierności, obranym wartościom i jasno określonym dążeniom dochodzi do ugruntowania poczucia własnej wartości¹⁵⁶. Konsolidacja własnej osobowości jest wynikiem zinterioryzowanych wyborów dokonywanych w sposób niezależny od społecznie i kulturowo narzuconych norm, lecz wypracowanych na fundamencie zdobytej wiedzy, osobistego doświadczenia, potrzeb i tradycji. Istotne znaczenie dla trwałości podejmowanych zobowiązań ma odkrycie osobistych deficytów oraz zasobów (por. Rys. 1.6.) oraz podążanie za wyznaczonymi celami zgodnie z obranym światopoglądem. Sprzyja to trwałości podejmowanych zobowiązań i silniejszej z nimi identyfikacji¹⁵⁷.

W wielości ofert współczesnego świata opartego w swych zasadach na kulcie jednostki, hedonizmie i szeroko pojętej konsumpcji, człowiek stabilizujący się dopiero w dojrzałych rolach społecznych bez odpowiedniej pomocy może doświadczać wewnętrznego i zewnętrznego zagubienia. Jest to szczególnie niebezpieczne w przypadku niestabilnych kierunków światopoglądowych oraz problemów z poznawczym opracowaniem rzeczywistości. Jednym ze sposobów rozwiązania tej sytuacji jest tworzenie bliskich relacji prowadzących do utworzenia stałego związku opartego na bliskości, intymności i odpowiedzialności.

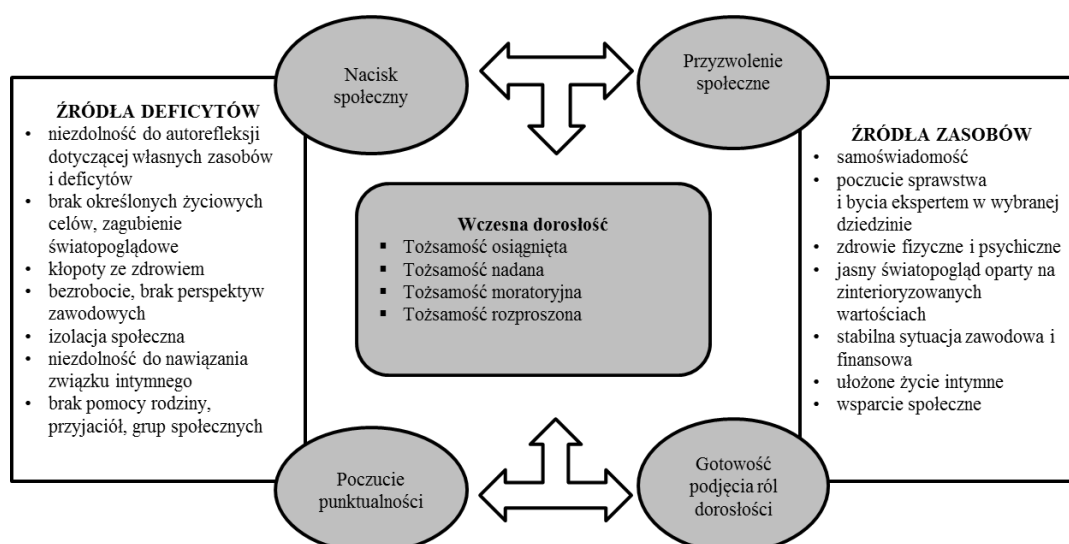
---

¹⁵⁴ Por. E.H. Erikson, *Dzieciństwo...*, dz. cyt., s. 272.

¹⁵⁵ Por. B. Ziółkowska, *Okres wczesnej dorosłości...*, dz. cyt., s. 462-463.

¹⁵⁶ Por. P. Oleś, *Psychologia...*, dz. cyt., s. 48

¹⁵⁷ Por. A. Wieradzka, *Tożsamość w okresie wylaniającej się i wczesnej dorosłości – analiza międzykulturowa*, Poznań 2013, praca magisterska pisana pod kierunkiem prof. A.I. Brzezińskiej w Instytucie Psychologii WNS, UAM, maszynopis niepublikowany.

Rys. 1.6. Czynniki wpływające na kształtowanie tożsamości osoby w okresie wczesnej dorosłości

Źródło: w: A. Wieradzka, *Tożsamość w okresie wylaniającej się i wczesnej dorosłości – analiza międzykulturowa*, Poznań 2013, rękopis niepublikowany, opracowanie na podstawie: B. Ziółkowska, *Okres wczesnej dorosłości. Jak rozpoznać potencjał młodych dorosłych?*, w: A.I. Brzezińska (red.), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, Sopot 2013, s. 428-467.

Izolacja społeczna, a co za tym idzie trudność w zbudowaniu trwałego związku, może zaburzać proces wchodzenia w dorosłość i ograniczać jego obszary. Można jednak zauważyć, że pod wpływem współczesnych przemian kulturowych zachodzących w bogatych krajach, pozostawanie singlem czy brak potomstwa bywa traktowane jako świadoma i odpowiedzialna decyzja dorosłego człowieka¹⁵⁸, przestaje to być wyznacznikiem „bycia lub nie dorosłym”. Kontakty z innymi mają konstruktywny charakter pod względem tworzenia się struktur tożsamościowych. Twórczy *feedback* pobudza autorefleksję, daje poczucie kontroli, aktywizuje działania, dając pewność siebie oraz poczucie sprawstwa¹⁵⁹. Dzięki temu dana osoba będzie mogła poczuć się w otaczającym środowisku, szczególnie zawodowym, jak kompetentny specjalista. Szczególnie ważnym obszarem jest tutaj rynek pracy. Niestabilność bowiem w tym obszarze może pobudzać osoby zaczynające dorosłe życie do zdobywania nowych kwalifikacji zawodowych i poszerzania swoich kompetencji. Jednak ciągle zmaganie się z pozyskaniem stałego etatu może powodować zaniżenie poczucia własnej wartości, powodować spadek motywacji, prowadzić do naznaczenia społecznego i izolacji, oraz prowadzić do zaburzeń zdrowia psychicznego¹⁶⁰.

¹⁵⁸ Por. K. Piotrowski, *Tożsamość osobista...*, dz. cyt., s. 20.

¹⁵⁹ Por. B. Ziółkowska, *Okres wczesnej dorosłości...*, dz. cyt., s. 467.

¹⁶⁰ Por. A. Bańka, *Spoleczna psychologia środowiskowa*, Warszawa 2002, s. 274-277.

Warto zaznaczyć, że współcześnie rozwiązanie kryzysu tożsamości, który powinien mieć miejsce na granicy wyłaniającej się i wczesnej dorosłości, dokonuje się w przestrzeni swoistego paradoksu społecznego. Z jednej strony istnieje społeczny nacisk na podjęcie ról charakterystycznych dla dorosłości, z drugiej istnieje przyzwolenie w postaci wydłużonego moratorium opartego o szeroką eksplorację i odraczanie trwałych zobowiązań, co opóźnia moment rozpoczęcia samodzielnego i w pełni autonomicznego życia¹⁶¹. W tym kontekście młody dorosły musi skonfrontować własną gotowość z zewnętrznymi naciskami na odpowiedzialne podjęcie się zadań zawodowych, małżeńskich i rodzinnych. W ten sposób dokonuje osobistej autorefleksji mając poczucie punktualności życiowych zdarzeń i decyzji. Konsolidacja opisanych wyżej elementów stanowi bazę subiektywnego poczucia dorosłości, a także fundament tworzącej się tożsamości.

Wczesna dorosłość jest postrzegana jako czas o potencjalnie największych możliwościach zarówno w dziedzinie samorozwoju, jak i kreowania rzeczywistości zewnętrznej. Intensywnie trwający rozwój uwalnia coraz to nowe pokłady „energii psychicznej”, dzięki której w człowieku wyzwala się nowe, twórcze motywacje, nowe umiejętności, zainteresowania, cele, przynoszące korzyść osobie niezależnie od reakcji otoczenia. Jest to okres pierwszych wielkich sukcesów, ale także pierwszych porażek i zmagania z ich konsekwencjami. Zyskiwanie społecznego prestiżu nie wiąże się z osiągnięciem określonego wieku, lecz ze zdobyciem wysokich kwalifikacji i kompetencji. Jednocześnie jest to czas największego osamotnienia. Z jednej strony osoba taka traktowana jest już jako dorosła, z drugiej posiadając minimum wsparcia ze strony otoczenia musi sprostać wysokim wymaganiom życia jak: utrzymanie rodziny, realizacja planów zawodowych, wychowanie potomstwa. Nakładające się na siebie możliwości oraz wymagania stawiane przez znaczących dorosłych, istotnie wpływają na ukształtowanie się postaw życiowych przyjętych i propagowanych przez dalsze etapy życia¹⁶².

1.4. Współczesne uwarunkowania rozwoju tożsamości

Proces kształtowania się tożsamości rozpoczyna się już w okresie dzieciństwa. Jakość osiągniętej tożsamości jest ważnym impulsem dalszego rozwoju i przyjmowania

---

¹⁶¹ Por. W. Zagórska, M. Jelińska, M. Surma, A. Lipska, *Wydłużająca się droga...*, dz. cyt., s. 99.

¹⁶² Por. B.M. Newman, Ph. R. Newman, *Development through life...*, dz. cyt., s. 389.

ról społecznych. Obiektywne wyznaczniki dorosłości, charakterystyczne dla nauk socjologicznych, wskazują na społeczeństwo, jako główny wyznacznik implikujący procesy tożsamościowe¹⁶³. Struktura tożsamości indywidualnej jest bowiem zawsze w jakiś sposób zależna od warunków społecznych w jakich człowiek funkcjonuje od dzieciństwa aż po osiągnięcie odpowiedniej jakości tożsamości¹⁶⁴. Otoczenie wyznacza normy i oczekiwania związane z wiekiem, które człowieka pchają do bądź powstrzymują od określonych zachowań. Wewnątrz każdej grupy społecznej istnieje tzw. *consensus* co do tzw. wieku odpowiedniego dla różnych zachowań społecznych oraz podejmowanych ról, np. zawarcie małżeństwa, posiadanie potomstwa, przejście na emeryturę. Ten *consensus* działa jako zewnętrzne źródło nacisków zmuszając ludzi do podporządkowania się określonym społecznie rolom. Dorośli są świadomi istnienia takich norm, przez co dokonują autorefleksji dotyczącej punktualności lub nie własnego postępowania¹⁶⁵. Tożsamość z tego punktu widzenia postrzegana jest jako zanurzona w społecznym kontekście i przez niego tworzona jako wypadkowa wyzwań i oczekiwań¹⁶⁶. Znalazienie się w określonym środowisku może sprzyjać pojawieniu się okazji do podjęcia ról społecznie pożądanym lub wycofywania się z nich¹⁶⁷. Rozwój psychospołeczny polega więc na formowaniu tożsamości, intymności i generatywności, a jest ułatwiany przez opanowanie środowiska społecznego¹⁶⁸.

Wkraczanie w dorosłość związane z uformowaniem dojrzałego konstruktu tożsamościowego związane jest z dwoma ścieżkami rozumienia dorosłości. Pierwsza podkreśla istotne znaczenie ról społecznych charakterystycznych dla dorosłości (tzw. obiektywne czynniki dorosłości), druga dotyczy osobistych standardów związanych z czasem podejmowanych ról zgodnie z wewnętrzną gotowością na każde społecznie wyznaczone zadanie, co związane jest z uniezależnieniem od społecznych zasad (Rys. 1.7.)

¹⁶³ Por. A.I. Brzezińska, K. Piotrowski, *Formowanie się tożsamości a poczucie dorosłości i gotowość tworzenia bliskich związków*, „Czasopismo Psychologiczne”, Tom 16, nr 2, 2010, s. 265.

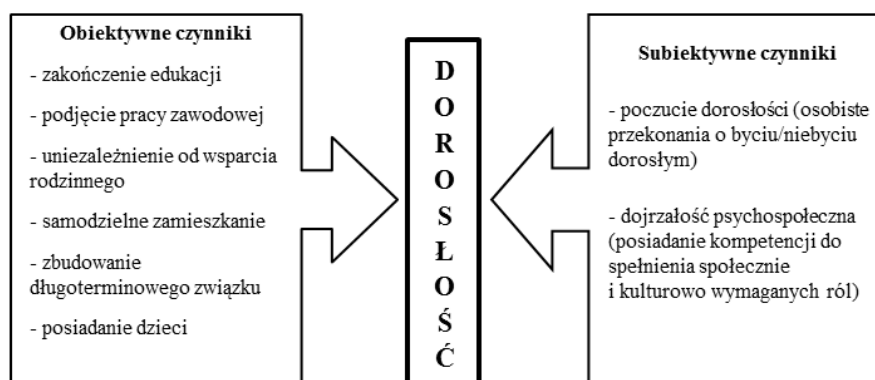
¹⁶⁴ Por. A.I. Brzezińska, *Współzależność kontekstu rozwoju, stylu życia i struktury Ja*, w: J. Kmita, I. Kotowa, J. Sojka (red.) *Nauka. Humanistyka. Człowiek. Prace dedykowane Krystynie Zamiarce w czterdziestolecie pracy naukowej*, Poznań 2005, s. 59.

¹⁶⁵ Por. B.M. Newman, Ph. R. Newman, *Development through life...*, dz. cyt., s. 389-391.

¹⁶⁶ Por. A. I. Brzezińska, T. Czub, Sz. Hejmanowski, R. Kaczan, K. Piotrowski, M. Rękosiewicz, *Uwarunkowania procesu kształtowania się tożsamości w okresie przejścia z adolescencji do dorosłości*, „Kultura i Edukacja”, 2012, 3(89), s. 29.

¹⁶⁷ Zob. K. Luyckx, S.J. Schwartz, L. Goossens, S. Pollock, *Employment, Sense of Coherence and Identity Formation: Contextual and Psychological Processes on the Pathway to Sense of Adulthood*, „Journal of Adolescent Research” 2008, 23(5), s. 566–591.

¹⁶⁸ R. Helson, S. Srivastava, *Three paths of adult development: convers, seekers and achievers*, „Journal of Personality and Social psychology”, 0022 – 3514, 2001, czerwiec 1, 80 (6), s. 3.

Rys. 1.7. Wyznaczniki wkraczania w dorosłość

Źródło: opracowanie własne na podstawie: A.I. Brzezińska i in. *Uwarunkowania procesu kształtowania się tożsamości w okresie przejścia z adolescencji do dorosłości*, „Kultura i Edukacja”, 2012, 3(89), s. 27-28.

Zgodnie ze strategiami opisywanymi przez M. Sińczucha¹⁶⁹ można wyróżnić cztery typy wkraczania w dorosłość (Tab. 1.3.)

Tab. 1.3. Strategie wkraczania w dorosłość

- brak wsparcia rodzinnego - szybkie podjęcie aktywności zawodowej - sprzyjające środowisko zewnętrzne o dobrze rozwiniętym rynku pracy	- wsparcie rodzinne - szybkie podjęcie aktywności zawodowej - tradycyjne przejmowanie ról społecznych z rodziców na dzieci - brak stadium kryzysu i tożsamościowego zamętu	- brak wsparcia rodzinnego - niesprzyjające środowisko zewnętrzne utrudniające znalezienie i podjęcie pracy - odroczenie wchodzenia w role społeczne jako skutek niesprzyjających warunków zewnętrznych	- moratorium społeczne - zindywidualizowany proces odraczania wchodzenia w role społeczne związane z wydłużeniem edukacji, podwyższaniem kwalifikacji i zdobywaniem zawodowych doświadczeń
Strategie wkraczania w dorosłość			

Z punktu widzenia czynników kontekstowych, dla dojrzałości osób wkraczających w dorosłość istotne znaczenie ma stabilność i przewidywalność środowiska, dzięki czemu dana osoba nie doświadcza konfliktów w sferze edukacyjnej, zawodowej czy relacyjnej. Taka sytuacja sprzyja podjęciu zobowiązań, obniżając procesy eksploracyjne. W przypadku intensywnego natężenia konfliktów mamy do czynienia z sytuacją przeciwną: spadek zobowiązania na rzecz działań eksploracyjnych¹⁷⁰. Istnieją także indywidualne, czynniki stanowiące o jakości wchodzenia w dorosłe życie, takie jak zdolność do wzięcia odpowiedzialności za własne czyny, samodzielne decydowanie o własnym światopoglądzie

¹⁶⁹ M. Sińczuch, *Wchodzenie w dorosłość w warunkach zmiany społecznej*, Warszawa 2002, s. 15.

¹⁷⁰ Por. E.S. Kunnen, M.E. K. Wassink, *An Analysis of Identity Change in Adulthood*, „Identity: An International Journal of Theory and Research” 2003, 3(4), s. 347-366.

i przyjmowanych wartościach czy ustanowienie partnerskich relacji z rodzicami¹⁷¹. Wybrane markery wchodzenia w dorosłość istotne z punktu widzenia tożsamościowych przemian zostaną zaprezentowane w dalszej części pracy.

1.4.1. Poczucie punktualności zdarzeń życiowych

Badania dotyczące subiektywnego podejścia do dorosłości zaczęły mieć znaczenie po opublikowaniu prac J. Arnetta, z których wynikało, że wraz ze zmianami społeczno-demograficznymi zmienia się wśród młodego pokolenia koncepcja rozumienia dorosłości i procesu w nią wchodzenia. W krajach rozwijających się, dotyczy to także Polski, obserwuje się tendencje do odraczania ról związanych z dorosłością (patrz pkt. 1.3.2.). Główną przyczyną jest wydłużający się czas edukacji i zdobywania pracy, a co za tym idzie stabilizacji w relacjach. Głównymi obszarami wydłużającymi proces dorastania są sfery edukacyjna i zawodowa.

Wraz z gwałtownie następującymi zmianami zaczęto wiązać dorosłość z osobistym i zindywidualizowanym poczuciem możliwości spełnienia określonych ról, a nie zewnętrznie narzuconymi standardami. Mający do tej pory decydujące znaczenie zegar społeczny¹⁷² związany z oczekiwaniami otoczenia, zostaje współcześnie zastąpiony wolnymi wyborami, zgodnymi z osobistymi preferencjami i indywidualnym stylem życia. Kształtują się one na podstawie osobistych doświadczeń i procesów porównań społecznych¹⁷³. Zasadnicze staje się pytanie o gotowość podjęcia konsekwencji wypływających z pełnienia określonych ról, zdolność do samodzielnego podejmowania życiowych decyzji czy umiejętność funkcjonowania w partnerskim układzie z innymi dorosłymi, szczególnie rodzicami. W ten sposób ustalany jest osobisty, „rozwojowy rozkład jazdy” (*developmental timetable*) określający rozwojową punktualność lub zakłócenia w formie opóźnień bądź przyspieszeń¹⁷⁴. Kolejność

---

¹⁷¹ Por. J.J. Arnett, *Emerging adulthood...*, dz. cyt., s. 475.

¹⁷² Por. H.L. Bee, *Psychologia rozwoju...*, dz. cyt., s. 4.

¹⁷³ Por. A.I. Brzezińska, T. Czub, Sz. Hejmanowski, R. Kaczan, K. Piotrowski, M. Rękosiewicz, *Uwarunkowania procesu kształtowania się tożsamości w okresie przejścia z adolescencji do dorosłości*, „Kultura i Edukacja”, 2012, 3(89), s. 38.

¹⁷⁴ Badania na temat punktualności wydarzeń życiowych: I. Seiff ge-Krenke, *Predicting the Timing of Leaving Home and Related Developmental Tasks: Parents' and Children's Perspectives*, „Journal of Social and Personal Relationships” 2010, 27, s. 495–518, S. Bell, Ch. Lee, *Does Timing and Sequencing of Transitions to Adulthood Make a Difference, Stress, Smoking, and Physical Activity among Young Australian Women*, „International Journal of Behavioral Medicine” 2006, nr 13, s. 269.

podejmowania ról uzależniona jest od możliwości uzyskania większego wsparcia i poczucia prawidłowego przebiegu własnego życia¹⁷⁵.

Dokonując odniesienia poczucia punktualności zdarzeń życiowych do procesu formowania się tożsamości można zauważyć, że u młodych ludzi, którzy mają poczucie opóźnienia zadań rozwojowych, w porównaniu z rówieśnikami, zaznacza się wysoki poziom eksploracji ruminacyjnej obniżając jednocześnie podejmowanie i identyfikację ze zobowiązaniem. Przeciwna sytuacja ma miejsce wtedy, gdy występuje przyspieszenie zadań rozwojowych, w tym przypadku intensyfikują się procesy zobowiązania. Poczucie punktualności jest istotnie powiązane ze statusami tożsamości. Wskaźnik opóźnienia w większym stopniu charakteryzuje status tożsamości moratoryjnej i rozproszonej, natomiast najniższy wskaźnik opóźnienia dotyczy osób o tożsamości osiągniętej¹⁷⁶. Badania wskazują, że większa liczba osób określających się mianem dorosłych, rozwiązała kryzys tożsamości w wymiarze relacji. Osoby te posiadają także silniejsze przekonania dotyczące właściwego wyboru życiowych celów w wymiarze edukacyjnym, zawodowym i interpersonalnym¹⁷⁷. Badania K. Luyckxa, S.J. Schwartza i innych¹⁷⁸ zwracają uwagę, że poczucie dorosłości negatywnie koreluje z eksploracją ruminacyjną, charakterystyczną dla tożsamościowego zamętu, dodatnio zaś z podjęciem zobowiązań oraz identyfikacją z nimi. Świadczy to o określeniu własnych standardów i zdolności osobistego w nie zaangażowania.

Trzeba także zwrócić uwagę na to, że poczucie dorosłości mimo, że ma charakter zinterioryzowanego, osobistego poglądu, jest zanurzone w społecznym kontekście. Może on spowodować, że u osób uważających się za dorosłe, w wyniku doświadczeń życiowych np. rozpadu związku, utraty pracy, powrotu do domu rodzinnego, może dojść do zmniejszenia lub zaniku poczucia dorosłości i poszukiwania na nowo ról społecznych, których podjęcie dałoby im wewnątrz doświadczenie

---

¹⁷⁵ Por. A. I. Brzezińska, T. Czub, Sz. Hejmanowski, R. Kaczan, K. Piotrowski, M. Rękosiewicz, *Uwarunkowania procesu kształtowania się tożsamości...*, dz. cyt., s. 39.

¹⁷⁶ Por. Tamże, s. 23-50, s. 40; wcześniejsze badania: P. Fadjukoff, K. Kokko, L. Pulkkinen, *Implications of timing of entering adulthood for identity achievement*, „Journal of Adolescent Research”, 22, 2007, 5, s. 504-530.

¹⁷⁷ Por. L.J. Nelson, C.M. Barry, *Distinguishing Features of Emerging Adulthood: The Role of Self-classification as an Adult*, „Journal of Adolescent Research” 2005, nr 20(2), s. 242-262;

¹⁷⁸ Por. K. Luyckx, S.J. Schwartz, M.D. Berzonsky, B. Soenens, M. Vansteenkiste, I. Smits, L. Goossens, *Capturing ruminative exploration...*, dz. cyt., s. 75-76.

dojrzałości społecznej¹⁷⁹. Poczucie dorosłości rośnie, gdy jednostka stabilizuje swoje życie w sferze psychospołecznej.

1.4.2. Rodzina jako środowisko kształtowania tożsamości

Mimo intensywnie występujących zmian społecznych, których skutkiem jest między innymi odwołanie ról związanych z zawarciem stałego związku i posiadaniem potomstwa, wzrost liczby rozwodów oraz zwiększona ilość dzieci pochodzących ze związków nieformalnych, to wciąż rodzina stanowi dla młodego pokolenia Polaków istotne miejsce doświadczania szczęścia, wychowania i dojrzewania¹⁸⁰. Taka sytuacja ma fundamentalne znaczenie dla konstytuowania tożsamości młodego pokolenia.

Ostatnie dziesięciolecie doprowadziły do głębokich zmian dotyczących zarówno rodziny, jak i samych rodziców. Przemiany lat 80-tych i 90-tych dały rodzicom młodego pokolenia szansę na nadrobienie edukacyjno-zawodowych zaległości. Budowanie nowego standardu życia w klimacie intensywnych zmian technologicznych, wśród nowych źródeł informacji o szybkim przepływie treści, a także demokratyzacja i indywidualizacja życia skutkują zmianami zachodzącymi w strukturze rodzinnej oraz klimacie rodzinnego życia i wychowania. Prowadzi to powoli do odchodzenia od struktur socjalizacji panujących w społeczeństwach tradycyjnych i tworzenie nowych wzorców z jednostką i jej potrzebami w centrum, które bardziej zaczęły skupiać się na hedonistycznym posiadaniu dóbr niż byciu dla innych¹⁸¹. W wychowaniu na pierwsze miejsce zaczęły wysuwać się wartości autokreacji i indywidualizmu zamiast wspólnego działania na rzecz ogółu. Postawienie dzieci, a szczególnie ich potrzeb, na pierwszym planie, prowadzi często do ukształtowania osób roszczeniowych z niską zdolnością do cierpliwego oczekiwania na efekty własnych wysiłków. Kreowanie młodego pokolenia o szerokich zdolnościach do swobodnego wypowiedzania się oraz twórczych poszukiwań w wymiarze wewnętrznym (intelektualnym) i zewnętrznym (społeczno-kulturowym) dało na przełomie ostatnich lat możliwość konstytuowania osób o szerokich horyzontach myślowych

---

¹⁷⁹ Por. J.E. Benson, F.F. Furstenberg, *Entry into Adulthood: Are Adult Role Transitions Meaningful Markers of Adult Identity?* w: *Constructing Adulthood: Agency and Subjectivity in Adolescence and Adulthood*, R. Macmillan (red.), Minneapolis 2007, za: A.I. Brzezińska, T. Czub, Sz. Hejmanowski, R. Kaczan, K. Piotrowski, M. Rękosiewicz, *Uwarunkowania procesu kształtowania się tożsamości...*, dz. cyt., s. 32.

¹⁸⁰ Por. K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, Warszawa 2011, s. 41.

¹⁸¹ Zob. K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, dz. cyt., s. 31.

i doświadczeniowych, jednak bez jasno wyznaczonych struktur co do zasad i wartości panujących w rodzinie. Skutkiem takiej sytuacji było ukształtowanie młodego pokolenia o niejasno zbudowanym kręgosłupie zasad moralnych opierającym się na aktualnych modach i abstrakcyjnych wyobrażeniach. Brak wymagań ze strony dorosłych dotyczących jasnego określenia ról płciowych, rodzinnych czy zawodowych, daje aktualnie kształtującym swą tożsamość młodym ludziom, możliwość indywidualnych wyborów w zależności od osobistych wizji i potrzeb¹⁸². Idea swobody i możliwości wolnego wyboru może być ogromnym zasobem zachodzących procesów tożsamościowych, w przypadku jednak różnego rodzaju dysfunkcji osobowych i społecznych może utrudniać kształtowanie tożsamości dojrzałej.

Zachodząca w społeczeństwach transmisja kulturowa¹⁸³ prowadzi do przekazywania światopoglądów, wartości i postaw na drodze obustronnej komunikacji i wielokierunkowych relacji pomiędzy dojrzałym i młodym pokoleniem. Na drodze tego międzypokoleniowego dialogu ma szansę ukształtować się bardziej lub mniej trwałe kręgosłup etyczno-moralny z określonym stylem postępowania, postawami i zachowaniami. Ukształtowane w środowisku rodzinnym wzorce są często poddawane próbie w konfrontacji z rówieśnikami oraz wielością ofert współczesnego świata. Najczęściej dokonuje się to po opuszczeniu rodzinnego domu i wyjściu spod kontroli znaczących dorosłych. Zarówno uwolnienie młodego pokolenia spod pełnej kontroli rodzicielskiej, jak i nadopiekuńczość rodziców, utrudniająca opuszczenie rodzicielskiego gniazda, może utrudniać wejście w dorosłość i prowadzić do ryzyka nieprzystosowania społecznego¹⁸⁴.

Na przestrzeni ostatnich 20 lat zróżnicowanie ekonomiczne rodziców stało się istotnym czynnikiem warunkującym procesy eksploracji i zobowiązania. Młodzi dorośli pochodzący z rodzin o wyższym statusie ekonomicznym mają szansę na swobodniejszy dostęp do wielości ofert, które oferuje im współczesny świat, bez konieczności odpowiedzialnego zaangażowania w role społecznie. Osoby o niższym statusie ekonomicznym najczęściej są zmuszone do podjęcia pracy zarobkowej w celu utrzymania się i stworzenia sobie możliwości dalszego kształcenia. Z jednej strony ogranicza to ich czas na swobodną eksplorację, z drugiej natomiast zwiększa poziom

---

¹⁸² J.E. Côté, J.M. Bynner, *Changes in the transition to adulthood in the UK and Canada: the role of structure and agency in emerging adulthood* „Journal of Youth Studies” 2008, 11(3), s. 261.

¹⁸³ Por. H. Gasiul, *Psychologia osobowości. Nurty, teorie, koncepcje*. Warszawa 2012, s. 214.

¹⁸⁴ Por. L.B. Hendry, M. Kloeb, *Conceptualizing emerging adulthood...*, dz. cyt., s. 77; J.E. Côté, *An empirical test of the identity capital model*. „Journal of Adolescence”, 20, s. 578.

odpowiedzialności za innych i siebie, uczy szacunku do finansów, wyrabia zdolności przystosowawcze, elastyczność, a także zwiększa niezależność wobec rodziców i ich wsparcia finansowego.

We współczesnym świecie następuje zmiana pozycji rodzica z szanowanego autorytetu na zapewniającego materialne potrzeby partnera¹⁸⁵. W sytuacji, gdy obniża się ranga autorytetu rodziców, bądź, gdy rodzice nie stanowią dla swoich dzieci pełnowartościowych wzorców identyfikacyjnych, zachodzi duże ryzyko przyswojenia sobie przez dziecko standardów niesprzyjających ukształtowaniu tożsamości dojrzałej¹⁸⁶. Skupienie rodziców na konsumpcyjnych wartościach związanych z zapewnieniem odpowiedniego standardu życia sobie oraz swoim dzieciom skutkuje zubożeniem więzi emocjonalnych i rodzinnych, brakiem bliskości i oparcia w tych, których fizycznie ma się najbliżej. Brak bliskości mentalnej stanowi aktualnie ogromną barierę dla budowania trwałych relacji pomiędzy rodzicami a ich dorastającymi dziećmi. W konsekwencji młodzi ludzie poszukują wzorców, na fundamencie których mogliby ukształtować własną wizję życia, poza strukturami rodzinnymi. Brak moralnego odniesienia skutkuje jednak często zagubieniem, relatywizacją pojęć i trudnością zbudowania dojrzałej struktury tożsamościowej¹⁸⁷. Badania jednak wskazują, że zdaniem młodego pokolenia czas poświęcony pracy nie może odbierać prawa do przebywania razem z rodziną¹⁸⁸.

Rozwijające się procesy autokreacji, upatrujące szczególną wartość w samorozwoju, nie zmieniają faktu, że wciąż jednak rodzina, a nie inne grupy społeczne, stanowi silny fundament kształtowania tożsamości młodych ludzi¹⁸⁹. Badania przeprowadzone na przełomie 2012/2013 roku na próbie 1111 osób pozwalają stwierdzić, że rodzina ma dla Polaków szczególną wartość (78% badanych), choć jej struktura jako zalegalizowanego związku mężczyzny i kobiety zaczyna się zmieniać. Coraz częściej Polacy rozumieją pod pojęciem rodziny także parę żyjącą w konkubinacie i wychowującą swoje dziecko/dzieci, czy też nieposiadającą

---

¹⁸⁵ Por. W. Zagórska, M. Jelińska, M. Surma, A. Lipska, *Wydłużająca się droga...*, dz. cyt., s. 108; J. Kędzior, *Rodzice wobec e-pokolenia*, w: E. Ślachcińska, A. Zduniak (red.), *Jakość wobec wyzwań i zagrożeń XXI wieku*, Poznań 2011, s. 253.

¹⁸⁶ Por. B. Harwas-Napierała, *Tożsamość jednostki...*, dz. cyt. s. 15.

¹⁸⁷ Zob. A. Kotlarska-Michalska, *Czynniki utrudniające proces tworzenia tożsamości*, w: B. Harwas-Napierała, H. Liberska (red.), *Tożsamość a współczesność. Nowe tendencje i zagrożenia*, Poznań 2007, s. 139.

¹⁸⁸ Por. K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, dz. cyt., s. 51.

¹⁸⁹ Por. L.B. Hendry, M. Kloeb, *Conceptualizing emerging adulthood...*, dz. cyt., s. 77.

potomstwa. Szeroko pojęta ideologia genderyzmu wpłynęła także na wzrost ilości osób uznających za rodzinę pary jednopłciowe zamieszkujących ze sobą. W ostatnich latach zaobserwowano wzrost liczby osób uznających za rodzinę żyjących ze sobą gejów i lesbijki (z 9% do 23%). Na sposób rozumienia rodziny w dzisiejszym świecie istotnie wpływa: religijność badanych osób, poglądy polityczne, wiek oraz miejsce zamieszkiwania. Im większe zaangażowanie religijne, bardziej prawicowe poglądy, wyższy wiek i mniej liczebna miejscowość zamieszkania, tym rozumienie rodziny ma bardziej tradycyjny charakter¹⁹⁰.

Odnosząc tę sytuację do kształtowania tożsamości młodego pokolenia zauważamy istotną rolę społecznej ewokacji, pozwalającą na dostosowanie się do wymagań stawianych przez środowisko dzięki uzyskanemu wsparciu otoczenia, szczególnie w wymiarze znaczących dorosłych. Dojrzała relacja pomiędzy dzieckiem a rodzicami pozwala na właściwie ukierunkowany rozwój cech i osobistych predyspozycji umożliwiających dojrzałe funkcjonowanie i współgranie młodego człowieka z otoczeniem¹⁹¹. Emocjonalne i mentalne towarzyszenie buduje pozytywne nastawienie do przyszłości, aktywuje wiarę we własne możliwości i motywuje do wyznaczania sobie ambitnych celów oraz cierpliwości w ich realizacji. Bierne i roszczeniowe podejście znaczących dorosłych do aktualnej sytuacji życiowej obniża wewnętrzną motywację, implikuje trudności w radzeniu sobie z niespodziewanymi sytuacjami, ogranicza poznawania nowych obszarów działań i doświadczeń.

Biorąc pod uwagę opisane obszary rodzinnej socjalizacji można stwierdzić, że tożsamość danej osoby to wypadkowa trzech elementów: 1. deficytów i zasobów rodzinnych 2. atmosfery wychowania (mentalna i fizyczna bliskość, status ekonomiczny i społeczny rodziny, styl wychowania, rodzaj panujących między członkami rodziny więzi, światopogląd), 3. osobistych kompetencji do opowiedzenia się wobec przekazywanych wzorców (w całości przejęcia lub odrzucenia, albo wyboru wartości istotnych i odrzucenia wartości nieznaczących dla osoby). Te czynniki umożliwiają młodemu człowiekowi udzielenie odpowiedzi na pytania istotne z punktu widzenia kształtowania się jego tożsamości.

---

¹⁹⁰ Por. K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, dz. cyt., s. 52; Zob. R. Boguszewski (opr.), *Rodzina – jej współczesne znaczenie i rozumienie*, Warszawa 2013, www.cebos.pl, s. 2-9.

¹⁹¹ Por. H. Gasiul, *Psychologia osobowości...*, dz. cyt., s. 204.

1.4.3. Edukacja jako czynnik wspierający rozwój tożsamości osobowej

Jedną z głównych ścieżek rozwoju młodego pokolenia jest udział w procesie edukacyjnym, który w związku z przedłużonym procesem wchodzenia w dorosłość oraz społecznym moratorium, rozciągać się może nawet do kilkunastu lat. Posolidarnościowe zmiany, które zaszły w Polsce po roku 1989, stworzyły możliwość utworzenia nowego typu społeczeństwa zwanego informacyjnym (potradycyjnym). Wraz ze wzrostem dostępności źródeł informacji i szybkości przekazu, wzrosła także liczba miejsc na uniwersytetach i wyższych uczelniach oraz możliwości dalszego kształcenia po ukończeniu szkół o profilu ogólnokształcącym, technicznym, a także policealnym i podyplomowym. Od roku 1990 do 2010 liczba studentów w Polsce wzrosła o 370%¹⁹². W przeciągu dwudziestu lat młody polski obywatel, wcześniej zamknięty w strukturach komunistycznego państwa, stał się obywatelem świata. Kształcenie, które dla wielu młodych ludzi wiąże się z opuszczeniem rodzinnego domu i uwolnieniem spod rodzicielskiej kontroli, zwiększyło szansę na eksplorację w wymiarze intelektualnym, doświadczeniowym, interpersonalnym, a także światopoglądowym. Warunkiem intensywnych procesów eksploracyjnych jest jednak uzyskanie wsparcia, chociażby finansowego, ze strony dorosłych. W przeciwnym razie młodzi zmuszeni są do podjęcia zobowiązań zawodowych przynajmniej w formie pracy dorywczej, aby móc kontynuować rozpoczętą edukację.

Podnoszenie kwalifikacji wymuszone jest kulturowymi i ekonomicznymi zmianami dotyczącymi między innymi obrazu nowoczesnego pracownika. Nie jest to już stereotypowy „roboł”, lecz dobrze wykształcony, kompetentny i kreatywny pracownik, odpowiedzialny za własny rozwój, a także rozwój miejsca swego zatrudnienia. Posiadanie dobrego wykształcenia, nie tylko daje szansę na satysfakcjonującą pracę z zadowalającymi zyskami finansowymi, ale także podnosi prestiż takiej osoby, dając szansę na rozwój zawodowej kariery. Stąd wciąż istnieje społeczny nacisk na podnoszenie kwalifikacji, zdobywanie nowych doświadczeń, nabywanie nowej wiedzy. Rozwój uniwersytetów trzeciego wieku oraz kształcenie w formie *life-long learning* daje szansę na nadrobienie edukacyjnych zaległości pokoleniu po 50-tce, jednocześnie stanowiąc miejsce pracy dla młodych pokoleń. Struktura edukacji, gdzie starszy uczy młodszego, została zaburzona. Rozwój nowych

---

¹⁹² Por. K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, dz. cyt., s. 101.

form kształcenia w formie tutoringu, coachingu czy doradztwa sprawia, że każdy może uczyć się od każdego.

Wzrost w ostatnich latach liczby osób z tytułem magistra sprawił, że system edukacji powoli traci funkcję nadawania statusu i zapewnienia miejsca na rynku pracy. Chociaż posiadanie dyplomu zwiększa szansę na zdobycie pracy, we współczesnej sytuacji ekonomicznej państwa przestaje być tego gwarantem¹⁹³. Krytyka polskiego kształcenia skupia się głównie wokół problemu programu studiów wciąż bardzo skoncentrowanego na teorii, który często wymaga uzupełnienia wiedzy praktycznej w ramach studiów podyplomowych i różnego rodzaju kursów. Brak kompetencji miękkich w postaci zdolności komunikacyjnych i organizacyjnych, nieumiejętność pracy w ramach dużych projektów, brak kompetencji do wprowadzania innowacyjnych pomysłów sprawia, że młodzi ludzie nie posiadają zdolności do podjęcia w sposób dojrzały i odpowiedzialny obowiązków zawodowych¹⁹⁴. Wzrasta konieczność odbywania staży przed podjęciem stałej pracy, co nie daje młodym ludziom stabilności finansowej i znacznie wydłuża okres uzależnienia od rodziców, a także opóźnia czas wejścia w dorosłość. Przedłużona edukacja może być także wynikiem narastającej fali bezrobocia. Kształcenie stanowi rodzaj „przechowalni” przed sytuacją bezczynnego oczekiwania na zmianę sytuacji na rynku pracy¹⁹⁵.

Opisana sytuacja zmniejsza procesy motywacyjne młodego pokolenia co do zaangażowania w wybrane kierunki studiów. Często niepokrywanie się własnych zainteresowań z wymaganiami rynku pracy rodzi w młodym pokoleniu niepewność co do własnej przyszłości. Niestabilna sytuacja ekonomiczno-polityczna państwa znacząco utrudnia młodym dorosłym podejmowanie decyzji dotyczących tworzonej wizji życia. Jednym ze skutków jest wzrost emigracji w celach zarobkowych osób z wykształceniem wyższym. W roku 2008 liczba ta wynosiła 26% wszystkich emigrantów zarobkowych¹⁹⁶. Brak stabilności zawodowej implikuje odwlekanie procesów związanych z tworzeniem stałych związków i posiadaniem potomstwa. Na przestrzeni lat zmianie uległa także pozycja kobiety, z pani domu i matki zajmującej się dziećmi, pozostającej na utrzymaniu męża w kreatywnego, pełnoprawnego pracownika, łączącego zawodowe obowiązki z rolą żony i matki. Dostępność środków

¹⁹³ Por. K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, dz. cyt., s. 90

¹⁹⁴ Por. B. Hendry, M. Kloeb, *Conceptualizing emerging adulthood...*, dz. cyt., s. 77.

¹⁹⁵ Zob. E. Czerka, *Polityka społeczna krajów Unii Europejskiej wobec kwestii wkraczania młodych ludzi w dorosłość*, „Studia Gdańskie” 2008, 5, s. 110.

¹⁹⁶ Por. K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, dz. cyt., s. 79.

antykonceptyjnych pozwala kobiecie na zaplanowanie macierzyństwa i wybór określonego przez własny światopogląd stylu życia, co także istotnie wpływa na podjęcie ról związanych z rodziną¹⁹⁷.

Edukacja ma istotne znaczenie dla procesów tożsamościowych. Po pierwsze daje szansę na wielowymiarową eksplorację, ale jest także obszarem podejmowania pierwszych wiążących decyzji związanych np. z wyborem kierunku studiów. Jednak jest to także obszar związany z aktywizacją procesów ruminacyjnych związanych z niepewnością i lękiem co do własnej przyszłości. Ukończenie edukacji na wybranym przez młodych dorosłych poziomie nie daje bowiem 100% pewności odnośnie znalezienia pracy i podjęcia ról społecznych charakterystycznych dla dorosłości. Różne rodzaje pomocy ze strony rodziny, pomocy socjalnej, stypendiów naukowych czy kredytów studenckich znacznie ułatwiają funkcjonowanie młodemu człowiekowi w okresie, gdy podejmowanie obowiązków edukacyjnych i zawodowych jednocześnie nie jest możliwe. Edukacja, choć nie zawsze jest miejscem przekazywania wartości czy ukazywania sposobów szukania społecznego, a nie wyłącznie indywidualnego dobra, niemniej jednak wprowadza młodego człowieka w przestrzeń nowych obszarów poznawczych, budząc autorefleksję w odniesieniu do otaczających sytuacji społecznych i zjawisk. Ponadto poszerza i weryfikuje światopogląd, pozwalając na obiektywizację opinii. Konieczność autoidentyfikacji sprawia, że młody człowiek musi na nowo dokonać samookreślenia, wychodząc z pozycji podporządkowania ku samostanowieniu, zgodnie z obraną wizją życia. Staje się bardziej odporny na manipulację i demagogię, mając dzięki temu szansę na zbudowanie życia opartego na własnych celach życiowych i uwewnętrznionych zasadach.

1.4.4. Świat medialny jako przestrzeń współtworzenia tożsamości osobowej

Współczesny świat można nazwać światem bez granic. Chociaż wciąż istnieje podział geopolityczny, w wymiarze wirtualnym nie istnieją granice przestrzenne, kulturowe czy językowe. W dobie świata zglobalizowanego każdy może stać się jego pełnoprawnym obywatelem. Rozwój technologii informatycznej i medialnej sprawił, że we współczesnym świecie media stanowią nie tylko miejsce komunikacji, przekazywania informacji, opinii czy poglądów, ale stanowią też źródło wiedzy, a także

---

¹⁹⁷ Por. W. Zagórska, M. Jelińska, M. Surma, A. Lipska, *Wydłużająca się droga...*, dz. cyt., s. 111

kreują światopoglądowe orientacje propagując wzorce zachowań¹⁹⁸ i wprowadzając młodych w kulturę uczestnictwa¹⁹⁹. Oprócz tego tworzą nowe i istotne środowisko dla zachodzących procesów tożsamościowych²⁰⁰. Zmiana otoczenia pociąga za sobą przemianę osoby. Współcześnie sieć informatyczna staje się „encyklopedią, miejscem schadzek i sceną. Jest przestrzenią kreatywności młodych i ich własna agorą”²⁰¹. Moc i siła internetowego oddziaływania ma wymiar zarówno ekonomiczny, społeczny, jak i polityczny. Z pewnością ma moc kształtowania młodego pokolenia zagarniając jego czas, fizyczną oraz relacyjną przestrzeń, stając się nieodzownym towarzyszem ludzkiego funkcjonowania²⁰².

Internet stanowi przede wszystkim szerokie źródło rozwoju kompetencji poznawczych, stanowiąc bazę zarówno cennych, jak i bezwartościowych informacji, dotyczących wszelkich obszarów ludzkiego funkcjonowania. Możliwość poszerzania wiedzy z wybranych dziedzin daje szansę na rozwijanie osobistych kompetencji i pasji, kontakt z osobami spoza granic własnego kraju daje szansę na naukę i doskonalenie języków, pozwala na rozwijanie nowych znajomości i wymianę doświadczeń płynących z osobistego zaangażowania, którymi można dzielić się na stronach www czy blogach. Zachłanność młodego pokolenia na zdobywanie informacji szybką, nie wymagającą czasu i dużego zaangażowania drogą²⁰³ stanowi jednak duże niebezpieczeństwo uzyskiwania wiedzy płytkiej, ograniczonej i naznaczonej wpływem aktualnej mody, tworząc w młodym człowieku tożsamość turysty-kolekcjonera wirtualnych wrażeń. Kultura obrazu wypiera coraz częściej werbalny przekaz treści, ukierunkowując doświadczenie młodego pokolenia na atrakcyjne i szokujące wartości estetyczne w miejsce konkretnej i potwierdzonej wiedzy naukowej, której dostępność w Internecie w postaci baz danych, ebooków itp. jest nie mniejsza. Pokolenie wikipedystów, wyzwolone od monopolu oddziaływań socjalizacyjno-wychowawczych własnych rodziców, często tworzy własny światopogląd na fundamencie osobistych odczuć i emocjonalnych poruszeń, a nie refleksyjnego podejścia do życia.

---

¹⁹⁸ Zob. J. Kędzior, *Rodzice wobec e-pokolenia*, w: E. Ślacheńska, A. Zduniak (red.), *Jakość wobec wyzwań i zagrożeń XXI wieku*, Poznań 2011, s. 252.

¹⁹⁹ Por. K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, dz. cyt., s. 257

²⁰⁰ Por. M. Drożdż, *Tożsamość człowieka w cyberprzestrzeni*, w: W. Zuziak (red.), *Wokół tożsamości człowieka*, Kraków 2006, s. 162.

²⁰¹ K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, dz. cyt., s. 31.

²⁰² Por. Tamże, s. 250.

²⁰³ Por. M. Fliciak (red.), *Młodzi i media*, Warszawa 2010, s. 14.

Analizując funkcjonowanie młodych w sieci, zauważa się wzrost popularności wirtualnych forów internetowych, miejsc swobodnego czatowania, stron, na których można zawrzeć nowe znajomości, udać się w wirtualne podróże na koniec świata, a wszystko za pomocą kilku kliknięć w klawiaturę laptopa czy komputera. Obecnie realny kontakt z żywą osobą zostaje zastąpiony kontaktem na odległość, a język komunikacji uproszczony do obrazkowych emotikonów. Wirtualny kontakt stanowi bezpieczną przestrzeń mówienia do wszystkich i o wszystkim, bez konieczności brania odpowiedzialności za słowa, a także konieczności przewidywania tego konsekwencji. Zmniejsza się także poziom zaangażowania i głębokość uczestnictwa w grupy skupione wokół działalności społecznej czy charytatywnej, mimo potencjalnie istniejących możliwości²⁰⁴.

Internet dla wielu młodych ludzi staje się przestrzenią poszukiwania własnego *Ja*, a co za tym idzie intensywnych procesów tożsamościowych. Na drodze informacji zwrotnych młody człowiek konstruuje siebie według aktualnych potrzeb i nastroju. W sieci można zarówno „być sobą”, jak i dokonywać interpretacji własnej osoby w zależności od osobistych potrzeb. „Udawanie siebie” może doprowadzić w konsekwencji do dezintegracji osobowości, niezdolności do odnalezienia i opisanie własnej osoby oraz swoisty zamęt tożsamościowy.

Powszechna dostępność mediów z jednej strony przynosi szerokie korzyści na polu eksploracji, z drugiej strony stanowi poważne zagrożenie gdy chodzi o budowanie bliskich więzi międzyosobowych, w tym szczególnie rodzinnych. W obliczu coraz bardziej ograniczonego czasu poświęcanego przez rodziców swoim dzieciom często Internet przejmuje rolę wychowawczą, stając się dla młodego pokolenia wirtualnym autorytetem. Miejsce rodzinnej socjalizacji w formie otwartego dialogu pomiędzy rodzicami a ich dziećmi zajmują rozmowy typu *on-line* z przypadkowo wyczatowanymi znajomymi, komputerowe gry i inne nowinki technologiczne, bezrefleksyjnie złączone z stylem życia młodego pokolenia²⁰⁵. Człowiek nie tyle „jest”, co się „staje”, tworząc siebie, swoją osobistą tożsamość, dzięki mediom i poprzez media²⁰⁶. Medialne wychowanie skutkuje ukształtowaniem cybertożsamości z niejasnym, dynamicznie zmieniającym się, gdyż uzależnionym od aktualnej mody, światopoglądem,

---

²⁰⁴ Por. M. Krajewski, *Stan czuwania w:* M. Flicia (red.), *Młodzi i media*, Warszawa 2010, s. 35-41

²⁰⁵ Por. . M. Krajewski, *Czarne skrzynki, albo kultura materialna doby nowych mediów*, w: M. Flicia (red.), *Młodzi i media*, Warszawa 2010, s. 32.

²⁰⁶ Por. M. Drożdż, *Tożsamość człowieka w cyberprzestrzeni*, dz. cyt., s. 175.

niestabilnymi wartościami, nieumiejętnością podejmowania odpowiedzialnych decyzji. Media nie wymagają stałego, konsekwentnego i długoterminowego zaangażowania, są raczej nastawione na eksplorację bez konieczności zobowiązujących wyborów. Wirtualna sieć rodzi w swej istocie głęboką samotność i pustkę, która coraz częściej owocuje komputerowym uzależnieniem. Młodzi ludzie, doświadczając braku bliskich relacji z najbliższymi, nie mający oparcia w swoich rodzicach, pozbawieni poczucia bezpieczeństwa w zalewającym ich różnymi informacjami świecie, czują się nierozumiani przez dorosłych. Ich formą samopomocy jest ucieczka w wirtualny świat, w którym mogą poczuć się zauważonymi i akceptowanymi oraz zyskać świadomość własnej niepowtarzalności. Tę potrzebę realizują w wolnym świecie sieci, która ich niczym nie ogranicza.

Patrząc na opisaną sytuację jasno można stwierdzić, że głównym zadaniem dorosłego społeczeństwa jest osobiste towarzyszenie młodym w ich poszukiwaniach własnego *Ja*. Odnosząc to do medialnego naporu informacji, nie chodzi o ograniczanie dostępu do wszechobecnych źródeł informacji, ale nauka umiejętnego z nich korzystania. Istotnym jest wychowanie pokolenia o dobrze ukształtowanej kulturze komunikacji wirtualnej, zdolnego do obiektywizacji treści medialnych, bezpiecznego i twórczego wykorzystania stron www. Dla właściwego rozwoju konieczna jest osobowa relacja zbudowana na poczuciu bezpieczeństwa, bliskości, dialogu, osobowym cieple, nauce odpowiedzialności za słowa i czyny, czego nie uczy żaden komputerowy chat. To bycie razem jest najistotniejsze i nic nie zastąpi spojrzenia, dobrego słowa i uścisku dłoni.

1.4.5. Tworzenie intymnych związków

Wchodzenie w świat ludzi dorosłych jednoznacznie wiąże się z przeżywaniem coraz głębszych relacji interpersonalnych. W miejsce relacji grupowych pojawia się diadyczne zainteresowanie, zamiast skupienia na sobie i czerpania „od” rodzi się coraz większe otwarcie na innego człowieka z gotowością do bycia „dla”. Jest to droga do tworzenia związków w oparciu o intymność stanowiącą jeden z warunków wyjścia z tożsamościowego zamętu. Tworzenie bliskich relacji wymaga bowiem wychylenia ku przyszłości, umiejętności tworzenia długoterminowych planów, brania odpowiedzialności za czyjeś życie, a są to zdolności charakterystyczne dla ludzi dorosłych. Rozwiązanie kryzysu tożsamości jest związane z częstszym tworzeniem

związków trwałych, z wiernością jako podstawą²⁰⁷, co ma duże znaczenie dla odczuwanego poczucia satysfakcji z tworzonych relacji.

Wraz z okresem dorosłości wzrasta ogólna tendencja do tworzenia dojrzałych relacji interpersonalnych. Rozwój tożsamości prowadzi do ogólnych zmian w obszarze relacji, których część stanowią związki intymne²⁰⁸. Doświadczenie intymności rośnie wraz z wiekiem przechodząc od eksperymentów w okresie adolescencji do odpowiedzialnej bliskości okresu dorosłości. Poziom intymności wzrasta wraz z podjęciem zobowiązania i jest wyższy u małżonków/narzeczonych niż u innych par seksualnych²⁰⁹. Gotowość do tworzenia intymnych związków jest niska w przypadku osób o statusie tożsamości rozproszonej, a wyższa w przypadku tożsamości przejętej i osiągniętej, podobny związek istnieje pomiędzy statusami tożsamości a bezpiecznym/poza-bezpečnym stylem przywiązania²¹⁰. Bezpečny styl przywiązania między partnerami koreluje dodatnio ze statusem tożsamości osiągniętej oraz ujemnie ze statusem tożsamości rozproszonej²¹¹.

Współcześni badacze mówią o interakcji tożsamości z intymnością. Dojrzała tożsamość pozwala na budowanie trwałych związków, trwałe związki konsolidują procesy tożsamościowe. Związane jest to z większym zaangażowaniem w procesy zobowiązania o charakterze zinterioryzowanych decyzji odnośnie wyboru osoby i pozostawaniu z nią w trwałej relacji. Satysfakcja związana z tworzeniem i pozostawaniem w związku uzależniona jest od rozwiązania/nierozwiązania kryzysu tożsamości oraz bliskości/intymności między osobami. Im większy poziom intymności, tym większa satysfakcja z tworzonego związku w porównaniu z osobami, w których relacji brakuje bliskości/intymności i które gratyfikują to sobie aktywnością seksualną, i wielością zawieranych relacji²¹². Trwały związek daje szansę na uzyskanie części tożsamościowych odpowiedzi dając danej osobie poczucie bezpieczeństwa,

---

²⁰⁷ E.H. Erikson, *Dzieciństwo...*, dz. cyt., Poznań 1997, s. 272.

²⁰⁸ Por. K. Piotrowski, *Tożsamość osobista...*, dz. cyt., s. 79.

²⁰⁹ A. Pindur, *Związki intymne okresu dorastania i wczesnej dorosłości a tożsamość psychospołeczna*, Poznań 2000, Instytut Psychologii im. Adama Mickiewicza (niepublikowany maszynopis pracy magisterskiej).

²¹⁰ Por. A.I. Brzezińska, K. Piotrowski, *Formowanie się tożsamości...*, dz. cyt., s. 271-272

²¹¹ A.K. Arseth, J. Kroger, M. Martinussen, J.E. Marcia, *Meta-analytic studies of identity status and the relational issues of attachment and intimacy*, „Identity. An International Journal of Theory and Research”, 2009, 9, s. 14.

²¹² P. Zimmer-Gembeck, *Intimacy dating goals and relationship satisfaction during adolescence and emerging adulthood: identity formation, age and sex as moderators*, „International Journal of Behavioral Development”, 30, 2006 (2), s. 196. [dostęp: 14. 01. 2015], http://www.sdrs.info/documents/PDF/Z-g_IJBD.pdf

zaspokajając poczucie przynależności oraz stabilizacji. „Bycie w relacji” stanowi bowiem komponent tożsamości, który przez pogłębianie relacji może osiągać dojrzałą formę.

1.5. Wnioski

Jak można wywnioskować z wcześniejszych treści wszystkie opisane obszary takie jak: poczucie punktualności życiowych zdarzeń, rodzina, edukacja, przestrzeń medialna, zaangażowanie w bliskie relacje uwarunkowane są przez czynniki ekonomiczno-polityczne. Niski poziom dochodów i satysfakcji finansowej wpływają istotnie na wzrost eksploracji ruminacyjnej. Opóźnienia rozwojowe, związane z wydłużeniem czasu wchodzenia w dorosłość, powodowane są: 1. wysoką stopą bezrobocia, 2. brakiem perspektyw na uzyskanie stałego i satysfakcjonującego zatrudnienia, 3. brakiem mieszkania i/lub finansów na jego zakup. Stan niepewności i brak poczucia bezpieczeństwa co do zapewnienia sobie i własnej rodzinie zabezpieczenia finansowego i mieszkaniowego implikuje wzrost poziomu eksploracji ruminacyjnej. Jednocześnie u osób angażujących się w poszukiwanie alternatyw związanych ze znalezieniem miejsca pracy zwiększa się zaangażowanie eksploracyjne, zmniejsza natomiast identyfikacja ze zobowiązaniem. Szczególnie ma to miejsce wtedy, gdy dochody pozwalają wyłącznie na zaspokojenie bieżących wydatków. Wykonywanie zawodu niezgodnego z wykształceniem czy kwalifikacjami, lecz podjęcie obowiązku zawodowego zgodnie z potrzebą rynku, powoduje obniżenie standardu pracy²¹³. Takim osobom po dłuższym czasie trudno podjąć ryzyko zmian, ponieważ boją się utracić, choć nie satysfakcjonujące, ale jakiegokolwiek źródło dochodów. Eksplorowanie możliwości zawodowych w realiach polskich jest dość trudne, a nawet często ryzykowne. Skutkiem takiej sytuacji jest długoterminowe zaangażowanie w procesy edukacyjne, wzrost liczby par kohabitujących zamiast tworzących trwale, pełnoprawne związki z potomstwem, odwlekание czasu zawierania związku małżeńskiego, długoterminowe uzależnienie od pomocy rodziców czy migracje zarobkowe. Oprócz wielości negatywnych skutków odwlekania czasu dochodzenia do dorosłości, wydłużenie okresu dorastania daje możliwość uzyskania

---

²¹³ A. I. Brzezińska, K. Piotrowski, E. Garbarek-Sawicka, K. Karowska, K. Muszyńska, *Wymiary tożsamości...*, dz. cyt., s.89-91.

lepszego wykształcenia, wyższego poziomu społecznego oraz szansę na uzyskanie większych osiągnięć w życiu dorosłym²¹⁴.

Jak wskazano powyżej kształtowanie tożsamości w ponowoczesnym świecie stanowi dla młodego pokolenia ogromne wyzwanie. Niebezpieczeństw dla kształtowania tożsamości dojrzałej upatruje się współcześnie w niedostatku wartościowych wzorców identyfikacyjnych, braku stabilności środowiska rodzinnego oraz społecznego, chaosie informacyjnym oraz braku czasu²¹⁵. Z jednej strony zglobalizowany świat daje młodym nieograniczone możliwości rozwoju, z drugiej przy licznych ograniczeniach zewnętrznych (ekonomiczno-społecznych), a także osobowościowych, staje się swoistym labiryntem bez wyjścia. Współczesny fundament tożsamościowych zmian jest bowiem tak samo dynamiczny jak i niestabilny, nie dając młodemu pokoleniu „gruntu do zakotwiczenia własnej świadomości, chroniąc ją przed dryfowaniem”²¹⁶. Intensywność zachodzących przemian implikuje konieczność podejmowania badań dotyczących wpływu czynników kontekstowych i indywidualnych na rozwój tożsamości w poszczególnych etapach życia. Z punktu widzenia opracowanej teorii E.H. Eriksona, J. Marcii i K. Luyckxa kluczowymi wymiarami dla tożsamości są eksploracja i zobowiązanie. Ich konsolidacja pozwala na ukształtowanie statusu tożsamości osiągniętej, natomiast zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi wymiarami wskazuje na trudności w radzeniu sobie z tożsamościowym zamętem, a także deficyty i zasoby dojrzewającej osoby i jej środowiska. Poczucie punktualności życiowych zdarzeń, dających podstawę do samookreślenia i włączenia siebie w poczet dorosłych, uzależnione jest od stylu oraz atmosfery wychowania, a następnie od dalszej socjalizacji w drodze edukacyjnych poszukiwań. Pozwala to ostatecznie na zbudowanie trwałego fundamentu zobowiązań, cementujących wyznaczone sobie na poszczególnych etapach rozwojowych cele, weryfikujących życiowe plany i konstytuujące własne *Ja*. Ich wyznacznikiem nie może być wyłącznie „dobre samopoczucie” kształtowane pod wpływem aktualnej mody, ale przede wszystkim trwałe i niezmiennie wartości, zbudowane na jasnych wzorcach i przejrzystych autorytetach.

Polityka państwowa powinna traktować zmieniającą się sytuację ekonomiczną jako istotny kontekst tworzenia dojrzałych obywateli o określonym statusie tożsamości. Brak stabilności implikuje bowiem ukształtowanie coraz liczniejszej grupy młodych

---

²¹⁴ Por. R. Murawski, *Problematyka wieku dorastania...*, dz. cyt., s. 18.

²¹⁵ Por. B. Harwas-Napierała, *Tożsamość jednostki...*, dz. cyt., s. 20.

²¹⁶ Z. Bauman, *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa 2000, s. 52.

ludzi o tożsamości rozproszonej i moratoryjnej bez jasno określonych życiowych celów, żyjących w poczuciu beznadziejności z niską motywacją, czy wiecznych poszukiwaczy, nie podejmujących zobowiązań czyli nie dających w konsekwencji szansy na rozwój własnego kraju. Jak wskazują dotychczasowe teoretyczne poszukiwania w procesie kształtowania tożsamości istotne jest wsparcie młodego pokolenia, które w stechnicyzowanym, dynamicznie zmieniającym się świecie powtarza znane od wieków pytanie: kim jestem?

Rozdział 2. Społeczno-kulturowe ramy kształtowania tożsamości religijnej

Człowiek, jako byt psycho-fizyczno-duchowy jest powołany do rozwoju we wszystkich wymiarach swojego istnienia. Podstawę rozwojowych zmian stanowi pytanie „kim jestem?” – jako osoba, człowiek o określonej płci, żyjący w konkretnym kontekście historyczno-kulturowym, wyznający określone wartości i żyjący według przyjętego światopoglądu. Tożsamość religijna, stanowiąc fundament ludzkiej religijności, kształtowana jest przez trzy kategorie czynników: 1. elementy społeczno-kulturowe (pkt. 1.4.2-1.4.4; 2.3.1-2.3.4) 2. kontekst ponowoczesności (pkt. 2.3.5) oraz 3. wybrane czynniki osobowościowe (pkt. 1.4.1; 1.4.5.) Ich wpływ na rozwój struktury tożsamości został wstępnie opisany w rozdziale I, a ich konsekwencje dla rozwoju obszaru tożsamości religijnej zostaną zilustrowane w rozdziale II.

Celem niniejszego rozdziału jest w pierwszej kolejności podjęcie próby usystematyzowania pojęć: religia – religijność – tożsamość religijna. Szczególne znaczenie ma przedstawienie terminu tożsamości religijnej i związanej z nią teorii, gdyż to stanowi fundament badań zaprezentowanych w części praktycznej niniejszej rozprawy. Dalej opisane zostaną wybrane czynniki stanowiące istotne elementy konstytuujące strukturę statusów tożsamości religijnej oraz najważniejsze dla rozwiązania kryzysu tożsamości religijnej etapy rozwojowe. W przedstawionych analizach szczególną uwagę zwraca się na elementy ponowoczesnej kultury, która ma bardzo istotne znaczenie dla kształtowania struktury, jaką stanowi religijna tożsamość.

2.1. Psychologiczne uwarunkowania pojęć religijnych

Współczesne zmiany kulturowe, niosące ze sobą postępującą laicyzację połączoną z relatywizacją pojęć z dziedziny religii i moralności, paradoksalnie powodują z jednej strony spadek liczby osób aktywnie uczestniczących w zorganizowanych formach religijnego kultu, z drugiej rodzą trend i swoistą modę na różnego rodzaju formy duchowości²¹⁷. Życie religijne nie przestaje być dla człowieka istotnym elementem egzystencji, zmienia jednak formę, przyjmując charakter bardziej indywidualny i samokreujący. Interdyscyplinarne podejście do człowieka i różnych

---

²¹⁷ Zob. J. Mariański, *Religia w społeczeństwie ponowoczesnym...*, dz. cyt., s. 113-137.

obszarów jego życia wymaga od badaczy spojrzenia na fenomen związany z religijnością człowieka z wielu perspektyw. Psychologia może przedstawić wiedzę z zakresu religijnych konstruktów mówiąc o postawach, stylach, rodzajach religijności. Jak zwraca uwagę B. Grom, „psychologia religii nie bada, jak można wspomagać rozwój religijny odpowiadający określone teologiczne wyobrażeniu celu, to znaczy jak można stać się autentycznym żydem, chrześcijaninem, muzułmaninem, wyznawcą hinduizmu czy buddystą”²¹⁸. Może jednak wskazywać, które nastawienia religijne sprzyjają osobowemu rozwojowi człowieka, czy tworzyć metody wspierające jego formację w dążeniu do dojrzałości osobowej i religijnej, skupiając się na samej osobie, a także wspólnocie wierzących. Jednym z teoretycznych założeń przedstawianej pracy jest przejrzyste uwypuklenie różnic istniejących pomiędzy pojęciami religia – religijność – tożsamość religijna w obszarze psychologii. Ma to na celu dokładne zarysowanie obszaru badań i rozróżnienie pojęć często wzajemnie utożsamianych i uważanych za synonimy. Kształtowanie statusów religijnej tożsamości wymaga praktycznych działań na gruncie duszpasterskiej działalności Kościoła, stanowiących wsparcie dla rozwoju religijnego. Poznanie etapów i czynników rozwoju tożsamości religijnej, stanowiących istotę religijności, może mieć istotne znaczenie dla kierunków rodzinnej czy wspólnotowej formacji, która będzie ostatecznie wykraczać poza empiryczne dociekania i dotyczyć nadprzyrodzonego wymiaru religii, która swe źródło ma w poszukiwaniach teologicznych.

2.1.1. Religia

Pojawiające się w literaturze definicje „religii” wskazują na różnorodność rozumienia tego fenomenu związanego z ludzką egzystencją. Są one zależne od kierunku poszukiwań, zarówno teoretycznych jak i praktycznych, w jakim to pojęcie jest opisywane i jakiego obszaru dotyczy²¹⁹. Ujęcie terminu „religia” musi być adekwatne dla jej różnych postaci, jednocześnie oddzielając to, co religijne, od tego, co stanowi jedynie pseudoreligijną formę zachowań, doświadczeń czy wzorców²²⁰.

---

²¹⁸ Por. B. Grom, *Psychologia religii, Ujęcie systematyczne*, Kraków 2009, s. 29.

²¹⁹ Zob. Z.J. Zdybicka, *Człowiek i religia. Zarys filozofii religii*, Lublin 1984; S. Opara, *Zarys teorii indywidualnej religijności*, Warszawa 1975; H. Grzymała-Moszczyńska, J. Majchrowski (red.), *Religioznawstwo. Podręcznik dla nauczycieli*, Warszawa 1989.

²²⁰ Kwestię odróżnienia religii od zjawisk niereligijnych rozważali m.in.: J. Król, *Psychologiczne aspekty badania fenomenu religii*, Opole 2002, s. 14; T. Węclawski, *Wspólny świat religii*, Kraków 1995, s. 128-134.

W.P. Alston wymienia 9 cech stanowiących podstawę rozumienia pojęcia religia. Należą do nich: 1. wiara w rzeczywistość nadprzyrodzoną; 2. rozdział pomiędzy tym, co święte i świeckie; 3. zestaw rytuałów; 4. istnienie moralnego kodeksu sankcjonowanego przez siły wyższe; 5. występowanie religijnych uczuć wywołanych obecnością świętych przedmiotów i obecnością bóstwa; 6. modlitwa i inne formy porozumiewania się z bogami; 7. pogląd na świat lub ogólny obraz świata jako całości i miejsca, jakie zajmuje w nim jednostka; 8. organizacja życia, której źródłem jest osobista wizja świata; 9. uczestniczenie w funkcjonowaniu grupy związanej z opisanymi elementami²²¹.

W zależności od wyznawanego światopoglądu i przyjmowanych stanowisk filozoficznych i teologicznych, w religii akcentuje się odmienne elementy, funkcje i wzajemne odniesienia. Wynika to m.in. z tego, iż psychologowie, definiując religię, z konieczności zakładają jakąś teorię człowieka oraz określony pogląd na istotę religii²²². Dlatego wypracowane psychologiczne koncepcje religii są w dużym stopniu nieautonomiczne i stanowią zwykle wypadkową zakładanej antropologii filozoficznej oraz badań empirycznych²²³.

W psychologii spotyka się współcześnie rozmaite klasyfikacje definicji religii – redukcjonistyczne i autonomiczne²²⁴, nominalne i realne²²⁵, genetyczne, strukturalne

---

²²¹ Por. W.P. Alston, *Religion*, w: P. Edwards (ed.), *The encyclopedia of philosophy*, New York – London 1972, t. 7, s. 141; Etymologii słowa greckiego *religio* (spolszczone „religia”) można upatrywać w czterech źródłach.

Religio wywodzi się od słowa *religare*, co oznacza „związać ze sobą”, czyli domyślnie z Bogiem, nadprzyrodzonymi siłami.

„Tym co więzem pobożności związani (religati) jesteśmy z Bogiem; stąd sama religia wzięła nazwę (...)”. Laktancjusz „*Institutiones divinae*” III-IV wiek.

Może także wywodzić się od słowa *relegere* tzn. „odczytać na nowo”, „wybierać rozważnie”. Religia wiązałaby się więc z odczytaniem pewnych prawd.

„Ci, którzy wszystko to, co się odnosi do bogów pilnie obserwują, niejako odczytują kilkakrotnie (*relegent*), zwą się religijnymi od kilkakrotnego odczytywania z uwagą” (*ex relegendo*). Cyceon „O istocie bogów” (106-43 p.n.e.)

Słowo *religio* można także wywodzić od słowa *relegere*, co można tłumaczyć jako „odbieranie sobie ponownie czegoś (domyślnie Boga) za przedmiot czci”. Taką interpretację podaje w swoim dziele „O państwie bożym” św. Augustyn (354-430).

Ostatni sposób tłumaczenia słowa *religio* wywodzi się od słowa *relinquere*, co interpretuje się jako „odrzucenie, pozostawienie na boku, odłączanie” tego co święte, od tego co nieświęte. Takie wyjaśnienie pochodzi od Massusiasza Sabinusa. Zob. H. Swienko, *Religia i religie*, Warszawa 1981, s. 13-14.

²²² Por. W. Gruhn, *Religijność współczesnego człowieka*, Warszawa 1966, s. 32-33.

²²³ Por. T. Janka, *Józefa Pastuszki koncepcja antropologii filozoficznej*, Poznań 2004, s. 112.

²²⁴ Psychologowie przyjmujący, że religia to fakt nieredukowalny do innych zjawisk (por. Z. Chlewiński, *Religia a osobowość człowieka*, w: H. Zimoń (red.), *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiolologicznej*, Lublin 2000, s. 98).

²²⁵ Por. Z.J. Zdybicka, *Religia i religioznawstwo*, Lublin 1988, s. 18-20.

i funkcjonalne²²⁶, czy też przedmiotowe i podmiotowe²²⁷. Analizując pojęcie „religii” od strony przyjętej przez badaczy antropologii, do podziału definicji na przedmiotowe, podmiotowe wydało się słusznym dodanie wyróżnienia na pojęcia teistyczne, w których to nie kontekst prawny czy ludzkie potrzeby stanowią centrum definicji, ale rzeczywistość nadprzyrodzona sama w sobie. W ten sposób można wyróżnić trzy odmienne orientacje:

1. religia rozumiana jako zbiór pewnych zasad uregulowanych prawnie przez wyznawców, których sankcjonowanie podlega kontroli rzeczywistości nadprzyrodzonej – rozumienie przedmiotowe.

Przez religię rozumianą przedmiotowo S. Kuczkowski rozumie zbiór prawd, nakazów, zakazów regulujących stosunek między człowiekiem i Bogiem²²⁸. Natomiast J. Pastuszka w przedmiotowej definicji religii, oprócz zespołu prawd i norm postępowania, uwzględnia jeszcze czynności obrzędowe, instytucje, które wyjaśniają i regulują stosunek człowieka, jako jednostki czy członka grupy społecznej do Boga²²⁹.

2. religia rozumiana w kontekście zjawisk psychicznych zaspokajających różnego rodzaju potrzeby człowieka, zarówno w wymiarze osobowym jak i grupowym – rozumienie podmiotowe (redukcjonistyczne).

W przypadku takiego rozumienia pojęcia religii dochodzi do redukcji fenomenu religii do zjawisk niereligijnych, ponieważ jej źródła upatruje w obszarze racjonalnych argumentów i społecznych koncepcji²³⁰, dokonując interpretacji religii za pomocą emocji i mechanizmu projekcji²³¹. To emocje kształtują w świadomości człowieka „idealny świat”, w którym potrzeby ludzkie zostają zaspokojone. Obszar religii stanowi dla każdego indywidualny twór doskonały w celu rozwoju ludzkiej osobowości lub zapobiegający głębszym fiksacjom. Taki sposób definiowania religii jest próbą interpretacji zmierzającej do tego, by funkcjonalnie objawy życia religijnego człowieka przyporządkować niereligijnym dążeniom, uznać je za wytwór społeczeństwa, skutek tendencji do zachowania gatunku, grupy etnicznej czy klasy

---

²²⁶ Por. Z. Chlewiński, *Wprowadzenie do psychologii religii*, w: Z. Chlewiński (red.), *Psychologia religii*, Lublin 1982, s. 14.

²²⁷ Por. J. Pastuszka, *Osobowość a religijność człowieka. Analiza psychologiczna*, „Roczniki Filozoficzne” t. XII, z. 4, 1964, s. 9; M. Wandrasz, *Religijność a postawa wobec choroby. Badania pacjentów z chorobami nowotworowymi*, Lublin 1998, s. 47-48.

²²⁸ Por. S. Kuczkowski, *Psychologia religii*, Kraków 1993, s. 22.

²²⁹ Por. J. Pastuszka, *Osobowość a religijność człowieka...*, dz. cyt., s. 9.

²³⁰ Por. Z. Chlewiński, *Wprowadzenie do psychologii religii*, dz. cyt., s. 14.

²³¹ Por. J. Król, *Psychologiczne aspekty badania...*, dz. cyt., s. 16.

społecznej, albo rozłożyć religię na jakieś niereligijne składniki lub zaprezentować ją jako wyraz lub objawy czegoś innego²³². Takie rozumienie religii prezentuje głównie psychoanaliza i neopsychologia, ale także i wiele innych nurtów współczesnej psychologii.

Mający ogromny wpływ na rozwój nauk psychologicznych twórca psychoanalizy S. Freud traktuje religię jako powszechną nerwicę natręctw²³³ oraz jako regresyjne, iluzoryczne pragnienie ochrony ze strony wszechmocnego ojca²³⁴. Zjawisko religii wyjaśnia sprowadzając ją do psychicznych przeżyć, wśród których szczególnie istotna jest relacja między ojcem a synem. We wczesnym okresie życia ojciec jest dla dziecka najwyższym autorytetem, ale z upływem lat okazuje się, że nie jest on doskonały. W efekcie następuje uwznioślenie idealnego obrazu ojca i człowiek tworzy ideę Boga, który jest Ojcem omnipotentnym i wiecznym. Taki Bóg jest wypływającą z tęsknoty i bezradności człowieka projekcją jego życzeń²³⁵. Freud próbuje wyjaśnić religię nie tylko w ujęciu ontogenetycznym, lecz także w perspektywie filogenetycznej, czyli jej początków we wczesnej fazie rozwoju ludzkości. Odwołuje się tutaj do mitu o zabiciu praojca w hordzie pierwotnej, z czym łączy się poczucie winy oraz wymyślony przez samego Freuda konstrukt „kompleks Edypa”. Aby przezwyciężyć poczucie winy za dokonane ojcobójstwo ludzie uwznioślili owego praojca tworząc obraz idealny Boga – Ojca. Ludzkość potrzebowała religii, aby poradzić sobie z trudnościami życia²³⁶. Choć religia jego zdaniem pełni ważne społecznie funkcje, stanowiąc dla człowieka kompensatę niespełnionych pragnień biologiczno-psychicznych, w rzeczywistości jest złudnym fenomenem stanowiącym zagrożenie dla rozwoju ludzkiej osobowości, ograniczającym zdolność krytycznego myślenia i samodzielnego działania. Ponieważ religia jest dla Freuda przejawem psychopatologii i powrotem do dzieciństwa, jego zdaniem człowiek, aby uzyskać prawdziwą wolność, powinien zrzucić „kajdany religii”, pokonując tę „infantylną fiksację”, kładącą mu upatrywać obrony w Bogu jako swoim ojcu. Należy odrzucić ideę Boga²³⁷. Po analizie

---

²³² Por. Z. Chlewiński, *Religia a osobowość człowieka*, dz. cyt., s. 99; S. Sztajer *Racjonalność religii wobec niektórych współczesnych prób jej naturalizacji*, w: *O racjonalności w nauce i w życiu społecznym*, Z. Drozdowicz, Z. Melosik, S. Sztajer (red.), Poznań 2009, s. 287.

²³³ Por. S. Freud, *Czynności natrętne a praktyki religijne*, w: tenże, *Charakter a erotyka*, (Dzieła 2), Warszawa 1996, s. 14.

²³⁴ Por. S. Freud, *Przyszłość pewnego złudzenia*, w: tenże, *Pisma społeczne*, (Dzieła 4), Warszawa 1998, s. 156.

²³⁵ Por. Tenże, *Człowiek, religia, kultura*, Warszawa 1967, s. 173.

²³⁶ Por. Tamże, s. 176.

²³⁷ Zob. Tamże, s. 142-220.

prac Freuda można stwierdzić, że jego rozważania na temat religii nie tylko są słabo uzasadnione naukowo, ale mają charakter redukcjonistycznego naturalizmu (materializmu)²³⁸.

Uczeń Freuda, C.G. Jung, w odróżnieniu od swego mistrza pozytywnie podchodzi do religii. Interpretuje ją jednak w sposób gnostycki²³⁹, traktując jako empirycznie sprawdzalne zjawisko psychiczne. Dla niego dusza posiada funkcję religijną będąc *naturaliter religiosa*²⁴⁰, a źródło religii stanowi objawienie rozumiane w kontekście wewnętrznego otwarcia duszy, czyli także jako coś psychicznego. Bóg nie jest dla niego niczym innym jak tylko zjawiskiem psychicznym²⁴¹, odwiecznym i nieświadomym archetypem (*Imago Dei*)²⁴². Religia jednak stanowi nieodzowny element (warunek) psychicznego zdrowia, stanowiąc najlepszą formę psychoterapii wspierającej rozwój człowieka. Jej źródło stanowi nieświadomość zbiorowa powiązana z archetypami kompensującymi i porządkującymi otaczającą rzeczywistość, stanowiącą czynnik przekraczający świadomość²⁴³. Wpływ nieświadomości stanowi więc u Junga podstawowe zjawisko religijne²⁴⁴, co sprowadza jego koncepcje religii na płaszczyznę redukcjonistyczną.

Jeszcze innej interpretacji psychoanalitycznych źródeł religijności, choć nie tak głębokiej jak C.G. Jung²⁴⁵, dokonuje E. Fromm, dla którego wiara jest zakorzeniona w psychice ludzkiej. Rozumie on religię jako „każdy system myśli i działań, podzielany przez pewną grupę, który dostarcza jednostce układu orientacji i przedmiotu czci”²⁴⁶. Jego zdaniem poszukiwanie niedoścignionego autorytetu i ideału stanowi dla każdego człowieka potężne źródło życiowej energii, stąd nie istnieje człowiek bez potrzeby religijnej, choć podmiotem religijnej czci może być niewidzialny Bóg, drzewa, zwierzęta, metalowe bożki, kariera czy pieniądze²⁴⁷. Podobnie jak u Junga, religia dla Fromma pełni funkcje terapeutyczne, stanowiąc kryterium podziału na religie

---

²³⁸ Por. S. Judycki, *Czy program naturalizacji epistemologii przekracza granice rozumienia?*, „Analiza i Egzystencja”, nr 9 (2009), s. 200.

²³⁹ Por. R. Stachowski, *Historia współczesnej myśli psychologicznej. Od Wundta do czasów najnowszych*, Warszawa 2000, s. 250.

²⁴⁰ Por. C.G. Jung, *Psychologia a religia*, Warszawa 1970, s. 99.

²⁴¹ Por. R. Stachowski, *Historia współczesnej...*, dz. cyt., s. 250.

²⁴² Por. C.G. Jung, *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, Warszawa 1976, s. 160-225.

²⁴³ Por. Tenże, *Psychologia a religia*, Warszawa 1970, s. 228.

²⁴⁴ Por. Tamże, s. 46.

²⁴⁵ Por. J. Koziński, *Z Bogiem albo bez Boga, Psychologia religii: nowe spojrzenie*, Warszawa 1991, s. 148.

²⁴⁶ E. Fromm, *Szkice z psychologii religii*, Warszawa 1966, s. 134.

²⁴⁷ Por. Tamże, s. 130-144.

autorytatywne (np. nazizm, islam, kalwinizm, Bóg Starego Testamentu, Bóg z wyobrażeń Lutra, główny nurt katolicyzmu, marksistowsko-leninowska koncepcja Stalina²⁴⁸, a także bałwochwalstwo dążące do fałszywych wartości typu pieniądź, prestiż, konsumpcja, seks²⁴⁹ i religie humanistyczne (buddyzm, prorocy Starego Testamentu, wiara Jezusa z Nazaretu, filozofia oświecenia, socjalizm utopijny XIX wieku, humanizm K. Marksa, psychoanaliza Freuda, poglądy A. Schweitzera i jego własna wersja psychoanalizy²⁵⁰). Podstawą w przypadku pierwszych jest podporządkowanie oraz bezdyskusyjna cześć i kult, w przypadku drugich – rozwój człowieka i skupienie się na jego potrzebach w celu osiągnięcia przez niego jak największej mocy. Religie humanistyczne, podobnie jak psychoanaliza, służą „przebudzeniu” człowieka i samourzeczywistnieniu²⁵¹. Chociaż koncepcja religii Fromma zdobyła dużą popularność wśród humanistów, większość jego twierdzeń jest nieudokumentowana i niekompletna²⁵².

Na sposób psychoanalityczny interpretował religię także E.H. Erikson, zdaniem którego religia posiada aspekt pozytywny, bo może sprzyjać rozwojowi jednostki. Wiara religijna pozwala człowiekowi m.in. na rozwiązywanie pojawiających się w jego życiu kryzysów rozwojowych²⁵³. Pozytywny wpływ religii na rozwój człowieka jest znaczący już w pierwszym okresie podstawowej ufności vs nieufności²⁵⁴. Czasem jednak religia może przybierać patologiczne formy, sprzyjając nietolerancji i wrogim postawom wobec ludzi myślących inaczej²⁵⁵.

Do nurtu rozumiejącego religię w sposób podmiotowy zaliczyć można także koncepcje humanistyczne, kognitywistyczne²⁵⁶, a zwłaszcza odwołujące się do teorii ewolucji oraz neuronauki koncepcje socjobiologiczne, psychoewolucyjne²⁵⁷, czy

---

²⁴⁸ Por. M. Chałubiński, *Homo religiosus Ericha Fromma*, w: E. Fromm, *Dogmat Chrystusa i inne pisma religioznawcze*, Lublin 1992, s. 15-17.

²⁴⁹ Por. E. Fromm, *Szkice z psychologii religii*, dz. cyt., s. 144.

²⁵⁰ Por. M. Chałubiński, *Homo religiosus Ericha Fromma...*, dz. cyt., s. 16-18.

²⁵¹ Por. Z.J. Zdybicka, *Człowiek i religia*, dz. cyt., s. 222.

²⁵² Por. J. Kozielecki, *Z Bogiem albo bez Boga...*, dz. cyt., s. 150.

²⁵³ Por. E.H. Erikson, *Tożsamość...*, dz. cyt., s. 46-96.

²⁵⁴ Por. Tenże, *Dzieciństwo...*, dz. cyt., s. 260-261.

²⁵⁵ Por. E. Zimnica-Kuzioła, *Główne stanowiska w psychologii religii. Wprowadzenie*, „Kultura i wartości”, nr 1 (2012), 57-71, s. 63-64.

²⁵⁶ Por. J. Szymoń, *Przedmiot psychologii religii*, w: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, Kraków 2006, s. 36, 40.

²⁵⁷ W ujęciu socjobiologii oraz psychologii ewolucyjnej religia jest postrzegana jako adaptacja lub zjawisko stanowiące produkt uboczny adaptacji (por. D. S. Wilson, *Evolution and Religion: The Transformation of the Obvious*, w: J. Bulbulia i inni, *The Evolution of Religion: Studies, Theories and Critiques*, Santa Margarita 2008, s. 24).

biologistyczno-poznawcze²⁵⁸. I tak, przykładem ostatniego podejścia może być teoria wysunięta przez M.A. Persingera, dowodzącego istnienia w mózgu ośrodka odpowiedzialnego za doświadczenia religijne i duchowe, który nazwał „punktem Boga”²⁵⁹, czy D.H. Hamera, który wyodrębnił kod wiary w DNA człowieka²⁶⁰. Koncepcje takie, sprowadzając wiarę w Boga do najmniejszego wspólnego mianownika, wyraźnie upraszczają zagadnienie źródeł religijności. Psycholog religii B. Grom zwraca jednak uwagę, że opisywane zjawiska neurobiologiczne zyskują charakter doświadczeń religijnych dopiero wskutek interpretacji przez podmioty, które ich doświadczają²⁶¹.

3. religia rozumiana w kontekście osobistej i wspólnotowej relacji do rzeczywistości nadprzyrodzonej, budowanej i pielęgnowanej przez obie strony dialogu. Jej główne elementy stanowi: obraz Boga, określone formy kontaktu z Bogiem, rytury i celebracje tworzące kult oraz doświadczenie religijne, wypływające z podjęcia życia duchowego²⁶² – rozumienie teistyczne.

Antyredukcyjność wyjaśnienia religii znajdujemy u V.E. Frankla. Religia w jego ujęciu jest relacją człowieka z nieznanym, jego dialogiem z Transcendencją²⁶³. Religijność jest aktem osobowym, zależnym od wolnej i odpowiedzialnej decyzji człowieka. Jest osobistym wyborem, a nie efektem działania motywacji nieświadomej, jungowskich archetypów, ani sił cielesno-popędowych. Do autentycznej religijności człowiek nie może być popychany, nie jest ona efektem nawet „popędu religijnego”. Twórca logoteorii stwierdza, że albo się będzie respektować ludzką wolność, decydując się na Boga lub przeciw niemu, albo religia będzie złudzeniem²⁶⁴. Decyzja ta musi się realizować stopniowo, w toku rozwoju. Dlatego pisze: „ani id nie może człowieka popychać, ani lekarz ponaglać do autentycznej religijności”²⁶⁵. Podstawą tego poglądu jest przekonanie, że w naturze ludzkiej tkwi naturalne nastawienie na Transcendencję (*anima humana est naturaliter religiosa*)²⁶⁶. Taka naturalna skłonność nie działa jednak

---

²⁵⁸ Por. D.C. Dennet, *Odczarowanie: religia jako zjawisko naturalne*, Warszawa 2008; S. Sztajer *Racjonalność religii...*, dz. cyt., s. 275.

²⁵⁹ Por. M. A. Persinger, *Neuropsychological bases of God beliefs*, New York 1987.

²⁶⁰ Por. D. H. Hamer, *The God Gene. How Faith is Hardwired into our Gene*, New York 2004.

²⁶¹ Por. B. Grom, *Psychologia religii...*, dz. cyt., s. 34.

²⁶² Takie rozumienie religii jest najbardziej charakterystyczne dla ujęcia judeochrześcijańskiego.

²⁶³ Por. M. Wolicki, *Carla Gustava Junga a Victoriana Frankla koncepcja religii*, w: *Człowiek i jego życie religijne*, S. Gład (red.), Kraków 2009, s. 201

²⁶⁴ Por. V.E. Frankl, *Psychotherapy and Existentialism*, Harmondsworth 1967, s. 43.

²⁶⁵ V.E. Frankl, *Nieświadomy Bóg*, Warszawa 1978, s. 69.

²⁶⁶ Por. Tamże, s. 73.

jak ślepy popęd, ale zawsze pozostawia miejsce na wolną decyzję każdej osoby. Podstawą religijnego odniesienia do Boga jest więc „instancja ja” (*Ich-Instanz*), która ostatecznie decyduje o tej relacji. Religia według Frankla jest ściśle związana z pytaniem o sens. Pytanie takie wprawdzie nie jest jednoznaczne z pytaniem o Boga, ale pytanie o sens kończy się wcześniej czy później pytaniem o Boga. Ostateczny sens wszystkiego, co istnieje wynika ze związku sensu, który wszystko obejmuje. Ten obejmujący wszystko „związek sensu” teologowie nazywają Bogiem²⁶⁷.

Lubelski psycholog Z. Chlewiński pragnie uniknąć uwarunkowań filozoficznych, mniej czy bardziej widocznych w psychologicznych definicjach religii²⁶⁸, a ponadto wypowiada się za koncepcją religii nieredukowalnej do innych, bardziej elementarnych czynników²⁶⁹. Rozpatruje religię jako niesymetryczną reakcję zwrotną pomiędzy człowiekiem a rzeczywistością transcendentną (T) określaną jako bóstwo, *numinosum*, *sacrum*, Bóg. Charakterystyką T zajmuje się filozofia i teologia, natomiast psychologia może badać jedynie wyobrażenia, pojęcia czy obrazy T, jakie ludzie tworzą. Człowiek posiada bowiem własne odniesienie do T niezależnie od tego czy i w jaki sposób pojmuje jego realność. W zależności od swoich przekonań człowiek kształtuje osobiste oraz grupowe odniesienie do T. Z psychologicznego punktu widzenia ludzkie przekonania dotyczące T traktuje się nie jako charakterystykę T, ale jako zjawisko psychiczne, cechę relacji do rzeczywistości transcendentnej. Rodzaje wierzeń są uzależnione od poznawczej reprezentacji dotyczącej rzeczywistości immanentnej i transcendentnej. W przypadku większości religii rzeczywistość T wykracza poza obszar ludzkiego bytowania tworząc własną, sakralną przestrzeń. Człowiek religijny ma jednak poczucie przynależności do boskiego świata, rzeczywistości, w której T jest obecne w sposób obiektywny i realny²⁷⁰.

Pojęcie religii w propozycji Chlewińskiego ma więc charakter obiektywny, a wewnątrz niej rozwija się subiektywnie (indywidualnie) rozwijana religijność każdej osoby. Fenomen religii, choć stanowi zjawisko bardzo rozbudowane i złożone, jak pisze W. Chaim, jest rzeczywistością dwuwymiarową – wertykalną, a zarazem horyzontalną. Oś wertykalną stanowi to, co „boskie”, „nadludzkie”, „nadprzyrodzone”. Natomiast oś horyzontalna fenomenu religii to świat, który pośredniczy w doświadczeniu *sacrum*,

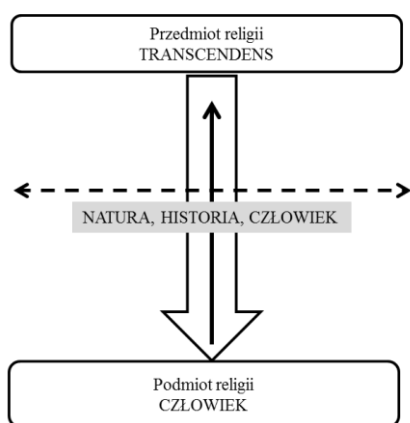
²⁶⁷ Por. M. Wolicki, *Carla Gustava Junga...*, dz. cyt., s. 178-179.

²⁶⁸ Por. Z. Chlewiński, *Wprowadzenie do psychologii religii*, dz. cyt., s. 14.

²⁶⁹ Por. Tenże, *Religia a osobowość człowieka*, dz. cyt., s. 99-100.

²⁷⁰ Por. Z. Chlewiński, *Wprowadzenie do psychologii religii*, dz. cyt., s. 15; Tenże, *Religia a osobowość człowieka*, dz. cyt., s. 99-100.

czyli natura (niebo, ziemia, woda, roślinność, zwierzęta), historia a także inny człowiek²⁷¹. U jej podstawy leży wzajemna relacja podmiotu i przedmiotu religijnego, a także wynikające z tej relacji elementy kultu i określonych norm ustalających wzajemne odniesienie pomiędzy tymi dwoma bytami. Dwustronne odniesienie pomiędzy przedmiotem religijnym a podmiotem ma charakter egzystencjalnej relacji pomiędzy realnymi bytami, których wzajemne „współprzebywanie” domaga się zarówno zewnętrznych (modlitwy, kultu, świętowania), jak i wewnętrznych (przeżycie religijne, przyjaźń z Bogiem, nawrócenie itp.) form (por. Rys. 2.1)²⁷².

Rys. 2.1. Pojęcie religii i jej komponenty na podstawie: J. Król, *Psychologiczne aspekty badania fenomenu religii*, Opole 2002, s. 19-27.

Międzypodmiotowa relacja *Ja-Ty* oparta na dialogu nie zamyka się ani w ramach teoretycznych rozważań, ani wyłącznie praktycznych aktywności, lecz tworzy wzajemnie uzupełniające się obszary we wszystkich płaszczyznach życia człowieka²⁷³. Stanowi więc rzeczywistość dynamiczną, stale zmieniającą się i doskonałą, której aktywność dotyczy dwóch stron relacji²⁷⁴. Relacja człowieka do rzeczywistości nadprzyrodzonej tworzy nie tylko fundament dla przemiany duchowej człowieka, ale też dla integralnego rozwoju wszystkich sfer jego osobowości²⁷⁵.

Przedmiot bezpośredni religii stanowi transcendentna rzeczywistość określana powszechnie mianem *Transcendensu*. W pojęciu tym zawiera się odniesienie do rzeczywistości nadprzyrodzonej, ponadludzkiej, będącej źródłem i celem religijnego doświadczenia i kultu. Stanowi rzeczywistość jakościowo inną, niż ta doświadczana na

²⁷¹ Por. W. Chaim, *Psychologiczna analiza religijności niespójnej*, Lublin 1991, s. 15; J. Król, *Psychologiczne aspekty...*, dz. cyt. s. 20,

²⁷² Por. G. van der Leeuw, *Fenomenologia religii*, Warszawa 1978, s. 389.

²⁷³ Por. Z. Chlewiński, *Religia a osobowość człowieka*, dz. cyt., s. 120.

²⁷⁴ Por. Z. Zdybicka, *Czym jest i dlaczego istnieje religia?* w: H. Zimoń (red.), *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiologicznej*, Lublin 2000, s. 67.

²⁷⁵ Por. Z. Chlewiński, *Religia a osobowość człowieka*, dz. cyt., s. 89-128.

co dzień przez człowieka. Człowiek, dokonując religijnych aktów, odnosi się do *Transcendensu* jako do czegoś obiektywnego i rzeczywistego, stanowiącego dla niego źródło i cel wszelkich dążeń. W ten sposób *Transcendens* ujawnia swą dialogiczną istotę, która pozwala człowiekowi na wejście w kontakt z jego świętością i uczestnictwo w jego życiu. Przedmiot pośredni religii stanowią treści religijne. Za ich pomocą opisywany jest *Transcendens*, stanowiąc jednocześnie zewnętrzny układ odniesienia dla religijności osobistej²⁷⁶. Wymiar ideologiczny stanowi dla religii zbiór przekonań na temat przedmiotu religijnego, organizujący życie religijne, wspólnotowe²⁷⁷. Przedmiot religijny ujawnia się w odniesieniu do działań religijnego podmiotu, który w wymiarze religii stanowi osoba. Warunkiem funkcjonowania w obszarze religii człowieka jako podmiotu religijnego jest zdolność nawiązania i budowania relacji z *Transcendensem*, bycie otwartym na Innego i wychyleniem ku temu, co ograniczone ludzką, rozumną świadomością. W takim opisie podmiotu religijnego fundament stanowi antropologiczne podejście do rozumienia człowieka jako istoty zdolnej do przekroczenia biologiczno-społecznej natury i otwarcia na rzeczywistość duchową, a więc nie materialną²⁷⁸. Człowiek jest zdolny do wartościowania swego istnienia, określając własną wizję życia zgodną z obranymi wartościami, uwzględniając także relację z nadprzyrodzonym bytem²⁷⁹.

W ujęciu W.H. Clarka religia jest pewnego rodzaju wewnętrznym stanem o właściwościach mistycznych. Pojęcia „transcendentne” używa on w odniesieniu do czegoś/kogoś o naturze najprawdopodobniej osobowej, nadprzyrodzonej, które istnieje ponad człowiekiem, jego naturą, a jest dostrzegalne za pomocą procesów psychologicznych. Religia stanowi więc dla niego „wewnętrzne doświadczenie jednostki w kontakcie z siłą wyższą, uwidocznione szczególnie w skutkach tego doświadczenia na zachowanie jednostki, gdy usiłuje ona zharmonizować swe życie z Transcendentnym”²⁸⁰. W.H. Clark w religijności człowieka dokonuje podziału na cechy pierwszorzędne, do których zalicza symbolizowanie, czyli wewnętrzne

---

²⁷⁶ W. Chaim, *Psychologiczna analiza religijności niespójnej*, dz. cyt., s. 18-19.

²⁷⁷ J.G. Barbour, *Mity. Modele. Paradygmaty. Studium porównawcze nauk przyrodniczych i religii*, Kraków 1984, s. 56.

²⁷⁸ Tę zdolność J. Kozielecki określa mianem transgresji; więcej: J. Kozielecki, *Z Bogiem albo bez Boga...*, dz. cyt., s. 13-15.

²⁷⁹ Por. J. Król, *Psychologiczne aspekty badania...*, dz. cyt., s. 26.

²⁸⁰ W.H. Clark, *The psychology of religion: an introduction to religious experience and behavior*, New York 1958, s. 22; „Religion: the inner experience of the individual, when he senses a Beyond, especially as evidenced by the effect of his experience on his behavior when he actively attempts to harmonize his life with the Beyond”

doświadczenie tego, co boskie, co pociąga za sobą konkretne czyny np. przynależność do danej wspólnoty religijnej, funkcjonowanie w określonym rycie religijnym (cechy drugorzędne). Najmniej dojrzałą formę religijnego zachowania stanowią cechy trzeciorzędne, do których zalicza Clark rytzy religijne wykonywane bez względu na ich sens i treść²⁸¹.

W wymiarze dialogu i wzajemnej relacji pojmuję religię także A. Vergote – jako „doświadczaną, praktyczną relację (podkreślenie własne) do tego, co – jak się wierzy – jest bytem czy bytami nadprzyrodzonymi. Jest więc religia trybem postępowania oraz systemem wierzeń i uczuć”²⁸². Religia stanowi centrum natomiast jej peryferia stanowią zjawiska o różnej intensywności.

Nie można mówić o religijności bez umiejscowienia jej w strukturze określonej religii, choć, jak wskazują powyższe definicje, niektórzy autorzy próbują mówić o religii bez wymiaru religijności człowieka. Wszystkie definicje religii, obejmujące wzajemne odniesienie relacji między człowiekiem i rzeczywistością nadprzyrodzoną, a nie tylko hierarchiczną strukturę spełniającą potrzeby człowieka, można powiedzieć, że ze swej istoty zawierają w sobie „religijność”. W taki też sposób oba te pojęcia będą rozumiane i rozpatrywane przez autorkę niniejszej pracy.

2.1.2. Religijność

„Religijność” stanowi termin wieloznaczny. Do dziś nie zostało wypracowane jednolite rozumienie tego pojęcia, które w tradycji anglosaskiej bywa stosowane zamiennie z pojęciem „religii”²⁸³. Takiego synonimicznego stosowania obu tych pojęć używają m.in. J. James²⁸⁴ czy S. Kuczkowski²⁸⁵. Pojęcie „religijności” nie może być rozumiane jako jednoznacznie określony sposób przeżywania, doświadczania czy kształtowania wzorców religijnych zachowań. Zdaniem Z. Chlewińskiego religijność to religia przeżywana indywidualnie przez podmiot²⁸⁶. Stanowi ona podmiotowy charakter religii, przyjmując cechy subiektywnego odniesienia osoby do obszaru opisywanego

---

²⁸¹ Por. S. Kuczkowski, *Psychologia religii*, dz. cyt., s. 24-25.

²⁸² A. Vergote, *The religious man*, Dublin 1969, za: S. Kuczkowski, *Psychologia religii*, dz. cyt., s. 23.

²⁸³ Por. A. Bronk, *Nauka wobec religii*, Lublin 1996, s. 208.

²⁸⁴ Zob. W. James, *Doświadczenie religijne*, Kraków 2001, s. 30.

²⁸⁵ Zob. S. Kuczkowski, *Psychologia religii*, dz. cyt., s. 22.

²⁸⁶ Por. Z. Chlewiński, *Rola religii w funkcjonowaniu osobowości*, w: Tenże (red.), *Psychologia religii*, Lublin 1982, s. 68.

i wyjaśnianego przez religię²⁸⁷. Tak jak religie różnią się pod względem form kultu, przyjmowanych zasad i reguł, a przede wszystkim odniesienia do rzeczywistości nadprzyrodzonej, tak wewnątrz określonej denominacji religijnej każdy wierzący kształtuje własną, niepowtarzalną religijność. Można więc religijność człowieka zamknąć w pewnych ramach określonych zachowań, doświadczeń czy wzorców, mając jednak w pamięci indywidualny sposób traktowania i doświadczania wiary z jej motywami, poszukiwaniami i zachowaniami²⁸⁸.

Podchodząc do tematu religijności od strony psychologii można przyjąć za B. Gromem stwierdzenie sprowadzające pojęcie tego, co „religijne”, do obszaru przeżyć, myśli, zachowań, zawierających w swoim komponencie poznawczym coś nadprzyrodzonego, ponadludzkiego, co można poddać analizie, niezależnie czy jest to rozumiane politeistycznie, monoteistycznie, panteistycznie, czy w jeszcze jakiejś innej formie²⁸⁹.

Cz. Walesa, definiując religijność, zwraca uwagę na „osobiste, indywidualne, a jednocześnie pozytywne ustosunkowanie się człowieka do religii”. Religijność stanowią więc wszelkie doświadczenia, przeżycia, uczucia, działania pozostające w bezpośrednim związku z relacją ja – Bóg²⁹⁰. W. Prężyna ujmuje natomiast religijność jako „postawę człowieka, w której wyraża on i realizuje swój stosunek do Boga”²⁹¹. Stanowi ona u niego, w przeciwieństwie do przedmiotowego, podmiotowy charakter religii²⁹² i stanowi strukturę złożoną z powiązanych ze sobą trzech elementów: sądów i przekonań dotyczących podmiotu religijnego, przeżyć i doznań z nim związanych oraz predyspozycji do określonych zachowań (praktyk) religijnych. Stanowią one zharmonizowaną strukturę i tylko jako wzajemnie ze sobą splecione mogą być rozpatrywane przy opisywaniu religijności osoby²⁹³. Religijność może być rozumiana jako całokształt przekonań, doświadczeń i religijnych przeżyć związanych

---

²⁸⁷ Por. Z. Golan, *Pojęcie religijności*, w: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, Kraków 1971, s. 71.

²⁸⁸ Por. G.W. Allport, *Jednostka i religia. Interpretacja psychologiczna*, w: tenże, *Osobowość i religia*, Warszawa 1988, s. 115.

²⁸⁹ Por. B. Grom, *Psychologia religii*, dz. cyt., s. 29.

²⁹⁰ Cz. Walesa, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych okresów jego ontogenezy*, w: Z. Chlewiński (red.), *Psychologia religii*, Lublin 1982, s. 144.

²⁹¹ W. Prężyna, *Kształtowanie się życia religijnego w świetle psychologii rozwojowej*, „ZNAK”, 1971, 23, nr, 210, s. 1572.

²⁹² Por. W. Prężyna, *Funkcje postawy religijnej w osobowości człowieka*, Lublin, 1981, s. 42.

²⁹³ Por. Tenże, *Funkcja motywacyjna wartości religijnych w osobowości człowieka*, w: A. Biela i inni (red.) *Wykłady z Psychologii w KUL w roku akademickim 1985/1986*, Lublin 1988, s. 262.

z odniesieniem do świata transcendentnego – Boga²⁹⁴ czy rzeczywistości wiecznej²⁹⁵ – tak określa religijność Chlewiński. Interpretację religijności w wymiarze podmiotowego rozumienia religii, obejmującego przekonania, przeżycia, potrzeby religijne wyrażające się w personalnej (osobowej) relacji z Bogiem, opisuje także R. Jaworski²⁹⁶.

D.O. Moberg, ujmując człowieka w jego integralnym wymiarze duchowym, dokonuje podziału religijności człowieka na: 1. wymiar doświadczeniowy, zawierający w sobie doświadczaną wiedzę o rzeczywistości nadprzyrodzonej, emocje religijne; 2. wymiar ideologiczny, obejmujący aktualną i oficjalnie wyznawaną doktrynę oraz jej wpływ na człowieka; 3. wymiar rytualny, stanowiący praktyki religijne w wymiarze publicznym i prywatnym; 4. wymiar intelektualny, zawierający osobistą wiedzę na temat wyznawanej religii; 5. wymiar konsekwencjalny, wskazujący jakie skutki wywołują w człowieku doświadczenia, wierzenia, uczucia, czy wiedza związana z religią²⁹⁷.

Rozróżnienia teoretycznych kierunków religijności dokonuje także H. Krzysteczko. Pierwszy, mający swoje źródło w analizie strukturalnej, dotyczy subiektywno-przeżyciowej strony religii (religijność rozumiana jako „psychologiczna strona religii”). Ten model pozwala na wyróżnienie obiektywnej i subiektywnej strony religii. Drugi opisuje religijność jako przymiot osobowości (religijność stanowi „religijną stronę psychiki”) i pozwala na pogłębioną analizę psychologiczną różnego rodzaju funkcji religii w życiu człowieka²⁹⁸.

Religijność stanowi obszar wieloaspektowy i trudny do jednoznacznego określenia. Ze względu na poszczególne funkcje ma znaczenie dla rozwoju ludzkiej osobowości i można ją traktować jako religijny aspekt tej osobowości²⁹⁹. Na gruncie psychologii religii prowadzono badania mające na celu ukazanie powiązań między

---

²⁹⁴ Por. Z. Chlewiński, *Religia a osobowość człowieka*, dz. cyt., s. 100.

²⁹⁵ Por. J. Kozielecki, *Z Bogiem albo bez Boga...*, dz. cyt. s. 72.

²⁹⁶ Por. R. Jaworski, *Psychologiczne korelaty religijności personalnej*, Lublin 1989, s. 10-12.

²⁹⁷ Por. D.O. Moberg, *Science and the spiritual nature of man*, „Journal of the American Scientific Affiliation”, 1967, nr 19 (1)12-17, s. 13; D.O. Moberg, *Religiosity in old age*, w: L. Brown (red.) *Psychology and Religion*, Penguin 1985, Harmondsworth, s. 187-188, przedruk z: D.O. Moberg *Religiosity in old age*, „The Gerontologist”, nr 5(2), 78-87; Ch Y. Glock, *On the Study of Religious Commitment*, „Review of Recent Research Bearing on Religious and Character Formation. Research Supplement, Religious Education”, z. 57, nr 4, lipiec-sierpień, 1962.

²⁹⁸ Por. H. Krzysteczko, *Znaczenie psychologii dla teologii pastoralnej*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 32, 1999, s. 316.

²⁹⁹ Z. Chlewiński, *Religijność dojrzała*, w: tenże (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii pastoralnej*, Lublin 1989, s. 10.

osobowością a religijnością³⁰⁰. Ze względu na obszar rozważań dotyczący religijnej tożsamości ważne jest zwrócenie uwagi na trzy elementy religijności człowieka: autoidentyfikację, identyfikację z grupą i jakość relacji interpersonalnych oraz religijność dojrzałą.

Religia stanowi transcendentny układ odniesienia dla religijnej autoidentyfikacji. Szczególne znaczenie mają religijne przekonania dotyczące natury i przeznaczenia człowieka, które wraz z przyjęciem moralnych zasad postępowania pozwalają mu na zrozumienie siebie samego i samookreślenie. Także uczestnictwo w religijnych praktykach daje szansę na doświadczenie i przeżycie wartości – *sacrum*, dzięki czemu łatwiej jest mu odpowiedzieć na pytanie „kim jestem?”³⁰¹. Religijna autoidentyfikacja przyjmuje kierunek horyzontalny w odniesieniu do relacji *Ja – Transcendens*. Określa relacje i postawę, jaką przyjmuje człowiek w odniesieniu do rzeczywistości nadprzyrodzonej. W ujęciu R. Jaworskiego może ona mieć charakter personalny lub apersonalny. Pierwsza, opisywana wcześniej przez W. Prężynę jako osobowa i dialogiczna relacja typu *Ja – Ty*³⁰², jest podstawą dojrzałości religijnej, w której osoba Boga jest wartością i celem samym w sobie. Wiara i religijne zaangażowanie mają charakter celowy, której ostateczny wymiar stanowi rzeczywistość nadprzyrodzona, wieczna. Przeciwnieństwem postawy personalnej jest odniesienie do Boga w relacji nieosobowej oraz jej przedmiotowe traktowanie. Taka apersonalna postawa charakteryzuje się brakiem poczucia sensu i egzystencjalną pustką, spowodowaną oddzieleniem od wartości ostatecznych³⁰³.

Postawa religijna może przyjmować charakter pozytywny lub negatywny, jednak jak mówi Z. Chlewiński każdy człowiek jest religijny, gdyż każdy posiada pewien stosunek do wartości transcendentnych³⁰⁴. Człowiek może przyjmować postawę akceptującą lub odrzucającą transcendencję (wymiar wertykalny), może ją

---

³⁰⁰ Zob. Z. Chlewiński, *Wprowadzenie do teorii osobowości H.J. Eysencka*, „Roczniki Filozoficzne” 11(1963) z. 4, s. 81-91; W. Prężyna, *Postawa religijna a cechy osobowości analizowanej w świetle danych 16-czynnikowego kwestionariusza R.B. Cattella*, „Roczniki Filozoficzne” 17(1969) z. 4, s. 99-124; Z. Golan, *Osobowość a zaangażowanie religijne*, Warszawa 1992; W. Prężyna, T. Kwaśniewska, *Powiązania postawy religijnej i osobowości analizowanej w świetle danych Inwentarza Psychologicznego Gougha*, „Roczniki Filozoficzne” 22(1974) z. 4, s. 6-24; W. Prężyna, *Obraz siebie a intensywność postawy religijnej*, „Roczniki Filozoficzne” 23(1975) z. 4, s. 5-25.

³⁰¹ Z. Chlewiński, *Religia a osobowość człowieka*, dz. cyt., s. 104.

³⁰² Por. W. Prężyna, *Symptomy dojrzałej religijności*, w: W. Turek, J. Mariański (red.), *Kościół w służbie człowieka*, Olsztyn 1990, s. 270.

³⁰³ Por. J. Jaworski, *Psychologiczna analiza religijności personalnej*, „Zeszyty Naukowe KUL, Rok XLI 3-4, (163-164), 1998, s. 77-78.

³⁰⁴ Por. Z. Chlewiński, *Religijność dojrzała*, dz. cyt., s. 10.

interpretować w sposób literalny lub symboliczny, metaforyczny (wymiar horyzontalny). Taki sposób patrzenia na religijność ujmuje w swoim dwuwymiarowym schemacie D.M. Wulff. Przecinające się wymiary tworzą cztery obszary opisujące cztery potencjalne style poznawcze: 1. literalne potwierdzenie (*Literal Affirmation*), 2. literalne zaprzeczenie (*Literal Disaffirmation*), 3. symboliczne odrzucenie (*Reductive Interpretation*), 4. symboliczną afirmację (*Restorative Interpretation*). Koncepcja ta została rozbudowana przez D. Hutsebauta. Uwzględnia ona współczesne tendencje postępujących zmian w religijności ponowoczesnej kultury. Pierwsze podejście do religii chrześcijańskiej określone zostało przez belgijskiego naukowca jako ortodoksja (*Orthodoxy*). Charakteryzuje się radykalnym nastawieniem do prawd wiary, które potwierdzane są mocą religijnych autorytetów. Każde religijne pytanie posiada wyłącznie jedną prawdziwą odpowiedź, co do której osoba o takim podejściu, ma stu procentową pewność. Relacje z Bogiem – Osobą i Stwórcą, noszą znamię frustracji, winy, lęku, a wiara ma charakter bardziej literalny³⁰⁵. Kolejne podejście określone jako krytyka zewnętrzna (*External Critique*) opisuje osobę negatywnie nastawioną wobec religii. Mimo obecności religii w jej życiu opisuje się ona jako osoba niewierząca. Z jednej strony osoba taka kwestionuje prawdy wiary, z drugiej nie jest do końca pewna swoich przekonań. Jej postawa zbudowana jest na lęku przed niepewnością, poczuciu wewnętrznego rozdarcia, a także chęci zyskiwania autonomii a nie podporządkowywania się określonym prawom i wzorcom³⁰⁶. Relatywizm (*Relativism*) redukuje religię do mitów i rytuałów odbierając jej wartość nadprzyrodzoną i mającą znaczenie dla życia człowieka. Brak tu jakiegokolwiek relacyjności czy dialogu z transcendencją, która zostaje sprowadzona do symbolu, języka, zachowania³⁰⁷. Z kolei wtórna prostota (*Second Naivete*) ma charakter odtwarzający, dążący do ponownego złączenia z przedmiotem wiary, do którego prowadzi pogłębiona refleksja w oparciu o liczne pytania i religijne poszukiwania. Osoba o takim odniesieniu jest wolna od lęku, poszukuje metaforycznego znaczenia symboli i religijnego języka w oparciu o własne doświadczenia, jednocześnie wykraczając poza te pojęcia. Dla niej Bóg jest realnym bytem, a relacja z Nim przyjmuje charakter subiektywny i indywidualny³⁰⁸. Osoby o religijności personalnej posiadają silne poczucie bliskości Boga, identyfikują się

³⁰⁵ Por. J. Śliwak, *Religijne Style Poznawcze a postawy wobec śmierci*, w: J. Makselon (red.), *Człowiek wobec śmierci*, Kraków 2005, s. 320-321, D. Hutsebaut, *Post-Critical belief. A new approach to the religious attitude problem*, „Journal of Empirical Theology” 9, 1996, s. 56-57.

³⁰⁶ Por. D. Śliwak, *Religijne Style Poznawcze...*, dz. cyt., s. 321.

³⁰⁷ Por. D.M. Wulff, *Psychologia religii*, Warszawa 1999, s. 534.

³⁰⁸ Por. Tamże.

z Nim i są przekonane o możliwości nieustannego z Nim przebywania. Postawa ta wyzwala w nich coraz głębsze zaangażowanie i ciągłą gotowość do pogłębiania religijnego życia. Osobom o religijności apersonalnej trudno dokonać identyfikacji z rzeczywistością nadprzyrodzoną. Nie pogłębiają one relacji ja – Bóg, a bycie chrześcijaninem nie przedstawia dla nich znaczącej wartości³⁰⁹.

Relacja horyzontalna między człowiekiem a rzeczywistością nadprzyrodzoną ma swój wyraz w relacji wertykalnej, dotyczącej osoby wierzącej i jej relacji z innymi osobami. Identyfikacja z grupą religijną, w której funkcjonują osoby o podobnych wartościach, określonym światopoglądzie i wspólnym religijnym podmiocie pomaga takiej osobie utrzymać motywację w dążeniu do określonego celu, stanowi także wsparcie w sytuacjach trudnych. Im bliższe relacje w grupie, tym silniejsze poczucie bezpieczeństwa i adekwatniejszy do wyznawanej filozofii życia sposób radzenia sobie z problemami. Wsparcie grupy może dokonywać się zarówno na poziomie religijnych wartości czy postaw i dotyczyć wymiaru życia religijnego, ale także może stanowić źródło nadziei w sytuacjach życia codziennego³¹⁰. Religia pełni funkcję integrującą w procesie społecznej komunikacji. Dzięki niej z pokolenia na pokolenie przekazywane są określone wartości i zasady, szczególnie moralne i obyczajowe. Na drodze religijnej inicjacji osoba zostaje włączona do grupy i identyfikuje się z nią, przejmując określone obrzędy i rytę. Mają one oprócz swego odniesienia do rzeczywistości nadprzyrodzonej także silny charakter więziotwórczy. Zintegrowana wokół wartości religijnych grupa ma pod względem socjologicznym pewną zbiorową siłę, ponadto kształtuje osobowość wg określonego wzorca i ideału³¹¹.

Rozwój religijny człowieka, zarówno w wymiarze horyzontalnym, jak i wertykalnym ma doprowadzić do ukształtowania w człowieku dojrzałości religijnej. Wymaga ona rozwoju trzech komponentów, składających się na religijność: poznawczego, emocjonalno-motywacyjnego i wykonawczego³¹². Do jej zasadniczych kryteriów należą wg Z. Chlewińskiego: 1. autonomia motywacji religijnej, 2. nieantropomorficzna koncepcja Boga (kryterium negatywne), 3. umiejętność rozróżniania w religii elementów istotnych i związanych z nią przypadkowo, 4. zdolność pozytywnego przezwycięzania kryzysów religijnych, oraz 5. autentyczność

³⁰⁹ Por. R. Jaworski, *Psychologiczna analiza religijności personalnej*, dz. cyt., s. 81-82.

³¹⁰ Por. M. Wnuk, J.T. Marcinkowski, *Psychologiczne funkcje religii*, „Probl Hig Epistemiol” 2012, 93 (1), s. 242.

³¹¹ Z. Chlewiński, *Religia a osobowość człowieka*, dz. cyt., s. 104.

³¹² Por. Z. Chlewiński, *Religijność dojrzała*, dz. cyt., s. 10.

przekonań religijnych³¹³. Motywy religijne człowieka charakteryzującego się religijnością dojrzałą mają charakter autonomiczny i autoteliczny, nie instrumentalny.

Religijność pozostaje pod silnym wpływem czynników społeczno-kulturowych, szczególnie szeroko pojętej socjalizacji religijnej, począwszy od rodziny, rówieśników, szkoły, parafii, aż po różnego rodzaju media. One to kształtują religijne pojęcia, osobiste odniesienia, a także tworzą pole do osobistych doświadczeń.

Religijność dojrzała ma pozytywny wpływ na funkcjonowanie ludzi. Stanowi ona element prewencyjny i profilaktyczny wobec zaburzeń i patologii o indywidualnym i społecznym charakterze. Wspiera procesy radzenia sobie w sytuacjach traumatycznych, stanowiąc źródło nadziei, pomagając osiągnąć odpowiedni dystans na drodze dokonywanych przewartościowań i ustalanych priorytetów zgodnie z określoną wizją życia³¹⁴. Można wyróżnić dwa podstawowe motywy religijności: 1. ze względu na samą wartość, jaką jest rzeczywistość nadprzyrodzona; 2. ze względu na pozyskanie jakiejś wartości. Podstawę dojrzałej religijności zawsze stanowi motyw pierwszy, choć inne nie muszą być wykluczone. Ważne, że nie stanowią one zasadniczego celu, ale poboczny kontekst rozwijającej się relacji między człowiekiem a Bogiem. Dojrzałe motywacje zakładają dodatkowo przemianę własnego *Ja* w relacji *Ja –Bóg*, a nie wyłącznie egocentryczne dbanie o zaspokajanie własnych potrzeb. Ta niedojrzała forma osobistego odniesienia do Boga może przeradzać się w formę terapeutycznej ucieczki przed złym samopoczuciem, lękiem czy zaspokajaniem nieakceptowanych potrzeb, a nie dojrzałą relację, w której Bóg przyjmuje wartość centralną³¹⁵.

Dojrzała religijność wyraża się także w „obrazie” Boga. Pierwotny wzorzec idei Boga kształtuje się na fundamencie obrazu własnych rodziców, którzy w początkowym okresie życia dziecka są dla niego „jak Bóg”³¹⁶. Duża siła i uporczywość dziecięcych wrażeń może doprowadzić do deformacji obrazu Boga na kolejnych etapach rozwoju życia człowieka, a niedojrzała socjalizacja religijna także do różnego rodzaju emocjonalnych urazów. U niektórych dorosłych Bóg nadal posiada wyłącznie antropomorficzne cechy, bądź postrzegany jest w kategoriach: Bóg –

---

³¹³ Por. Z. Chlewiński, *Religijność dojrzała*, dz. cyt., s. 12; Z. Chlewiński, *Religia a osobowość człowieka*, dz. cyt., s. 106-119.

³¹⁴ Por. M. Wnuk, J.T. Marcinkowski, *Psychologiczne funkcje religii*, dz. cyt., s. 239.

³¹⁵ Por. Z. Chlewiński, *Religijność dojrzała*, dz. cyt., s. 14-15.

³¹⁶ Por. A. Wieradzka, *Obraz rodzica a kształtowanie się wiary dziecka*, w; B. Kochaniewicz (red.), *Wierzę w Boga. Interdyscyplinarne spojrzenie na wiarę*, Poznań 2013, s. 147.

prawodawca, Bóg – sędzia, Bóg – czarodziej itp.³¹⁷. Często obrazy Boga są wytworami niezaspokojonych czy utajonych potrzeb człowieka. Człowiek próbuje „przekupić” Boga, lub „zarobić” na Jego życzliwość, uznanie, spełnienie określonej prośby. Źródłem niedojrzałego obrazu Boga, oprócz wadliwego wychowania, może być także brak pogłębiania refleksji na tematy religijne, niedojrzały sposób myślenia, wyłącznie emocjonalne podejście do spraw religii, prymitywna moralność czy ograniczona zdolność poznania i budowania wartości³¹⁸.

Istotnym elementem dojrzałej religijności jest także odróżnianie elementów istotnych od pobocznych. W religijności człowieka możemy wyróżnić bowiem wiele elementów, które mają charakter centralny jak np. określone obrzędy, inicjacje, rytuały, pisma, prawdy wiary, a także takie, które przyjmują wartość peryferyczną. Zdolność przyjęcia pewnej hierarchiczności religijnych aspektów wyznawanej wiary chroni przed zjawiskami obłudy, faryzeizmu czy dewocji, w których pierwsze miejsce zajmują osobiste przekonania narzucane często pozostałym członkom wspólnoty jako pierwszorzędne prawdy i zasady. Niedojrzałość religijna przejawia się bowiem w pewnej sztywności myślenia religijnego, przejawiającej się w swej skrajnej postaci w religijnym fanatyzmie. Nie przyjmuje on odmiennych form realizacji religijnej drogi, pozbawiony jest szacunku i życzliwości wobec innych, charakteryzuje się postawą autokratyczną i nietolerancyjną. Mniej drastyczną formą może być przyjmowanie rygorystycznej postawy wobec religii, przejawiającej się w nadmiernym akcentowaniu praktyk ascetycznych czy surowym podejściem do życia moralnego³¹⁹.

W życiu człowieka zdarzają się momenty, które są określane mianem kryzysów. Obszar religijności nie jest wolny od tego typu stanów, gdy człowiek doświadcza poznawczo-emocjonalnego napięcia ujawniającego się pod wpływem różnorodnych wątpliwości, wewnętrznych konfliktów czy „załamania wiary”. Jest on często związany z dezintegracją dotychczasowego życia religijnego i stanowi walkę wewnętrznych motywów, angażując całą osobowość człowieka. Kryzys „zmusza” do zmian, które mogą dotyczyć pogłębienia motywów religijnych lub ich odrzucenia. Można wyróżnić różne rodzaje kryzysów religijnych. F. Głód opisuje kryzysy związane

---

³¹⁷ Więcej na temat niedojrzałych obrazów Boga: B. Kostrubiec, *Obrazy postmodernizmu. Badania empiryczne obrazu siebie i obrazu Boga u zwolenników postmodernizmu*, Lublin 2004; K. Frielingsdorf, *Demoniczne obrazy Boga*, Kraków 1997; M. Studenski, *Mój obraz Boga. Jak rodzice i katecheci mogą pomóc dziecku w kształtowaniu obrazu Boga*, Kraków 2008.

³¹⁸ Por. Z. Chlewiński, *Religijność dojrzała*, dz. cyt., s. 16-17.

³¹⁹ Por. Tamże, s. 18-19.

z 1. wiekiem dorastania, 2. dotyczące niedojrzałego obrazu Boga, 3. spowodowane konfliktem w systemie wartości, 4. związane z religijnymi praktykami, 5. związane z misją i religijnym posłannictwem, a także 6. kryzysy sceptyków, ateistów i osób walczących z religią³²⁰.

Jak już wspomniano, kryzysy mogą służyć rozwojowi religijności dezintegrując stare formy myślenia czy religijnego funkcjonowania i scalając je na wyższym, dojrzałym poziomie. Mogą także powodować wycofanie się z rzeczywistości religijnej, od postawy obojętności aż po formy ateizmu czy antyteizmu. Do niedojrzałych form rozwiązywania religijnych kryzysów należy nieuwzględnianie religijnych wartości w sytuacjach trudnych, lękowe trzymanie się sztywnych form tworzących postawę usuwania wątpliwości z własnej świadomości, co nie rozwiązuje problemów, brak wglądu w sferę motywacyjno-emocjonalną, nieumiejętność świadomego formułowania problemów i poszukiwania rozwiązań na drodze twórczego dialogu z Bogiem i wyznawanymi wartościami, stosowanie mechanizmów obronnych w celu ochrony własnego „ja”. Dojrzałe rozwiązywanie kryzysów religijnych opiera się w pierwszej kolejności na autorefleksji i zdolności do werbalizacji istniejących problemów. Taka osoba nie lęka się mówienia o swojej sytuacji w obawie przed „utrataą dobrej twarzy”, przeciwnie, potrafi konfrontować zaistniałą sytuację z osobą bliską czy znaczącą. Ma odwagę szukania pomocy zarówno w wymiarze poznawczego, jak i emocjonalnego wsparcia. Takie podejście pozwala dotrzeć do źródeł kryzysu, co umożliwia przeorganizowanie religijnego funkcjonowania. Ostatecznie osoba ta zyskuje głębszy wgląd w siebie, co prowadzi do funkcjonowania w bliższej relacji z Bogiem³²¹.

Ostatnim elementem wymienianym przez Z. Chlewińskiego jest autentyczność religijnych przekonań. Stanowią one istotny element w autoidentyfikacji i kształtowaniu relacji interpersonalnych, które tworzą strukturę osobowego „ja”. Przekonania dotyczące rzeczywistości nadprzyrodzonej odnoszą się do poznawczego komponentu religijności. Ich charakterystyczną cechą stanowi nieempiryczność, wypływają one bowiem ze źródła jakim jest Objawienie i wyrażane są na drodze dostępnych człowiekowi pojęć. Kryterium autentyczności religijnych przekonań stanowi fakt świadomego uznawania pewnych przekonań ze względu na ich logiczne racje i wartość.

---

³²⁰ Por. F. Głód, *Kryzys religijny*, w: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, Kraków 2006, s. 185-169; Z. Chlewiński, *Religijność dojrzała*, dz. cyt., s. 21-22.

³²¹ Por. Z. Chlewiński, *Religijność dojrzała*, dz. cyt., s. 22-24.

Człowiek dojrzały włącza owe przekonania w system swojego funkcjonowania na drodze świadomego i dobrowolnego wyboru. Religijność dojrzała oparta na przekonaniach nadaje dynamizm strukturze osobowości. Charakteryzuje się ona również występowaniem spójności pomiędzy wzorcem a postępowaniem. Autentyczność religijnych przekonań wyraża się także w umiejscowieniu źródeł własnego postępowania w Bogu. Osoby o niedojrzałej religijności traktują religię bardziej jako irracjonalne doświadczenie emocjonalne i najczęściej izolują sfery religijną i moralną³²².

S. Tokarski, analizując pojęcie dojrzałej religijności, odróżnia ją od dojrzałości religijnej. Pierwszą charakteryzuje jako zespół religijnych zachowań charakteryzujących się odpowiednim stopniem doskonałości, zgodnie ze standardami określonej religii³²³. Natomiast druga stanowi etap realizacji tego rozwoju. Różnice pomiędzy dojrzałą i niedojrzałą religijnością zestawia Tab. 2.1.

Tab. 2.1. Cechy religijności dojrzałej i niedojrzałej

RELIGIJNOŚĆ DOJRZAŁA	CECHY RELIGIJNOŚCI	RELIGIJNOŚĆ NEDOJRZAŁA
W hierarchii wartości wartości religijne zajmują pierwszorzędne miejsce	CENTRALNOŚĆ WARTOŚCI RELIGIJNYCH	Peryferyczność wartości religijnych w systemie wartości.
Zaangażowanie religijne o charakterze wewnętrznym (modlitwa, pogłębianie religijności) i zewnętrznym (ukierunkowanie ku ludziom i wspólnocie religijnej)	ZAANGAŻOWANIE RELIGIJNE	Zaangażowanie słabe lub brak religijnego zaangażowania
Zgodność systemu wartości z postępowaniem	SPÓJNOŚĆ RELIGIJNYCH PRZEKONAŃ	System wartości przyjmowany wybiórczo i dostosowany do osobistych potrzeb
Integracja wewnętrzna pomiędzy emocjonalnym, intelektualnym i behawioralnym elementem religijności oraz zewnętrzna w relacji do przedmiotu religijnego (Boga), drugiego człowieka oraz religijnej wspólnoty	RODZAJ INTEGRACJI RELIGIJNEJ POSTAWY	Brak integracji zarówno w wymiarze wewnętrznym jak i zewnętrznym
Relacja do Boga ma charakter dialogiczny, osobowy	WYMIAR RELIGIJNOŚCI	Apersonalny charakter religijności o charakterze przedmiotowym (reistycznym)
Wspólnotowy wymiar religijności, poczucie odpowiedzialności, zaangażowanie	POCZUCIE WSPÓLNOTY	Dystans i izolacja wobec wspólnoty religijnej i jej członków, brak zaangażowania i poczucia wpływu na religijną instytucję
Dynamiczny, z tendencją do ciągłego rozwoju	CHARAKTER RELIGIJNOŚCI	Statyczny, brak motywacji i oznak rozwoju życia religijnego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: S. Tokarski, *Obraz Boga a dojrzałość osobowościowa*, Warszawa 2011, Wydawnictwo UKSW, s. 44-50.

³²² Por. Z. Chlewiński, *Religijność dojrzała*, dz. cyt., s. 25-32.

³²³ S. Tokarski, *Obraz Boga a dojrzałość osobowościowa*, Warszawa 2011, s. 31.

2.1.3. Tożsamość religijna

Pojęcie tożsamości zostało wprowadzone na grunt nauk socjologicznych i psychologicznych na początku XX wieku³²⁴ i tam zyskało szerokie uznanie zarówno w wymiarze teoretycznych, jak i empirycznych poszukiwań. Współcześnie pojęcie to pozostaje w centrum zainteresowania, stąd liczne publikacje dotyczące specyficznych rodzajów tożsamości od osobowej, etnicznej, zawodowej, kulturowej, aż po interesującą nas tożsamość religijną. Zasadniczo pojęcie tożsamości religijnej rozpatrywane jest w dwóch kontekstach – psychologicznym, związanym z rozwojem i formacją, oraz antropologicznym bądź kulturowym, związanym z tworzeniem tożsamości religijnej jako społecznie uwarunkowanego procesu³²⁵. Fenomen religijny jest ściśle związany z badaniami dotyczącymi zarówno tożsamości indywidualnej, jak i zbiorowej. Rozwój tożsamości religijnej jest bowiem ściśle związany z rozwojem tożsamości ogólnej³²⁶. Na jego fundamencie kształtuje się tożsamość człowieka związana z obszarem pytań dotyczących ludzkiej egzystencji, sensu i przeznaczenia ludzkiego życia³²⁷. Pomagają one człowiekowi w kształtowaniu obrazu samego siebie, w procesie poznawania i opisywania świata oraz umiejscowienia w nim własnej osoby³²⁸, a także budowania relacji społecznych i odniesienia do poszczególnych grup, jednocześnie dając poczucie identyfikacji z określoną tradycją, postawami i wzorcami³²⁹.

Socjologia, analizując pojęcie tożsamości religijnej, zwraca uwagę na obecne w nim trzy obszary znaczeń: indywidualny, społeczny i kulturowy. Wymiar indywidualny tożsamości dotyczy przekonań jednostki na swój temat, które mają charakter stały, jednak na fundamencie przemian rozwojowych i społecznych mogą ulec modyfikacji. Wymiar społeczny tożsamości kształtowany jest na drodze kontaktów interpersonalnych, natomiast kulturowy stanowi skutek istniejących w środowisku

---

³²⁴ Por. M. Libiszowska-Żółtkowska, *Prolegomena*, w: M. Libiszowska-Żółtkowska (red.), *Tożsamości religijne w społeczeństwie polskim. Socjologiczne studium przypadków*, Warszawa 2009, s. 15.

³²⁵ Por. D. Moulin, *Negotiating and constructing religious identities*, 2013 Listopad 8-10, REA Annual Meeting, www.religiouseducation.net [dostęp 13.04.14]

³²⁶ T. Baltazar, R. Coffen, *The role of doubt in religious identity development and psychological maturity*, „Journal of research on Christian Education” 2011, 20, s.182, H. Mielicka, *Tożsamość indywidualna a tożsamość społeczna jako wymiar religijności*, w: M. Libiszowska-Żółtkowska (red.), *Tożsamości w społeczeństwie polskim. Socjologiczne studium przypadków*, Warszawa 2009, s. 37.

³²⁷ Por. S.P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 2005, Wydawnictwo: Muza, s. 149.

³²⁸ Por. M. Libiszowska-Żółtkowska, *Konwersja jako reorientacja tożsamości*, w: E. Budakowska (red.), *Tożsamość bez granic. Współczesne wyzwania*, Warszawa 2005, s. 124-125.

³²⁹ Por. L. Kołakowski, *O tożsamości zbiorowej*, w: K. Michalski (red.), *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Kraków 1995, s. 50.

społecznym schematów percepcyjnych odpowiedzialnych za przystosowanie osoby do obowiązującego w danej kulturze stylu funkcjonowania zgodnie z określonym systemem aksjo-normatywnym i utrwalonymi wzorcami. R. Szwed określa tożsamość religijną jako „mechanizm adaptacji i czynnik integracji jednostki z grupą, kreuje sferę komunikacji między jednostkami, jest mechanizmem selekcji, który decyduje, jakie elementy przyjąć, a jakie odrzucić, oraz reguluje stosunek człowieka do rzeczywistości transcendentnej, do Absolutu, do boskości”³³⁰. A. Różańska rozumie natomiast religijną tożsamość jako „wieloaspektowy sposób rozumienia oraz kształtowania własnej egzystencji, a także otaczającej rzeczywistości przez pryzmat osobistego doświadczenia wiary i wspólnotowych sposobów jej wyrażania w obrzędach i przekazie, czyli religii, do której się przynależy”³³¹. T.J. Gunn, pisząc o religii w wymiarze tożsamości, podkreśla szczególną rolę przynależności osoby do grupy religijnej. Mniej chodzi więc o podzielenie teologicznych doktryn, ile o pewien wymiar historii, kultury, etniczności i tradycji³³². Każda tożsamość religijna posiada komponenty centralne (wynikające z obrazu Boga funkcjonującego w danej religii, które stanowią o jej odmienności), ale także elementy wspólne z innymi formami tożsamości religijnej³³³. R. Speamann, analizując tożsamościową funkcję grup religijnych, wyróżnia trzy obszary znaczeniowe tożsamości religijnej. Pierwszy dotyczy tożsamości religijnej konkretnego człowieka, która stanowi istotny element jego tożsamości osobowej. Drugi związany jest z całością przekonań na temat rzeczywistości nadprzyrodzonej, natomiast ostatni opisuje tożsamość konkretnej wspólnoty wyznaniowej z jej tradycją, pismami, przekonaniami i więziami istniejącymi pomiędzy wyznawcami³³⁴. W każdym z tych wymiarów istnieją elementy stałe, fundamentalnie określające identyfikację zarówno osoby wierzącej jak i całej grupy religijnej oraz takie, które pod wpływem zmian społecznych i kulturowych

---

³³⁰ R. Szwed, *Tożsamość religijna*, w: M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański (red.), *Leksykon socjologii religii. Zjawiska-badania-teorie*, Warszawa 2004, s. 428.

³³¹ A. Różańska, *Dylematy kształtowania tożsamości religijnej młodzieży a edukacja religijna*, w: M. Libiszowska-Żółtkowska (red.), *Tożsamości religijne w społeczeństwie polskim. Socjologiczne studium przypadków*, Warszawa 2009, s. 37.

³³² T.J. Gunn, *The Complexity of Religion and the Definition of „Religion” in International Law*, „Harvard Human Rights Journal” 2003, 16, s. 201, <http://www.stoa.org.uk/topics/religion/Complexity%20of%20the%20Definition%20of%20Religion%20-%20Harvard%20Human%20Rights%20Journal.pdf> [dostęp: 01.04.2014],

³³³ Por. A. Różańska, *Dylematy kształtowania tożsamości religijnej młodzieży a edukacja religijna*, w: M. Libiszowska-Żółtkowska (red.), *Tożsamości religijne...* dz. cyt., s. 37.

³³⁴ Por. R. Speamann, *Tożsamość religijna*, w: K. Michalski (red.), *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Kraków 1995, s. 66.

mogą ulegać modyfikacji. Naruszenie fundamentalnych prawd zarówno w obrębie osoby, jak i zbiorowości, może spowodować zaistnienie religijnego kryzysu³³⁵.

Pojęcie tożsamości religijnej odnoszącej się do identyfikacji jednostki z określoną tradycją religijną, zostało wprowadzone przez H. Mol i rozpropagowane przez J.R. Seula. Badacze twierdzą, iż religia ma istotny wpływ na osobistą perspektywę rozumienia siebie i otaczającego świata, gdyż jej fundament opiera się na metafizycznych i etycznych przekonaniach³³⁶ i ma silny wpływ na kształtowanie tożsamości osób i całych grup. Tożsamość religijna funkcjonuje w opisywanym obszarze nauk jako jeden z wielu schematów percepcyjnych, którymi posługuje się jednostka, zawierający w swojej indywidualno-społecznej strukturze komponent emocjonalny, kognitywny i behawioralny³³⁷. Emocjonalna postawa wobec rzeczywistości religijnej stanowi wewnętrzne doświadczenie danej osoby dotyczące przekonania o istnieniu lub nie rzeczywistości nadprzyrodzonej. Jest ono uzależnione od tego, jak istotną wartość przypisuje ta osoba sprawom religijnym i jak intensywnie rozwija swoje religijne życie w wymiarze zewnętrznych praktyk i wewnętrznego budowania więzi z Bogiem. Indywidualna tożsamość religijna kształtuje się pod wpływem autorefleksji oraz przekazanego na drodze socjalizacji określenia siebie za pomocą pojęć religijnych i wartościujących kategorii³³⁸. Samookreślenie religijne jest zależne w swej zasadniczej formie od rzeczywistości, jaką konkretna osoba określa mianem *sacrum*. Jak podkreśla H. Mielicka: „To nie sekularyzacja jest problemem, ale wielość rzeczywistości uznawanych za religijne, niezależnie od tego czy *sacrum* kojarzone jest z Bogiem, czy różnie rozumianą nadprzyrodzonością zjawisk obserwowanych przez człowieka”³³⁹. Szczególne znaczenie ma w wymiarze interpretacji komponent kognitywny tożsamości religijnej. Pozwala on, na drodze racjonalnych dociekań, odróżnić rzeczywistość religijną od obszaru czy rzeczy interpretowanych na sposób religijny. W wymiarze społecznym tożsamości religijnej pozwala podejmować określone role w strukturach religijnych wspólnot i identyfikować

---

³³⁵ Por. Tamże, s. 66.

³³⁶ Por. H. Mol, *The identity model of religion: how it compares with nine other theories of religion and how it might apply to Japan*, *Japanese Journal of Religious Studies*, 6 (1-2), 11-38; Seul J. R. (1999) *Ours is the way of god: religion, identity, and intergroup conflict*, *Journal of Peace Research*, 1999, 36, za: D. Moulin, *Negotiating and constructing religious identities*, 2013, listopad 8-10, REA Annual Meeting, www.religiouseducation.net [dostęp 13.04.14] www.religiouseducation.net

³³⁷ Por. H. Mielicka, *Tożsamość indywidualna a tożsamość społeczna jako wymiar religijności*, w: M. Libiszowska-Żółtkowska (red.), *Tożsamości religijne...*, dz. cyt., s. 20.

³³⁸ Por. Tamże, s. 22.

³³⁹ Tamże, s. 24.

się z określoną grupą. Konsekwencją tego jest zaangażowanie związane z uczestnictwem w religijnym kulcie opartym na różnorodnych praktykach i celebracjach, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym.

E.H. Erikson podkreśla wagę religijnej tożsamości dla osoby, opisując ją jako źródło głębokich i intensywnych przeżyć, dzięki którym człowiek „czuje się aktywny”, i „czuje, że żyje”³⁴⁰. J. Marcia natomiast wskazuje, iż „tożsamość religijna stanowi ramy zdefiniowane poprzez eksplorację i zobowiązanie w określonej religii”³⁴¹. B.A. Griffith i J.C. Griggs, definiują religijną tożsamość jako „proces, w którym osoby odkrywają i podejmują zaangażowanie dotyczące wierzeń i/lub religijnych praktyk”³⁴². Przy czym „tożsamość religijna nie jest tym samym, co religijność w obrębie wybranej religii”³⁴³. Inne określenie tożsamości religijnej przedstawiają G.D. Bertram-Troost, S.A. de Ross, S. Miedema w oparciu o koncepcję H.A. Bosmy ukazując ją jako: „całokształt stopniowych zmian dotyczących jakości i siły zaangażowania w stosunku do tego, jak dana osoba postrzega życie oraz poziomu poszukiwań w osiągnięciu oraz zmianie zobowiązań”³⁴⁴.

Teoretyczne opracowania tożsamości religijnej doczekały się narzędzi pozwalających empirycznie weryfikować religijną tożsamość. Pierwszym narzędziem był inwentarz statusów tożsamości J. Marcii – *The Identity Status Interview (ISI)*, który autor wykorzystał do opisu różnych sposobów, w jakie ludzie przeżywają i doświadczają własnej wiary³⁴⁵. Zawierał on pytania otwarte, w których pytani opisywali swój stosunek do wiary, Boga czy religijnego zaangażowania³⁴⁶. Na tej podstawie stworzył opis osób o charakterystycznych dla każdego statusu cechach związanych z tożsamością religijną. Próby stworzenia narzędzia do badania rozwoju tożsamości religijnej w oparciu o Racjonalno-Doświadczeniowy Model Rozwoju

---

³⁴⁰ „Religious identity it is a source of deep and intense feelings in which a person feels “active” and “alive”.

³⁴¹ “Religious identity is a conceptual framework defined by exploration and commitment within the specific domain of religion” w: B.A. Griffith, J.C. Grigg, *Religious identity status...*, dz. cyt., s. 15.

³⁴² B.A. Griffith, J.C. Grigg, *Religious identity status...*, dz. cyt., 46, s. 21.

³⁴³ R.S. Balkin, L.Z. Schlosser, D.H. Levitt, *Religious Identity and Cultural Diversity: Exploring the Relationships Between Religious Identity, Sexism, Homophobia, and Multicultural Competence*, „Journal of Counseling & Development, 2009, z. 87, s. 420.

³⁴⁴ Religious identity: “The totality of the gradual change in the content and strength of commitments in relation to the way one looks at life and the amount of exploration in the achievement and change of these commitments”, w: G.D. Bertram-Troost, S.A. de Ross, S. Miedema, *Religious identity development*, dz. cyt., s. 136.

³⁴⁵ Por. B.A. Griffith, J.C. Grigg, *Religious identity status...*, dz. cyt., s. 15.

³⁴⁶ Por. J.E. Marcia, *Development and validation of ego...*, dz. cyt., s. 553.

Religijności podjął się S. Veerasamy³⁴⁷. Stworzone przez niego narzędzie badawcze pozwoliło na wyodrębnienie sześciu podskal tożsamości religijnej: konserwatywnej, relacyjnej, rozproszonej, poznawczo-racjonalnej, eksploracyjnej i akceptującej. Na gruncie amerykańskim przełożenia teorii na grunt badań empirycznych podjął się D.M. Bell, tworząc własne narzędzie do badania religijnej tożsamości w oparciu o teorię E.H. Eriksona i J. Marcii, określając psychologiczny konstrukt tożsamości religijnej jako: „sposób w jaki osoba odnosi się do transcendentnego bytu lub siły, i/lub grupy społeczno-kulturowej opisanej przez transcendentną rzeczywistość”³⁴⁸. Opis wyodrębnionych obszarów tożsamości religijnej, które wykorzystywały specjalnie przygotowane do tego narzędzia badawcze, przedstawia Tab. 2.2.

Tab. 2.2. Narzędzia do badania tożsamości religijnej

Autor	Wyodrębnione podskale religijnej tożsamości	Charakterystyka podskal
J. Marcia ³⁴⁹ <i>The Identity Status Interview (ISI).</i>	Tożsamość religijna osiągnięta	<ul style="list-style-type: none"> • przekonania i wartości religijne mają charakter zinternalizowany • religijność o charakterze wewnętrznym • religijne przekonania i doświadczenia są zintegrowane z wyznawanymi wartościami religijnymi • centralność religii i duchowości w życiu • codzienne wydarzenia stają się okazją do postępu w świętości życia • z zaangażowania religijnego wypływa zaangażowanie na rzecz innych • zasadą życia jest miłość
	Tożsamość religijna przejęta	<ul style="list-style-type: none"> • przekonania i praktyki religijne zostają przejęte od znaczących osób (rodziców, nauczycieli, rówieśników) – religijny konformizm • głównym celem przejmowania zachowań religijnych jest zyskanie aprobaty otoczenia • motywacja religijna o charakterze zewnętrznym i egocentrycznym • przestrzeganie religijnych zasad ma charakter powierzchowny • zasady, rytuały, religijne wskazania przyjmowane w sposób bezkrytyczny • przynależność do grupy religijnej powodowana potrzebą akceptacji i przynależności
	Tożsamość religijna matoryjna	<ul style="list-style-type: none"> • eksploracja obszaru religijnego i religijnego „eksperymentowania” • autorefleksja dotycząca wiary i własnego religijnego

³⁴⁷ Por. S. Veerasamy, *Development and preliminary validation...*, dz. cyt.

³⁴⁸ „As a psychological construct, “religious identity” is operationally defined by the way a person relates to a transcendent being or force and/or to a sociocultural group predominantly characterized by a transcendent object” w: Por. D.M. Bell, *Religious identity...*, dz. cyt.

³⁴⁹ Por. J. E. Marcia, *Development and validation of ego...*, dz. cyt., 551 – 558, Por. B. Hunsberger, M. Pratt, S.M. Pancer, *Adolescent identity formation: Religious exploration and commitment*, „Identity: An International Journal of Theory and Research”, 2001, 1, s. 365-386.

		<p>zaangażowania</p> <ul style="list-style-type: none"> • wątpliwości i niepokój religijny • rozumienie siebie, innych i Boga o charakterze złożonym, zastępującym rozumienie uproszczone oraz dogmatyczne • „duchowi poszukiwacze” • brak zaangażowania religijnego
	Tożsamość religijna rozproszona	<ul style="list-style-type: none"> • brak zainteresowania religią lub religijność o charakterze zewnętrznym, egocentrycznym • brak pragnienia poszukiwania czy pogłębiania obszaru religijnego • brak zobowiązania wobec tradycji religijnej • mały związek z religią w okresie dzieciństwa • jeżeli występują praktyki religijne, to nie są one związane z identyfikacją co do wspólnoty religijnej • brak zaangażowania religijnego
<p>D.M. Bell³⁵⁰</p> <p><i>Religious Identity Status (RIS)</i>,</p> <p><i>Religious Identity Salience (RISa)</i>,</p>	Tożsamość religijna zintegrowana	<ul style="list-style-type: none"> • krytyczne podejście do różnych systemów wierzeń • integracja konkretnego systemu religijnego z własną osobą • silne poczucie własnej wartości i autonomii • religijność o charakterze elastycznym
	Tożsamość religijna przejęta	<ul style="list-style-type: none"> • silne zobowiązanie wobec religijnej tradycji z jej praktykami i wierzeniami • religijność sztywna i konformistyczna • autorytatywność • potrzeba akceptacji rówieśniczej • brak krytycznej refleksji co do przyjmowanych zasad i wartości moralnych
	Tożsamość religijna matoryjna	<ul style="list-style-type: none"> • brak zaangażowania religijnego • może pojawić się niepokój związany z niezdolnością do religijnego samookreślenia • pojawia się refleksja dotycząca religijnej przynależności • silne poczucie własnej wartości • silne odczuwanie stresu • opór co do religijnych wymagań • tożsamość religijna o charakterze płynnym, zmiennym
	Tożsamość religijna rozproszona	<ul style="list-style-type: none"> • brak samookreślenia w wymiarze religijnym • motywacja religijna o charakterze egoistycznym • brak zobowiązania • brak kryzysu religijnego
<p>S. Veerasamy³⁵¹</p> <p><i>Religious Identity Development Scale (RIDS)</i></p>	Typ konserwatywny	<ul style="list-style-type: none"> • sztywne podejście do własnej religii • konformizm wobec religijnych autorytetów • tendencje do uprzedzeń • dodatnio koreluje z dogmatyzmem
	Typ relacyjny	<ul style="list-style-type: none"> • świadome i aktywne podejście do spraw religijnych • podejmowanie intensywnego wysiłku na rzecz integracji własnej wiary z przekonaniami osób znaczących • dodatnio koreluje z dogmatyzmem • dodatnio koreluje z wewnętrzną orientacją religijną
	Typ rozproszony	<ul style="list-style-type: none"> • odczuwanie lęku, gniewu, frustracji w myśleniu o

³⁵⁰ Por. D.M. Bell, *Religious identity. Conceptualization and measurement of religious self*, dz. cyt.

³⁵¹ Por. R.S. Balkin, L.Z. Schlosser, D.H. Levitt, *Religious Identity*, dz. cyt., s. 421-422; S. Veerasamy, *Development and preliminary validation of the Religious Identity Development Scale*, Doctoral dissertation, 2003, Dissertation Abstracts International, [www./search.proquest.com/docview/305567699](http://www.search.proquest.com/docview/305567699) [dostęp 03.04.15].

		religii <ul style="list-style-type: none"> • kwestionowanie prawd wiary • podejście do spraw religijnych ma charakter bardziej logiczny, racjonalny niż emocjonalny
	Typ poznawczo-racjonalny	<ul style="list-style-type: none"> • intelektualne podejście do religii • odrzucanie prawd wykraczających poza logiczne wnioskowanie • ujemnie koreluje z lękiem • dodatnio koreluje z dogmatyzmem
	Typ poszukujący	<ul style="list-style-type: none"> • poszukiwanie własnego odniesienia do religii • zainteresowanie różnymi religiami • bazowanie na własnym doświadczeniu • dodatnio koreluje z zewnętrzną orientacją religijną
	Typ akceptujący	<ul style="list-style-type: none"> • podejście do religii zarówno w wymiarze racjonalnym, jak i doświadczeniowym • ujemnie koreluje z lękiem i dogmatyzmem

Źródło: opracowanie własne

S. Fishermen dokonał wyróżnienia trzech dróg religijnego rozwoju (niezdrowego, zdrowego i niebezpiecznego) i powiązał je z koncepcją J. Marcii³⁵². Typ zdrowy (*healthy*) charakteryzuje osoby o osiągniętym statusie tożsamości, jasno ukształtowanych religijnych wzorcach, silnym zobowiązaniu, a także spójności w relacji przekonań religijnych i codziennej aktywności życiowej. Niezdrowy (*unhealthy*) typ religijnego rozwoju opisuje cztery grupy osób: 1. charakteryzujące się stereotypowym myśleniem i kształtowaniem własnych religijnych przekonań według przejętych formuł 2. o rozproszonej tożsamości duchowej, 3. matoryjne, których poszukiwania mogą mieć pozytywne rozwiązanie, zakończone ostatecznie podjęciem zobowiązań odnośnie religijnych kwestii lub negatywne, związane z przekraczaniem moralnych granic i opóźnieniem osiągnięcia tożsamości poprzez brak integracji między przekonaniem a postępowaniem, 4. charakteryzujące się sztywnym przestrzeganiem określonych rytuałów, dzięki czemu zyskują poczucie bezpieczeństwa poprzez przynależność do określonej grupy. Zdaniem S. Fishermana ten typ religijnego rozwoju charakterystyczny jest dla przejętej i rozproszonej tożsamości religijnej. Rozwój religijny przyjmuje charakter niebezpieczny, kiedy z powodu braku dokonywania wyborów i konfrontacji z określonymi pytaniami i tematami religijnymi następuje regres osób do tożsamości rozproszonej lub przejętej. Wskazywany regres może przyjmować dwie formy. Pierwsza dotyczy osób o stereotypowym podejściu do religii, bez zdolności do krytycznego myślenia i niskim poczuciu własnej wartości, którą to wartość i poczucie bezpieczeństwa chcą budować na przynależności do grupy. Mogą one podporządkować się charyzmatycznemu liderowi, włączyć się w formalną grupę

³⁵² S. Fisherman, *Spiritual identity in Israeli religious male adolescents: Observations and educational implications*, „Religious Education”, 2002, 97(1), s. 65.

religijną lub też grupę o charakterze przestępczym. Drugi typ niebezpiecznego rozwoju religijności związany jest z próbą pogodzenia przekonań religijnych z wierzeniami. Brak spójności między tymi dwoma obszarami może prowadzić do: 1. alienacji i odrzucenia religijnych postaw, 2. sprzeczności związanej z akceptacją wybranych praktyk religijnych i odrzucaniem innych, czy też 3. popadnięcia w różnego rodzaju nałogi. Osoby te nie posiadają poznawczych kompetencji do autorefleksji i poszukiwania rozwiązań na nurtujące je pytania. Taka sytuacja rodzi często poczucie beznadziejności i braku sensu³⁵³.

Na kształtowanie tożsamości religijnej ma obecnie intensywny wpływ ponowoczesna kultura nasycona indywidualizmem, pluralizmem, zmiennością i nieprzewidywalnością zjawisk, która powoduje kryzys tożsamości religijnych dziedziczonych na drodze międzypokoleniowego przekazu wiary i wartości. Zjawisko to D. Hervieu-Léger określa mianem kryzysu tożsamości religijnej. W obszarze wspólnotowym dotyczy on rozmycia się granic wyraźnej przynależności do określonej grupy wyznaniowej, a indywidualnym na osłabieniu osobistego przywiązania do określonych prawd i wartości głoszonych przez religię. Kryzys tożsamości religijnej dotyczy także wymiaru kulturowego i ujawnia się w wyłączeniu z szeroko pojętej kultury elementów stanowiących niegdyś fundament tworzenia wartości i dóbr kulturowych. Zmniejsza się także emocjonalne zaangażowanie w wymiar religijnej aktywności. Współcześnie można mówić o głębokich przemianach dotyczących tożsamości religijnej, która przestaje budować się w oparciu o instytucjonalne struktury, lecz na systemie wierzeń bez jednej konkretnej przynależności³⁵⁴, ale jest budowana i przebudowywana pod wpływem osobistych doświadczeń i zewnętrznych przemian³⁵⁵.

W kategoriach antropologii chrześcijańskiej T. Homa opisuje tożsamość religijną jako „wieloaspektowy sposób rozumienia oraz kształtowania własnej egzystencji, a także otaczającej rzeczywistości przez pryzmat osobistego doświadczenia wiary i wspólnotowych sposobów jej wyrażania w obrzędach i przekazie, czyli religii do której się przynależy”³⁵⁶.

---

³⁵³ S. Fisherman, *Spiritual identity...*, dz. cyt., s. 61.

³⁵⁴ Por. I. Verhack, *Kościół wobec sekularyzacji świadomości religijnej*, w: L. Balter (red.), *Dramatyczne pytania naszego wieku*, Poznań 2006, s. 79-80.

³⁵⁵ Por. D. Hervieu-Léger, *Le pèlerin et le converti. La religion en mouvement*, Paris 1991, s. 69-70, za: M. Składanowski, *Tożsamość wyznaniowa...*, dz. cyt., s. 79.

³⁵⁶ T. Homa, *Dylematy tożsamości, także Polaka*. „Horyzonty wychowania”, 2005, 4(7), s. 239.

Uwzględnienie wymiaru nadprzyrodzonego wskazuje na wyjątkowość człowieka jako bytu zdolnego do samookreślenia, posiadającego charakterystyczne dla niego cechy, światopogląd pozwalający na kreowanie i wyznaczanie celów zgodnie z przyjętą wizją życia w odniesieniu do wartości najwyższych. Osoba, jako niepowtarzalna istota, posiadająca dynamiczną strukturę osobowości, jest powołana do ciągłego „stawania się” i „bycia ku...”³⁵⁷. Ma to miejsce w procesie autoidentyfikacji, w podwójnym wymiarze relacji. Pierwszy z nich, wymiar indywidualny, dotyczący wewnętrznego *Ja*, związany jest z subiektywnym poczuciem tożsamości i pytaniami: kim **ja** się czuję? Co **ja** o sobie myślę? Jaki **ja** jestem? Drugi wymiar, społeczny, odnoszący się do zewnętrznego, osobowego *Ty*, dokonuje się poprzez konfrontację z osobami w bliskim środowisku. Obiektywnie ujmowana tożsamość zawiera w sobie odpowiedzi na pytania: Co **inni** myślą/mówią o mnie? Jak **inni** mnie postrzegają? Kim jestem dla **innych**? Dopiero dokonując integracji tych dwóch wymiarów tożsamości religijnej człowiek może osiągnąć dojrzałą autoidentyfikację z odpowiedzią na kluczowe pytanie tożsamościowe: „kim jestem?” jako osoba posiadająca zdolność relacji z rzeczywistością nadprzyrodzoną.

Psychologiczne koncepcje wskazują na uniwersalny charakter rozwoju tożsamości jako procesu towarzyszącego dojrzewaniu człowieka³⁵⁸. Indywidualizacja tego procesu wskazuje na osobę stanowiącą autonomiczny byt, zanurzony w określonym czasie historycznym, podlegający różnym przemianom społecznym, kształtujący swoją osobę na fundamencie osobistych niepowtarzalnych doświadczeń.

Uwzględniając opisane wcześniej koncepcje rozwoju tożsamości E.H. Eriksona, J. Marcii, K. Luyckxa, a także opierając się na personalistycznym, dialogicznym kierunku badań, tożsamość religijną określa się w niniejszej rozprawie jako: *wewnętrzną autoidentyfikację z rzeczywistością nadprzyrodzoną, tworzoną przez osobę w dynamicznym procesie integracji indywidualnego oraz społecznego obrazu religijności. Tworzenie tożsamości opiera się na dynamicznie i naprzemiennie zachodzących procesach eksploracji i zobowiązania. Na poziomie eksploracji człowiek styka się z rzeczywistością religijną i poznaje ją na różnych poziomach. Następnie*

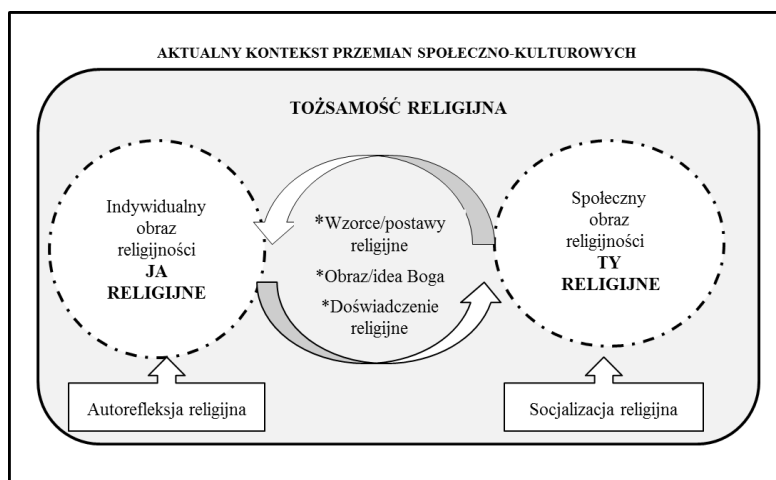
³⁵⁷ Por. K. Popielski, *Człowiek podmiot osobowy*, dz. cyt., s. 89.

³⁵⁸ Por. E.H. Erikson, *Dzieciństwo...*, dz. cyt., 1997; Tenże, *Youth...*, dz. cyt., 1964; J. E. Marcia, *Development and validation of ego*, dz. cyt., 3 (5); J.E. Marcia, (1980). *Identity in adolescence*, dz. cyt., 159-187; K. Luyckx., S.J. Schwartz, M.D. Berzonsky, B. Soenen, M. Vansteenkiste, I. Smits, L. Goossens, *Capturing ruminative exploration...*, dz. cyt., 58 – 82; K. Luyckx., S.J. Schwartz, L. Goossens, B. Soenens, W. Beyers, *Developmental Typologies of Identity...*, dz. cyt., 595–619.

angażuje się w nią uwewnętrzniając jako wartość, według której kształtuje swoje życie, bądź ją neguje poszukując innych form religijności, istotnych z punktu widzenia jego potrzeb, światopoglądu, tradycji i określonych kulturowo norm³⁵⁹.

Tożsamość religijna odnosi się do integralnego charakteru osoby jako bytu cielesnego, psychicznego i duchowego, osadzonego głęboko we wspólnotowym kontekście ludzi żyjących w określonym czasie, dokonującego nieustannego wyboru postaw religijnych i interpretacji przyjętych zasad. Nie stanowi więc ona statycznej konstrukcji, wymagającej zaangażowania tylko do momentu przyjęcia określonych form zachowań, uwewnętrznienia wartości czy światopoglądu. Jako dynamiczny konstrukt o nieliniowym charakterze rozwoju, związany z osobistym doświadczeniem i wielowymiarowym zaangażowaniem, stanowi dla osoby nieustanne wyzwanie i zadanie.

Tożsamość religijna zbudowana jest na (1) refleksyjnym podejściu do relacji z Transcendencją oraz (2) przekazywanych na drodze religijnej socjalizacji kategoriach, pojęciach czy zbiorowych symbolach (Rys. 2.2.).

Rys. 2.2. Komponenty tworzenia tożsamości religijnej

Źródło: opracowanie własne

Tożsamość religijną można opisać jako konstrukt zawierający w sobie dwie reprezentacje: *Ja religijne* oraz *Ty religijne*, o półprzepuszczalnych granicach pozwalających na wzajemne odniesienie i weryfikacje. *Ja religijne* stanowi indywidualny obraz religijności, z odpowiedzią na pytanie: co ja o sobie myślę jako o istocie posiadającej osobiste odniesienie do rzeczywistości nadprzyrodzonej. Struktura

³⁵⁹ Zob. Pankalla A., Wieradzka A., *Ponowoczesna tożsamość religijna młodych Polaków z perspektywy koncepcji Jamesa Marcii i Koena Luyckxa*, „Studia Sociologica”, vol. 1, VI (2014), s. 164; Homa T., *Dylematy tożsamości...*, dz. cyt., s. 239

religijnego Ja konfrontuje się ze społecznym obrazem religijności stanowiącym *religijne Ty*. Zawiera ono religijne wzorce, przekazywane w drodze religijnej socjalizacji (rodzinnej, szkolnej, wspólnotowej), przez teksty świętych ksiąg czy tradycję religijną. Obiektywizując samoidentyfikacyjne procesy *religijnego Ja* udziela odpowiedzi na pytanie, co inni myślą o mnie jako istocie religijnej? Dopiero taka wzajemna interpretacja pozwala na dokonanie pełnej religijnej autoidentyfikacji, kształtując dojrzałą religijną tożsamość. Obiektywne poczucie tożsamości zawiera w sobie kulturowo ukształtowany wzór religijności przekazywany z pokolenia na pokolenie, wobec którego osoba, najczęściej w momencie inicjacji religijnej, bądź w sytuacjach kryzysów religijnych, będzie musiała się opowiedzieć i dokonać osobistego wyboru.

W toku dynamicznego procesu i responsywnej weryfikacji, zachodzącej na poziomie intelektualnym, emocjonalnym i behawioralnym pomiędzy *Ja i Ty religijnym*, dochodzi do ukształtowania tożsamości religijnej z ukonstytuowanym wewnątrznie obrazem/ideą rzeczywistości nadprzyrodzonej, stałymi wzorami postępowania oraz osobowym doświadczeniem religijnym. Tożsamość religijna zakłada istnienie centralnych elementów i fundamentalnych wartości, warunkujących jej stałość i ciągłość, mimo zmian wynikających z kontekstu³⁶⁰, w jakim osoba funkcjonuje, ciągłego procesu dojrzewania do głębszego zrozumienia religijnych prawd, zasad czy idei oraz uwewnętrzniania form zachowania, które trwają przez całe życie. Tożsamość religijna, poddawana intensywnym naciskom zmieniającej się rzeczywistości, wymaga ciągłego konstruowania się, jednak w obszarze wewnętrznych struktur, w swej istocie pozostaje niezmienna i trwała. Taki proces zakłada podejście do człowieka jako istoty powołanej do ciągłego rozwoju i przemiany. Także intensywnie zaangażowane osoby wierzące w czasie swojego życia przechodzą przez okres pytań i poszukiwań, pozwalający im na nowo zweryfikować własne poglądy i religijne odniesienie do siebie, innych i Boga. Osoby o silnym zaangażowaniu we wczesnych latach życia i tożsamości religijnej przejętej, wobec pojawiających się wątpliwości i wyzwań związanych z odpowiedzią na pytania dotyczące różnych dylematów natury religijnej, mogą przejść

---

³⁶⁰ Zob. H. Streib, *Inter-religious negotiations: case studies on students' perception of and dealing with religious diversity*, w: H.G. Heimbrock, C. T. Scheilke, P. Schreiner (red.) *Towards Religious Competence: Diversity as a Challenge for Education in Europe*, Münster 2001.

do tożsamości religijnej rozproszonej lub moratoryjnej³⁶¹. W ten sposób został zakwestionowany hierarchiczny model J. Marcii na rzecz koncepcji tożsamości religijnej o charakterze dynamicznym i nieliniowym, która może przechodzić na wyższy, ale także na niższy stopień dojrzałości³⁶².

Tworzenie i konstruowanie tożsamości religijnej pozostaje w ścisłym związku z wydarzeniami życiowymi. Poziom identyfikacji jest łatwiejszy wtedy, gdy nie narusza podstawowych zasad czy priorytetów w wymiarze światopoglądowym. Dzięki temu może zostać zachowana dwustronna równowaga: zmiany społeczno-kulturowe modyfikują tożsamość, ale nie naruszają jej podstawowych fundamentów, natomiast ukształtowana tożsamość aktywizuje twórcze podejście do zaistniałych sytuacji życiowych, do których adaptacja jest możliwa w wybranych i określonych przez daną osobę granicach. W życiu człowieka mogą mieć miejsce takie wydarzenia, które diametralnie naruszają jego sytuację życiową. Śmierć bliskiej osoby, niepełnosprawność, kataklizmy, rozpad małżeństwa naruszają nie tylko równowagę psychiczną, ale mogą także spowodować silny kryzys religijny, sięgający fundamentów tożsamości religijnej. Może to doprowadzić do zakwestionowania stałych dotąd i niezmiennych wartości, naruszając wewnętrzny spokój i istniejące poczucie bezpieczeństwa. Wynikiem tego mogą być konsekwencje w wymiarze społecznym i osobowościowym prowadzące do zmiany schematów poznawczych odnośnie relacji, osób, pełnionych w społeczeństwie ról, a także obniżenie poczucia własnej wartości, silne poczucie lęku czy ujawnienie się symptomów depresyjnych³⁶³.

Badań dotyczących tożsamości religijnej na gruncie polskim podjęli się R. Jaworski i P. Sikorski z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Nie udało się jednak do dziś w pełni zoperacjonalizować i opublikować wersji narzędzia do badania tego obszaru ludzkiej tożsamości. Stąd podjęto wysiłek, by stworzyć narzędzie pozwalające na określenie tożsamości religijnej w celu pomocy ludziom w kształtowaniu ich religijności i wiary. Człowiek bowiem, jako istota

---

³⁶¹ Por. A. S. Waterman, *Developmental perspectives on identity formation in adolescence to adulthood* w: J.E. Marcia, A.S. Waterman, D.R. Matteson, S.L. Archer, J.L. Orlofsky (red.), *Ego identity: A handbook for psychosocial research*, New York 1993, s. 42-43.

³⁶² Por. R.S. Balkin, L.Z. Schlosser, D.H. Levitt, *Religious Identity...*, dz. cyt., s. 422.

³⁶³ Por. S.J. Schwartz, T. A. Klimstra, K. Luyckx, W.W. Hale III, W. H. J. Meeus, *Characterizing the Self-System over Time in Adolescence: Internal Structure and Associations with Internalizing Symptoms*, „Youth Adolescence”, 2012, 41:1208–1225, s. 1221-1222; K. Luyckx, T.A. Klimstra, B. Duriez, S. Van Petegem, W. Beyers, *Personal Identity Processes from Adolescence Through the Late 20s...*, dz. cyt., s. 704-705.

duchowa i psychiczna, powołany jest do nieustannego rozwoju i weryfikowania swojej religijności. Dokonujący się proces rozwoju tożsamości religijnej ma na celu ukonstytuowanie człowieka o coraz większej świadomości religijnej, zintegrowanym wymiarze poznawczo-emocjonalnym w podejściu do religii, zaangażowaniu opartym o uwewnętrznione wartości – czyli dojrzałej strukturze religijnej tożsamości.

2.2. Kształtowanie tożsamości religijnej w wybranych etapach rozwojowych

Od momentu poczęcia każda osoba powołana jest do rozwoju. Jego podstawą zawsze jest jakaś zmiana. Może ona przyjmować dwojaki charakter – zarówno progresywny (pozytywny), jak i regresywny (negatywny)³⁶⁴. Postęp rozwojowy oznacza przechodzenie od stanów prostszych, mniej skomplikowanych fizycznie i funkcjonalnie, do układów bardziej złożonych, wyspecjalizowanych, doskonalszych³⁶⁵. Podobnie, jak w przypadku rozwoju tożsamości osobowej, autoidentyfikacja religijna rozwija się na przestrzeni lat i jako zależna od rozwoju kompetencji poznawczo-wolitywno-emocjonalnych, jest adekwatna do określonych etapów rozwojowych. Tożsamość religijna, jako struktura stabilizująca ludzką religijność, choć ma w sobie trwałe i niezmienny rdzeń, jako rzeczywistość elastyczna i nieustannie pogłębiana, podlega dojrzewaniu przez całe życie człowieka. Poddawana kryzysom zarówno zewnętrznym, wynikającym z społeczno-kulturowych przemian, a także wewnętrznym, ujmowanym w kategorii kryzysów religijnych (nawrócenie, noc ciemna) stanowi dla człowieka nieustanne wyzwanie. Linia religijnego rozwoju przyjmuje dla każdego człowieka indywidualny charakter, podobnie jak nie ma dwóch takich samych sposobów relacji w układzie Ja-Bóg³⁶⁶. Systematyzując miejsce religijnej tożsamości w centrum religijności i uzależniając kształtowanie relacji z Bogiem, konstytuowanie idei Boga, religijnego doświadczenia i postaw od statusu religijnej tożsamości, można mówić o różnych motywacjach rozwoju ludzkiej religijności jako: 1. celu samego w sobie; 2. środka do realizacji innych życiowych celów; 3. elementu tradycyjnej adaptacji do wymogów otoczenia. W przypadku rozwoju religijnej tożsamości i religijności, nie można mówić o zmianach mających liniowy charakter. Religijność bowiem jest rzeczywistością zbyt dynamiczna i bogata. Można mówić

---

³⁶⁴ Por. M. Przytacznik-Gierkowska, M. Tyszkowa, *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 1996, s. 46.

³⁶⁵ Por. J. Król, *Psychologiczne aspekty badania...*, dz. cyt., s. 116.

³⁶⁶ Zob. S. Kuczkowski, *Psychologia religii*, dz. cyt., s. 58.

jedynie o określonym kierunku, w którym dąży religijny rozwój, którego wynikiem jest rozwiązanie kryzysu tożsamości religijnej na jak najbardziej zintegrowanym poziomie, a co za tym idzie uzyskanie dojrzałości religijnej.

2.2.1. Próby poszukiwania indywidualnego odniesienia do religii w okresie adolescencji

Tym, co aktywizuje w istotny sposób proces rozwoju adolescenta, jest potrzeba zrozumienia siebie, owocująca samookreśleniem, a także chęć zrozumienia otaczającego świata ze zjawiskami w nim występującymi. Jedną z istotnych kompetencji tego okresu jest zdolność do introspekcji opartej na obiektywizowaniu własnej wiedzy, doświadczeń i zdolności do ich twórczej interpretacji. Jest to czas, kiedy następuje weryfikacja zdobytych na drodze socjalizacji religijnej pojęć Boga, odniesienia do Jego Osoby, rozumowego uzasadnienia podejmowanych praktyk i wzorców religijnego postępowania. Jest to też czas weryfikowania na nowo odniesienia do rzeczywistości nadprzyrodzonej, uznania jej istotności dla osobistego funkcjonowania lub zarzucenia tego wymiaru relacji. Tym, co wydaje się stanowić najistotniejszą jakościowo zmianę, jest zmniejszenie się bezwolnej akceptacji przyjętych treści wiary i pojawienie się znaczących wątpliwości dotyczących religii³⁶⁷. Do czynników uaktywniających niepewność i zwiększoną ilość pytań dotyczących religijnego obszaru należą 1. rozwój kompetencji poznawczych i zdolność do krytycznej weryfikacji rzeczywistości; 2. potrzeba uzyskania autonomii od dorosłych i akceptacji środowiska rówieśniczego; 3. wejście w okres moratorium z intensywną eksploracją także w obszarze religijnych potrzeb bez trwałych zobowiązań; 4. zauważanie niespójności pomiędzy nauczaniem autorytetów a świadectwem ich życia oraz pomiędzy treściami religijnego, dzieciennego nauczania prawd wiary a współczesnymi dokonaniem nauki (dylemat wiara-wiedza); 5. spadek znaczenia religijności tradycyjnej na rzecz ponowoczesnych form religijności indywidualnej opartej na osobistych potrzebach³⁶⁸.

D. Magaldi-Dopman oraz J. Park-Tylor wskazują na okres adolescencji jako na czas szczególnie „wrażliwy” dla rozwoju religijnej osoby³⁶⁹. Odpowiedni kontekst

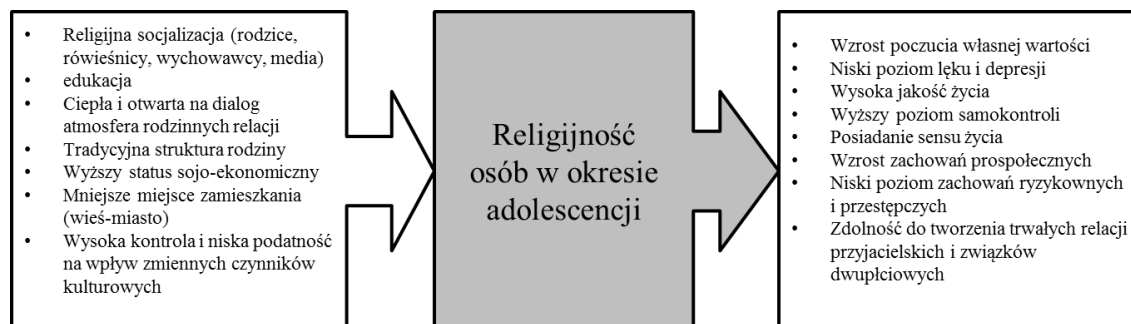
---

³⁶⁷ Por. B. Grom, *Psychologia wychowania religijnego*, Kraków 2011, s. 326.

³⁶⁸ Zob. A.B. Lopez, V.W. Huynh, A.J. Fuligni, *A Longitudinal Study of Religious Identity and Participation During Adolescence*, „Child Development”, lipiec/sierpień 2011, z. 82, nr 4, s. 1306.

³⁶⁹ D. Magaldi-Dopman, J. Park-Tylor, *Sacred Adolescence: Practical Suggestions for Psychologists*

działających czynników może wspierać rozwój religijności adolescentów (Rys. 2.3). Należą do nich głównie rodzinna socjalizacja połączona z pozytywnym świadectwem religijnego życia rodziców, otwartą na dialog rodzinną atmosferą i tradycyjnymi formami wychowania. Proces ten powinien być wspierany przez inne formy religijnej socjalizacji (rówieśniczej, wychowawczej, medialnej) oraz twórczą edukację religijną³⁷⁰. Ważny czynnik może stanowić także zdolność do samokontroli zapobiegająca wpływowi „nowinek” postnowoczesnej religijności.

Rys. 2.3. Wpływ czynników zewnętrznych na kształtowanie dojrzałej religijności adolescentów i wpływ religijności na różne aspekty życia dojrzewającego człowieka

Źródło: opracowanie własne na podstawie: R.W. Hood, P.C. Hill, B. Spilka, *The Psychology of religion*, New York 2009, s. 112-123.

Ukształtowana wstępnie pod wpływem zewnętrznych czynników religijność wspiera procesy rozwojowe i różne aspekty życia młodego człowieka. Przede wszystkim sprawia, że jego życie ma sens. Młody człowiek bez poczucia niższości umie wyznaczać sobie życiowe cele i wytrwale do nich dążyć, budując po drodze trwałe relacje. Religia wspiera także otwartość młodego człowieka na potrzeby innych, aktywizując uczestnictwo w wolontariacie i różnych formach działań prospołecznych. Kształtując życie według określonych wartości wspiera rozwiązanie kryzysu religijnej tożsamości i podjęcie decyzji odnośnie własnej wizji religijnego życia.

Jak podkreśla H. Grzymała-Moszczyńska tym, co sprzyja racjonalizacji religijnych wyjaśnień w okresie dojrzewania, jest odpowiednio ukształtowane w okresie dzieciństwa emocjonalne podejście do rzeczywistości religijnej, zbudowane na drodze religijnego wychowania³⁷¹. Zgodnie z koncepcją religijnego rozwoju R. Goldmana³⁷², zbudowanej na fundamencie dokonań J. Piageta, dopiero okres adolescencji daje

---

Working With Adolescents' Religious and Spiritual Identity, „Spirituality in Clinical Practice”, 2013, z. 1(S), s. 45

³⁷⁰ Por. G.D. Bertram-Troost, S.A. de Ross, S. Miedema, *Religious identity development...*, dz. cyt., s. 149

³⁷¹ Por. H. Grzymała-Moszczyńska, *Psychologia religii, Wybrane zagadnienia*, Kraków 1991, s. 52-55.

³⁷² Por. R. Goldman, *Readiness for religion*, London 1968; za: J. Król, *Psychologiczne aspekty badania...*, dz. cyt., s. 127.

rozwojowe fundamenty do ukształtowania przez dojrzewającego człowieka właściwego, abstrakcyjnego obrazu Boga w oparciu o odpowiednio rozumiane pod względem literackim teksty biblijne. Kolejny etap stanowi interioryzacja prawdy o Bogu, czyli wewnętrzna zgoda na konsekwencje relacji pomiędzy młodym człowiekiem a rzeczywistością nadprzyrodzoną³⁷³. Akceptacja wartości religijnych, które zostały wcześniej przekazane na drodze socjalizacji rodzinnej, parafialnej i szkolnej, stanowi drogę prowadzącą do osiągnięcia dojrzałości religijnej³⁷⁴. Rozważania C. Walesy³⁷⁵, dotyczące etapów religijnego rozwoju, plasują adolescentów w grupie osób, których religijność przyjmuje charakter autonomiczny. Istotnym elementem religijności w tym okresie jest zdolność do przechodzenia od pojęć konkretnych do abstrakcyjnych i na tej drodze zdolność włączania się w myślenie i funkcjonowanie ludzi dorosłych. Jednocześnie jest to moment silnego rozproszenia pomiędzy chęcią bycia dorosłym i funkcjonowania jak dorosły, a emocjonalno-poznawczą niemożliwością do funkcjonowania w dojrzały sposób w tej sferze. Może objawiać się to rozbiciem, zagubieniem i dezorientacją, często dającą w efekcie sprzeczne postawy. Rodzący się bunt wobec narzuconej przez dorosłych rzeczywistości dotyczy także sfery religijnej. Odrzucenie form dziecięcej religijności zaczyna się wiązać z osobistymi poszukiwaniami religijnych autorytetów, opartych współcześnie o rówieśnicze i kulturowe wzorce. W obrazie Boga uwzględniane zostają treści osobowościowe, a więc Bóg w wymiarze chrześcijańskiego rozumienia zaczyna funkcjonować jako Stwórca, Pan i Ojciec. Młody człowiek zaczyna podejmować osobiste decyzje co do własnej aktywności religijnej oraz otwartości na religijne doświadczenie. Z punktu widzenia rozwoju religijności autonomicznej u adolescentów istotny jest rozwój procesów psychicznych w postaci interioryzacji, absolutyzacji i socjalizacji³⁷⁶. Proces interioryzacji stanowi przejście od religijności zewnętrznej, narzuconej i przejętej przez dziecko, do stadium religijności wewnętrznej, obejmującej wzorce, postawy i wartości uwewnętrznione, czyli przyjęte jako własne na drodze poznawczo-emocjonalnej argumentacji (zob. pkt. 2.2.3). Istotą interioryzacji stanowi przejście od religijności heteronomicznej do religijności autonomicznej, stanowiącej

---

³⁷³ Zob. badania J.P. Deconchy dotyczące stadialnego rozwoju pojęcia Boga, J.P. Deconchy, *The idea of God: its emergence between 7 and 16*, w: A. Godin (red.), *From religious experience to religious attitudes*, Chicago 1965.

³⁷⁴ Por. R. Murawski, *Rozwój religijny*, w: R. Murawski (red.), *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, Warszawa 1989, s. 75.

³⁷⁵ Zob. C. Walesa, *Rozwój religijności dziecka. (Zarys problematyki psychologicznej)*, „Roczniki Filozoficzne” 1994, s. 97-117; Cz. Walesa, *Religijność dzieci szkolnych*, „Życie i Myśl”, 10, 1980.

³⁷⁶ Por. R. Murawski, *Rozwój religijny*, dz. cyt., s. 75-76.

fundament dojrzałości religijnej i właściwie ustrukturyzowanej religijnej tożsamości. Uwewnętrznienie religijnych treści, postaw i wzorców wymaga umiejscowienia tego obszaru w określonym punkcie życiowej piramidy wartości. Proces ten określany jest mianem absolutyzacji. Najważniejsza z nich stanowi główny motyw osobowości³⁷⁷. Młody człowiek, nadając wartość osobistej relacji z Transcendencją, podporządkowuje jej określone cele i buduje – lub nie – osobiste wizje życiowe. Wartości religijne mogą porządkować odniesienie do pozostałych obszarów ludzkiego funkcjonowania. Jest to jednak uwarunkowane stopniem uwewnętrznienia i uznania przez osobę tych wartości jako istotnych dla jej życia. W przeciwnym przypadku stanowią one obszar marginalny, nieistotny dla osoby z punktu widzenia interpretacji jej osobistych przeżyć, doświadczeń i innych życiowych wydarzeń i mogą być porzucone lub nieuwzględnione w hierarchii wartości istotnych dla realizacji jej życiowych potrzeb³⁷⁸. Trzeci istotny proces ujmowany przez R. Murawskiego stanowi socjalizacja. Proces ten został szerzej opisany w pkt. 2.2.1., warto jednak zaznaczyć zachodzącą w okresie adolescencji zmianę z procesu socjalizacji religijnej prowadzonej przez dorosłych (rodziców, dziadków, nauczycieli) na socjalizację rówieśniczą, a także, co istotne we współczesnym świecie, socjalizację medialną. Ta ostatnia kreuje współczesny światopogląd często przyjmując rolę ideologicznych, wszechwiedzących autorytetów. Dzisiejsze media kreują wzorce określonych zachowań. Zagubionemu w wielości wielokolorowych i krzykliwych sposobów na życie młodemu człowiekowi trudno dokonać samookreślenia i stworzyć jasną, trwałą i przewidywalną wizję życia. Tym bardziej, że przekazywane z pokolenia na pokolenie tradycyjne wzorce wydają się być nieaktualne i niedostające do potrzeb młodego i pragnącego rozwijać się pokolenia. Bunt, który zdaje się być nieodzownym elementem rozwoju na tym etapie życia, może przyjąć pod koniec adolescencji jedną z trzech form: autonomicznego podjęcia zobowiązania religijnego, obrania racjonalistycznego podejścia wobec rzeczywistości lub wyeliminowania religijnego obszaru ze swojego życia³⁷⁹.

---

³⁷⁷ Zob. G.W. Allport, *Jak stajemy się sobą*, w: tenże, *Osobowość i religia*, dz. cyt., s. 53.

³⁷⁸ Por. R. Murawski, *Rozwój religijny*, dz. cyt., s. 78.

³⁷⁹ Por. B. Laskowska, *Młodzież wobec kryzysu religijnego*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych, Rocznik I/2009, s. 130.

2.2.2. Kryzys religijności tradycyjnej w okresie wyłaniającej się dorosłości

Okres wyłaniającej się dorosłości dla znacznej liczby osób pomiędzy 19 a 25 r. ż. związany jest z opuszczeniem rodzinnego domu, i jak już wspomniano w rozdziale I, zyskiwaniem niezależności w wymiarze pracy, miłości i światopoglądu. Jakkolwiek poszukiwanie autonomii zaczyna się w okresie adolescencji, to właśnie etap rozwojowy określany jako wyłaniająca się dorosłość jest czasem uwolnienia od zależności od rodziców pod względem wyborów, wartości, zasad życia oraz czasem tworzenia własnej wizji życia. Nie musi to oznaczać zupełnego zarzucenia religijnych wzorców. Tworzenie indywidualnej religijności opiera się na dowolnie wybieranych elementach tradycji, szkielecie wartości przejętych na drodze rodzinnej socjalizacji oraz elementach wpływających ze współczesnych przemian kulturowych. Dochodzi w tym czasie do starcia pomiędzy wyuczonymi zasadami i przejętymi wartościami a własnymi potrzebami, eksponowanymi przez wartości propagowane przez ponowoczesną kulturę. Tym, który konstruuje świat wyznawanych wartości i przyjmowanych zasad, jest jednak już sam młody człowiek i jego osobiste potrzeby. Może je zaczerpnąć z różnych dostępnych źródeł, ale równie dobrze może je zupełnie odrzucić. Przejęcie, kalkowanie religijnych wzorców, oznaczałoby dla młodego człowieka nieumiejętność dokonania własnego wyboru, zwolnienie z odpowiedzialności i wciąż trwające uzależnienie od rodziców. Postawy religijne i światopoglądowe wybory stanowią dla młodego pokolenia własny wzorzec nawet wtedy, gdy jest on kontynuacją wzorca rodzinnego³⁸⁰. J. Arnett wskazuje istotne różnice pomiędzy wpływem rodzinnej socjalizacji w okresie adolescencji i wyłaniającej się dorosłości. Na wcześniejszym etapie ma ona wciąż charakter znaczący. Może być to wynik ciągłego zamieszkiwania z rodzicami i konieczności pewnego podporządkowania się im także w wymiarze światopoglądowym. W kolejnym etapie rozwojowym, czyli pomiędzy 19/20 a 25 r. ż., religijny wpływ rodziców nie ma znaczenia dla religijności ich potomstwa. Często w tym okresie pojawia się postawa opozycji wobec wartości reprezentowanych przez znaczących dorosłych i to w dwóch wymiarach. Negacji i braku religijnego zaangażowania w przypadku rodziców religijnych, lub też wzrostu zainteresowania religią, gdy młodzi ludzie mieli rodziców słabo wierzących lub niewierzących³⁸¹.

---

³⁸⁰ Por. J.J. Jansen Arnett, L. Arnett Jansen, *A Congregation of One...*, dz. cyt., s. 453.

³⁸¹ Por. J.J. Arnett, *Emerging adulthood, The winding road from the late teens through the twenties*, Oxford 2004, s. 174-175.

Uwolnienie od rodziny nie oznacza uwolnienia od jakiegokolwiek światopoglądowego wpływu. Rośnie bowiem w tym czasie znaczenie grup rówieśniczych, edukacji oraz mediów. Jak wskazuje J. Arnett, obszar rozwoju religijnego młodych ludzi ma w tym czasie istotne znaczenie dla rozwoju ich tożsamości³⁸². Umiejętność dokonywania osobistych decyzji na różnych polach działalności, poczynając od edukacyjnej poprzez społeczną, ekonomiczną, aż do religijnej, stanowi bowiem we współczesnym, zindywidualizowanym świecie wyznacznik stawania się dorosłym.

Skupiając się na wymiarze religijnym warto zwrócić uwagę na pojawiające się dwie skrajne tendencje. Pierwsza związana jest z porzuceniem wiary religijnej, która jest częścią rodzinnej tradycji, na zasadzie wyzwolenia z form narzuconych przez innych. Druga związana jest z otwarciem na nowe formy religijnej aktywności, która do okresu opuszczenia domu rodziców nie była możliwa. Ta „nowa” aktywność związana jest także z poszukiwaniem „swojej” własnej aktywności, niezależnej, z różnorodnymi co do form kultu możliwościami³⁸³. Zaczyna się także pojawiać nowa forma religijności, którą można określić mianem „religijności wirtualnej”. Szeroka dostępność stron internetowych z religijnymi treściami, począwszy od opisu parafii, wspólnot, publikacji, koncertów, rekolekcji, form duchowej pomocy po kaplicę adoracji on-line³⁸⁴, daje szansę eksploracji religijnego terytorium w nowej, nietradycyjnej formie i duchowego formowania bez konieczności udziału w kościelnych celebracjach. Jak wynika z badań socjologicznych, zmienia się rozumienie Kościoła, postrzeganego już nie tylko jako strażnika wiary, dogmatów, czy wspólnoty, ale również jako ogólnoswiatowej instytucji posiadającej także świeckie cele³⁸⁵. Sytuacja „odkościelnienia”³⁸⁶ jest wynikiem negatywnych doświadczeń młodych ludzi z ogólnie pojętym i medialnie rozumianym Kościołem, brak spójności pomiędzy głoszonymi ideami a świadectwem życia członków religijnych wspólnot, czy brak indywidualnego podejścia członków Kościoła do ich problemów³⁸⁷. Młodzi w tym okresie rozwojowym chcą być postrzegani jako wyjątkowi i niepowtarzalni, dotyczy to także ich kontaktu

---

³⁸² Por. Tamże, s. 165,

³⁸³ Por. M.R. Levenson, C. M. Aldwin, H. Igarashi, *Religious development from Adolescence to Middle Adulthood*, w: R.F. Paloutzian, C.L. Park (red.), *Handbook of the psychology of religion and spirituality*, New York 2013, s. 184.

³⁸⁴ Zob. <http://www.adoracja.net/zakladka/zawartosc/8/kaplica-on-line>

³⁸⁵ Zob. J. Mariański, *Praktyki religijne w Polsce w procesie przemian*, w: L. Adamczuk, E. Firlit, W. Zdaniewicz, *Postawy społeczno-religijne Polaków 1991-2012*, Warszawa 2013, s. 127-133.

³⁸⁶ Zob. W. Piwowski, *Socjologia religii*, Lublin 1996, s. 174.

³⁸⁷ Por. B. Laskowska, *Młodzież wobec kryzysu religijnego*, dz. cyt., s. 141-142.

z Bogiem³⁸⁸. Stąd rodzące się sceptyczne nastawienie do religijnych instytucji i ignorowanie ich nauczania przy dokonywaniu osobistych wyborów. Uwidacznia się także duża dysproporcja pomiędzy religijną autoidentyfikacją a życiem zgodnie z zasadami moralnymi określanymi przez daną religię. Uwzględniając obszar Polski zauważamy, że wciąż istnieje duży odsetek młodych ludzi uważających, że ślub kościelny jest ważniejszy od cywilnego (80%)³⁸⁹, niemniej jednak rośnie w tej samej grupie aprobata dla związków przed ślubem, akceptacja rozwodów i stosowania środków antykoncepcyjnych, dopuszczanie aborcji. Świadomość moralna młodych Polaków ulega relatywizacji i pluralizacji. Wartości moralne przestają być wyznacznikami stylu i sposobu życia. To młodzi przyjmują rolę twórców wartości, a nie ich odbiorców³⁹⁰. Unikanie religijnych praktyk nie oznacza jednocześnie barku zainteresowania sprawami religijnymi. Ujawnia się to we współczesnych tendencjach poszukiwania oraz bycia „duchowym, a nie religijnym”. Religijność rozumiana jest bowiem jako przynależność do określonej religijnej denominacji, z jej hierarchią, narzuconymi zasadami i sztywną, nie przystającą do współczesnych czasów strukturą. Duchowość kojarzona jest z rozwojem, spełnieniem, wolnością, twórczą przemianą. Oczywiście będzie to miało związek z życiem moralnym. Duchowość ma bowiem charakter indywidualny, co pociąga za sobą autonomiczny wybór wartości i zasad życia skupionych na niezależności, samorozwoju, samowystarczalności, poczuciu własnej godności, swobodnym wyrażaniu siebie. Osoby stawiające bardziej na wartości wspólnotowe, co stanowi podstawę m. in. wyznań chrześcijańskich, wskazują na znaczenie takich wartości jak odpowiedzialność, wierność, szczodrość, obowiązek czy zdolność do poświęceń³⁹¹.

Religijność młodych między 19 a 25 rokiem życia, w związku z intensyfikacją wymiarów eksploracyjnych, charakteryzuje się dużą różnorodnością. Wyjście z domu to jednocześnie wejście w świat nowych możliwości, w tym nowych sposobów myślenia o własnej egzystencji i religijnym odniesieniu. Religijność osób w tym czasie ma więc charakter indywidualny oraz płynny, ze względu na przyjęcie pozycji poszukiwacza

---

³⁸⁸ Por. T.M. Beaudoin, *Virtual faith: The irreverent spiritual quest of Generation X*, San Francisco 1998, Jossey-Bass. w: J. Jansen Arnett, L. Arnett Jansen, *A Congregation of One: Individualized Religious Beliefs among Emerging Adults*, „Journal of Adolescent Research”, sierpień 2002, z. 17, nr 5, s. 453.

³⁸⁹ Zob. T. Nieśpiał, *Polska młodzież stawia na rodzinę*, „Rzeczpospolita”, , <http://www.rp.pl/artykul/454182.html> [dostęp: 15.08.2014]; Por. S.H. Zaręba, *Religijność dorosłych Polaków na początku XXI wieku*, s. 6, <http://www.katechetyka.kuria.zg.pl/files/Religijnosc-doroslych-Polakow-na-poczatku-XXI-wieku.doc>. [dostęp: 15.08.2014].

³⁹⁰ Por. J. Mariański, *Religia w społeczeństwie ponowoczesnym...*, dz. cyt., s. 357-360.

³⁹¹ Por. J. Arnett, *Emerging adulthood, The winding road...*, dz. cyt., s. 180.

religijnych wydarzeń i wrażeń. Trudno w tym przypadku mówić o intensywnym zobowiązaniu w oparciu o uwewnętrzniony i stabilny system wartości. Tak, jak określa to opisywana grupa rozwojowa, wraz z „wyłanianiem się” dorosłości powinna „wyłaniać się” dojrzała religijność oparta na osobistym wyborze włączającym wymiar religijny w pozostałe formy życia codziennego. Powrót do rodzinnych tradycji następuje w okresie wczesnej dorosłości³⁹² i jest związany w głównej mierze z koniecznością przekazywania określonych wartości, w tym religijnych treści, kolejnym pokoleniom.

2.2.3. Wczesna dorosłość jako czas powrotu do praktyk religijnych

Jak już wspomniano wyżej, o życiu dorosłym możemy mówić wtedy, gdy człowiek podejmuje dobrowolnie i odpowiedzialnie różne formy społeczno-ekonomicznego życia. Dotyczy to zarówno spraw zawodowych, jak i rodzinnych. W wymiarze religijnym mówimy nie tyle o religijnej dorosłości, ile o dojrzałości, która charakteryzuje się kilkoma istotnymi cechami. Można do nich zaliczyć 1. autonomiczność religijnych wyborów; 2. dojrzały obraz Boga; 3. umiejętność różnicowania elementów istotnych od pobocznych; 4. zdolność rozwiązywania religijnych kryzysów bez odrzucania wiary w Boga; 5. centralność i autentyczność przekonań religijnych³⁹³.

Okres wczesnej dorosłości to także czas wychodzenia z egocentrycznego zapatrzenia w swoje potrzeby i ukierunkowania na potrzeby innych, nie tylko „tu i teraz”, ale także z uwzględnieniem przyszłości. Rozwiązanie kryzysu tożsamości powinno sprzyjać wewnętrznej jedności w wymiarze własnego *Ja* (wiem kim jestem), wyboru i podjęcia zawodu (wiem co chcę robić), tworzenia relacji (wiem z kim chcę żyć) i wyboru światopoglądu (wiem jak chcę żyć). Niewypracowanie tej wewnętrznej jedności może doprowadzić do regresu w wybranym obszarze i pozostawianiu wciąż na poziomie niedojrzałego poszukiwacza, a nie dorosłego odkrywcy. Pojawiające się w tym czasie kryzysy tożsamości religijnej powiązane są z rozwojem i dojrzewaniem tożsamości, z konstytuowaniem się „na nowo” jako osoba dorosła zarówno w ujęciu subiektywnym, jak i obiektywnym. Rozwój tożsamości osobowej opiera się na wyborze

---

³⁹² Por. W.C. Roof, *A generation of seekers: The spiritual journeys of the boom generations*, San Francisco 1993, w: R.W. Hood, P.C.Hill, B. Spilka, *The Psychology of Religion*, New York-London 2013, s. 154-155

³⁹³ Por. Z. Chlewiński (red.), *Religijność dojrzała*, dz. cyt., s. 13-33.

określonych wartości i odpowiedzi na pytanie: jak chcę żyć? Trudno w tym wymiarze pominąć obszar wartości, jakie niesie ze sobą religia. Nieumiejętność podjęcia jednoznacznych decyzji odnośnie najważniejszych dziedzin własnego życia może prowadzić do ambiwalentnych i niedookreślonych postaw, zależnych nie od wewnętrznie skryształizowanej struktury osobowościowo-religijnej, lecz od aktualnie panujących tendencji i mody.

W życiu dorosłym mamy do czynienia z dobrowolnym wyborem więzi z Bogiem. Ta relacja staje się wartością centralną w przyjętym systemie wartości oraz przejawia się w określonym sposobie życia moralnego. Odnosi się to do przyjęcia określonej idei Boga, w przypadku religii chrześcijańskich będziemy mówili o personalnym – osobowym wymiarze religijności, oraz wynikających z niej religijnych praktykach i wspólnotowym zaangażowaniu, bazującym na osobistym doświadczeniu³⁹⁴. Następuje całkowite oderwanie od ogólnych norm i wartości przejętych na drodze religijnego wychowania, uwewnętrznienie wartości i wykorzystanie ich w życiu społeczno-ekonomicznym³⁹⁵. Przekonania religijne oraz ich zastosowanie w życiu codziennym w przypadku religijności dojrzałej mają spójny charakter, słowo poparte jest konkretnym świadectwem życia.

Istotne z punktu widzenia rozwojowego jest odnalezienie sensu określonych działań. Religia może stać się w tym miejscu obszarem wspierającym zakończenie tożsamościowego rozproszenia poprzez: 1. ochronę przed wewnętrznym rozdarcie; 2. podporządkowanie popędów określonym wartościom; 3. rozwój zachowań prospołecznym poprzez kształtowanie ideału „bycia dla innych”; 4. kształtowanie postawy „być, a nie tylko mieć”; 5. tworzenie grup wspierających się w drodze do tego samego celu; 6. ochronę przed popadnięciem w bezsens życia.

W okresie wczesnej dorosłości procesy eksploracyjne harmonizują z odpowiedzialnym religijnym zaangażowaniem. Poziom interioryzacji (identyfikacji ze zobowiązaniem) religijnych prawd i ich centralności w życiu człowieka sprawia, że osoba jest w stanie w głębszy sposób podporządkować im własne decyzje i wybory. Natomiast religijność, która nie stanowi istotnego elementu w strukturze osobowości,

---

³⁹⁴ Zob. S. Tokarski, *Obraz Boga a dojrzałość osobowościowa*, Warszawa 2011, Wydawnictwo UKSW, s. 43-50; Tenże, *Dojrzałość religijna*, www.psychologia.net.pl/artukul.php?level=191 [dostęp 15.04.2012].

³⁹⁵ Por. S.H. Zaręba, *Religijność dorosłych Polaków na początku XXI wieku*, dz. cyt., s. 2.

nie ma znaczącego wpływu na życie pozareligijne, w tym moralne³⁹⁶. Na tym etapie rozwojowym następuje przejście z pozycji religijnego poszukiwacza na pozycję odpowiedzialnego członka wspólnoty. Ta odpowiedzialność dotyczy przede wszystkim osobistego odniesienia do relacji z rzeczywistością nadprzyrodzoną, która z czasem zostaje przeniesiona na członków własnej rodziny. Tworzenie odpowiedzialnych i trwałych związków jest szczególnym obszarem łączenia religijności z życiem osobistym. Jest to moment, kiedy osoba, nie podlegając już rodzinnej socjalizacji religijnej, sama zaczyna wychowywać swoje potomstwo według określonych wzorców. Kiedy pojawia się pytanie o wychowanie, nieodzownie w tym momencie musi dojść do konfrontacji z określonymi wartościami, które mają swoje źródło w religii. Wymaga to od dorosłych jasnego ukonstytuowania w rzeczywistości światopoglądowej i odpowiedzialności za swoje słowa i czyny jako autorytetów oraz wzorców do naśladowania, także wzorców religijnych.

Wczesna dorosłość to czas opowiedzenia się i podjęcia odpowiedzialnego życia według określonych wzorców. Badania socjologiczne wskazują, że ludzie pomiędzy 25 a 34 rokiem życia stanowią najliczniejszą w Polsce grupę negującą wiarę w Boga (9% ankietowanych). Tradycyjne struktury, w Polsce w sposób szczególnie katolickie, nie stanowią w tym czasie dla wszystkich młodych dorosłych obszaru określającego ich religijne nastawienie³⁹⁷. Autodeklaracja wiary/niewiary w Boga w pewien sposób ukazuje społeczny wymiar wiary religijnej połączony z kulturowo-społecznym dziedzictwem³⁹⁸ i wyznaczać może kierunek rozwiązania kryzysu religijnej tożsamości na określonym poziomie. Zaangażowanie religijne będzie bowiem wyznaczało określone ścieżki religijnej eksploracji i, w dalszym etapie, określonego poziomu zobowiązania. W okresie wczesnej dorosłości zauważa się w Polsce wyraźną różnicę dotyczącą intensywności religijnych praktyk w porównaniu z etapami wcześniejszymi (Tab. 2.3)

Wiek stanowi zmienną istotną dla wzrostu religijnych praktyk i znaczenia wiary w życiu człowieka, mimo, co trzeba zaznaczyć, ogólnych tendencji spadkowych. Młodzi dorośli intensywniej praktykują i angażują się w życie religijne niż osoby młodsze. Związane jest to z zyskiwaniem życiowej stabilizacji w różnych obszarach, co

³⁹⁶ Por. B. Laskowska, *Młodzież wobec kryzysu religijnego*, dz. cyt., s. 130,

³⁹⁷ Por. E. Jarmoch, *Wiara i religijność*, w: L. Adamczuk, E. Firlit, W. Zdaniewicz (red.), *Postawy społeczno-religijne Polaków 1991-2012*, Warszawa 2013, s.45.

³⁹⁸ Por. J. Mariański, *Praktyki religijne w Polsce w okresie przemian*, w: L. Adamczuk, E. Firlit, W. Zdaniewicz (red.), *Postawy społeczno-religijne Polaków 1991-2012*, Warszawa 2013, s. 60.

nie omija także przestrzeni religijnej. Opisywany etap rozwojowy można więc nazwać czasem powrotu do tradycyjnych form religijnego zaangażowania.

Tab. 2.3. Autodeklaracja religijna Polaków na podstawie badań z roku 2012 w podziale na grupy wiekowe

Wiek	Rodzaj autodeklaracji rok 2012 [%]						
	praktykuję systematycznie	regularnie uczestniczę we mszy św.	udział w spowiedzi wielkanocnej	przyjmowanie komunii św. przynajmniej raz w miesiącu	codzienna modlitwa	identyfikacja z własną parafią (odpowiedź twierdząca)	zmiana młodych Polaków wobec wartości wiary 1991-2012
18-24	28,3	41,2 zmiana 1991-2012 -22,1	71,8	34,1	37 zmiana 1991-2012 -18	23,9	-4,9
25-34	34,3	47,2 zmiana 1991-2012 -10,9	69,5	33,1	42,1 zmiana 1991-2012 -10,2	26,2	+8,1
35-44	44,3	53,1 zmiana 1991-2012 -5,8	74,7	39,7	45,9 zmiana 1991-2012 -6,2	39,7	+16,2

Źródło: L. Adamczuk, E. Firlit, W. Zdaniewicz (red.), *Postawy społeczno-religijne Polaków 1991-2012*, Warszawa 2013, 136, 211.

Uwzględniając jednak ogólne wyniki badań mówiące o spadku liczby wierzących wśród ludzi młodych można powiedzieć, że dotyczy to pewnej grupy osób, posiadających na wcześniejszych etapach rozwojowych określone kompetencje. Pozwalają one na przełamanie kryzysu tożsamościowo-religijnego i zharmonizowanie własnych potrzeb, celów, wizji życia z określonym religijnie światopoglądem, nie tyle przejętym, co i uwewnętrznionym. W sposób szczególny należeć będzie do nich religijna socjalizacja, ujawniające się wątpliwości i sposób ich rozwiązania, rodzaj religijnej orientacji oraz poziom religijnych poszukiwań i zobowiązań. Wszystkie te elementy, ubrane w płaszcz kulturowych, ponowoczesnych przemian, stanowią ważne tło kształtowania się religijnej tożsamości.

2.3. Elementy kształtujące religijną tożsamość

Mówiąc o rozwoju ludzkiej religijności trudno przyjąć jednoznaczne kryteria. Wynika to ze złożoności zjawiska, jakim jest rozwój tożsamości religijnej. Po pierwsze, zakłada on relacyjność pomiędzy osobą a rzeczywistością nadprzyrodzoną. Po drugie, możemy mówić o mającej wymiar zewnętrzny dwukierunkowej zależności pomiędzy

kontekstem, w postaci socjalizacji religijnej, zmian kulturowo-społecznych, wydarzeń życiowych itp., a samą więzią tworzoną między człowiekiem a *Transcendensem*. W przypadku rozwoju religijnego można mówić o jego liniowym i nieliniowym charakterze. Rozwój liniowy zakłada pojawienie się stadiów niższego rzędu, by poprzez kumulację określonych kompetencji wejść na poziom wyższy. W rozwoju nieliniowym nie mówi się o kumulacji kolejnych zdolności, lecz uwzględnia się możliwe etapy progresu jak i regresu. C. Walesa uważa, że w przypadku rozwoju religijności można mówić raczej o nieliniowym charakterze, gdzie momenty aktywnej i bliskiej relacji z Bogiem mogą przeplatać się z okresami poczucia pustki, oddalenia czy religijnego kryzysu. Mistyczne doświadczenia mogą być przeplatane okresami opisywanymi przez teologię jako duchowe ciemności, doświadczenia pokus czy przeżywane procesy nawrócenia. W związku z emocjonalno-doświadczeniowo-poznawczym charakterem ludzkiej religijności można byłoby powiedzieć, że dwa pierwsze komponenty mają wyraźniejszy rys o charakterze nieliniowym, ostatni natomiast zawiera zaczątki liniowości³⁹⁹.

2.3.1. Socjalizacja religijna

Rozwój religijny dokonuje się wraz z rozwojem ludzkiej osobowości⁴⁰⁰ i jest zaktualizowany przez konkretne wsparcie środowiska zewnętrznego. W związku z tym, że rozwój tożsamości religijnej, stanowiącej jądro religijności, związany jest z autoidentyfikacją, wymaga określonych kompetencji poznawczych. W pierwszych etapach życia występuje więc w formie załączkowej o latentnym charakterze. Rozwój religijności związany jest z przemianami związanymi z obrazem Boga, religijnymi postawami, praktykami czy zyskiwanym doświadczeniem. Kształtuje się on od pierwszych momentów życia pod wpływem religijnego wychowania. W okresie rozwoju dojrzałości można wyróżnić pewne okresy sensytywne, w których oddziaływania zewnętrzne są intensywniej asymilowane przez dziecko, jak też bardziej efektywne niż w innych momentach rozwoju⁴⁰¹. Można tu mówić o rozwoju różnych kompetencji, jak i poszczególnych elementów religijności.

---

³⁹⁹ Por. Cz. Walesa, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych okresów jego ontogenezy*, w: Z. Chlewiński (red.), *Psychologia religii*, Lublin 1982, s. 149.

⁴⁰⁰ Por. H. Witsuby, *Pierwsze odniesienie małego dziecka do Boga*, „Seminare” 1979, nr 4, s. 169-170

⁴⁰¹ Por. A. Brzezińska, *Spoleczna psychologia...*, dz. cyt., s. 133-134.

O rozwoju religijności możemy zacząć mówić już w okresie prenatalnym⁴⁰². Nie chodzi tu oczywiście o typowe dla religijności odniesienia w postaci modlitwy, określonych rytów czy budowania relacji z Bogiem. W tym czasie jednak dziecko zostaje niejako zanurzone w „atmosferze religijnej”⁴⁰³ przez otoczenie, z którego odbiera, już w okresie płodowym, pierwsze bodźce. To właśnie doświadczenia bycia kochanym, potrzebnym, oczekiwanym, rozwijane następnie po urodzeniu dziecka, w oparciu o doświadczenie rodzinnego klimatu zbudowanego na szacunku, miłości, wzajemnej pomocy, budują sferę rozwijaną następnie w osobistym odniesieniu do Transcendencji. Możemy na tym etapie mówić o tworzeniu w osobowej strukturze dziecka tzw. skryptu błogosławieństwa⁴⁰⁴. Jeżeli dziecko jest przyjęte i kochane, a jego podstawowe potrzeby psychiczne, takie jak potrzeba bezpieczeństwa, potrzeby fizjologiczne itp. są zaspokojone, to przejawia ono wobec świata i ludzi otwartą postawę zainteresowania, wychodzenia z inicjatywą, chęci budowania nowych relacji, co przenosi się także na relację do Boga. Jeżeli natomiast podstawowe potrzeby dziecka nie są zaspokojone, a jego otoczenie nie tworzy środowiska zaufania, bezpieczeństwa, nie daje podstaw troski i opieki, wtedy uaktywnia się negatywny wzorzec wobec otoczenia charakteryzujący się zamknięciem i alienacją, tworzeniu relacji towarzyszy lęk, niepewność i poszukiwanie sposobów na zaspokojenie własnych, podstawowych potrzeb⁴⁰⁵. Im silniejszy emocjonalny kontakt z najbliższymi, tym bardziej pozytywne doświadczenia związane z relacją z Bogiem i jednocześnie aktywniejsze zaangażowanie w praktyki i kult. Im słabsze więzy rodzinne, tym trudniejsze odnajdywanie się osoby w relacji z Bogiem i wyższy poziom religijnych wątpliwości⁴⁰⁶. Spadek wpływu rodziców na rozwój religijny ich dzieci następuje w momencie przechodzenia młodego człowieka z okresu adolescencji do dorosłości. Zaangażowanie religijne rodziców stanowi jednak główny czynnik stanowiący o poziomie religijności ich dojrzewających i dorosłych dzieci⁴⁰⁷.

Omawiając przestrzeń religijnego wychowania należy się także odnieść do podstawowego religijnego pojęcia jakim jest miłość. W religijności wywodzącej się

---

⁴⁰² Por. A. Wieradzka, *Obraz rodzica...*, dz. cyt., s. 146-147.

⁴⁰³ Por. H. Witsuby, *Pierwsze odniesienie małego dziecka do Boga*, „Seminare 1979, nr 4, s. 172

⁴⁰⁴ Por. A. Wieradzka, *Obraz rodzica...*, dz. cyt., s. 149-150

⁴⁰⁵ Por. A. Vergote, *Religionpsychologie*, Olten 1970, Walter, 216; A. Godin, *Le Dieu des Parents et le Dieu des Enfants*. Paris 1963, P.V.E., s. 23-24, za: J. Król, *Psychologiczne aspekty badania...*, dz. cyt., s. 119.

⁴⁰⁶ Por. H. Grzymała-Moszczyńska, *Postawy młodzieży akademickiej wobec religii: struktura i dynamika*, Kraków 1981, s. 138

⁴⁰⁷ R.W. Hood, P.C. Hill, B. Spilka, *The Psychology of religion*, New York 2009, s. 113-115.

z judeochrześcijańskiej tradycji nie jest możliwe zrozumienie kim jest Bóg sam w sobie, a także w odniesieniu do stworzeń, bez zrozumienia czym w swej istocie jest miłość. Tym, co pomaga w poznawczo-emocjonalnym poznaniu Boga jako miłości, jest struktura rodziny. Do doświadczenia miłości Boga dziecko dochodzi przez miłość rodziców, ukierunkowaną na dziecko, a także na siebie wzajemnie⁴⁰⁸. Dom rodzinny ma większe szansę na przekazywanie religijnych wzorców, gdy panuje w nim ciepła i przyjazna atmosfera oraz otwartość na dialog i wzajemną pomoc⁴⁰⁹. Dziecko przenosi obraz rodziców, którzy w pierwszym etapie jego życia są dla niego „jak Bóg” na obraz Boga⁴¹⁰. W pierwszej kolejności dzieje się to w wymiarze emocjonalno-doświadczeniowym, a dopiero z czasem w obszarze poznawczym i behawioralnym. Stąd istotne jest nie tyle ile i co się mówi o Bogu, ale jak się o Nim mówi, jaka temu towarzyszy atmosfera. E.H. Erikson mówi na tym etapie życia o budowaniu prazaufania (*basic trust*), gdzie ciepły klimat wzajemnych relacji w rodzinie stanowi ontologiczne źródło wiary i nadziei⁴¹¹. W ten sposób dziecko kształtuje własny obraz Boga, stan uczuciowy oraz postawy charakterystyczne dla określonej idei Boga. Wspomniany wzorzec dziecko tworzy w oparciu o religijne wzorce rodziców oraz związane z nimi system wartości. Wyznawane wartości będą w następnych etapach życia stanowić element budowania tożsamości człowieka. Dziecko na początku przyjmuje je w sposób nieuświadomiony, w ten sposób religijne wzorce rodziców stanowią kalkę dla religijności ich dziecka. W okresie niemowlęcym Walesa mówi o zachowaniach quasi-religijnych⁴¹².

Podstawowe kompetencje dziecka w pierwszych miesiącach jego życia stanowią poznawanie i naśladowanie⁴¹³. To nieświadome stadium poznawania zmysłowego stanowi bazę pod kolejne kompetencje umysłowe. Na początku dziecko poznaje Boga w „materialności” świata, od rodziców począwszy przez różnego rodzaju przedmioty, a z czasem następuje rozdzielenie obrazu Boga od obiektów widzialnych i przejście na poziom abstrakcyjnych idei i osobistej relacji. Pierwszy etap religijnego życia dziecka nacechowany jest egocentryzmem i antropocentryzmem. Dziecko chce

---

⁴⁰⁸ Por. R. Murawski, *Rozwój religijny*, dz. cyt., s. 100.

⁴⁰⁹ Por. B. Grom, *Psychologia wychowania religijnego*, dz. cyt., s. 113; H. Grzymała-Moszczyńska, *Postawy młodzieży akademickiej...*, dz. cyt., s. 139.

⁴¹⁰ Por. S. Semik, *Miejsce katechezy rodzinnej w procesie religijno-moralnego wychowania dziecka*, „Seminare” 1981, nr 5, s. 115.

⁴¹¹ Por. E. H. Erikson, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Poznań 2007, s. 257.

⁴¹² Por. Cz. Walesa, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka...*, dz. cyt., s. 153.

⁴¹³ Por. H. Witsuby, *Pierwsze odniesienie małego dziecka do Boga*, „Seminare 1979, nr 4, s. 173-174.

skupić zainteresowanie poznawanego Boga na sobie, utożsamiając go z dobrymi postaciami o cechach czysto ludzkich, najczęściej nawiązując do własnych rodziców i prezentowanych przez nich wzorców⁴¹⁴. Jest to etap naśladowania oparty na wyuczonych nawykach, stąd Walesa nie mówi o religijności dziecka przed pierwszym rokiem życia, nazywając tę fazę religijnego rozwoju – areligijną⁴¹⁵. Dopiero trzeci rok życia stanowi, jego zdaniem, początek religijności indywidualnej, w której pojawia się świadomość religijnego aktu⁴¹⁶. Wiek przedszkolny to czas, kiedy dziecko zaczyna dostrzegać Boga w różnych wydarzeniach swojego życia, wykraczających poza ramy jego najbliższych osób i miejsca zamieszkania. Dziecko nie tylko poznaje świat, ale także wchodzi z nim w relacje. Rozwijające się zdolności językowe mają swoje odbicie w licznych pytaniach, uwzględniających także sferę religijną. Czas przedszkolny pozwala na ubogacanie treści zmysłowych o abstrakcyjne obrazy, których istotą pozostaje jednak konkret i realizm⁴¹⁷. Jest to okres tzw. religijności magicznej, pełnej tajemniczej i cudownej rzeczywistości i nadzwyczajnych zjawisk, z coraz intensywniejszą ilością aktów religijnych⁴¹⁸. W tym okresie rodzice pełnią funkcję religijnych autorytetów zarówno pod względem wartości religijnych, wzorców, jak i moralnego postępowania. To oni wyznaczają granice tego, co wolno i czego nie wolno, co jest dobre, a co złe budując podstawy moralności heteronomicznej⁴¹⁹. Istotnym elementem rodzicielskiego przekazu powinna być spójność słowa z osobistym świadectwem. Taki obraz buduje w dziecku konstruktywny wzorzec rodzica jako świadka wiary, z którym się identyfikuje i którego naśladuje.

Wiek szkolny przynosi nowe kompetencje związane z aspektem poznawczym, a także socjalizacją w nowym środowisku. Uczeń zaczyna dostrzegać nowe wzorce w postaci nauczycieli i rówieśników, budować relacje uwzględniające potrzeby innych, a także zyskuje w trakcie zajęć edukacyjnych coraz większą religijną wiedzę. Rozwój myślenia logicznego pozwala mu na przyswajanie wielorakich wzorców płynących z otoczenia i tworzenie z nich nowej całości. Pojawienie się nowego religijnego autorytetu w postaci katechety, księdza, siostry zakonnej pobudza do kolejnych pytań i religijnych poszukiwań. Dziecko nie tylko jednak pyta, ale także doświadcza.

---

⁴¹⁴ Zob. S. Kuczkowski, *Psychologia religii*, dz. cyt., s. 61-63.

⁴¹⁵ Por. Cz. Walesa, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka...*, dz. cyt., s. 150.

⁴¹⁶ Por. Tamże, s. 163.

⁴¹⁷ Por. A.I. Brzezińska, K. Appelt, B. Ziółkowska, *Psychologia rozwoju człowieka*, dz. cyt., s. 182-186.

⁴¹⁸ Por. Cz. Walesa, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka...*, dz. cyt., s. 150.

⁴¹⁹ Por. S. Semik, *Miejsce katechezy rodzinnej...*, dz. cyt., s. 117.

Doświadczenie stanowi bowiem podstawę do uwewnętrznienia religijnych treści⁴²⁰ i warunek zaktualizowania ich w codziennym życiu w postaci określonych wizji życia, a także kształtowania tożsamości osoby⁴²¹. Katecheza szkolna stanowi jednak środowisko bardzo ubogie w możliwość przekazu religijnych doświadczeń, stąd ich podstawowym źródłem powinna być katecheza rodzinna⁴²². Niemniej jednak nauczanie religii kształtuje religijną postawę w oparciu o komponent poznawczy, wspierając racjonalną drogę rozwiązywania pojawiających się pierwszych wątpliwości, które na początku budowane są na fundamencie poznawczo-praktycznego realizmu, nadmiaru lub braku informacji czy też przyspieszenia lub opóźnienia religijnego rozwoju⁴²³. Do 12 roku życia dziecko jest zasadniczo na etapie religijności autoratywno-moralnej, w której Bóg przyjmuje rolę stróża powinności, a nie źródła i celu wiary. Dopiero pojawienie się religijności autonomicznej (12-16/17 lat) pozwala na podejmowanie religijnych decyzji o charakterze autonomicznym, indywidualnym, opartym na osobistej relacji⁴²⁴. Wraz z rozwojem kompetencji poznawczych i uzyskiwaniu coraz szerszej wiedzy religijnej, a także głębszego doświadczenia i możliwości intensywniejszego zaangażowania, młody, dojrzewający człowiek opowiada się wobec nich, dokonując interioryzacji na drodze samowychowania. Człowiek bowiem od najmłodszych lat pod wpływem spontanicznej tendencji rozwojowej sam podejmuje własną aktywność w celu osobistego rozwoju⁴²⁵.

Istotny w tym procesie wydaje się typ rodzin przekazujących religijną tradycję. H. Sundén w swych badaniach wyróżnił typ osób 1. niepewnych religijnie, 2. pewnych swojej religijnej tradycji oraz 3. o sztywnych wzorcach religijnej przynależności. Rodzice z pierwszej grupy mają ambiwalentny i niespójny stosunek do religii i Kościoła. Przekaz religijnych tradycji ma wyłącznie charakter werbalny i nie stanowi istotnej wartości. Konsekwencją takiego nastawienia wobec religii jest podobne nastawienie ich dorastających dzieci z wykluczeniem wartości religijnych włącznie. Drugą grupę osób charakteryzuje zinterioryzowana postawa wobec wzorców, norm i przynależności religijnej. Sposób ich życia stanowi element przejmowany przez ich

---

⁴²⁰ Por. Cz. Walesa, *Rozwój religijności człowieka*, t. I, *Dziecko*, Lublin 2005, s. 285.

⁴²¹ Por. M. Chmielewski, *Doświadczenie duchowe*, w: tenże (red.), *Leksykon duchowości katolickiej*, Kraków 2002, s. 217.

⁴²² Por. S. Semik, *Miejsce katechezy rodzinnej...*, dz. cyt., s. 116.

⁴²³ Zob. H. Grzymała-Moszczyńska, *Postawy młodzieży akademickiej...*, dz. cyt., s. 138; Cz. Walesa, *Rozwój religijności człowieka*, dz. cyt., s. 252.

⁴²⁴ Por. C. Walesa, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka...*, s. 150.

⁴²⁵ Por. J. Król, *Psychologiczne aspekty badania...*, dz. cyt., s. 121.

dzieci jako wypracowana na drodze otwartego dialogu prawda, a nie narzucony z góry określony system postępowania. Trzecia grupa to osoby o sztywnej strukturze własnej religijności, uznawanej za jedyny właściwy sposób religijnego funkcjonowania. Rodzice należący do tej grupy autorytarnie narzucają własne wzorce interpretowane w kategoriach woli Boga, co w konsekwencji może doprowadzić do zaburzeń rozwoju religijnego, a także osobowego dziecka⁴²⁶. Z badań Grzymały-Moszczyńskiej wynika, że postawy osób wobec religii są zasadniczo analogiczne do postaw osób znaczących. Ma to istotne znaczenie szczególnie w przypadku postaw pozytywnych odnoszących się do religijnych praktyk⁴²⁷.

Wraz z dorastaniem religijna rodzinna socjalizacja ulega osłabieniu, a jej miejsce w okresie adolescencji zajmują grupy rówieśnicze oraz szeroko pojęta socjalizacja medialna. Ten naturalny rozwojowo konkurent stanowi dla młodego pokolenia szansę dla autoidentyfikacji z określonymi wartościami, światopoglądem i stworzenia własnej ścieżki rozwoju religijnego i ukształtowanie osobistej relacji z Transcendencją. Grupy rówieśnicze zaczynają stanowić dla adolescenta miejsce zyskiwania niezależności, obszar podejmowania decyzji wolnych od kontroli dorosłych, poszukiwania zagubionego autorytetu lub utwierdzenia się w posiadanych wzorcach i kierowania się nimi w sposób dojrzały, czyli zinterioryzowany. Interioryzacja stanowi obok absolutyzacji i socjalizacji jeden z procesów psychicznych warunkujących religijne dojrzewanie. Na drodze uwewnętrznienia religijnych prawd dokonuje się przejście od religijności heteronomicznej do religijności autonomicznej⁴²⁸.

Często wejście w określoną grupę stanowi z jednej strony porzucenie wzorców rodzinnych, ale jednocześnie przejęcie wzorców grupowych, które osoba traktuje jako jej bliższe, modniejsze i bardziej rozwojowe. Najczęściej proces ten ma charakter nieuświadomiony, a jego podstawy nie wynikają z racjonalnego przemyślenia, ale emocjonalnie naładowanych impulsów, których podstawą jest chęć uzyskania niezależności i wolności. Grupa zaspokajając różne potrzeby młodego człowieka, takie jak potrzeba bezpieczeństwa i zrozumienia, zapewnia też łatwość komunikacyjną. Jednocześnie może wywierać negatywny lub pozytywny wpływ na kształtowanie tożsamości religijnej młodego człowieka wpływ, w zależności od jej nastawienia do

---

⁴²⁶ H. Suden, *Religionpsychologie. Probleme und Methoden*. Stuttgarth 1982, Calwer Verlag, s. 136, za: J. Król, *Psychologiczne aspekty badania...*, dz. cyt., s. 140.

⁴²⁷ Por. H. Grzymała-Moszczyńska, *Postawy młodzieży akademickiej...*, dz. cyt., s. 139.

⁴²⁸ Por. R. Pomianowski, *Psychologiczne problemy kształtowania się religijności i jej dewiacje*, „Seminare” 1975, tom 01-08, s. 159.

rzeczywistości nadprzyrodzonej. Znalezienie się w grupie o wartościach negujących życie religijne może pociągać za sobą odrzucenie religijnych wzorców i zaniechanie życia religijnego. Przeciwnie, zaangażowanie w młodzieżowe grupy związane aktywnie z działalnością określonej religijnej wspólnoty, której funkcjonowanie jest oparte na określonych wzorcach moralnego postępowania, może mieć istotny wpływ na rozwój życia religijnego i kształtowanie dojrzałej religijnie osoby⁴²⁹. Jak potwierdzają badania, najczęstszą przyczyną odchodzenia od religijnych praktyk i zaangażowania w działalność wspólnoty religijnej jest wpływ rówieśniczych grup odniesienia, dla których wartości religijne nie stanowią istotnych treści potrzebnych w codziennym funkcjonowaniu⁴³⁰.

W okresie adolescencji obszar wsparcia rozwiązywania kryzysu tożsamości religijnej stanowią naturalne, psychiczne predyspozycje, środowisko religijnej socjalizacji, własna aktywność wynikająca z tendencji do samorozwoju a także czynniki społeczno-kulturowe⁴³¹. Rozwój tożsamości religijnej w przypadku każdej osoby ma charakter indywidualny i niepowtarzalny ze względu na dynamicznie zmieniające się czynniki kreujące współczesne trendy kulturowe. Wszystkie wymienione czynniki istnieją w ścisłym związku ze sobą tworząc jedyną w swoim rodzaju strukturę, mimo możliwych do uogólnienia tendencji rozwojowych.

2.3.2. Wątpliwości jako podstawa autonomii wyboru religijnego

Opisywana powyżej religijna socjalizacja jest procesem koniecznym, stanowiącym w toku rozwoju ważny kontekst kształtowania tożsamości religijnej. Stanowiąc w swej istocie proces autonomiczny, wymaga od młodej osoby jednoznacznego samookreślenia. To człowiek dokonuje religijnych wyborów, a nie bezwiednie poddaje się im pozwalając, aby to one budowały jego religijną autoidentyfikację⁴³². W zależności od zdolności do samorefleksji, poziom religijnego wyboru każdej osoby jest inny, u jego podstaw zawsze jednak leży osobista decyzja. Nie jest łatwo wydzielić, co dana osoba osiąga w religijnym rozwoju sama, a co stanowi wypadkową pozostałych czynników zewnętrznych. Możemy jednak stwierdzić, że do

---

⁴²⁹ Por. R. Pomianowski, *Psychologiczne problemy kształtowania się religijności i jej dewiacje*, „Seminare” 1975, tom 01-08, s. 167-168.

⁴³⁰ Por. R. Murawski, *Rozwój religijny*, dz. cyt., s. 79-81.

⁴³¹ Por. C. Walesa, *Rozwój religijności człowieka*, dz. cyt., s. 71-72.

⁴³² Zob. J. Król, *Psychologiczne aspekty badania...*, dz. cyt., s. 118

okresu adolescencji na rozwój religijności bardziej wpływają czynniki zewnętrzne, szczególnie socjalizacja rodzinna, a potem także socjalizacja dokonująca się pod wpływem nauczania, wychowania i katechezy oraz grupy rówieśniczej. Stanowią one bazę do uwewnętrznienia religijności w formie określonych postaw religijnych. Okres dojrzewania stanowi moment aktywizowania czynników wewnętrznych. Jest to pierwszy etap „wyzwalania się” spod narzuconych wzorców i rozpoczęcie drogi ku samostanowieniu, także w wymiarze religijnym. Jest to okres kształtowania się swoistego idealizmu, którzy zderza się z twardą, nieprzystającą do dotychczasowego obrazu świata i ludzi rzeczywistością⁴³³. Młody człowiek uświadamia sobie w tym czasie, że jego religijność w znacznym stopniu zbudowana jest na autorytecie jego rodziców i wychowawców. Autorytet ten w tym okresie często bywa kwestionowany, co rodzi naturalne tendencje do szeroko pojętej „ucieczki w wolność”, także od religijnych zasad i ram. Jednocześnie osobista niestabilność oraz niepewność wzorców czerpanych od rówieśników stanowi źródło wewnętrznego konfliktu religijnego i labilnych decyzji co do przyjmowanych wartości. K.A. Puffer i współpracownicy jako źródło pojawiających się religijnych wątpliwości wskazują trudne doświadczenia rodzicielskie, zwłaszcza gdy rodzinna atmosfera była przesiąknięta ostrą dyscypliną, fałszywą religijnością, występował brak spójności między postawami a przekonaniami i wymaganiami rodziców oraz niski poziom religijnych zobowiązań ojca i matki. Rodzice, których tożsamość nie miała statusu osiągniętej, ze względu na własną labilność i niepewność co do religijnych przekonań, nie stanowili wsparcia dla swoich dojrzewających dzieci. Poza tym ujawnił się u nich wysoki poziom stresu i lęku, co miało negatywny wpływ na ogólne relacje rodzinne⁴³⁴.

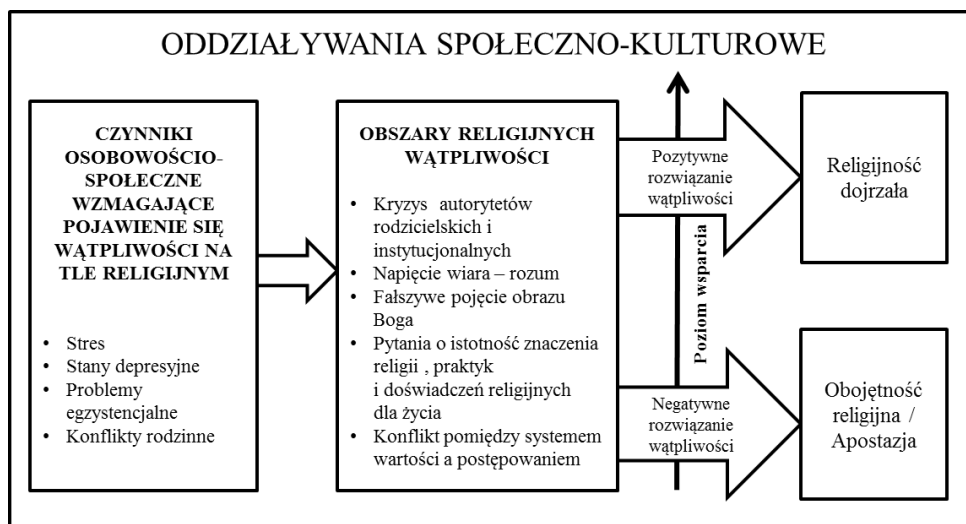
Podstawą przejścia z rzeczywistości przejmowanych wzorców do obszaru osobistych decyzji pociągających za sobą odpowiedzialną konsekwencję doświadczeń, postaw i myśli, którymi osoba żyje, stanowi moment określany przez E.H. Eriksona jako kryzys⁴³⁵. Istotny element religijnego kryzysu stanowią pojawiające się wątpliwości (Rys. 2.4.).

---

⁴³³ Por. Cz. Walesa, *Rozwój religijności człowieka*, dz. cyt., s. 81.

⁴³⁴ Por. K.A. Puffer, K.G. Pence, T.M. Graverson, M. Wolfe, E. Pate, S. Clegg, *Religious doubt and identity formation: Salient predictors of adolescent religious doubt*, „Journal of Psychology and Theology”, 2008, 36(4), s. 271-272.

⁴³⁵ Por. E. H. Erikson, *Identity...*, dz. cyt., s. 16

Rys. 2.4. Wątpliwości jako element kryzysu kształtującego religijną dojrzałość

Źródło: opracowanie własne na podstawie: R.W. Hood, P.C. Hill, B. Spilka, *The Psychology of religion*, New York 2009, s. 129-131; F. Głód, *Kryzys religijny*, w: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, Kraków 2006, s. 184-196.

Rozwój kompetencji poznawczych daje młodemu człowiekowi szansę na spojrzenie w obszar jego religijności z nowej perspektywy. Należy przy tym zaznaczyć, że jest to etap stawiania pytań o Boga, życie według określonych religijnych zasad, wartości religijnego doświadczenia. Te emocjonalno-poznawcze poszukiwania stanowią konieczny etap z punktu widzenia dojrzałego rozwoju tożsamości religijnej, opartej już nie o narzucone wzorce, lecz autonomiczne wybory. Kryzys ten może być także dynamizowany poprzez niestabilne religijne wzorce oraz ogólny kryzys wartości współczesnego świata z jego podstawowymi wartościami jak racjonalizm, indywidualizm, konsumpcjonizm i krytycyzm⁴³⁶. Ta sytuacja emocjonalnego i psychicznego napięcia pomiędzy starym a nowym życiem, narzuconymi wartościami i ideami a dążeniem do autonomicznych wyborów, stanowi dla osoby, u której kształtuje się religijna tożsamość swoiste wyzwanie, korzystając z języka K. Dąbrowskiego, szansę na pozytywną dezintegrację⁴³⁷.

Pojawiające się wątpliwości mogą zmniejszać aktywność religijną adolescenta związaną ze spadkiem intensywności religijnych praktyk. Jednocześnie badania⁴³⁸ ukazują, że przy tej okazji następuje zmniejszenie intensywności tradycyjnych form religijności, nacisku rodziców związanego z religijną aktywnością ich dzieci oraz spadek akceptacji dla religijnego nauczania. U osób charakteryzujących się dużą liczbą

⁴³⁶ Zob. szczegółowy opis kryzysów religijnych w: F. Głód, *Kryzys religijny*, dz.cyt., s. 179.

⁴³⁷ Zob. K. Dąbrowski, *Dezintegracja pozytywna*, Warszawa 1979.

⁴³⁸ Por. B. Grom, *Psychologia wychowania religijnego*, dz. cyt., s. 326-328.

wątpliwości dotyczących wiary notuje się niższe wartości na skali wewnętrznej orientacji religijnej i większą skłonność do apostazji⁴³⁹.

Wątpliwości nie implikują wyłącznie negatywnych skutków dla rozwoju ludzkiej religijności, lecz, jak wskazują niektórzy badacze⁴⁴⁰, stanowią fundament do stawiania pytań i głębszych poszukiwań, prowadzą do rozwoju w wymiarze religii, a także osobowości⁴⁴¹. Analizując występowanie wątpliwości jako etapu potrzebnego do tworzenia tożsamości religijnej należy zwrócić uwagę na badania B. Hunsberga i współpracowników, które wskazują na istnienie pozytywnych korelacji pomiędzy występującymi wątpliwościami a tożsamością moratoryjną (wątpliwości stanowią tu etap na drodze do rozwiązania kryzysu i podjęcia zobowiązania) i negatywną korelację ze statusem tożsamości przejętej. Autorzy wskazują także na fakt spadku ilości wątpliwości wraz z obniżeniem poziomu eksploracji. Taka sytuacja ma miejsce w przypadku tożsamości rozproszonej. Osoby niezainteresowane życiem religijnym unikają w ten sposób „kryzysu wątpliwości”. Natomiast osoby o tożsamości osiągniętej są w stanie wykorzystać istniejące wątpliwości jako element dojrzewania ich wiary i uwewnętrznienia religijnych postaw⁴⁴². Do pozytywnych konsekwencji pojawiających się wątpliwości należy zaliczyć wzrastającą zdolność do samostanowienia i autorefleksji, wzrost osobistych kompetencji i zdolności do samokontroli, podwyższenie poziomu samoakceptacji i elastyczność⁴⁴³.

Pojawiające się wątpliwości nie stanowią zagrożenia na drodze kształtowania religijnej tożsamości, lecz szansę na dojrzałą i odpowiedzialną decyzję dotyczącą religijnych i moralnych wyborów. Pytania bowiem zmuszają człowieka do eksplorowania przestrzeni wokół której pojawiają się wątpliwości i niejako ostatecznie

---

⁴³⁹ Por. B. Hunsberger, J. Lea, S.M. Pancer, M. Pratt, *Religious doubt: A social psychological analysis*, w: M.L. Lynn, D.O. Moberg (red.), *Research in the Social Scientific Study of Religion*, Greenwich 1993, 27-51.

⁴⁴⁰ S. Fisherman, *Spiritual identity...*, dz. cyt., 61-79; B. Hunsberger, M. Pratt, S.M. Pancer, *Adolescent identity formation: Religious exploration and commitment*. „Identity”, 2001, 1(4), 365-386; K.A. Puffer, K.G. Pence, T.M. Graverson, M. Wolfe, E. Pate, S. Clegg, *Religious doubt and identity formation: Salient predictors of adolescent religious doubt*, „Journal of Psychology and Theology”, 2008, 36(4), 270-284.

⁴⁴¹ Zob. N. Krause, *Religious support*, „In Multidimensional measurement of religiousness/spirituality for use in health research: A report of the Fetzer Institute/National Institute on Aging Working Group”, Kalamazoo 1999, 57-64; C. Acredolo, J. O'Connor, *On the difficulty of detecting cognitive uncertainty*, „Human development”, 1991, 34, 204-223.

⁴⁴² Por. B. Hunsberger, M. Pratt, S.M. Pancer, *Adolescent identity formation...*, dz. cyt., s. 383-384.

⁴⁴³ C.D. Batson, P. Schoenrade, W.L. Ventis, *Religion and the individual: A social-psychological perspective*, New York-Oxford 1993, za: R.W. Hood, P.C. Hill, B. Spilka, *The psychology of religion*, New York-London 2013, s. 131.

wymuszają opowiedzenie się wobec nich⁴⁴⁴. S.K. Whitbourne wskazuje na istnienie cyklu, który ludzie wierzący przechodzą okresowo doświadczając tzw. „mini” moratorium, z nasilonym czasem pytań o wiarę oraz doświadczeniem religijnego kryzysu. Ta sytuacja wprowadza ludzi w cykl tożsamości religijnej osiągniętej-moratoryjnej-osiągniętej-moratoryjnej (tzw. cykl MAMA), dając szansę na stabilizację i jeszcze głębszą interioryzację religijnych przekonań, a także na wzrost i rozwój w wymiarze psychicznym i duchowym, nie naruszając przy tym podstaw istniejących religijnych przekonań⁴⁴⁵.

Poważne zagrożenie stanowi brak zainteresowania opisywanym obszarem, co we współczesnym świecie prowadzi do religijnej obojętności. Stanowi ona bowiem fundament do wyłączenia tego obszaru z osobistego życia, jako niepotrzebnego i nieznaczącego dla osobistego rozwoju. Także tłumienie pojawiających się pytań i ograniczanie poszukiwań mających dać odpowiedzi na konkretne religijne pytania może prowadzić w kierunku niezdrowej i niebezpiecznej formy rozwoju tożsamości⁴⁴⁶. Konkludując można stwierdzić, że dopóki pojawiają się wątpliwości, a wraz z nimi pytania i poszukiwania odpowiedzi, dopóty jest szansa na rozwój w wymiarze zarówno osobowym jak i religijnym. Wątpliwości stanowią bowiem ważny etap na drodze ludzkiego rozwoju. Dzięki nim każda osoba może na nowo dokonać weryfikacji posiadanej wiedzy, zintegrować wcześniej posiadane informacje i doświadczenie z nowymi przemyśleniami i praktykami tworząc spójny i harmoniczny system⁴⁴⁷. Twórcze i odważne podjęcie wątpliwości pozwala na wypracowanie większej dojrzałości w podejmowaniu decyzji moralnych, uwolnienie od sztywnego systemu myślenia o religii uwalnia od cech dogmatyzmu⁴⁴⁸. Tym, co będzie istotne w obszarze tego religijnego zmagania, jest wysoki poziom wsparcia począwszy od najbliższych, przez rówieśników, duszpasterzy aż po szeroko rozumiane czynniki kulturowe (np. massmedia).

---

⁴⁴⁴ Por. S. Fisherman, *Spiritual identity...*, dz. cyt., s. 77.

⁴⁴⁵ Por. S. K. Whitbourne, *The me I know: A study of adult identity*, New York 1986, Springer-Verlag za: B.A. Griffith, J.C. Grigg, *Religious identity status...*, dz. cyt., 46, s. 19.

⁴⁴⁶ S. Fisherman, *Spiritual identity...*, dz. cyt., s. 77.

⁴⁴⁷ Por. T. Baltazar, R. Coffen, *The role of doubt in religious identity development and psychological maturity*, „Journal of research on Christian Education” 2011, 20, s. 188-189.

⁴⁴⁸ Por. K.A. Puffer, K.G. Pence, T.M. Graverson, M. Wolfe, E. Pate, S. Clegg, *Religious doubt and identity formation: Salient predictors of adolescent religious doubt*, „Journal of Psychology and Theology”, 2008, 36(4), s. 271-272.

2.3.3. Wewnętrzny i zewnętrzny wymiar religijności

Religijność zewnętrzną versus wewnętrzną można rozpatrywać w kluczu dojrzałości i niedojrzałości religijnej, wewnętrznych i zewnętrznych motywów religijnych (charakter nieliniowy rozwoju religijności), a także w kluczu rozwojowym (charakter liniowy rozwoju religijności). Chęć poznania obszaru religijności od strony empirycznej doprowadziła do stworzenia wielu inwentarzy, opisywanie ich nie jest jednak celem prezentowanej pracy. Warto jednak wspomnieć o pionierskich badaniach empirycznych w obszarze religijności, które prowadzili G.W. Allport i J.M. Ross, konstruując Skalę Orientacji Religijnej (*Religious Orientation Scale – ROS*)⁴⁴⁹. Stanowiła ona bowiem inspirację dla wielu późniejszych badaczy próbujących opisać i zbadać rzeczywistość dotyczącą ludzkich zachowań, motywów czy zaangażowania religijnego osób. Na podstawie wniosków płynących z badań nad przesądami wyróżnili oni dwie orientacje religijne charakteryzujące osoby wierzące: zewnętrzną i wewnętrzną. Cechy osób o określonej orientacji przedstawia Tab. 2.4.

Tab. 2.4. Cechy religijności wewnętrznej i zewnętrznej wg. Allporta i Rossa

Orientacja zewnętrzna	Orientacja wewnętrzna
1. uczestnictwo w nabożeństwach motywowane więziami społecznymi, prestiżem, społecznym, zyskiwanym bezpieczeństwem, samozadowoleniem	1. zaangażowanie religijne uwarunkowane wewnętrznymi przekonaniami, funkcjonowanie społeczne według uwewnętrznionych religijnych wartości
2. utylitarystyczny, egoistyczny, powierzchowny stosunek do religii	2. zaangażowany, zinterioryzowany i pogłębiony stosunek do religii
3. osoby funkcjonujące według przyjętych społecznie stereotypów	3. pozytywne nastawienie do mniejszości ze względu na konfrontację własnego życia z ideałami religijnymi
4. mniejsze od osób zorientowanych wewnątrznie zadowolenie z życia, niższy poziom zaangażowania społecznego oraz zorientowania na sens.	4. wysoki poziom satysfakcji życiowej, zaangażowanie prospołeczne, optymizm, otwartość na ludzi i otoczenie
5. wyższa od osób zorientowanych wewnątrznie skłonność do przesądów, dogmatyzmu, depresyjności, lęku przed śmiercią i umieraniem	5. człowiek dokonuje interpretacji codziennych wydarzeń w kontekście wyznawanej religii (wpływ religii na wszystkie sfery życia)
6. wpływ religii na wybrane obszary codziennego funkcjonowania, religijność służy człowiekowi w zaspokajaniu jego potrzeb	6. interioryzacja zasad i wartości wybranej doktryny religijnej
7. przynależność do grupy religijnej z względu na osobiste korzyści	7. religijność dojrzała
8. typ religijności niedojrzałej	

Źródło: opracowanie własne na podstawie: B. Grom, *Psychologia religii*, Kraków 2009, wydawnictwo WAM, s. 38-39; H. Grzymała-Moszczyńska, *Psychologia religii*, w: H. Grzymała-Moszczyńska, J. Majchrowski (red.), *Religioznawstwo. Podręcznik dla nauczyciela*, Warszawa 1989, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, s. 60-61.

⁴⁴⁹ Zob. G.W. Allport, J.M. Ross, *Personal religious orientation and prejudice*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 1967, 5, 432-443.

Narzędzie Allporta i Rossa na przestrzeni lat zostało poddane modyfikacji stanowiąc podstawę dla wielu badań nad religijnością. Ostatecznie dwie orientacje traktuje się jako dwa niezależne od siebie, jednobiegunowe wymiary. Nie wykluczają się one między sobą, bo można jednocześnie wiarą żyć, jak i także z niej czerpać⁴⁵⁰.

Kontynuacją ich badań były modele rozwoju religijności opisane przez M.J. Medowa oraz R.D. Kahoe'a. Według nich rozwój religijności ma charakter kołowy, który można przedstawić za pomocą kołowej linii przeciwnej do biegu wskazówek zegara. Człowiek, według proponowanego przez nich modelu, przechodzi od zewnętrznej orientacji religijnej, poprzez orientację kultową, wewnętrzną, aż do najbardziej dojrzałej autonomicznej orientacji religijnej. Charakterystykę poszczególnych orientacji przedstawia Tab. 2.5.

Chociaż przedstawiana koncepcja spotkała się z krytyką odnośnie przechodzenia osoby do poszczególnych stadiów i możliwości posiadania cech charakterystycznych dla dwóch bliskich sobie orientacji⁴⁵¹, to w nowy sposób przedstawiła różnice pomiędzy możliwymi stadiami rozwoju ludzkiej religijności uwzględniając jego zewnętrzny (pragmatyczny) i wewnętrzny (zinternalizowany) wymiar. Ich podstawę stanowi kwestia religijnych motywów, według których ludzie działają i funkcjonują w obrębie religii. Zachowania religijne osób dorosłych mogą być motywowane zewnętrznie i/lub wewnętrznie. W pierwszym przypadku aktywność osoby nie wynika z wiary, lecz jest aktywizowana innymi pobudkami, nie można tu mówić o pogłębionej relacji z Bogiem. Motywacje wewnętrzne dotyczą samej istoty wiary i wynikają z kontaktu osoby z rzeczywistością nadprzyrodzoną. Wynika on z wolnej decyzji osoby na propozycję płynącą z relacji z Bogiem. W kategoriach teologii moglibyśmy mówić tutaj o Bożej, zbawczej propozycji. Poddanie się temu zaproszeniu stanowi drogę do ukształtowania się religijności motywowanej wewnętrznie⁴⁵².

---

⁴⁵⁰ Por. B. Grom, *Psychologia religii*, dz. cyt., s. 38-39.

⁴⁵¹ Zob. K.J. Pargament, *Of means and ends: Religion and the search for significance*, „The International Journal for the Psychology of Religion”, 1992, 2, 4, s. 201-229; C.D. Batson, P. Schoenrade, P. Schoenrade, P. Ventis, *Religion and the individual. A social perspective*, New York 1993, s. 77.

⁴⁵² Por. B. Grom, *Psychologia wychowania religijnego*, dz. cyt., s. 31.

Tab. 2.5. Typy orientacji religijnej

Typ orientacji religijnej			
zewnętrzna	kultowa/ instytucjonalna	wewnętrzna	autonomiczna
Cechy osoby			
<ul style="list-style-type: none"> - religia ma charakter utylitarny - motywacja religijna o charakterze instrumentalnym - religia służy zaspokajaniu pozareligijnych potrzeb - selektywny charakter przyjmowanych treści religijnych - pozorny charakter relacji z Bogiem 	<ul style="list-style-type: none"> - przynależność do religijnej wspólnoty zaspokaja potrzeby bezpieczeństwa i przynależności - religijność zorientowana na przestrzeganie zasad - gotowość do poświęceń w celu realizacji wspólnych celów - wychodzenie z osobistego egoizmu - spełnianie licznych praktyk religijnych uwarunkowane jest uzyskaniem korzyści psychicznych i/lub duchowych 	<ul style="list-style-type: none"> - celem wiary jest Bóg sam w sobie - Absolut stanowi wartość nadrzędną stawianą ponad wszelkie inne wartości egzystencjalne - działania prospołeczne nie służą osobistym celom, lecz stanowią wyraz zaangażowania i osobistej misji - uwewnętrznienie religijnych zasad kreujących wizję życia i uzasadniających życiowe wybory 	<ul style="list-style-type: none"> - religijność rozwijana w oparciu o osobiste rozważania nad tematami wiary, zdolność i otwartość do stawiania religijnych pytań, twórcze poszukiwanie prawdy mimo świadomości nieodnalezienia ostatecznych odpowiedzi - przekraczanie „niewytłumaczalnego” na drodze osobiście przyjętej i uwewnętrznionej wiary.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: R.D. Kahoe, M.J. Meadow, *A developmental perspective on religious orientation Dimensions*, „Journal of Religion and Health”, 1981, 20, s. 8-17.

B. Grom wyróżnia sześć motywów, na które ma wpływ religijność motywowana wewnętrznie: 1. gotowość do moralnej samokontroli; 2. dążenie do kontroli ważnych zdarzeń życiowych oraz regulacji emocji; 3. dążenie do poczucia pozytywnej własnej wartości; 4. gotowość do dziękowania i uwielbienia; 5. gotowość do wrażliwości prospołecznych i prospołecznych zachowań; 6. zainteresowanie światopoglądem naukowym. Pierwsze pięć ma intensywny charakter emocjonalny⁴⁵³. Z wewnętrznie umotywowanej relacji *Ja-Bóg* wynikają pozostałe relacje do siebie i drugiego człowieka.

Przyjmując liniowy charakter rozwoju religijności musielibyśmy przyjąć hipotezę stwierdzającą, że religijność dziecka posiada cechy religijności zewnętrznej. Pod względem rozwojowym nie jest ono w stanie ukształtować osobistych religijnych wzorców i postaw, lecz przejmuje je od osób znaczących. Istnieje jednak możliwość, że pod wpływem zewnętrznego wychowania religijność dziecka będzie wykazywała cechy dojrzałej religijności wewnętrznej, będzie ono zdolne do poświęceń, pozbawione egoistycznego zapatrzenia w siebie, zostanie ukierunkowane i będzie wykazywać cechy

⁴⁵³ Por. B. Grom, *Psychologia wychowania religijnego*, dz. cyt., s. 32.

osobistej, bliskiej relacji z Bogiem⁴⁵⁴. Dzięki rozwojowi dodatkowych kompetencji poznawczych i zdolności myślenia przyczynowo-skutkowego zmiana ta dokonuje się zasadniczo w okresie dorastania. Młody człowiek przyjęte dotąd wzorce zaczyna weryfikować dokonując zestawienia z wzorcami znaczącego w tym czasie dla niego otoczenia, najczęściej rówieśniczego, oraz osobistymi potrzebami. Skutkiem owych porównań może być uwewnętrznienie religijnych treści jako własnych i istotnych z punktu kreowanej przez niego wizji życia. Może on przyjmować religijne treści i podporządkować się określonym wymaganiom także z innych powodów: 1. oczekując korzyści ze strony środowiska, które preferuje określone wzorce i wszystkich, którzy należą do tej grupy w sposób psychiczny, fizyczny lub emocjonalny nagradza; 2. uzyskując poziom samozadowolenia z przynależności do religijnej wspólnoty, poprzez wzrost znaczenia własnej osoby, dobre samopoczucie, wyższy poziom samoakceptacji, poczucie „bycia lepszym”, 3. może także dokonać odrzucenia religijnych wartości, jako nie mających znaczenia dla jego życia⁴⁵⁵. Uwzględniając wymiary niedojrzałości i dojrzałości religijnej można zauważyć, że jest ona uzależniona nie tyle od wieku, lecz od wewnętrznej dyspozycji na wejście w relację z nadprzyrodzonością. Moment owego otwarcia, określonego w teologii mianem nawrócenia, może dotyczyć zarówno młodego człowieka jak i dorosłego starca, i może być powodowany różnymi wydarzeniami życia. W takim momencie może nastąpić zmiana motywów religijnych zewnętrznych na działania motywowane wewnętrznie.

C. Markstrom-Adams i M. Smith prowadzili badania dotyczące powiązania statusów tożsamości z religijnością typu zewnętrznego/wewnętrznego i doszli do wniosku, że religijność typu zewnętrznego związana jest ze statusem tożsamości rozproszonej, natomiast te osoby, które rozwiązały kryzys tożsamości osiągając status tożsamości osiągniętej, posiadały orientacje religijną o charakterze wewnętrznym⁴⁵⁶. Poszukiwania te implikują potrzebę dalszych badań dotyczących wzajemnych związków pomiędzy opisywanymi orientacjami i motywami religijnymi a statusami tożsamości religijnej.

---

⁴⁵⁴ Por. Tamże, s. 31.

⁴⁵⁵ Por. J. Król, *Psychologiczne aspekty badania...*, dz. cyt., s. 137; R. Murawski, *Rozwój religijny*, dz. cyt., s. 79-81.

⁴⁵⁶ Por. C. Markstrom-Adams, M. Smith, *Identity formation and religious orientation among high school students from the United States and Canada*, „Journal of Adolescence”, 1996, 19, 247-261.

2.3.4. Eksploracja i zobowiązanie obszaru religijnego

Prekursorem badań dotyczących obszaru eksploracji i zobowiązania religijnego w obrębie tożsamości był J. Marcia⁴⁵⁷. Używa on pojęcia religijnej tożsamości, traktując ją jako element tożsamości osobowej. Wykorzystując własną koncepcję tożsamości i wyodrębnione na tej podstawie cztery statusy tożsamości (osiągniętą, przejętą, moratoryjną i rozproszoną) zauważył, że bardziej istotnym wymiarem związanym z kształtowaniem religijności jest zobowiązanie. Osoby charakteryzujące się statusem tożsamości rozproszonej (*diffused*) należą do grupy najmniej dojrzałych pod względem rozwoju tożsamości religijnej. Wynika to między innymi z braku lub bardzo niewielkiej eksploracji sfery religijnej oraz nie podejmowania religijnych zobowiązań. Natomiast osoby, które angażują się w działania eksploracyjne obszaru dotyczącego religii, nawet jeżeli wzbudza to w nich na pewnym etapie wątpliwości i wewnętrzne konflikty, gdy ostatecznie zdecydują się zaakceptować (zobowiązać) wybrany religijnie obszar, uzyskują bardziej dojrzałą, osiągniętą (*achivement*) formę tożsamości w wymiarze religijnym. Inne badania potwierdzają ogólny wniosek J. Marcii, że intensywniejsze zaangażowanie (*commitment*) w dziedzinę sfery religijnej związane jest z bardziej dojrzałym statusem tożsamości⁴⁵⁸. Eksplorację zaczęto traktować jako wymiar związany z pojawiającymi się wątpliwościami i kryzysem, z którym człowiek próbuje sobie poradzić na drodze osobistych poszukiwań. Stanowi ona więc pewien istotny zasób na drodze do zobowiązania, a tym samym do uzyskania tożsamości religijnej osiągniętej. Ten czas aktywnego „badania” swojej wiary może ograniczyć się do prostych pytań, ale także może doprowadzić do poważnego kryzysu w wierze⁴⁵⁹. Zaangażowanie jako istotny element tożsamości religijnej obejmuje według A.S. Watermana cztery elementy: 1. szczegółową i dokładną znajomość religijnych wierzeń, 2. wyrażane na zewnątrz praktyki religijne, 3. przekonanie co do pewności wyznawanych prawd, stabilność postaw, optymizm dotyczący przyszłości, 4. odporność na sytuacje kryzysowe. Natomiast osoby niezaangażowane religijnie mogą doświadczać apatii, nudy, wyobcowania, pesymistycznego spojrzenia na świat, niepokoju, poczucia

---

⁴⁵⁷ Por. J. Marcia, *Development and validation of ego...*, dz. cyt., 551-558; A. S. Waterman, *Developmental perspectives on identity formation in adolescence to adulthood*, dz. cyt., s. 42-43.

⁴⁵⁸ Por. C. Markstrom-Adams, G. Hafstra, K. Dougher, *The ego-virtue of fidelity: A case for the study of religion and identity formation, in adolescence*, „Journal of Youth Adolescence”, 1994, 23; D. Tzuriel, *Sex role typing and ego identity in Israeli, Oriental, and Western adolescents*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 1984, s. 46.

⁴⁵⁹ B.A. Griffith, J.C. Griggs, *Religious Identity Status...*, dz. cyt., s. 19.

bezradności i beznadziei⁴⁶⁰. Badania B. Hunsberga, M. Pratta i S. M. Pancera⁴⁶¹ wskazują, że wśród studentów jest więcej osób o osiągniętym i przejętym statusie tożsamości i jednocześnie intensywniejszym zobowiązaniu religijnym niż w grupie uczniów szkół średnich, gdzie zobowiązanie jest słabsze, a więcej osób charakteryzuje się statusem tożsamości rozproszonej i moratoryjnej. Kryzys religijny (związany z wyższym poziomem eksploracji) pozytywnie korelował ze statusem tożsamości moratoryjnej i negatywnie ze statusem tożsamości rozproszonej i przejętej. Opisane badania uwzględniały teorię J. Marcii powiązaną z różnymi narzędziami do badań nad religijnością.

Implikując te wyniki na obszar tożsamości religijnej można stwierdzić, że dojrzałość religijna związana z uzyskaniem statusu tożsamości uwewnętrznionej, zgodnie z prezentowaną w pracy koncepcją, domagałaby się równoważenia poziomu dwóch wymiarów: eksploracji i religijnego zobowiązania. Intensywność tych dwóch procesów może, chociaż nie musi, przebiegać liniowo i być uzależniona od etapu rozwojowego. Może przybierać charakter nieliniowy związany z wydarzeniami życia, zarówno rozumianymi w kategoriach egzystencjalnych (np. śmierć kogoś bliskiego, kalectwo) czy w kategoriach przeżyciowo-duchowych (nawrócenie, doświadczenie duchowe). Mogą one powodować zarówno wzrost jak i spadek natężenia eksploracji, a także zobowiązania. Intensywna i szeroka eksploracja religijnego obszaru, zrównoważona wysokim poziomem podejmowanych zobowiązań w postaci postaw, doświadczeń czy zaangażowania w życie wspólnoty, będzie implikowała osiągnięcie przez osobę statusu tożsamości uwewnętrznionej. Będzie on charakteryzował osoby, dla których religijność stanowi obszar zinterioryzowanego, indywidualnego wyboru popartego osobistym świadectwem życia. W przypadku braku bądź niskiej i chaotycznej eksploracji oraz wysokiego poziomu zobowiązań konsekwencją rozwiązania religijnego kryzysu może być osiągnięcie statusu tożsamości religijnej zewnętrznej. Niski poziom eksploracji może wynikać z religijnej socjalizacji odbywającej się w obrębie zamkniętego religijnego środowiska ze sztywnymi, narzuconymi zasadami postępowania odnośnie moralnych zasad, celebracji i religijnych wzorców. Wzrost poziomu eksploracji wraz ze słabym zaangażowaniem odnośnie

---

⁴⁶⁰ A.S. Waterman, *Overview of the identity status scoring criteria*, w: J. E. Marcia, A.S. Waterman, D.R. Matteson, S.L. Archer, J.L. Orlofsky (red.), *Ego identity: A handbook for psychosocial research* New York 1993, s. 165.

⁴⁶¹ Por. B. Hunsberger, M. Pratt, S.M. Pancer, *Adolescent identity formation...*, dz. cyt., 370-378.

zobowiązań może prowadzić do ukształtowania w osobie tożsamości religijnej poszukującej. Taki układ wymiarów religijnej tożsamości charakterystyczny jest dla osób w okresie społecznego moratorium. Charakteryzują się one dużą ciekawością wobec świata, w którym poszukują swojego miejsca religijnego rozwoju, ale nie chcą się jednak wiązać ze ściśle określonymi wzorcami⁴⁶², kreując swój własny typ religijności o elastycznym charakterze, uzależnionym od aktualnej mody i otwartym na multiwyznaniowość. Brak lub niski poziom zarówno eksploracji, jak i zobowiązania, prowadzi może do religijnej obojętności zamkniętej w ramach statusu tożsamości obojętnej lub zagubionej. Zasadniczo takie osoby nie czują potrzeby angażowania się w religijne życie, nie upatrują w nim większego znaczenia dla rozwoju siebie, swoich potrzeb i otoczenia.

Podsumowując można stwierdzić, że poziom wymiarów tożsamości religijnej, eksploracji i zobowiązania, jest uzależniony od wpływającego na ich intensywność, kontekstu. Do istotnych elementów należy zaliczyć: 1. etap rozwojowy; 2. stopień religijnej socjalizacji; 3. zdolność do opierania się lub przyjmowania społeczno-kulturowych wzorców. Różny stopień natężenia tych cech implikuje aktywizację różnego poziomu religijnych wymiarów, natomiast ich układ pozwala na rozwiązanie religijnego kryzysu w określonym wymiarze statusu tożsamości religijnej (por. Tab. 2.6.)

Tab. 2.6. Wpływ wybranych czynników na poziom intensyfikacji wymiarów tożsamości i kształtowanie statusów tożsamości religijnej.

Statusy tożsamości religijnej (STR)			
STR uwewnętrzniona	STR zewnętrzna	STR poszukująca	STR obojętna
Eksploracja			
intensywna/szeroka	brak/mała/chaotyczna	intensywna/szeroka	brak/mała/chaotyczna
Zobowiązanie			
wysoki poziom podejmowanych zobowiązań	wysoki poziom podejmowanych zobowiązań	niski poziom podejmowania zobowiązań	niski poziom podejmowania zobowiązań
Rodzaje religijnej socjalizacji			
otwarta o określonych strukturach	zamknięta o sztywnych strukturach	chwiejna	nieznacząca/brak
Etap rozwoju			
wczesna dorosłość	adolescencja	wylaniająca się dorosłość	każda w zależności od zewnętrznego kontekstu
Stopień przejmowania społeczno-kulturowych wzorców ponowoczesnego świata			
nieistotny	brak	istotny	w zależności od aktualnej mody ateizm versus duchowość

Źródło: opracowanie własne

⁴⁶² Por. B. Grom, *Psychologia wychowania religijnego*, dz. cyt., s. 331.

2.3.5. Ponowoczesne zmiany społeczno-kulturowe kształtujące tożsamość religijną

Przemiany współczesnej religijności charakteryzują się przeciwstawnymi zjawiskami. Z jednej strony obserwujemy procesy sekularyzacji i laicyzacji, z drugiej odradzanie się religijności bądź w postaci tradycyjnych form, lub też powodowanych współczesnymi przemianami, różnych postaci duchowości. Sekularyzacja, nazywana także indyferentyzmem religijnym, charakteryzuje się przyjmowaniem przez osoby postaw bierności, obojętności lub negacji wszelkich form czy odniesień związanych z religią⁴⁶³. Taka postawa jest wynikiem wypracowania zaspokojenia ludzkich potrzeb, motywacji czy odnalezienia sensu własnego życia w różnych formach poza lub parareligijnych⁴⁶⁴. Może ona przyjmować cztery formy: 1. odkościelnienia; 2. odchrześcijanienia; 3. obojętności; 4. zupełnego nihilizmu⁴⁶⁵. Natomiast proces odrodzenia opiera się na powrocie do tradycyjnych, wiernych przekazowi świętych ksiąg i tradycji, form religijności, bądź szukania na ich fundamencie nowego wyrazu indywidualnej, pozadoktrynalnej religijności. „Proces sekularyzacji zmierza do sprowadzenia wiary i Kościoła do sfery prywatnej i wewnętrznej. Ponadto, negując wszelką transcendencję, spowodował on wzrastającą deformację etyczną, osłabienie poczucia grzechu osobistego i społecznego oraz stopniowy wzrost relatywizmu, co powoduje ogólną dezorientację, zwłaszcza w okresie dojrzewania i młodości, tak bardzo narażonym na zranienie przez zmiany” (GS 64, por. NE 13)).

Przyczyn tych zjawisk upatruje się w gwałtownym rozwoju nauk przyrodniczych i technicznych oraz rosnącym wpływie na współczesną cywilizację różnego rodzaju mediów. Mimo tak intensywnego napływu informacji i szerokiego rozwoju racjonalnej wiedzy, w pewnym momencie okazuje się ona dla człowieka ograniczona i nie daje odpowiedzi na wszystkie nurtujące go pytania⁴⁶⁶. Intensywne zmiany zaszyły także w obszarze wpływu różnych źródeł informacji na kształtowanie światopoglądu, w tym wartości, postaw, motywów życiowych celów. Jeszcze 30 lat temu podstawowym miejscem religijnej socjalizacji był rodzinny dom i wspólnota religijna. Współczesna religijność kształtuje się pod wpływem medialnych treści, intensywnie zmieniającej się mody i relatywnego podejścia do prawdy. Wieleść

⁴⁶³ Zob. W. Piwowski, *Socjologia religii*, Lublin 1996, s. 174.

⁴⁶⁴ Por. I. Bokwa, *Fenomen i paradygmat ponowoczesności – próba definicji*, w: K. Gózdź (red.), *In persona Christi*, Lublin 2009, s. 176.

⁴⁶⁵ Zob. W. Piwowski, *Socjologia religii*, dz. cyt., s. 174.

⁴⁶⁶ Zob. H. Grzymała-Moszczyńska, *Psychologia religii*, dz. cyt., s. 65-67.

informacji pozwala na szybsze i atrakcyjniejsze zaspokajanie swoich duchowych potrzeb, uwalnia z ram religijności tradycyjnej⁴⁶⁷, często interpretowanej jako niepasującej do potrzeb współczesnego człowieka i świata. Choć nie można mówić wyłącznie o negatywnym wpływie mediów na wychowanie, trudno zaprzeczyć stwierdzeniu F. Schweitzera, który pisze, że: „Współczesne społeczeństwo swym działaniem nie tylko przyczynia się do zahamowania socjalizacji religijnej, lecz wprost jej przeciwdziała. Na takie oddziaływanie w szczególny sposób narażone są dzieci poddane silnym wpływom środków przekazu, szczególnie zaś telewizji. Można powiedzieć, że dzieciństwo przeżywane pod wpływem mediów jest dzieciństwem nie tylko „bez”, lecz także „przeciw” religii”⁴⁶⁸

Naukowcy, zastanawiając się nad pojawiającym się kryzysem religijności, upatrują go w szerszym kontekście ogólnego kryzysu światopoglądowego. Jest on wynikiem ujawniających się na coraz szerszą skalę tendencji preferujących wartości materialne nad duchowymi⁴⁶⁹ oraz szerzącej się współcześnie kultury obojętności (EG 61). Przyczyny ujawniających się trendów można ulokować w coraz modniejszych współcześnie formach indywidualizacji i prywatyzacji religii. Zjawiska te są związane z odchodzeniem od historycznie i kulturowo zorganizowanych form i budowaniem zindywidualizowanych i ukierunkowanych autonomicznymi potrzebami struktur. Jedną z takich nowomodnych form jest odchodzenie od religii i kierowanie się ku duchowości⁴⁷⁰. Mówi się dziś o swoistej modzie na duchowość. To zainteresowanie charakteryzuje się jednak dużą dowolnością i pragmatyzmem⁴⁷¹. Poszukiwania własnej drogi duchowej są możliwe dzięki zwiększającej się liczbie religijnych instytucji zapewniających swoim członkom coraz to atrakcyjniejsze drogi duchowego rozwoju. Człowiek, stawiając sobie pytania o własną tożsamość, coraz częściej skłania się do „wypróbowania” owych nowych form, jednak nie tyle w celu nawiązania relacji z Transcendencją, ile aby doświadczyć siebie jako istoty autotranscendującej. Często duchowość związana jest także z astrologią, mistyką religii Wschodu, technikami psychologicznymi, magią, niezwykłymi doświadczeniami i doznaniem. Świat religii, w nurcie ponowoczesności, przyjmuje formę „religijnego supermarketu” wypełnionego

---

⁴⁶⁷ Por. I. Bokwa, *Teologia w warunkach nowoczesności i ponowoczesności*, Sandomierz 2010, s. 308.

⁴⁶⁸ F. Schweitzer, *Współzależności między rozwojem i religijnością dziecka*, „Horyzonty Wiary”, 8(1997)1, s. 21.

⁴⁶⁹ Por. J. Czerny, *Zagrożenia wychowawcze we współczesnym świecie*, Katowice 1999, s. 33.

⁴⁷⁰ Zob. J. Mariański, *Religia w społeczeństwie ponowoczesnym...*, dz. cyt., s. 195-242.

⁴⁷¹ Por. G. Bachanek, *Kultura umysłowa ponowoczesności*, w: K. Góźdz, J. Chyła, S. Kunka (red.), *Teologia wobec nurtu ponowoczesności*, dz. cyt., s. 38.

różnymi formami religijnej aktywności – sekty, ruchy parareligijne, okultystyczne, duchowość wschodu – stając się dziwnym zlepkiem różnorodnych, religijnych elementów pochodzących z odmiennych tradycji⁴⁷².

Przejście od religijności do duchowości związane jest ze zmianą religijnych potrzeb. Wielu ludzi przestają interesować dogmaty czy naukowy, teologiczny dialog, poszukują natomiast ciszy, bezpieczeństwa, autentyczności i wielu emocjonalnych doznań. Tożsamość religijna zogniskowana na tak określonych kryteria użyteczności skupia się, jak pisze J. Arnett, na 3 elementach: samorozwoju, samowystarczalności i samoocenie⁴⁷³. Wymiar duchowy ograniczony jest wyłącznie do struktur psychicznych, gdzie *Ja* sprowadzane jest do psychiki, a zdrowie duszy jest mylone z dobrym poczuciem emocjonalnym (CV 76). Współczesne rozumienie duchowości odbiega od teologicznie wypracowanych na gruncie chrześcijańskim terminów. Przede wszystkim duchowość chrześcijańska ma wymiar eklezjalny⁴⁷⁴, wspólnotowy, natomiast ta promowana przez ponowoczesne prądy – przede wszystkim indywidualny. Ludzie określający się mianem „duchowych” odzegnują się od wszelkich religijnych instytucji lub przyznają się do kilku jednocześnie (synkretyzm religijny). Duchowość w dobie ponowoczesności staje się pojęciem nieprecyzyjnym i płynnym, rozumianym jako coś osobistego, wewnętrznego, jest czymś co można przeżyć i czego można doświadczyć w opozycji do zinstytucjonalizowanych religii, postrzeganych jako coś powierzchownego, płytkiego, sztywnego, negatywnie kojarzonego z hierarchią kościelną i patriarchalizmem⁴⁷⁵. Duchowość dotyczy wszystkiego, co człowiek zdolny jest zsakralizować, począwszy od rzeczy materialnych, poprzez wytwory kultury, po samego siebie⁴⁷⁶.

Wraz z postępującym indywidualizmem cechą współczesnego społeczeństwa staje się zmienność połączona z rozmywaniem wszelkich granic i wzorców⁴⁷⁷. Pociąga to za sobą skutki w postaci osłabienia tradycyjnych wzorców przekazywanych z pokolenia na pokolenie, tworzących zwartą strukturę budującą nie tylko samą religijność, ale także wspierającą rozwój opartej na wartościach i określonym

---

⁴⁷² Por. A. Bronk, *Zrozumieć świat współczesny*, Lublin 1998, s. 46.

⁴⁷³ Zob. J.J. Arnett, J. Jansen, *A Congregation of One...*, dz. cyt., 452.

⁴⁷⁴ Por. M. Chmielewski, *Duchowość w: tenże* (red.), *Leksykon duchowości katolickiej*, Lublin-Kraków 2002, s. 230.

⁴⁷⁵ Por. J. Mariański, *Religia w społeczeństwie ponowoczesnym...*, dz. cyt., s. 210.

⁴⁷⁶ Zob. E. Kubiak, *Duchowość Nowej Ery*, „Studia socjologiczne”, 2002, nr 1, s. 45-47.

⁴⁷⁷ Por. Z. Bauman, *Edukacja: wobec, wbrew i na rzecz nowoczesności*, w: M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak (red.), *Wychowanie. Pojęcia. Procesy. Konteksty*, t.1, Gdańsk 2007, s. 141.

światopoglądzie tożsamości osobowej. Kreowanie form religijnego zaspokojenia według aktualnych potrzeb odbiera współczesnemu człowiekowi dalekowzroczność oraz długoterminowe cele i zwraca go ku samemu sobie pozbawiając celów ponadczasowych, w rzeczywistości chrześcijańskiej można by rzec - wiecznych. Wyraźnie uwidacznia się to w badaniach socjologicznych, gdzie coraz mniejsza liczba młodych osób wierzy w życie wieczne, niebo i piekło. Wiarę w życie pozagrobowe w badaniach CEBOS z 2009 r. deklarowało 69% Polaków w tym 37% w sposób niezdecydowany. Natomiast wiarę w niebo – 70%, w tym 38% w sposób niezdecydowany, a w piekło jedynie 59% badanych, w zdecydowany sposób jedynie 32%⁴⁷⁸.

Współcześnie coraz częściej projekt własnego religijnego życia realizowany jest w wolności pozbawionej zobowiązań. Wyraża się to w wolności wyboru własnego Boga, praktyk, ostatecznych celów. Wolność, stanowiąca nadrzędną wartość, prowadzi do zanegowania obiektywnej prawdy, człowiek zaczyna konstruować swoją wizję życia według własnych kategorii dobra i zła⁴⁷⁹. Tożsamość religijna w tej rzeczywistości zaczyna jawić się jako elastyczna struktura, którą na co dzień trzeba na nowo konstruować, aby być „na fali” pędzącego i zmieniającego się świata⁴⁸⁰. Moda na indywidualizm skutkuje także osłabieniem relacji z tradycyjnymi wartościami chrześcijańskimi, gdzie zasadniczą podstawę stanowi instytucja rodziny. Rozpad tradycyjnych więzi nie sprzyja tradycyjnej moralności. Człowiek sam dla siebie staje się instancją wyznawanych prawd i zasad. Indywidualizacja związana jest ze zmianą religijności od rozumianej w sensie swoistego dziedzictwa kulturowego do bycia religijnym (duchowym) bez osadzenia w instytucjonalnych, kościelnych strukturach, czyli przechodzenie od wiary opartej na tradycji przekazywanej przez Kościół i autorytety kościelne do wiary autonomicznej jednostki. Tożsamość religijna najczęściej tworzona jest w indywidualnym odniesieniu do relacji z *Transcendensem* oraz w wymiarze osobistego doświadczenia wiary⁴⁸¹ bez uwzględniania tradycyjnych wzorców.

---

⁴⁷⁸ http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2009/K_034_09.PDF [dostęp: 12.12. 2013].

⁴⁷⁹ Por. M. Bała, *Źródła ponowoczesności jako zjawiska*, w: K. Gózdź, J. Chyła, S. Kunka (red.), *Teologia wobec nurtu ponowoczesności*, dz. cyt., s. 47.

⁴⁸⁰ Por. J. Mariański, *Religia w społeczeństwie ponowoczesnym...*, dz. cyt., s. 178.

⁴⁸¹ Por. A. Różańska, *Dylematy kształtowania tożsamości religijnej młodzieży a edukacja religijna*, w: M. Libiszowska-Żółtkowska (red.), *Tożsamości religijne...*, dz. cyt., s. 38.

Brak jasno określonych norm i wartości sprawia, że wiele osób wkraczających w dorosłość, w okresie najbardziej intensywnych przemian tożsamościowych przeżywa trudności w sferze życia psychicznego i duchowego. W efekcie zmniejsza się zaufanie do instytucji Kościoła, następuje porzucenie wartości religijnych zdobytych na drodze wychowania i edukacji, a w rezultacie często odejście od religii i wiary⁴⁸². Dla przykładu, według danych Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego, wśród młodych coraz bardziej obecny jest typ wiary, którą ich zdaniem można realizować bez pomocy Kościoła. O ile w roku 1988 na pytanie: czy można być człowiekiem religijnym bez Kościoła, odpowiadało twierdząco 27,3% badanych, już dziesięć lat później – 46,3%, a w 2005 r. – 46,9%⁴⁸³. Przyczyn spadku tej wartości wśród młodych wchodzących w dorosłość, można m. in. upatrywać w braku jednoznacznych, czytelnych wzorców rodzinnych oraz autorytetów. Ponadto, jak pisze W. Zagórska, młodzi dorośli nie posiadając jasno sprecyzowanego systemu norm i wartości, które mogliby zinternalizować, nie potrafią skonstruować własnego, wewnętrznego życia⁴⁸⁴. Może to być skutkiem odejścia od tradycyjnego systemu wychowania z hierarchią ról, jasno określonymi zasadami i autorytatywnym rodzicielstwem do socjalizacji bardziej liberalnej, otwartej, nastawionej na potrzeby jednostki. Taka forma socjalizacji z jednej strony uwalnia od sztywnych ram, daje szerokie możliwości eksplorowania rzeczywistości, konstytuowania siebie w przestrzeniach relacji, zdobywania wiedzy i doświadczeń, poznawania i wyboru wartości. Z drugiej jednak strony nie tworzy klarownych zasad, opierając je na przejściowych uczuciach i abstrakcyjnych wyobrażeniach. Brak jasnych oczekiwań ze strony dorosłych odnośnie ról płciowych, społecznych, zawodowych, religijnych stwarza młodemu pokoleniu możliwość indywidualnych wyborów w zależności od osobistych wizji i potrzeb⁴⁸⁵. Negatywnym tego skutkiem może być poczucie zagubienia czy zaburzenia depresyjne⁴⁸⁶.

Zmieniająca się struktura społeczeństwa, wraz z napływającymi grupami imigrantów oraz intensywną emigracją, stwarza warunki do rozwoju zjawiska

---

⁴⁸² Por. J. Arnett, J. Jansen, *A Congregation of One...*, dz. cyt., 453; J.E. Côté, J.M. Bynner, *Changes in the transition to adulthood in the UK and Canada: the role of structure and agency in emerging adulthood*, "Journal of Youth Studies", 2008, 11(3), 262.

⁴⁸³ www.ekai.pl/wydarzenia/raport/x21292/kosciol-lat-wolnosc-religijnosc-polakow/?print=1 [dostęp: 04. 11. 2014].

⁴⁸⁴ Por. W. Zagórska, M. Jelińska, M. Surma, A. Lipska, *Wydłużająca się droga...*, dz. cyt., s. 100.

⁴⁸⁵ Zob. J.M. Bynner, *Rethinking the youth phase of the life course: the case for emerging adulthood?* "Journal of Adolescence", 2005, 19, 417-428; J.E. Côté, J.M. Bynner, *Changes in the transition...*, dz. cyt., 11(3), 251-268; J.E. Côté, *An empirical test...*, dz. cyt., 577-597.

⁴⁸⁶ Por. K. Luyckx, S.J. Schwartz, M.D. Berzonsky, B. Soenens, M. Vansteenkiste, I. Smits, L. Goossens, *Capturing ruminative exploration...*, dz. cyt., s. 58

religijnego pluralizmu i dalej idącej transreligijności. Jest to skutek odmiennej od zapowiadanej przemiany w obszarze religijności, która spowodowała zarzucenie religii w jej tradycyjnych formach i zbudowanie nowej, opartej na potrzebach współczesnego człowieka, gdzie miejsce Boga zastępują bogowie przybierający postać bezosobowych mocy⁴⁸⁷. Intensywne odnawianie się religii w nowych formach niejako przeczy teorii sekularyzacji, ale jednocześnie wskazuje, że temu procesowi równolegle towarzyszy proces desekularyzacji. Ludzie nie tyle przestają wierzyć w Boga, ile wierzą inaczej⁴⁸⁸. Nawet ci, którzy odżegnują się od przynależności do jakiejkolwiek religijnej wspólnoty, uczestniczą w różnych kursach medytacji, jogi czy formach leczenia alternatywnego, tworząc sobie swoje własne formy duchowości. Religia staje się przedmiotem namysłu i decyzji, a nie przejmowanych kulturowo wzorców⁴⁸⁹.

Opisane wyżej zmaganie się jest tym bardziej trudne, że współczesne kulturowe zmiany implikują nowe zjawiska pojawiające się w obszarze religijności. Jednym z nich jest transreligijność⁴⁹⁰. Jest ona konsekwencją wielości i łatwości dostępu do różnych światopoglądów, religijnych wartości czy systemów religijnych, wobec których należy się opowiedzieć i dokonać wyborów. Proces ich eksploracji, jej głębokość oraz dokonywane wybory często mają charakter sytuacyjny i kontekstowy, mogą też ulegać modom. Ludzie dokonują wyboru dostępnych na „religijnym rynku” elementów i składają w nową formę religijnego zaspokojenia. Charakterystyczny dla ponowoczesności pluralizm religijny i kulturowy, zakładający kontakt z przedstawicielami różnych światopoglądów i wyznań, staje się przestrzenią poszukiwań także w obrębie innych duchowości i religii, stając się swoistą religijną mieszanką⁴⁹¹. Przykładem może być odpowiedź na pytanie: „kim jest dla Ciebie Bóg?” 24-letniej kobiety, pochodząca z ankiety dotyczącej religijnej socjalizacji przeprowadzonej przez autorkę w 2013 r.⁴⁹².

„Bóg jest zawsze ze mną. Wiem to. W dobrych czy złych chwilach. Jestem osobą tolerancyjną i wolną dzięki jego miłości. To też gdzie się modłę czy to meczet, synagoga, kościół czy na dworze. Mój stosunek do Boga... mam do niego wielką pokorę i miłość. Religia... wychowałam się jako katoliczka. Ale dzisiaj twierdzę, że podział na religie jest zbędny. Bóg to Bóg. Jest jeden. Tylko każdy inaczej się do niego modlił”.

---

⁴⁸⁷ Por. J. Mariański, *Religia w społeczeństwie ponowoczesnym...*, s. 140.

⁴⁸⁸ Zob. Tamże, s. 141.

⁴⁸⁹ Por. J. Berger, *Święty baldachim, elementy socjologicznej teorii religii*, Kraków 2005, s. 5-6.

⁴⁹⁰ Por. A. Pankalla, A. Wieradzka, *Ponowoczesna tożsamość...*, dz. cyt., s. 167-169.

⁴⁹¹ Por. I. Bokwa, *Teologia w warunkach nowoczesności...*, dz. cyt., s. 240-249.

⁴⁹² Por. A. Pankalla, A. Wieradzka, *Ponowoczesna tożsamość...*, dz. cyt., s. 168

Jedną z konsekwencji wielości ofert i możliwości szerokiej ich eksploracji może być pojawienie się tożsamości o elementach „transreligijnych”. Polega ona na przekraczaniu wybranych obszarów poszczególnych religii, przy świadomym zatrzymywaniu i łączeniu tego, co w każdej z nich jest dla osoby subiektywnie ważne. Nie chodzi tu o ideę współlistnienia w społeczeństwie różnych bóstw i koncepcji transcendencji (multireligijność), czy o rodzaj religijnego synkretyzmu, łączącego elementy pochodzące z różnych religii i kultur⁴⁹³, lecz o przechodzenie przez poszczególne formy, w których osoba funkcjonuje w sposób pewny i spójny przez pewien czas. Może to w efekcie prowadzić do ukształtowania tożsamości religijnej, adekwatnej do cech ponowoczesnej kultury z jej zmiennością i płynnością, może też mieć działanie dezintegrujące proces tworzenia się tożsamości religijnej jako takiej. Zanik sztywnych podziałów na swoje i obce sprawia obecnie, że osoba samodzielnie dokonuje wyboru, co uznać za „własne”. Skutkiem ukształtowania pod wpływem religijnego pluralizmu i transreligijności może być rozproszenie w wymiarze religijnej tożsamości. Szeroka eksploracja bez pogłębienia wiedzy, doświadczenia i praktyk w wybranym wymiarze może spowodować zagubienie człowieka w wymiarze tożsamościowych pytań. Intensywna eksploracja nie sprzyja zobowiązaniu, które kształtuje człowieka jako odpowiedzialny wobec religijnych wymagań podmiot. Tożsamość religijna może przyjmować cechy synkretyzmu, łączenia różnych elementów pochodzących z różnych religii/wyznań, lub transreligijności czyli bytowania przez pewien czas w jednej formie, a potem zmianę na formę inną, adekwatną do aktualnych potrzeb, co wyklucza jednocześnie religijną spójność. Styczność z innymi formami niż przekazywane w drodze religijnej socjalizacji może jednak je umacniać i konstytuować w drodze pytań i porównań międzyreligijnych, religijność człowieka jako jego własną, wartościową i niepowtarzalną. Wpływ pluralizmu i transreligijności może więc mieć zarówno skutek pozytywny jak i negatywny, w zależności utworzonego szkieletu religijnych potrzeb i wartości oraz cech osobowościowych, takich jak umiejscowienie kontroli, konformizmu, czy poziomu konserwatyzmu⁴⁹⁴.

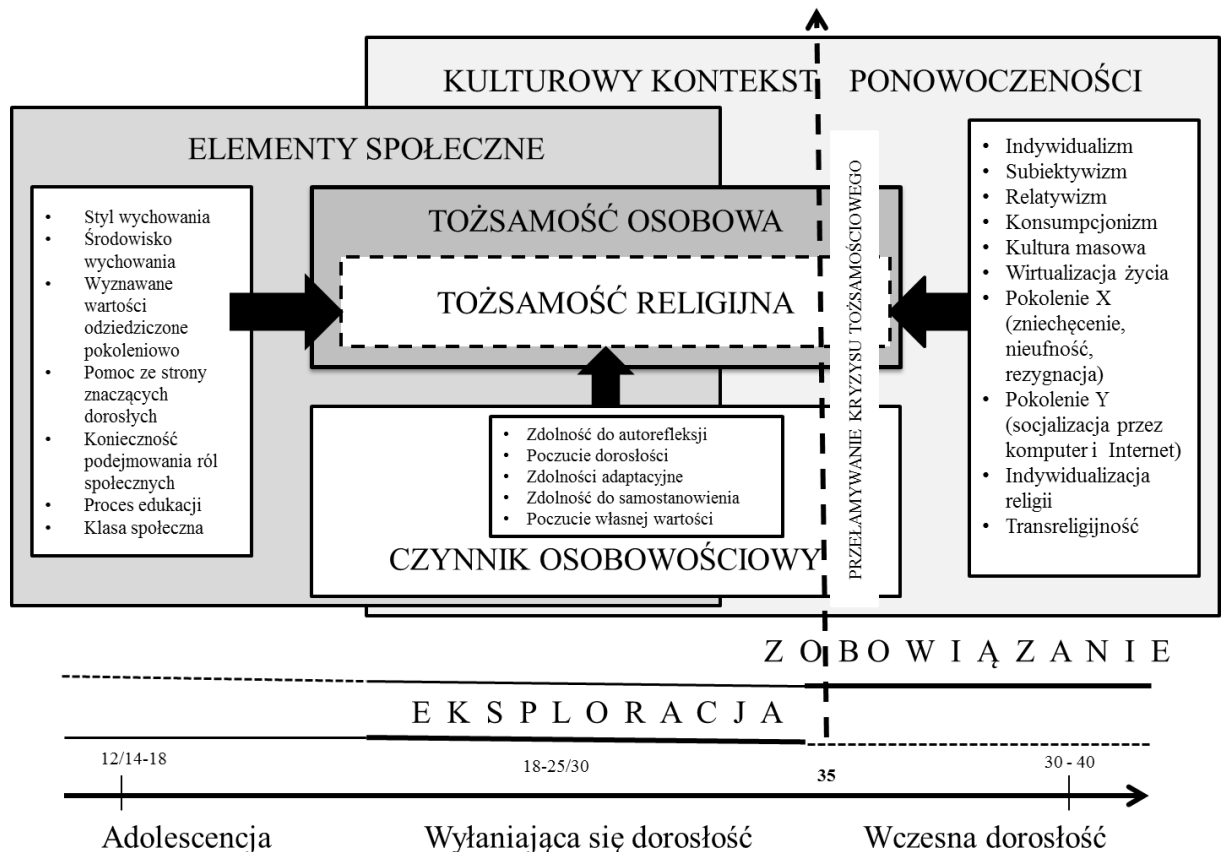
---

⁴⁹³ Por. J. Mariański, *Religia w społeczeństwie ponowoczesnym...*, dz. cyt., s. 184.

⁴⁹⁴ Zob. H. Grzymała-Moszczyńska, *Postawy młodzieży akademickiej...*, dz. cyt., s. 141.

2.4. Wnioski

Podsumowując powyższe analizy należy zwrócić uwagę, że istotny wpływ na kształtowanie się religijnej tożsamości mają trzy obszary: osobowościowy, społeczny i kulturowy (Rys. 2.5).

Rys. 2.5. Kontekst tworzenia tożsamości religijnej na przestrzeni trzech etapów rozwojowych: adolescencji, wyłaniającej się i wczesnej dorosłości.

Źródło: opracowanie własne.

Na drodze kształtowania tożsamości religijnej i rozwiązania występującego przy tej okazji kryzysu tożsamościowego, można wyznaczyć kilka koniecznych transformacji, jakie muszą się dokonać, by ukształtować dojrzały status religijnej tożsamości. Należą do nich:

1. Harmonijny proces religijnej socjalizacji oparty na spójnych wzorcach osób znaczących, dojrzałym autorytecie i centralizacji wartości, na których budowana jest wizja życia i wobec których konfrontowane są codzienne doświadczenia;

2. Integralność rozwoju życia religijnego obejmującego wymiar psychiczny, fizyczny i duchowy człowieka, dojrzewającego w odniesieniu do potrójnej relacji *Ja – Bóg – człowiek*;

3. Występowanie i zintegrowanie procesów eksploracji i zobowiązania;

4. Uwewnętrznienie postaw, zasad, wartości religijnych w drodze pozytywnego rozwiązania wątpliwości i pytań dotyczących własnej egzystencji, sensu życia, a także osobistego odniesienia do rzeczywistości nadprzyrodzonej i wspólnoty religijnej;

5. Zdolność weryfikacji informacji medialnych i umiejętność odrzucania wzorców postępowania aktualizowanych wyłącznie panującą modą i współczesnymi postnowoczesnymi trendami, wytworzenie jasno określonego kręgosłupa zasad moralnych, postępowanie według jasno określonych wartości i postaw religijnych.

6. Ukształtowanie dojrzałej tożsamości osobowej, która poprzez wytworzenie określonych kompetencji, takich jak zdolność do autorefleksji, samostanowienia, wierność określonym wyborom, spójność wyborów i postaw, odpowiedzialność za podjęte decyzje czy zdolność do budowania trwałych więzi, wspiera rozwój tożsamości religijnej, mobilizując osoby do poszukiwań i podjęcia zobowiązań w obszarze własnej religii.

Jak przedstawiono na wykresie (Rys. 2.5.), kształtowanie statusów tożsamości religijnej wymaga integralnego oddziaływania w obszarze zarówno osobistym, jak i społeczno-kulturowym. Chociaż sam proces ich intensywnego tworzenia uwypukla się w okresie adolescencji, to czas trwania wydłuża się na kolejne etapy rozwojowe, zarówno wylaniającej się, jak i wczesnej dorosłości. Jak ukazano we wcześniejszej części opracowania, rozwój tożsamości religijnej nie ma charakteru liniowego, nie jest związany z określonym momentem życia czy wyznaczoną granicą wieku. Niemniej jednak kryzys tożsamości religijnej domaga się rozwiązania na pewnym etapie życia, co związane jest ze zrównoważeniem procesów eksploracji i zobowiązania, podjęciem określonych zobowiązań w wymiarze religijnego zaangażowania oraz ukształtowaniem trwałego szkieletu religijnych postaw. Powinno to mieć miejsce na przełomie okresu wylaniającej się i wczesnej dorosłości. Podobnie jak w przypadku tożsamości osobowej, zwlekanie czy odkładanie decyzji związanej z religijnym zobowiązaniem może rodzić trudności z podjęciem takiej decyzji przez kolejne lata, aż do niezdolności

do religijnego samookreślenia. Trwały, a jednocześnie elastyczny szkielet religijnej tożsamości, pozwala na pozytywne rozwiązywanie przychodzących kryzysów w formie wątpliwości, pytań czy nowych poszukiwań własnego odniesienia do *Transcendensu*, bez naruszania istoty wyznawanych wartości, zasad i określonego światopoglądu.

Przedstawiona analiza wskazuje na konieczność adekwatnego dla każdego momentu rozwoju wsparcia zarówno w wymiarze rozwoju tożsamości osobowej, jak i religijnej. Oba te komponenty tożsamościowe budują bowiem na własnych kompetencjach. Oprócz wymienionych zdolności psychologicznych wspierających rozwój tożsamości religijnej, należy także wskazać na odwrotność tego procesu. Dojrzałe ukształtowana tożsamość religijna daje osobie poczucie sensu, pewność siebie, zdolność do pokonywania trudności, wewnętrzną spójność wobec zmienności współczesnego świata i jego płynnych wzorców, rodzi nadzieję i optymizm, daje poczucie spełnienia i wewnętrznego szczęścia, wspiera cnotę wierności i odpowiedzialności za życie własne i innych, wyzwala akty współdziałania i pomocy innym, pomaga radzić sobie z własnymi słabościami (nałogami), czyli rozwija w ten sposób całą osobowość człowieka. Proces kształtowania tożsamości osobowej i religijnej, które są ze sobą ściśle powiązane, wskazuje na konieczność badań tych dwóch obszarów oraz tworzenia projektów psychologiczno-pastoralnych w celu wsparcia młodego pokolenia na drodze do dojrzałości zarówno osobowej, jak i religijnej.

Rozdział 3. Problem i metoda badań własnych

Rozdział III przedstawia główne założenia badawcze dotyczące wymiarów i statusów tożsamości religijnej w trzech grupach rozwojowych: późnej adolescencji (18 lat), wyłaniającej się dorosłości (19-25 lat) i wczesnej dorosłości (26-40 lat). Celem badań opisanych w tej pracy jest porównanie statusów tożsamości religijnej ze statusami tożsamości osobowej przy założeniu, iż tożsamość religijna rozwija się na fundamencie tożsamości osobowej. Punkty styeczne, a także rozbieżności pomiędzy tymi dwoma obszarami tożsamościowymi oraz pomiędzy stopniem zaangażowania religijnego a rodzajem statusów tożsamości religijnej, mogą wskazywać na adaptacyjne lub dezadaptacyjne warunki tworzenia się tożsamości religijnej, istniejące nie tylko w najbliższym otoczeniu, ale także poza nim. Istnieć mogą również deficyty formacyjne czy osobowościowe, spowalniające i utrudniające ten proces.

Nawiązując do przedstawionej teorii, która wskazuje na różne czynniki, wspierające bądź zaburzające proces rozwoju tożsamości, w badaniach uwzględniono dodatkowe zmienne, których korelacja ze statusami tożsamości miała na celu ukazanie ich znaczenia dla rozwoju tożsamości religijnej oraz wskazać ewentualne dalsze kierunki badań. Należą do nich płeć, religijne zaangażowanie respondentów, intensywność uczestnictwa ojca i matki w religijnej socjalizacji oraz poziom zaangażowania rodziców ankietowanych w dwóch okresach czasowych – w czasie dzieciństwa ankietowanych oraz aktualnie.

3.1. Problem i hipotezy badawcze

Z głównym problemem badawczym niniejszej pracy łączą się cztery pytania:

1. Czy istnieją różnice pomiędzy wymiarami i statusami tożsamości religijnej wśród osób z różnych grup wiekowych (późnej adolescencji, wyłaniającej się dorosłości i wczesnej dorosłości)?

2. Czy u badanych osób istnieje związek pomiędzy wymiarami i statusami tożsamości osobowej i religijnej?

3. Czy istnieje związek pomiędzy statusami tożsamości religijnej a podejściem do religii w kontekście chrześcijańskim oraz rodzajem duchowości teocentrycznej i antropocentrycznej?

4. Czy istnieje związek pomiędzy zmiennymi dotyczącymi religijności respondentów oraz ich rodziców w wymiarze poziomu zaangażowania religijnego oraz religijnej socjalizacji a statusami tożsamości religijnej?

Na podstawie zakreślonych w tych pytaniach problemów badawczych, w oparciu o istniejącą literaturę przedmiotu i dotychczas prowadzone w tym zakresie badania, wysunięto odpowiednie hipotezy badawcze.

Hipoteza 1

H₀ Brak istotnego związku pomiędzy zmienną „grupa wiekowa” a wymiarami tożsamości religijnej osób z badanej grupy.

H₁ Istnieje związek pomiędzy zmienną „grupa wiekowa” a wymiarami tożsamości religijnej osób z badanej grupy.

Uwzględniając wyróżnione już przez E.H. Eriksona⁴⁹⁵ etapy rozwoju człowieka, ze szczególnym uwzględnieniem okresu osiągania tożsamości osobowej, można przypuszczać, że młodzi ludzie pomiędzy okresem adolescencji oraz wczesnej dorosłości będą różnili się między sobą statusami tożsamości religijnej. Etap późnej adolescencji, w którym następuje rozwiązywanie kryzysu tożsamości osobowej to okres, w którym może uwidaczniać się kryzys tożsamości religijnej w postaci niezharmonizowanych poziomów wymiaru eksploracji i zobowiązania. Okres wyłaniającej się dorosłości w zakresie tożsamości religijnej powinien uwidoczniać wyższe natężenie poziomu podejmowania zobowiązania aż do identyfikacji ze zobowiązaniem i konsolidacją wszystkich wymiarów w okresie wczesnej dorosłości, podobnie jak ma to miejsce w przypadku rozwoju tożsamości osobowej. Na tej podstawie zakłada się, że osoby z wiekiem rozwiązują kryzys tożsamości religijnej na bardziej zharmonizowanym pod względem wymiarów tożsamości religijnej poziomie, osiągając bardziej dojrzały status tożsamości religijnej.

Hipoteza 2

H₀ Nie istnieje korelacja pomiędzy natężeniem wymiarów tożsamości osobowej i religijnej osób z badanej grupy.

---

⁴⁹⁵ Por. E.H. Erickson, *Childhood and Society*, New York 1950, s. 219-243.

H₁ Istnieje istotna korelacja pomiędzy natężeniem wymiarów tożsamości osobowej i religijnej osób z badanej grupy.

Wymiary tożsamości w postaci eksploracji wszere, w głąb, podjęcia zobowiązania, identyfikacji ze zobowiązaniem oraz eksploracji ruminacyjnej, traktowane jako cechy charakterystyczne dla tworzenia tożsamości, pod względem natężenia będą osiągały podobny poziom w dwóch obszarach tożsamościowych: osobowej i religijnej. Można przypuszczać, że statusy tożsamości religijnej, których fundament stanowi tożsamość osobowa z wymienionymi i istotnym dla niej wymiarami, będą uzyskiwały podobny poziom jak w przypadku tożsamości osobowej. Zakłada się, że osoby o wyższym poziomie wymiarów tożsamości osobowej, prezentować będą wyższe natężenie wymiarów tożsamości religijnej w analogicznym obszarze eksploracji lub zobowiązania. Osoba eksploruje otoczenie, przez co zdobywa nową oraz pogłębia posiadaną wiedzę wraz z doświadczeniem. Jako istota religijna (*homo religiosus*) w swoich poszukiwaniach uwzględnia także obszary religii i wobec niej się opowiada w postaci podjęcia lub odrzucenia zobowiązania, żywiąc także wobec niego określone uczucia i emocje⁴⁹⁶.

Hipoteza 3a

H₀ Nie istnieje korelacja pomiędzy statusami tożsamości osobowej i religijnej osób z badanej grupy.

H₁ Istnieje korelacja pomiędzy statusami tożsamości osobowej i religijnej osób z badanej grupy.

Zakłada się, że osoby o statusie tożsamości osobowej na dojrzałym poziomie prezentują bardziej dojrzały status tożsamości religijnej. Statusy i wymiary tożsamości osobowej charakterystyczne dla konkretnych etapów rozwojowych są zależne od intensywności wymiarów eksploracji i zobowiązania. Zgodnie z omówioną wcześniej literaturą, w drodze rozwiązania kryzysu tożsamościowego może ukształtować się jeden z czterech statusów tożsamości: status tożsamości rozproszony, moratoryjny, przejęty bądź osiągnięty. Współcześnie zmieniający się kontekst społeczno-ekonomiczny dynamizuje proces tworzenia się tożsamości osobowej i wydłuża go w czasie. Może to mieć istotne znaczenie dla kształtowania się tożsamości religijnej. Po pierwsze proces wydłużenia się eksploracji może dotyczyć także wymiaru religijnego. Poszukiwanie

---

⁴⁹⁶ Por. A. Pankalla, A. Wieradzka, *Ponowoczesna tożsamość...*, dz. cyt., s. 164.

własnego religijnego światopoglądu może być wynikiem otrzymanego od społeczeństwa czasu nie wymagającego podjęcia odpowiedzialnych i jednoznacznych zobowiązań. Indywidualizacja wyborów bez zewnętrznego wsparcia czy tradycyjnych wzorców, może jednak utrudniać identyfikację religijną. Wsparcie ze strony wspólnoty kościelnej może uzupełnić ewentualny deficyt wsparcia ze strony rodziny. Okres wczesnej dorosłości, związany z podejmowaniem zobowiązań rodzinnych i zawodowych, może sprzyjać identyfikacji z określoną wspólnotą bądź ruchem religijnym. Ale może także doprowadzić do decyzji o oddaleniu się od wspólnoty kościelnej oraz wiary i o zerwaniu więzi z Bogiem. Kształt tożsamości religijnej może być zależny od osiągniętego statusu tożsamości, może też wspierać lub utrudniać kształtowanie tożsamości osobowej.

Hipoteza 3b

H₀ Brak istotnego związku pomiędzy statusami tożsamości religijnej a podejściem osób z badanej grupy do religii w kontekście chrześcijańskim.

H₁ Istnieje istotny związek pomiędzy statusami tożsamości religijnej a podejściem osób z badanej grupy do religii w kontekście chrześcijańskim.

Osoby, które w wyniku rozwiązania kryzysu tożsamości religijnej uzyskały status tożsamości religijnej obojętnej i poszukującej, prawdopodobnie będzie charakteryzował niski wskaźnik ortodoksji i wtórnej prostoty oraz wysokie wartości na skali krytyki zewnętrznej i relatywizmu. W przypadku badanych o statusie tożsamości religijnej uwewnętrznionej i przejętej, wartości tych wskaźników będą kształtowały się odwrotnie, osoby te będzie można opisać jako włączające Transcendencję.

Hipoteza 3c

H₀ Brak istotnego związku pomiędzy statusami tożsamości religijnej a rodzajem duchowości teocentrycznej i antropocentrycznej osób z badanej grupy.

H₁ Istnieje istotny związek pomiędzy statusami tożsamości religijnej a rodzajem duchowości teocentrycznej i antropocentrycznej osób z badanej grupy.

Współczesna moda na duchowość niepowiązaną z religijnością jako formą przynależności do wybranej grupy wyznaniowej o określonych praktykach i zasadach implikuje założenie, że najwięcej osób, charakteryzujących się formą duchowości antropocentrycznej w rozumieniu R. Jaworskiego, będzie posiadać status tożsamości religijnej poszukującej. Ten rodzaj duchowości jest otwarty na różnorodność

światopoglądowych doświadczeń, ale także na wpływy i działanie aktualnych trendów⁴⁹⁷. Podobną formą duchowości antropocentrycznej mogą charakteryzować się osoby o statusie tożsamości religijnej obojętnej. Nie uwzględniając rzeczywistości nadprzyrodzonej z punktu widzenia osobistego rozwoju, osoby takie uaktywnią swoje rozwojowe potrzeby w sferze duchowej w kierunku samorozwoju i samodoskonalenia, czyli obszaru charakterystycznego dla duchowości antropocentrycznej. Natomiast osoby dojrzałe, o statusie tożsamości uwewnętrznionej oraz zewnętrznej, u których uwidacznia się umiarkowany i wysoki poziom zobowiązań, powinny charakteryzować się także dojrzałą formą religijności, czyli duchowością teocentryczną, skupioną centralnie na osobie Boga.

Hipoteza 4a

H₀ Brak istotnego związku pomiędzy zmienną płeć a statusami tożsamości religijnej osób z badanej grupy.

H₁ Istnieje istotny związek pomiędzy zmienną płeć a statusami tożsamości religijnej osób z badanej grupy.

Według prowadzonych wcześniej badań, dotyczących kształtowania się tożsamości osobowej w okresie wyłaniającej się i wczesnej dorosłości, kobiety podejmują szerszą niż mężczyźni eksplorację, zarówno w wymiarze wszerz jak i w głąb, uwidacznia się także różnica międzypłciowa w wymiarze eksploracji ruminacyjnej⁴⁹⁸. Różnica między płciami występuje także w przypadku intensywności religijności, która, jak od dawna wskazują psychologowie religii, w przypadku kobiet jest większa⁴⁹⁹. Na tej podstawie można wnioskować, że statusy tożsamości religijnej mężczyzn i kobiet również powinny się różnić. Kobiety posiadają prawdopodobnie dojrzałszy status tożsamości religijnej niż mężczyźni w tym samym wieku.

Hipoteza 4b

H₀ Brak istotnego związku pomiędzy zmienną samoocena zaangażowania religijnego a statusami tożsamości religijnej osób z badanej grupy.

H₁ Istnieje istotny związek pomiędzy zmienną samoocena zaangażowania religijnego a statusami tożsamości religijnej osób z badanej grupy.

---

⁴⁹⁷ Por. A. Pankalla, A. Wieradzka, *Ponowoczesna tożsamość...*, dz. cyt., s. 172.

⁴⁹⁸ A.I. Brzezińska, K. Piotrowski, E. Garbarek-Sawicka, K. Karowska, K. Muszyńska, *Wymiary tożsamości...*, s. 86-87. A.I. Brzezińska, R. Kaczan, K. Piotrowski, M. Rękosiewicz, *Odroczona dorosłość...*, dz. cyt., s. 87

⁴⁹⁹ Por. R.W. Hood, P.C. Hill, B. Spilka, *The Psychology of religion*, New York 2009, s. 151-153.

Zgodnie z wcześniejszymi przypuszczeniami o zbieżności rozwoju tożsamości religijnej z religijnością, osoby bardziej zaangażowane religijnie powinny intensyfikować procesy eksploracji, które stanowią podstawę do podjęcia zobowiązania. Analogicznie, osoby o niskim zaangażowaniu religijnym nie będą także dokonywać zobowiązań w obszarze religijnego światopoglądu ani nie będą identyfikować się z określoną grupą religijną, ich podejście do religii będzie miało raczej charakter ambiwalentny lub obojętny. Na tej podstawie można wnioskować, że osoby o większym zaangażowaniu religijnym intensyfikują procesy eksploracji i zobowiązania, które są podstawą dojrzałego statusu tożsamości religijnej.

Hipoteza 4c

H₀ Brak istotnego związku pomiędzy zmienną retrospektywna ocena zaangażowania religijnego rodziców respondentów w okresie dzieciństwa ankietowanych oraz aktualnego zaangażowania a statusami tożsamości religijnej

H₁ Istnieje istotny związek pomiędzy zmienną retrospektywna ocena zaangażowania religijnego rodziców respondentów w okresie dzieciństwa ankietowanych oraz aktualnego zaangażowania a statusami tożsamości religijnej.

Wzór postaw rodziców ma istotne znaczenie dla kształtowania tożsamości religijnej dzieci. Dając przykład osobistego zaangażowania religijnego rodzice zapewniają swoim dzieciom fundament, który może mieć istotne znaczenie dla rozwiązania kryzysu tożsamościowego. Dzieci rodziców bardziej zaangażowanych w życie religijne prawdopodobnie osiągną status tożsamości zewnętrznej albo uwewnętrznionej. Natomiast brak wyraźnego religijnego wzorca ze strony rodziców będzie skłaniał młodych ludzi do poszukiwań i wyborów w oparciu o pozarodzinne współczesne wzorce kulturowe lub też prowadził do uznania religii za coś nieistotnego z punktu widzenia osobistego życia. Można więc przypuszczać, że u osób, których rodzice zarówno w okresie dzieciństwa, jak i aktualnie są intensywnie zaangażowani w życie religijne, występują bardziej dojrzałe statusy tożsamości o zharmonizowanym poziomie eksploracji i zobowiązania, włączające Transcendencję. Natomiast w przypadku małego zaangażowania rodziców lub jego braku, ich dzieci będą przynależać do statusu tożsamości religijnej poszukującej lub obojętnej.

Hipoteza 4d

H₀ Brak istotnego związku pomiędzy zmienną wychowania religijnego przez rodziców respondentów w okresie ich dzieciństwa a statusami tożsamości religijnej ankietowanych.

H₁ Istnieje istotny związek pomiędzy zmienną wychowania religijnego przez rodziców respondentów w okresie ich dzieciństwa a statusami tożsamości religijnej ankietowanych.

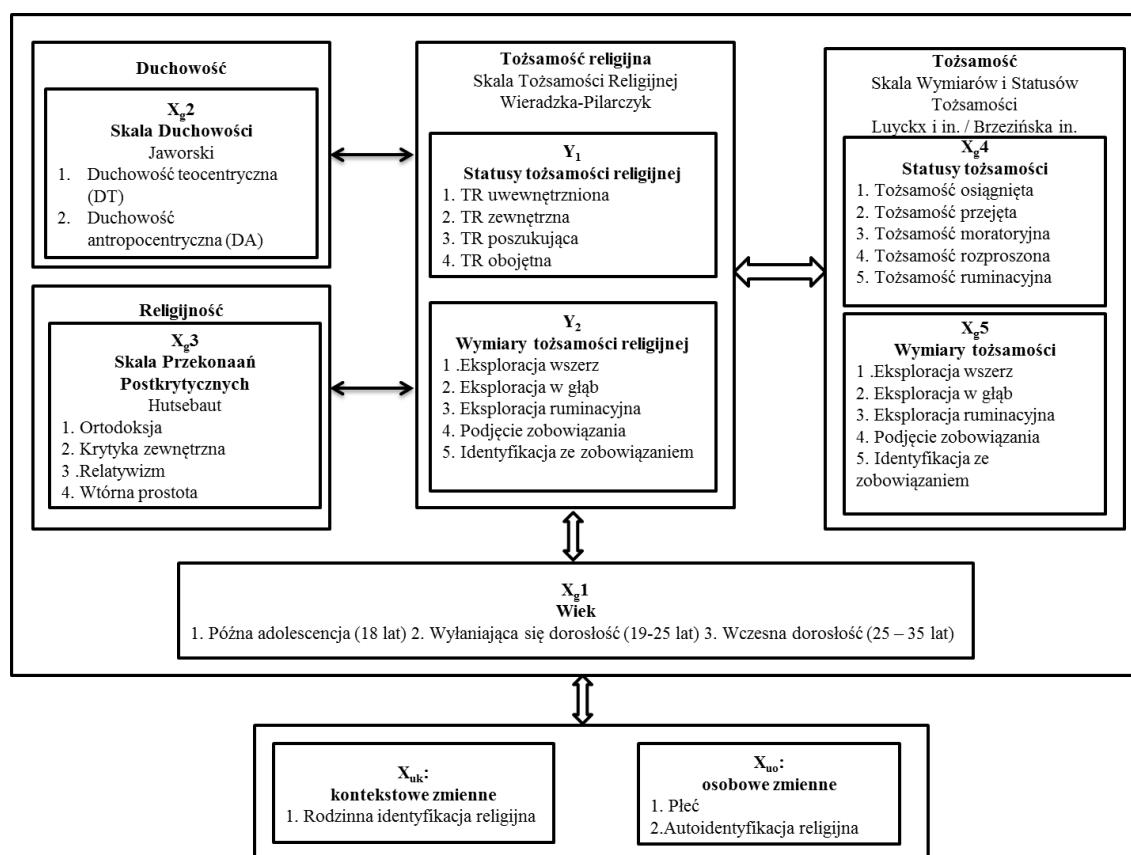
Traktując proces wychowania jako istotny dla kształtowania ludzkiej religijności, a także podstawowego wobec niego konstruktu jakim jest religijna tożsamość, przyjmuje się, że duże i bardzo duże zaangażowanie rodziców w religijne wychowanie swoich dzieci może z jednej strony prowadzić do ukształtowania tożsamości zewnętrznej, z pominięciem procesów eksploracyjnych, z drugiej do tożsamości uwewnętrznionej, uwzględniającej osobisty wybór i zobowiązanie. Zakłada się, że ankietowani, których rodzice w dzieciństwie byli bardziej zaangażowani w religijne wychowanie swoich dzieci, uzyskują bardziej dojrzały status tożsamości.

3.2. Definicje i struktura badań zmiennych

W prezentowanym modelu badawczym przyjmuje się podstawową hipotezę, że rozwój tożsamości religijnej dokonuje się na fundamencie tworzonej tożsamości osobowej. W przeprowadzonych badaniach jako zmienną zależną (Y) przyjęto tożsamość religijną. To jej związki z innymi zmiennymi chciano określić⁵⁰⁰. Do zmiennych niezależnych głównych (X_G) zaliczono: wiek (X_{G1}), poczucie tożsamości (X_{G2}), typ duchowości (X_{G3}) oraz podejście do religii w kontekście chrześcijańskim (X_{G4}). Zmienne niezależne uboczne podzielono na zmienne 1. kontekstowe (X_{UK}) w postaci rodzinnej identyfikacji religijnej oraz 2. osobowe (X_{UO}), takie jak: płeć i autoidentyfikacja religijna. Podstawowy plan analizy badań przedstawia Rys. 3.1.

---

⁵⁰⁰ J. Brzeziński, *Metodologia badań psychologicznych*, Warszawa 2004, s. 189-190.

Rys. 3.1. Schemat badanych zmiennych

3.3. Plan i etapy badań

Badania miały charakter dwuetapowy. Pierwszym była konstrukcja oraz weryfikacja podstawowego dla pracy narzędzia badawczego, czyli Skali Tożsamości Religijnej (STR). Po wstępnym zbadaniu właściwości statystycznych i uzyskaniu zadowalających parametrów STR (będzie o tym mowa w kolejnym paragrafie) dobrano pozostałe narzędzia badawcze w taki sposób, aby umożliwić weryfikację postawionych w pracy hipotez badawczych. W pracy zastosowano korelacyjno-regresyjną procedurę badań. Próba badawcza została dobrana w sposób celowy, ale mimo dużej liczebności jej reprezentatywność ma ograniczony charakter. Na tej podstawie trudno jest odnosić wnioski do całej populacji⁵⁰¹.

3.4. Zastosowane narzędzia badawcze

W przeprowadzonych badaniach zastosowano następujące narzędzia badawcze:

⁵⁰¹ Por. J. Brzeziński, *Metodologia badań...*, dz. cyt., s. 231-232.

1. Skala Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS/PL) A. I. Brzezińskiej i in.
2. Skala Tożsamości Religijnej (STR) A. Wieradzkiej-Pilarczyk
3. Skala Przekonań Post-krytycznych (PCBS) L.D. Hutsebauta
4. Skala Duchowości Teocentrycznej i Antropocentrycznej (DT-DA) R. Jaworskiego

Ponadto do tych czterech skal dołączono metryczkę.

3.4.1. Skala Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS/PL) A. I. Brzezińskiej i in.

Kwestionariusz DIDS/PL (ang. *Dimensions of Identity Developmental Scale – DIDS*), został zaadoptowany przez A. Brzezińską i K. Piotrowskiego. Autorem pierwotnej wersji są belgijscy naukowcy pod kierunkiem K. Luyckxa. Teoria dotycząca rozwoju tożsamości, a także jej empiryczny wymiar, została oparta na procesualnym podejściu do badań nad tożsamością⁵⁰². Podstawą tego kierunku jest podkreślanie psychospołecznego kontekstu rozwoju osoby, który stanowi najistotniejsze tło dla rozwoju dynamicznego konstruktów, jakim jest tożsamość. Mechanizm formowania tożsamości oparty jest na dwóch naprzemiennie zachodzących i wzajemnie na sobie budujących cyklach: 1. eksploracja wszcz → podjęcie zobowiązania oraz 2. eksploracja w głąb → identyfikacja ze zobowiązaniem. Badacze uwzględnili także istnienie wymiaru eksploracji ruminacyjnej, która jest „ciemną stroną” eksploracji, stanowiącą źródło niepewności, zagubienia i lęku⁵⁰³.

Opisując poszczególne wymiary tożsamości należy podkreślić ich wzajemną zależność oraz dynamiczną następowność. Choć procesy eksploracyjne są bardziej charakterystyczne dla okresu adolescencji i wylaniającej się dorosłości, a zobowiązanie dla wczesnej i późnej dorosłości, to w każdej fazie rozwoju występują one naprzemiennie aż do momentu ich zharmonizowania, którego uwieńczeniem powinno być uzyskanie statusu tożsamości osiągniętej.

Prace nad polską adaptacją kwestionariusza podjęto w roku 2009. Przygotowanie DIDS/PL (zob. Aneks IV) miało na celu uwzględnienie w jednym

---

⁵⁰² Zob. H.D. Grotevant, *Toward a process model of identity formation*, „Journal of Adolescent Research”, 1987, 2, 203 – 222.

⁵⁰³ Por. K. Luyckx, S.J. Schwartz, M.D. Berzonsky, B. Soenens, M. Vansteenkiste, I. Smits, L. Goossens, *Capturing ruminative exploration...*, dz. cyt., 58 – 82; A. Wieradzka, *Wymiary i statusy tożsamości...*, dz. cyt., s. 29.

narzędziu wszystkich wymiarów związanych z formowaniem zobowiązań oraz ich ewaluacją, które wcześniej były analizowane przy zastosowaniu różnych metod. Autorzy oryginalnej skali DIDS wykorzystali twierdzenia zawarte w innych narzędziach stosowanych wcześniej, także przez nich, w badaniach nad tożsamością, tj.: *Ego Identity Process Questionnaire* (EIPQ;), *Utrecht-Groningen Identity Development Scale* (U-GIDS;), *Identity Style Inventory* (ISI3;) oraz *Personally Expressive Activities Questionnaire* (PEAQ)⁵⁰⁴. Wybrane przez nich pozycje zostały częściowo zmodyfikowane tak, aby dotyczyły planów na przyszłość bądź wizji własnej przyszłości, który to obszar jest jedynym tożsamościowym obszarem⁵⁰⁵ mierzonym przez to narzędzie. Zaadoptowany do polskich warunków kwestionariusz DIDS stosowano w kilku badaniach⁵⁰⁶, które potwierdziły jego statystyczną trafność oraz rzetelność.

3.4.2. Skala Tożsamości Religijnej (STR) A. Wieradzkiej-Pilarczyk⁵⁰⁷

Skala Tożsamości Religijnej (STR) (zob. Aneks I) została zainspirowana Skalą Wymiarów i Statusów Tożsamości DIDS/PL. Konstrukcja Skali przebiegała wieloetapowo. Podobnie jak w skali DIDS, tak i w STR przyjęto 5 wymiarów tożsamości, a następnie opracowano itemy opisujące te wymiary. W przygotowaniu itemów brali udział studenci Koła Naukowego Wydziału Teologicznego UAM w Poznaniu. Łącznie ułożono 105 itemów: dla wymiaru eksploracji wszcz – 18

---

⁵⁰⁴ Por. E Balistreri, N.A. Busch-Rossnagel, K.F. Geisinger, *Development and preliminary validation of the Ego Identity Process Questionnaire*, „Journal of Adolescence”, 1995, 18, 179–192; L.L. Martin, A. Tesser, *Some ruminative thoughts*, w: R. S. Wyer (red.), *Advances in social cognition: Ruminative thoughts*, 1996, z. 9, 1–47. Hillsdale, NJ: Erlbaum; M.D. Berzonsky, *Identity Style Inventory (ISI3): Revised version*, Unpublished measure, State University of New York, Cortland, NY; A.S. Waterman, *Two conceptions of happiness: Contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 1993, 64, 678–691 w: K. Luyckx, S.J. Schwartz, M.D. Berzonsky, B. Soenens, M. Vansteenkiste, I. Smits, L. Goossens, *Capturing ruminative exploration...*, dz. cyt., 58 – 82, s. 66.

⁵⁰⁵ Por. S.J. Schwartz, *The evolution of Eriksonian and neo-Eriksonian identity theory and research: A review and integration*. *Identity*, „An International Journal of Theory and Research”, 2001, 1, 7 – 58, s. 15–19.

⁵⁰⁶ Zob. A.I. Brzezińska, K. Piotrowski, *Skala Wymiarów Rozwoju Tożsamości - DIDS. Podstawy teoretyczne*, w: W. Zeidler (red.), *Kwestionariusze w psychologii. Postępy, zastosowania, problemy*, Warszawa 2011, s. 521 – 546; A.I. Brzezińska, K. Piotrowski, *Skala Wymiarów Rozwoju Tożsamości – DIDS. Konstrukcja, stosowanie, aplikacje*, w: W. Zeidler (red.), *Kwestionariusze w psychologii. Postępy, zastosowania, problemy*, Warszawa 2011, 547 - 567.

⁵⁰⁷ Wstępne opracowanie Skali Tożsamości Religijnej zostało przedstawione w formie posterowej na II Międzynarodowej Konferencji Psychologii Religii i Duchowości, 3-4 czerwca 2014 r. na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim im. Jana Pawła II w Lublinie. Współautorami plakatu byli członkowie Koła Naukowego Wydziału Teologicznego UAM w Poznaniu.

pozycji, eksploracji w głąb – 18, eksploracji ruminacyjnej – 21, podjęcie zobowiązania – 27, identyfikacji ze zobowiązaniem – 23.

Uzyskane pozycje poddano analizie statystycznej w celu zbadania trafności, stałości, rzetelności i homogeniczności narzędzia badawczego. Trafność testu pozwala na weryfikację czy test mierzy to, co stanowi jego teoretyczną podstawę założoną przez autora⁵⁰⁸.

W celu weryfikacji trafności wewnętrznej stworzone itemy poddano ocenie sędziów kompetentnych (psychologów i teologów), którzy wskazywali, na siedmiostopniowej skali Likerta trafność przynależności danego itemu do teoretycznego opracowania poszczególnego wymiaru (Tab. 3.1.). Na tej podstawie wyłoniono 69 pozycji o najwyższej ilości punktów. Zaopatrzona w pisemną instrukcję *Skala* została przygotowana do badań pilotażowych.

Badani oceniali na ile utożsamiają się z danym twierdzeniem posługując się, siedmiostopniową skalą Likerta, gdzie 1 – oznaczało, że osoba zdecydowanie zgadza się z danym twierdzeniem, a 7 – że zdecydowanie nie zgadza się. Wielostopniowość odpowiedzi pozwala na zwiększenie dokładności pomiaru i uniknięcie „tendencji do zgadzania się”⁵⁰⁹. W związku z tym, że skala nie zawiera pytań odwróconych, wybór poszczególnych odpowiedzi pozwalał na oznaczenie natężenia poszczególnego wymiaru tożsamości u respondenta.

Zebrane z badań pilotażowych dane poddano także eksploracyjnej analizie czynnikowej w celu potwierdzenia struktury poszczególnych zmiennych oraz ich teoretycznych założeń o przynależności do poszczególnych wymiarów analiz teoretycznych i statystycznych belgijskich konstruktorów skali DIDS, mówiących o wzajemnej korelacji poszczególnych wymiarów tożsamości osobowej, za pomocą analizy głównych składowych wyodrębniono 5 czynników. Na tej podstawie odrzucono pozycje, które uzyskały wartość czynnika poniżej 0,45, lub gdy wartość dwóch czynników była do siebie zbliżona, co nie pozwalało na jasne określenie przynależności pozycji do jednej składowej i mogło zaniżyć rzetelność *Skali*. Spośród 69 itemów pozostały 33. Teoretyczne założenia przynależności pozycji do poszczególnych podskal potwierdziły się w 98%. Ze względu na zbliżony obszar wymiarów: eksploracja wszerz

---

⁵⁰⁸ Por. E. Hornowska, *Testy psychologiczne – teoria i praktyka*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar 2001, s. 85.

⁵⁰⁹ Por. J. Brzeziński, *Etapy konstruowania kwestionariusza osobowości*, w: W. Sanocki (red.) *Kwestionariusze osobowości w psychologii*, s. 272.

– w głąb oraz podjęcie zobowiązania – identyfikacja ze zobowiązaniem, przyjęto wyniki analizy czynnikowej i przynależność itemów do określonych przez nią podskal, przy wysokiej wartości ładunków czynnikowych.

Tab. 3.1. Charakterystyka podskal Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości Religijnej uzyskanej na podstawie ekstrapolacji założeń narzędzia DIDS/PL

Nazwa skali	Definicja
Eksploracja wszereż (EW) (<i>exploration in breadth</i>)	Zakres, w jakim jednostka poszukuje różnych możliwości religijnej autoidentyfikacji w odniesieniu do osobistych celów, przekonań i wartości. Pozycje kwestionariusza składające się na tę podskalę odnoszą się do: <ul style="list-style-type: none"> stopnia, w jakim jednostka rozmyśla nad własną przyszłością związaną z rozwojem religijnym/duchowym, stara się odkryć, jakie wartości religijne będzie w stanie przyjąć i według nich żyć określa, który światopogląd mógłby być zgodny z wybranym stylem życia i osobistymi potrzebami poszukuje wartości religijnych właściwych dla siebie nie zatrzymując się na jednym wybranym światopoglądzie
Eksploracja w głąb (EG) (<i>exploration in depth</i>)	Pogłębiona ocena już podjętych decyzji i dokonanych wyborów (czyli już podjętych zobowiązań) w celu stwierdzenia stopnia, w jakim te zobowiązania spełniają osobiste standardy. Pozycje kwestionariusza składające się na tę podskalę odnoszą się do: <ul style="list-style-type: none"> stopnia, w jakim jednostka zastanawia się nad już podjętymi zobowiązaniami odnoście religijnych wartości i zasad zgłębia literaturę, poszukuje dodatkowych informacji w mediach konfrontuje swój wybór z informacjami dopływającymi ze środowiska zewnętrznego
Eksploracja ruminacyjna (ER) (<i>rumination exploration</i>)	Natężenie obaw jednostki i doświadczanych przez nią problemów w angażowaniu się w ważne dla rozwoju tożsamości religijnej obszary. Może wskazywać na natężenie kryzysu tożsamości religijnej. Osoby uzyskujące wysoki wynik na tej skali mogą mieć kłopoty z uzyskiwaniem satysfakcjonujących odpowiedzi na pytania dotyczące własnego odniesienia do rzeczywistości nadprzyrodzonej, co owocować może pojawianiem się lęku, niepewności czy poczucia niekompetencji, a w konsekwencji prowadzić do obniżenia się jakości życia religijnego i wzrostu poziomu doświadczanego napięcia oraz angażowania się w czynności zastępcze, nieważne dla istoty życia religijnego Pozycje kwestionariusza składające się na tę podskalę odnoszą się do: <ul style="list-style-type: none"> kłopotów z podjęciem decyzji co do ważności wartości religijnych w życiu trudności z określeniem wartości religijnych, według których osoba chce kształtować swoje życie, obaw związanych ze śmiercią wykonywaniem aktów religijnych z lęku przed karą
Podjęcie zobowiązań (PZ) (<i>commitment making</i>)	Zakres, w jakim jednostka dokonuje wyborów i zobowiązań w obszarach ważnych dla rozwoju jej tożsamości religijnej. Pozycje kwestionariusza składające się na tę podskalę odnoszą się do: <ul style="list-style-type: none"> stopnia, w którym jednostka sądzi, że zdecydowała się na wybór określonych wartości religijnych, według których chce żyć ma jasną wizję tego, co dają jej przyjęte wartości
Identyfikacja ze zobowiązaniami (IZ) (<i>identification with commitment</i>)	Stopień, w jakim jednostka identyfikuje się z dokonanymi wyborami i podjętymi zobowiązaniami; skala odnosi się do ich uwewnętrznienia oraz poczucia pewności, iż dokonane wybory były/są dobre i adekwatne do potrzeb. Pozycje kwestionariusza składające się na tę podskalę odnoszą się do: <ul style="list-style-type: none"> stopnia, w jakim jednostka sądzi, że podjęte przez nią zobowiązania dają jej poczucie bezpieczeństwa, pewności siebie, nadają cel i sens życiu poczucia, że przyjęte wartości religijne kształtują teraźniejszość i przyszłość zgodności przyjmowanych wartości ze stylem życia

Badanie metodą *test-retest* po okresie 4 tygodni przeprowadzonych na próbie tych samych respondentów (n=33) pozwoliło na pozostawienie 33 najbardziej

stabilnych pozycji o najwyższej macierzy ładunków czynnikowych. Średnie oraz odchylenie standardowe w przypadku obu badań uzyskały zbliżoną wartość (Tab. 3.2.).

Tab. 3.2. Stałość całego kwestionariusza STR oraz poszczególnych podskal

	badanie I		badanie II		współczynnik korelacji
	M	SD	M	SD	
Eksploracja wszcz	4,58	1,45	4,81	1,55	0,69*
Eksploracja w głąb	3,40	1,22	3,34	0,93	0,68*
Eksploracja ruminacyjna	5,20	1,11	5,14	1,10	0,64*
Podjęcie zobowiązania	1,89	0,88	2,01	0,99	0,86*
Identyfikacja ze zobowiązaniem	2,18	1,23	2,09	1,10	0,94*

* istotność na poziomie 0,01

Źródło: badania własne

Współczynnik korelacji dla poszczególnych podskal wynosi od 0,64 do 0,94 na poziomie istotności $p=0,01$. Uzyskane wyniki pozwoliły wnioskować o stabilności poszczególnych podskal. Wartość czynnikowa wskaźników zakwalifikowanych do ostatecznej wersji narzędzia wynosi od 0,605 do 0,866 (Tab. 3.3.).

Tab. 3.3. Wartość czynnikowa pozycji ostatecznej wersji Skali Tożsamości Religijnej

Numer pozycji	Składowa				
	Identyfikacja ze zobowiązaniem (IZ)	Eksploracja ruminacyjna (ER)	Eksploracja wszcz (EW)	Eksploracja w głąb (EG)	Podjęcie zobowiązania (PZ)
p10	,064	,087	,781	,186	-,167
p14	-,171	-,063	,634	-,220	-,057
p16	,042	,055	,866	,132	,044
p18	-,224	-,043	,747	-,176	,084
p21	,126	,059	,129	-,635	,026
p53	,235	,199	,104	-,640	-,032
p55	,086	,232	,000	-,523	,236
p56	,115	-,101	,112	-,742	,032
p57	-,130	,148	,036	-,652	-,032
p64	,298	-,064	-,008	-,660	-,048
p4	,265	,596	-,020	-,190	-,137
p24	-,136	,564	-,111	-,145	-,233
p25	,011	,730	,057	,070	-,025
p27	,119	,767	,117	-,029	-,168
p30	-,219	,710	-,005	-,001	,142
p3	-,146	-,100	-,086	-,156	,733
p39	-,008	-,075	,058	-,091	,767
p46	,267	,089	-,249	,023	,566
p66	,242	,051	,067	,201	,728
p68	,175	,008	-,129	,052	,734
p69	,204	-,150	,023	,102	,615
p13	,671	-,359	-,039	-,110	-,023
p29	,758	-,353	-,032	-,064	-,043
p32	,672	,016	-,133	-,154	,116
p34	,699	-,204	-,041	-,004	,079
p37	,790	,143	,021	-,012	,010
p43	,757	-,203	,031	,181	,141
p50	,758	,209	-,112	-,144	,164
p51	,795	,194	-,128	-,141	,080
p61	,700	,042	-,036	-,017	,204
p62	,723	,135	,002	-,200	,113
p63	,650	,027	-,024	-,020	,337
p67	,605	,131	-,095	,027	,369

Źródło: badania własne

Ostatecznie narzędzie zakwalifikowane do badań właściwych składa się z 33 twierdzeń (Tab. 3.4.), co do których osoba ustosunkowuje się na siedmiostopniowej skali od 1 – całkowicie się nie zgadzam do 7 – całkowicie się zgadzam.

Tab. 3.4. Pozycje wchodzące w skład Skali Tożsamości Religijnej

Symbol	Nazwa skali	Numer pozycji	Liczba pozycji	Skala ocen
EW	Eksploracja wszere	3, 8, 21, 26	4	1-7
EG	Eksploracja w głąb	6, 14, 22, 27, 29, 32	6	1-7
ER	Eksploracja ruminacyjna	2, 7, 10, 13, 19	5	1-7
PZ	Podjęcie zobowiązań	1, 16, 18, 24, 30, 33	6	1-7
IZ	Identyfikacja ze zobowiązaniami	4, 5, 9, 11, 12, 15, 17, 20, 23, 25, 28, 31	12	1-7

Źródło: badania własne

Współczynnik *alfa Cronbacha* oszacowany na podstawie danych pozwalał ocenić rzetelność podskal tworzonego narzędzia. Jak wskazują wyniki (Tab. 3.5.), poszczególne wymiary Skali uzyskały zadowalającą rzetelność, co pozwala na ocenę różnic indywidualnych badanych respondentów⁵¹⁰.

Tab. 3.5. Rzetelność Skali Tożsamości Religijnej

	Eksploracja wszere (EW)	Eksploracja w głąb (EG)	Eksploracja ruminacyjna (ER)	Podjęcie zobowiązań (PZ)	Identyfikacja ze zobowiązaniem (IZ)
alfa Cronbacha	,796	,845	,773	,866	,952

Źródło: badania własne

Uzyskane wyniki statystyczne pozwoliły na wyznaczenie metodą k-średnich statusów tożsamości religijnej.

Badania pilotażowe przeprowadzone na próbie 138 studentów studiów stacjonarnych dwóch kierunków: psychologii (n=61) i teologii (n=77), w tym 65 mężczyzn oraz 73 kobiet wykazały wzajemne korelacje pomiędzy wymiarami tożsamości religijnej (Tab. 3.6.)

Tab. 3.6. Analiza korelacji pomiędzy wymiarami tożsamości religijnej

Wymiary tożsamości	EW	EG	ER	PZ	IZ
Eksploracja wszere (EW)	--	,165	,111	-,245	-,199
Eksploracja w głąb (EG)	,165	--	,261	,228	,464
Eksploracja ruminacyjna (ER)	,111	,261	--	-,302	-,086
Podjęcie zobowiązania (PZ)	-,245	,228	-,302	--	,679
Identyfikacja ze zobowiązaniem (IZ)	-,199	,464	-,086	,679	--

Źródło: badania własne

⁵¹⁰ Zob. B. Zarzycka, *Skala centralności religijności Stefana Hubera*, „Roczniki Psychologiczne” 2007, Tom X, nr 1, s. 147.

Analiza statystyczna wykazała, że istnieje istotna korelacja ujemna pomiędzy eksploracją wszerz a podejmowaniem zobowiązania i identyfikacją z nim, co wydaje się teoretycznie uzasadnione. Wzrost eksploracji w głąb powoduje również wzrost eksploracji ruminacyjnej, i dwóch wymiarów odnoszących się do zobowiązania. Natomiast eksploracja ruminacyjna koreluje ujemnie z podjęciem zobowiązania. Najsilniejsze powiązanie występuje pomiędzy podjęciem zobowiązania a identyfikacją ze zobowiązaniem ($r - \text{Pearsona} = 0,679$). Korelacje odnoszące się do wymiarów tożsamości religijnej wykazują podobne tendencje jak w przypadku wymiarów tożsamości osobowej opisywanych przez K. Luyckxa⁵¹¹, chociaż ich wartość nie jest wysoka. Pozwala to jednak wnioskować o wiarygodności teorii oraz zastosowanego narzędzia.

Ze względu na uzyskanie odrębnych 5 średnich dla każdego respondenta, możliwa jest analiza oddzielnych wyników bądź konfiguracji poszczególnych zmiennych. Dzięki temu za pomocą analizy skupień metodą k-średnich można wyłonić określone profile i traktować jako odmienne statusy tożsamości religijnej⁵¹². W ramach badań pilotażowych nie podjęto się ustalania korelacji narzędzia z innymi narzędziami do badania religijności, co mogłoby potwierdzić trafność zewnętrzną nowego narzędzia. Brak ten postanowiono uzupełnić w ramach badań właściwych. Wyniki korelacji ze Skalą Przekonań Post-krytycznych (PCBS) oraz Skalą Duchowości Teocentrycznej i Antropocentrycznej (DT-DA) zostaną przedstawione w dalszej części pracy.

Obszar religijnego światopoglądu, jest w sposób szczególny zagrożony opisywaniem go w sposób bardziej idealistyczny niż jest w rzeczywistości⁵¹³. W związku z mogącą istnieć tendencją osób biorących udział w badaniach nad religijnością do wyrażania opinii nieprawdziwych dotyczących własnej religijności (osoby opisują się jako bardziej religijne niż są w rzeczywistości), do arkusza badawczego w ramach badań właściwych dołączono Kwestionariusz Aprobaty Społecznej (KAS) (zob. Aneks II) stworzony przez R.Ł. Drwała i J.T. Wilczyńską⁵¹⁴. W drodze analiz dokonano korelacji wymiarów tożsamości religijnej z wynikami KAS (Tab. 3.7.).

---

⁵¹¹ Por. A. I. Brzezińska, K. Piotrowski, *Diagnoza statusów tożsamości...*, dz. cyt., 98-101.

⁵¹² Por. K. Luyckx, S.J. Schwartz, M.D. Berzonsky, B. Soenens, M. Vansteenkiste, I. Smits, L. Goossens, *Capturing ruminative exploration...*, dz. cyt., 71-73.

⁵¹³ Por. B. Zarzycka, *Skala Centralności Religijności...*, dz. cyt., s. 159.

⁵¹⁴ Por. R.Ł. Drwał, *Adaptacja kwestionariuszy osobowości. Wybrane zagadnienia i ich techniki*. Warszawa 1995, s. 57-66.

Tab. 3.7. Wartość współczynnika korelacji dla zmiennych: wymiary tożsamości religijnej oraz Kwestionariusza Aprobata Społecznej

Wymiary tożsamości religijnej	Współczynnik korelacji Spearmana	Kwestionariusz Aprobata Społecznej
STR_EW	Współczynnik korelacji Istotność	-0,001 0,984
STR_EG	Współczynnik korelacji Istotność	0,060 0,141
STR_ER	Współczynnik korelacji Istotność	-0,139 p<0,05
STR_PZ	Współczynnik korelacji Istotność	0,147 p<0,001
STR_IZ	Współczynnik korelacji Istotność	0,132 p<0,05

Źródło: badania własne

Na podstawie uzyskanych wyników można stwierdzić brak istotnych korelacji pomiędzy wynikami kwestionariusza KAS a wymiarami eksploracji wszerz i w głębi. Na istotny związek wskazują wartości istotności w pozostałych wymiarach, jednak niska wartość współczynnika korelacji pozwala na wyciągnięcie wniosku, że wypełniający pozycje Skali Tożsamości Religijnej ankietowani zasadniczo nie ulegali tendencji do symulacji i dysymulacji. Potwierdza to rzetelność i wiarygodność utworzonego narzędzia.

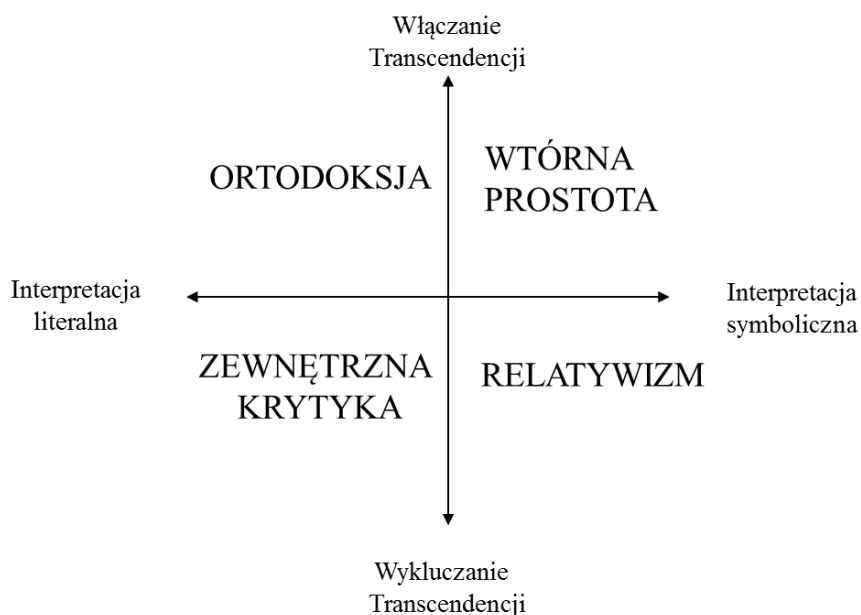
3.4.3. Skala Przekonań Post-krytycznych (PCBS) D. Hutsebauta

Stworzona przez D. Hutsebauta Skala Przekonań Post-krytycznych (PCBS) (zob. Aneks V) została zaadoptowana do warunków polskich przez R.P. Bartczuka, M.P. Wiechetka oraz B. Zarzycką z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Służy ona do pomiaru religijnych stylów poznawczych opisywanych jako: ortodoksja, krytyka zewnętrzna, relatywizm oraz wtórna prostota⁵¹⁵. Narzędzie zostało opracowane na podstawie teoretycznych założeń dotyczących badania religijności P. Ricouera, D.M. Wulffa, J.W. Fowlera⁵¹⁶. W oparciu o stworzony przez D.M. Wulffa schemat uwzględniający akceptację lub odrzucenie Transcendencji oraz symboliczną i literalną interpretację religii, D. Hutsebaut wyróżnił cztery podejścia do religijności

⁵¹⁵ Por. D. Hutsebaut, *Post-critical belief. A new approach to the religion attitude problem*, „Journal of empirical Theology”, 9, 1996, s. 48-66.

⁵¹⁶ Por. J. Śliwak, *Religijne style poznawcze a postawy wobec śmierci*, w: J. Makselon (red.). *Człowiek wobec śmierci. Aspekty psychologiczno-pastoralne*, Kraków 2005, s. 318.

chrześcijańskiej, tworząc Skalę Przekonań Post-krytycznych (*The Post-belief critical scale PCBS*)⁵¹⁷. (Rys. 3.2.)

Rys. 3.2. Graficzne przedstawienie teorii i klasyfikacji czterowymiarowej koncepcji D. Hutsebauta

Pierwszy etap tworzenia skali polegał na opracowaniu twierdzeń, które oparte były na myśli i założeniach antropologicznych P. Ricoeura. Badania pilotażowe, którym poddano 381 osób w wieku 23-69 lat, pozwoliły na wyodrębnienie w drodze analizy czynnikowej 5. składowych:

1. ortodoksja (*ortodoxy*)
2. krytyka zewnętrzna (*external criticqe*)
3. religijność w formie pytania (*quest belief*)
4. biblijne podejście do religii (*Bible*)
5. relatywizm historyczny (*historical relativism*)

Dalsze analizy statystyczne (analiza czynnikowa z rotacją skośną i ortogonalną) pokazały istnienie trzech jednobiegunowych wymiarów: ortodoksji, zewnętrznej krytyki oraz historycznego relatywizmu, który to wymiar został następnie podzielony na dwie części określone jako wtórna prostota (*second naivete*) oraz

⁵¹⁷ Por. D. Hutsebaut, *Post-critical belief. A new approach to the religion attitude problem*, „Journal of empirical Theology”, 9, 1996, s. 48-66.

relatywizm (*relativism*)⁵¹⁸. W oparciu o dwa dwubiegunowe wymiary: Włączania i Wyłączania Transcendencji oraz Literalności i Symboliczności przekonań udało się wyznaczyć cztery skale oznaczające:

1. ortodoksję (*ortodoxy*) stanowiącą miarę literalnego podejścia do religii
2. krytykę zewnętrzną (*external critique*), która jest miarą literalnego zaprzeczenia
3. relatywizm (*relativism*), stanowiący operacjonalizację symbolicznego zaprzeczenia, relatywistyczne podejście nie tyle odrzucające, co wykluczające Transcendencję⁵¹⁹
4. wtórna prostota (*second naivite*), która jest miarą afirmacji symbolicznej, stanowiącą akceptację wierzeń chrześcijańskich

Narzędzie składa się z 33 twierdzeń ocenianych na 7 – stopniowej skali Likerta, po 8 w skalach ortodoksji, relatywizmu i wtórnej naiwności oraz 9 pozycji w skali krytyki zewnętrznej⁵²⁰. Polska adaptacja posiada zadowalające wskaźniki psychometryczne (Tab. 3.8.)

Tab. 3.8. Rzetelność Skali Przekonań Post-krytycznych (PCBS) opracowanych przez R. P. Bartczuka, M.P. Wiechetek oraz B. Zarzycką.

	Ortodoksja	Krytyka zewnętrzna	Relatywizm	Wtórna Prostota
Alfa Cronbacha	0,71	0,87	0,72	0,69

Badania polskie nie ujawniły istnienia tendencji postmodernistycznych, które wykazywała oryginalna skala⁵²¹.

3.4.4. Skala Duchowości Teocentrycznej i Antropocentrycznej (DT-DA)

Głównym teoretycznym założeniem narzędzia badawczego opracowanego przez J. Jaworskiego pod nazwą Skala Duchowości Teocentrycznej i Antropocentrycznej (DT-DA) (zob. Aneks III) jest stwierdzenie, że człowiek jest istotą

⁵¹⁸ B.J. Soiński, *Osobowość a nawrócenie. Psychologiczno-pastoralna analiza osobowości nawróconych członków zakonów i grup religijnych*, Poznań 2010, s. 230.

⁵¹⁹ Por. B. Diourez, J.R.J. Fontaine, D. Hutsebaut, *A future elaboration of the Post-Critical Beliefscale: Evidence for the existence of four different approaches to religion in Flanders-Belgium*, „Psychologica Belgica” 40, 2000, s. 85-102.

⁵²⁰ Por. J.R.J. Fontaine, B. Diourez, P. Luyten, D. Hutsebaut, *The internal structure of Post-Critical Belief scale*, „Personal and individual differences”, 35, 2003, s. 504-506.

⁵²¹ R.P. Bartczuk, M.P. Wiechetek, B. Zarzycka, *Skala Przekonań Postkrytycznych D. Hutsebauta*, w: M. Jarosz (red.) *Psychologiczny pomiar religijności*, Lublin 2011, s.226

składająca się z wymiaru ciała, psychiki i ducha. Założenia opierają się na teoretycznych fundamentach teorii V. Frankla, zakładającego istnienie nie tylko świadomego, ale i nieświadomego odniesienia do Boga, jako często utajonej postawy wobec tego, co transcendentne. Tym, co odróżnia poszczególne osoby, jest typ duchowości⁵²².

Istotą duchowość teocentrycznej jest koncentracja na Bogu i Jego łasce. Inspiracją do rozwoju w wymiarze duchowych, kulturowych a także intelektualnych i emocjonalnych wartości jest wewnętrzne przekonanie oparte na Objawieniu, że człowiek jest stworzony na obraz i podobieństwo Boga. Bóg stanowi Osobę zdolną do dialogu z człowiekiem. Doskonalenie siebie nie jest oparte wyłącznie na osobistych predyspozycjach i zdolnościach, ale przede wszystkim na łasce i odpowiedzi na wezwanie Boże. Głównym celem jest zjednoczenie z Bogiem, a drogę do niego stanowi dialog w formie modlitwy, zgłębianie Bożego Słowa, uczestnictwo w sakramentach Kościoła, otwartość i pomoc innym. Osoby te bardziej cenią postępowanie zgodne z sumieniem, prawdę, miłość, umiłowanie i pracę dla Ojczyzny.

Duchowość antropocentryczna zbudowana jest na ludzkiej potrzebie do rozwoju, wzrostu i zmian oraz realizacji potrzeb⁵²³. W miarę ich zaspokajania człowiek przechodzi do potrzeb wyższego rzędu, które uporządkowane są w hierarchiczny system. Ten rodzaj duchowości motywowany jest potrzebą samorealizacji i samorozwoju w oparciu o własne plany, dążenia oraz wysiłek wkładany w zdobywanie i przeżywanie duchowych wartości, takich jak piękno, dobro, miłość, sprawiedliwość. Drogę do osiągania coraz wyższych stopni duchowego rozwoju stanowi medytacja w formie relaksacji i koncentracji, techniki kontroli procesów psychicznych, rozpoznawanie osobistych zasobów i ograniczeń, praca nad osobistymi decyzjami, dbałość o poczucie własnej godności i wartości. Celem ostatecznym jest urzeczywistnienie przyjętych ideałów i autotranscendencja⁵²⁴. Osoby te cieszą się życiem, kontaktem z przyrodą, rozwijaniem własnych zdolności, poszerzaniem obszarów wolności i niezależnych wyborów. Podstawą ich życia jest dążenie do dobrobytu materialnego, zdobycie pozycji zawodowej czy odniesienie sukcesu

---

⁵²² Por. R. Jaworski, M. Koczwar, *Duchowość teocentryczna i antropocentryczna. Refleksja psychologiczna*, „Studia Płockie”, Płock 2011, T. XXXIX, s. 165-182; R. Jaworski, *Rodzaje duchowości i ich znaczenie dla zdrowia*, wykład w ramach konferencji „Duchowa troska w praktyce medycznej”, Warszawa, 16.03.2012, maszynopis niepublikowany.

⁵²³ Por. A. H. Maslow, *W stronę psychologii istnienia*, Warszawa 1986.

⁵²⁴ R. Jaworski, *Rodzaje duchowości i ich znaczenie dla zdrowia*, dz. cyt.

społecznego. Ich zdaniem szczęśliwe życie pozbawione jest problemów, trudu, oparte na zabezpieczonym bycie i zdrowiu⁵²⁵, a jego centrum jest sam człowiek.

Na tej podstawie stworzono 42 pozycyjne narzędzie badawcze, którego twierdzenia badani opisywali na 7 stopniowej skali Likerta, gdzie 1 oznaczało zdecydowanie nie, a 7 – zdecydowanie tak. Do każdego typu duchowości opracowano 20 itemów, dwa twierdzenia stanowiły pytania buforowe.

Badania pozwalały stwierdzić, że duchowość antropocentryczna i teocentryczna stanowią dwa niezależne od siebie wymiary, ukierunkowane na inny cel, z odrębnym systemem wartości. Badania wykazały także odmienny poziom wierności wyznawanym zasadom i wartościom w sytuacjach kryzysowych i traumatycznych. Osoby o duchowości teocentrycznej mają mniejsze trudności w zachowaniu przyjętych zasad niż osoby z duchowością antropocentryczną. Lepiej radzą sobie z pojawiającymi się trudnościami żyjąc w doświadczeniu zaufania Bogu i pokładając w Nim swoją nadzieję.

3.4.5. Metryczka

Kwestionariusz składający się z testów: STR i DIDS/PL, PCBS, DT-DA zawierał także metryczkę, która pozwoliła na opisanie badanej grupy i dokonanie analiz statystycznych. Pytania występujące w metryczce dotyczyły płci, wieku, wykształcenia badanych, stanu cywilnego, posiadanych dzieci, miejsca urodzenia w odniesieniu do wielkości miasta, a także miejsca obecnego zamieszkania. Osoby określały także dokładną formę zamieszkania (samotnie, z rodzeństwem, krewnymi, partnerem, znajomymi). Metryczka zawierała również pytania dotyczące autodeklaracji religijnej dotyczącej przynależności i poziomu religijnego zaangażowania. Takie samo pytanie dotyczyło rodziców ankietowanych. Pytanie o konfesyjność zostało uzupełnione pytaniami o zaangażowanie religijne rodziców w czasie okresu dzieciństwa respondentów oraz o ich aktualny poziom religijnej aktywności. Metryczka została uzupełniona pytaniem dotyczącym poziomu wykształcenia rodziców oraz ilości posiadanego rodzeństwa wraz z podziałem na płeć. Badani podawali również informacje dotyczące statusu zawodowego rodziców.

---

⁵²⁵ Por. R. Jaworski, *Rodzaje duchowości i ich znaczenie dla zdrowia*, dz. cyt.

3.5. Procedura i organizacja badań

Badania właściwe do dysertacji zostały przeprowadzone od września do listopada 2014 r. Osobami badanymi w projekcie byli uczniowie 4 szkół licealnych, dwóch w Poznaniu oraz po jednym w Trzebiatowie i Gryficach (województwo zachodniopomorskie), technikum oraz zasadniczej szkoły zawodowej w Rawiczu, studentów Uniwersytetu Zielonogórskiego (kierunki: biologia, biotechnologia, inżynieria biomedyczna, ochrona zasobów naturalnych, architektura i urbanistyka), Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu (kierunki: dialog i doradztwo społeczne, pedagogika, geoinformacja) oraz Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (kierunek: psychologia). Wszyscy studenci biorący udział w badaniach realizują naukę w trybie stacjonarnym. Część ankiet została rozdana osobom z różnych grup religijnych z prośbą o przekazanie rodzinie, osobom znajomym, współpracownikom. W ten sposób drogą listowną dotarło do analiz 120 ankiet. Ilość zebranych ankiet w poszczególnych miejscach przedstawia Tab. 3.9.

Tab. 3.9. Miejsce zebrania ankiet

Miejsce zebrania ankiet	Częstość	Procent
List	120	20,0
III Liceum Ogólnokształcące im. św. Jana Kantego, Poznań	74	12,3
Liceum Ogólnokształcące im. Marii Magdaleny, Poznań	74	12,3
Liceum Ogólnokształcące im. Zbigniewa Herberta, Trzebiatów	31	5,2
Zasadnicza Szkoła Zawodowa, Trzebiatów	13	2,2
Zasadnicza Szkoła Zawodowa, Poznań	28	4,7
I Liceum Ogólnokształcące im. Bolesława Chrobrego, Gryfice	59	9,8
Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra	71	11,8
Zasadnicza Szkoła Zawodowa, Rawicz	38	6,3
Uniwersytet im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa	18	3,0
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań	30	5,0
Technikum, Rawicz	44	7,3
Ogółem	599	100

W badaniach projektowych wykorzystano baterię narzędzi badawczych ustawionych w następującej kolejności: (1) Metryczka, (2) Skala Tożsamości Religijnej (STR), (3) Skala Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS/PL), (4) Skala Przekonań Post-krytycznych (PCBS), (5) Kwestionariusz Aprobaty Społecznej (KAS) oraz (6) Skala Duchowości Teocentrycznej i Antropocentrycznej (DT-DA). Naprzemienne ułożenie narzędzi do badania obszarów religijnych oraz innych miało na celu aktywizację zaangażowania respondentów i zmniejszenie uczucia znużenia.

3.6. Próba badawcza

Osoby do badań dobierano na zasadzie doboru celowo-losowego (wiek respondentów wyznaczono w przedziale 18-40 lat) oraz zgłoszeń ochotniczych osób spełniających ustalone kryteria. Ponieważ nie był to typowy dobór losowy, uzyskanych wyników nie można wprost generalizować na populację, jednak liczebność próby pozwala na wyciągnięcie szerszych wniosków. W całym projekcie badawczym łącznie przebadano 652 osoby. Z powodu braków odpowiedzi w kwestionariuszach lub nieprawidłowego ich wypełnienia odrzucono 53 ankiety. Osoby badane zostały podzielone na trzy grupy pod względem różnic demograficzno-społecznych. Reprezentują one kolejne etapy procesu wkraczania w dorosłość, różniąc się pod względem cech obiektywnych (Tab. 3.10.). Porównanie dotyczyło trzech grup osób w okresie rozwojowym późnej adolescencji (N=292), wyłaniającej się dorosłości (N=206) oraz wczesnej dorosłości (N=101).

Tab. 3.10. Podział grupy badanej pod względem wieku i płci (N=599)

grupa badawcza	Płeć				Razem	
	M		K			
	n	%	n	%	n	%
18 lat	91	15,2	201	33,6	292	48,7
19-25	75	12,5	131	21,9	206	34,4
26-40	31	5,2	70	11,7	101	16,9
Razem	197	32,9	402	67,1	599	100

Źródło: badania własne

W oparciu o wybrane kompetencje społeczne w pracy skoncentrowano się na trzech najważniejszych, zdaniem autorki, etapach rozwojowych z punktu widzenia procesów tożsamościowych:

1. Późna adolescencja (18 r. ż.) związana z uczęszczaniem do ostatniej klasy szkoły średniej ogólnokształcącej, co implikuje zasadniczo dalsze kształcenie w ramach studium policealnego lub studiów wyższych.

2. Wyłaniająca się dorosłość (19-25 r. ż.) – uczęszczanie do ostatniej klasy technikum, łączenie edukacji z praktyką zawodową w wybranym przez siebie kierunku; okres dalszego kształcenia w ramach studiów wyższych lub szkół ponad licealnych; podjęcie obowiązku pracy; osobne zamieszkanie; uniezależnienie rodzinne.

3. Wczesna dorosłość (25-40 r. ż.) podjęcie obowiązku zawodowego uwarunkowanego ukończeniem edukacji na odpowiednim poziomie; tworzenie trwałych związków; osobne zamieszkanie; posiadanie dzieci.

Ankietowani charakteryzują się różnym stopniem wykształcenia: wyższym (15,8%), średnim (27,3%), zawodowym (0,5%), podstawowym (56,2%). Struktura rozkładu wykształcenia związana jest z wiekiem respondentów oraz trwającą wciąż edukacją. Biorąc pod uwagę strukturę statusu zawodowego respondentów (Tab. 3.11.), zauważamy, że wśród 196 przebadanych mężczyzn, największa grupa (26,3%) jeszcze się uczy, 5,9% podejmuje pracę, dwóch mężczyzn jest bezrobotnych (0,3%), jeden określił się jako pracujący i studiujący (0,2%), jeden zaznaczył odpowiedź inne (0,2%). W przypadku kobiet rozkład procentowy jest podobny. Najliczniejszą grupę stanowią kobiety uczące się (54%), pracujące (9,2%), bezrobotnych jest 10 przebadanych kobiet (1,7%). Odpowiedź inne zaznaczyło 8 kobiet (1,3%), a jednocześnie pracuje i studiuje 6 spośród 402 respondentek, co stanowi 1% całej grupy.

Tab. 3.11. Podział grupy badanej pod względem statusu zawodowego i płci

			Status zawodowy					Ogółem
			pracuje	bezrobotny	studiuje /uczę się	pracuje i studiuje	inne	
płeć	mężczyzna	Liczebność	35	2	157	1	1	196
		%	5,9	0,3	26,3	0,2	0,2	32,8
	kobieta	Liczebność	55	10	323	6	8	402
		%	9,2	1,7	54,0	1,0	1,3	67,2
Ogółem		Liczebność	90	12	480	7	9	598
		%	15,1	2,0	80,3	1,2	1,5	100

Źródło: badania własne

Najwięcej osób spośród badanych jest stanu wolnego, co stanowi 85,7% badanej próby. Pozostałe odpowiedzi to: singielka/singiel (0,7%), wdowa (0,25%), rozwiedziona/a (0,3%) oraz siostra zakonna (1,2%). Większość, bo 88,8% respondentów jest bezdzietnych, natomiast odpowiedzi pozytywnej dotyczącej posiadania dzieci udzieliło 11,2% osób.

Spośród 590. osób, które odpowiedziały na pytanie dotyczące osobistych zainteresowań, 207 osób zaznaczyło odpowiedź sport (34,5%), natomiast aż 113 osób, co stanowi 18,8% całej próby określiło się jako osoby nie posiadające w ogóle zainteresowań. Pośród pozostałych odpowiedzi były: grupy religijne – 37 osób (6,2%), wolontariat – 36 osób (6,0%). Odpowiedź „inne” zaznaczyło 116 osób najczęściej uzupełniając tę odpowiedź o zainteresowania dotyczące muzyki.

Analizując status zamieszkania respondentów można zauważyć, że podobna liczba osób badanych zamieszkiwała wsie i duże miasta, odpowiednio 201 i 209 osób (Tab. 3.12.).

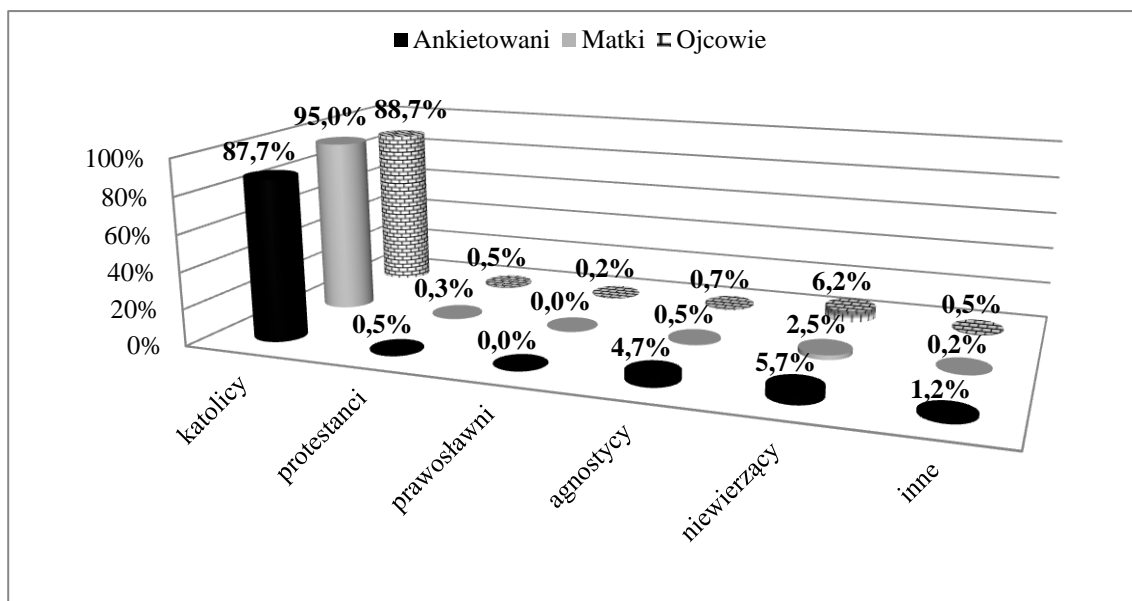
Tab. 3.12. Status zamieszkania badanej grupy

Zamieszkanie	Ilość osób	Procent [%]
Wieś	201	33,5
Małe miasto	105	17,5
Średnie miasto	71	11,8
Duże miasto	209	34,8
Ogółem	586	97,7
Systemowe braki danych	14	2,3
Akademik	19	3,2
Mieszkanie studenckie	35	5,8
Dom rodziców	422	70,3
Samodzielne mieszkanie	85	14,2
Inne	1	0,2
Ogółem	562	93,7
Systemowe braki danych	38	6,3

Źródło: badania własne

Znacznie mniej mieszka w małym mieście (17,5%), oraz w mieście od 20 do 50 tysięcy określanego jako średnie – tylko 11,8%. Gdy chodzi o miejsce zamieszkania najczęściej jest to dom rodziców (70,3% badanych). Dużo mniej osób zamieszkuje samodzielnie z mężem/zoną lub partnerem/partnerką – jedynie 14,2%. W mieszkaniu studenckim mieszka 5,8% respondentów a w akademiku 19 osób, co stanowi 3,2% całej próby.

Analizując przynależność religijną ankietowanych i ich rodziców (Rys. 3.3.) można zauważyć, że przeważająca część badanych określa się jako katolicy (87,7%). Pozostałe grupy religijne to protestanci – 0,5%, agnostycy – 4,7% oraz osoby niewierzące – 5,7%. Analizując przynależność religijną rodziców określaną przez respondentów, można wyróżnić następujące grupy: katolików (w tym 95% matek i 88,7% ojców), protestantów (matki – 0,2%, ojcowie – 0,5%), agnostyków (matki – 0,5%, ojcowie – 0,7%); niewierzących (matki – 2,5% oraz ojcowie – 6,2%). Spośród badanych 7 osobom zmarła matka, co stanowi 1,2%, a 18 ojciec (3%). Jedna osoba nie umiała określić przynależności religijnej matki, a dwie ojca. Jedna osoba miała ojca o wyznaniu prawosławnym i jedna muzułmański

Rys. 3.3. Rozkład przynależności konfesyjnej respondentów i ich rodziców

Źródło: badania własne

Analizując religijne zaangażowanie ankietowanych (Tab. 3.13.) od strony ich autoidentyfikacji z określonym poziomem religijnej aktywności, można zauważyć, że najwięcej osób określa swoje zaangażowanie jako średnie – 11,5% mężczyzn i 25,3% kobiet.

Tab.3.13. Podział grupy badanej pod względem zaangażowania religijnego respondentów i ich rodziców

			Zaangażowanie religijne						Ogółem
			bardzo duże	duże	średnie	małe	bardzo małe	brak zaangażowania	
Płeć	mężczyzna	Liczebność	5	36	68	31	22	32	194
		%	2,6	18,6	35,1	16	11,3	16,5	100
	kobieta	Liczebność	32	104	150	34	41	38	399
		%	8	26,1	37,6	8,5	10,3	9,5	
Matka (aktualnie)		Liczebność	70	173	183	62	48	46	582*
		%	11,7	28,8	30,5	10,3	8	7,7	97
Ojciec (aktualnie)		Liczebność	33	125	162	88	64	89	561*
		%	5,5	20,8	27	14,7	10,7	14,8	93,5
Matka (w okresie dzieciństwa badanego)		Liczebność	74	220	193	50	36	20	593*
		%	12,3	36,7	32,2	8,3	6	3,3	98,8
Ojciec (w okresie dzieciństwa badanego)		Liczebność	39	159	185	80	53	61	577*
		%	6,5	26,5	30,8	13,3	8,8	10,2	96,1

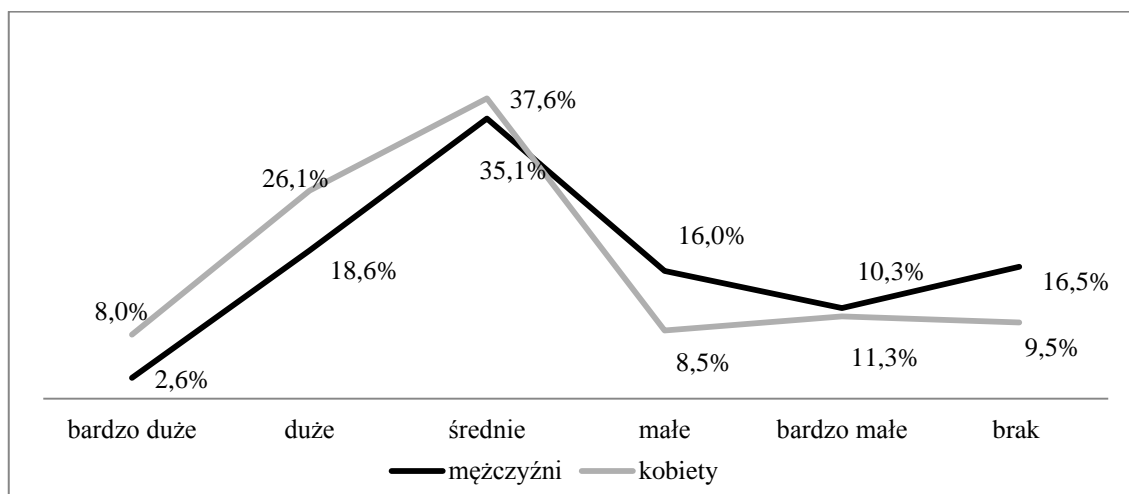
Źródło: badania własne

*różnice w danych liczbowych i procentowych w stosunku do całej liczby badanych (N=599) wynikają z braku danych systemowych i/lub nieobecności/śmierci rodziców.

Istotna ($p < 0,001$) różnica międzypłciowa występuje w przypadku odpowiedzi „bardzo duże” oraz „duże”. Jest ona wyższa w przypadku kobiet. Biorąc pod uwagę odpowiedź mówiącą o bardzo dużym zaangażowaniu, różnica wynosi 4,6% ($M=0,8\%$, $K=5,4\%$) a w przypadku odpowiedzi „duże” wynosi 11,4% ($M=6,1\%$, $K=17,5\%$). Małe i bardzo małe zaangażowanie religijne charakteryzuje 21,6% ankietowanych, natomiast

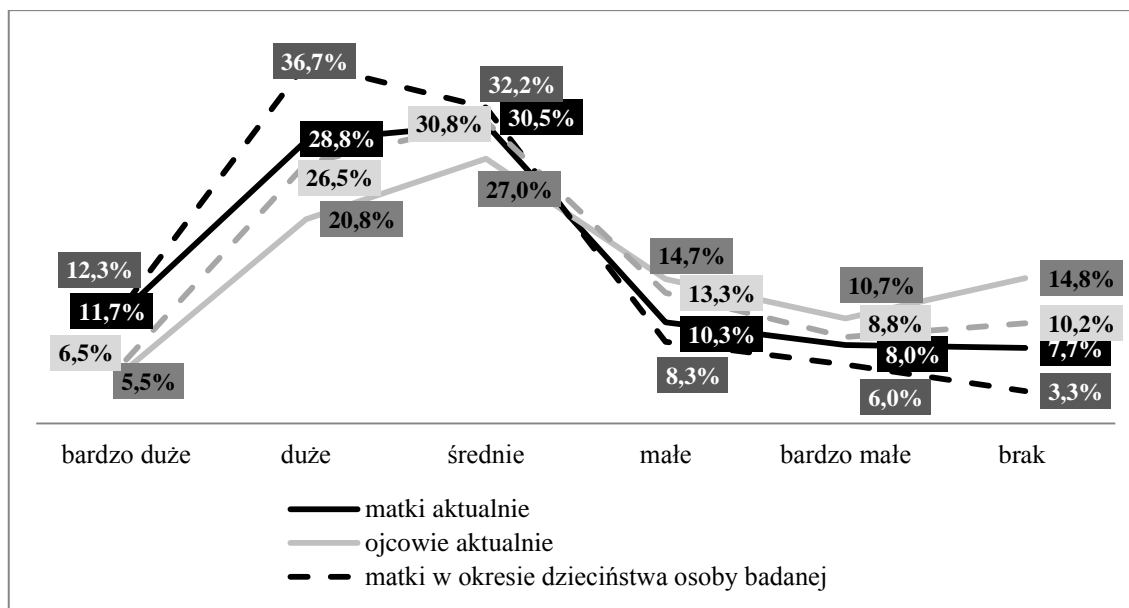
w ogóle nie angażuje się religijnie 11,8% respondentów. Rozkład zaangażowania religijnego badanych przedstawia Rys. 3.4.

Rys. 3.4. Autodeklaracja zaangażowania religijnego badanych

Źródło: badania własne

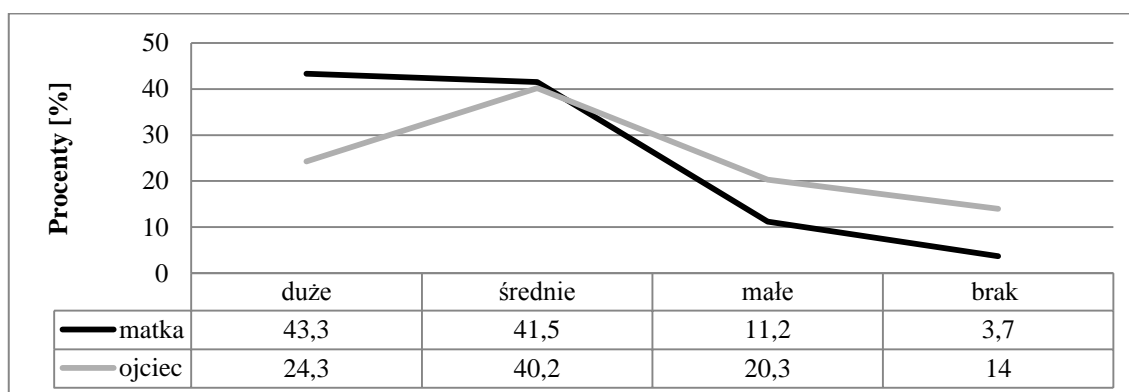
Pytania metryczki dotyczyły także zaangażowania religijnego rodziców w dwóch wymiarach czasowych. Pierwszy dotyczył okresu dzieciństwa respondentów, drugi natomiast sytuacji obecnej. W przypadku matek największe zaangażowanie w przeszłości dotyczy odpowiedzi „duże” (36,7%), aktualnie natomiast „średnie” (30,5%). W przypadku ojców zarówno kiedyś (30,8%), jak i obecnie (27%), najintensywniejsze zaangażowanie zostało określone przez badanych jako „średnie”. Porównując intensywność zaangażowania rodziców badanych osób zauważa się jego spadek na przełomie lat, wzrasta liczba osób coraz mniej zaangażowanych wraz z opuszczaniem przez dzieci rodzinnego gniazda. Niezaangażowanych religijnie matek w okresie dzieciństwa swoich dzieci było 0,8%, natomiast aktualnie jest ich 0,3%. W przypadku ojców sytuacja jest podobna. Niezaangażowanych było 1,5%, obecnie ich procent wynosi 1,0%. Podobnie kształtuje się sytuacja w przypadku pozostałych poziomów zaangażowania (Rys. 3.5.) Należy również zaznaczyć, że spośród ankietowanych 3,3% osób w okresie dzieciństwa nie miało matki, a 10,2% osób – ojców.

Rys. 3.5. Zaangażowanie religijne rodziców osób badanych – rozkład procentowy

Źródło: badania własne

Analizując poziom rodzicielskiego zaangażowania religijnego warto zauważyć jak występujące poziomy przekładają się na zaangażowanie rodziców w religijne wychowanie swoich dzieci (Rys. 3.6.).

Rys. 3.6. Zaangażowanie rodziców w religijne wychowanie swoich dzieci – samoopis ankietowanych

Źródło: badania własne

W religijne wychowanie swoich dzieci matki są zaangażowane intensywniej niż ojcowie. Szczególna różnica pomiędzy rodzicami dotyczy „dużego” zaangażowania i wynosi 19%. Zaangażowanie określane jako średnie uzyskało podobny poziom – 41,5% w przypadku matek i 40,2% w przypadku ojców. Większa liczba ojców nie wykazywała, zdaniem ankietowanych, zainteresowania ich religijnym wychowaniem. „Małe” zaangażowanie charakteryzowało 20,3% ojców (matek 11,2%), a brak zaangażowania aż 14% ojców przy 3,7% niezaangażowaniu matek.

Uzupełnieniem pytania dotyczącego zaangażowania rodziców w religijnym wychowaniu swoich dzieci było kolejne, dotyczące osób wspierających ten proces. Najczęściej padała odpowiedź „babcia i dziadek”. W ten sposób odpowiedziało 211 osób, co stanowi 35,2% grupy. Respondowani wymieniali także osoby związane z wychowaniem pastoralnym i katechetycznym, takie jak ksiądz, siostra zakonna, katecheta – 10,5% próby, oraz pozostałych członków rodziny (ciocie, wujkowie, rodzeństwo) – 5% uzyskanych odpowiedzi. Mniej liczniejszą grupę stanowią osoby związane z przykościelną wspólnotą – 0,4% czy osoby znajome – 0,4%. Odpowiedzi te pozwalają wnioskować, że mimo przemian pokoleniowych, dziadkowie wciąż mają istotne znaczenie w przekazywaniu swoim wnukom wiary. Duże, choć nie tak intensywne znaczenie, mają także osoby uczące religii i prowadzące grupy przykościelne.

3.7. Schemat statystycznej analizy danych

W opisowej analizie wyników zastosowano takie miary, jak średnia arytmetyczna, mediana, dyspersja, odchylenie standardowe, miary skośności i kurtozy oraz miary siły związku między zmiennymi (współczynnik korelacji r-Pearsona, współczynnik V-Cramera). W ocenie poziomu istotności różnic między porównywanymi grupami zastosowano test t-Studenta dla grup niezależnych oraz pojedynczą analizę wariancji i testy post hoc. W ocenie poziomu istotności różnic między badanymi zmiennymi (wymiarami zmiennej) w tej samej grupie stosowano test t-Studenta dla grup zależnych. W celu ustalenia powiązań między badanymi wymiarami danej zmiennej zastosowano metodę analizy skupień wg zasad taksonomii wrocławskiej⁵²⁶. Ponadto w celu podziału badanej grupy na jednorodne podgrupy charakteryzujące się podobnym profilem wyników, dla wybranych zmiennych zastosowano metodę analizy skupień wg k-średnich.

---

⁵²⁶ Por. A.I. Brzezińska, *O zastosowaniu taksonomii wrocławskiej w badaniach pedagogicznych*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1979, 2, 79-91.

Rozdział 4. Analiza wyników badań

W niniejszym rozdziale przedstawiono wyniki przeprowadzonych analiz oraz ich statystyczną interpretację. Istotne dla tematu pracy porównania dokonane zostały w obrębie trzech grup rozwojowych: późnej adolescencji (18 lat), wyłaniającej się dorosłości (19-25 lat) oraz wczesnej dorosłości (26-40 lat). Weryfikację postawionych hipotez rozpoczęto od opisu zmiennej zależnej w postaci wymiarów i statusów tożsamości religijnej (STR). Następnie, uwzględniając zmienne niezależne oraz uboczne, dokonano analiz korelacji z poszczególnymi narzędziami badawczymi.

4.1. Wymiary tożsamości religijnej: statystyki opisowe

Do analiz badawczych zakwalifikowano 599 ankiet, grupy badawcze nie były równoliczne, najmłodsza (18 lat) liczyła 292 osoby, średnia (19-25 lat) – 206 osób, najstarsza natomiast (26-40 lat) – 101 osób. Brak konsekwencji w wypełnianiu wszystkich skal badawczych przez respondentów sprawia, że liczba osób w przypadku poszczególnych analiz może się nieznacznie różnić.

Wyniki dotyczące wymiarów tożsamości religijnej wg Skali Tożsamości Religijnej (STR) A. Wieradzkiej-Pilarczyk⁵²⁷ (zmienna zależna) w poszczególnych grupach rozwojowych (zmienna niezależna) przedstawione zostały w Tab. 4.1.

Analiza danych dotyczących odchyłeń standardowych w poszczególnych grupach wskazuje na jednorodność grupy osób badanych w wieku 18 lat (późnej adolescencji) oraz pomiędzy 26 a 40 rokiem życia, czyli etapu rozwojowego wczesnej dorosłości. Wartości nie przekraczają 1, a wartość pomiędzy 0,5 i 1 wskazuje na ich średnie zróżnicowanie. Grupa w wieku 19-25 lat (wyłaniająca się dorosłość) wykazuje większą heterogeniczność, wartość 1 zostaje przekroczona w wymiarach eksploracji w głąb, podejmowania zobowiązania oraz identyfikacji ze zobowiązaniem w Skali Tożsamości Religijnej (STR). W związku z różnicami występującymi pomiędzy wartościami średniej arytmetycznej, mediany i dominanty, należy wnioskować o braku rozkładu normalnego w przypadku badanych grup. Może to potwierdzać istnienie

---

⁵²⁷ W celu odróżnienia wymiarów tożsamości religijnej (Skali Tożsamości Religijnej) i tożsamości osobowej (Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości), do skrótów poszczególnych wymiarów (EW, EG, ER, PZ, IZ) zastosowano dodatkowe skróty zaznaczone jako indeks dolny. Dla tożsamości religijnej – **TR**, a tożsamości osobowej – **IDS**.

skłonności osób badanych do ekspozycji w udzielanych odpowiedziach „ja idealnego”, zamiast „ja realnego”. Świadczyć to może o uleganiu tendencji do zyskania aprobaty społecznej, i udzielaniu odpowiedzi zgodnie z oczekiwaniami badacza lub otaczającego środowiska.

Tab. 4.1. Wymiary tożsamości religijnej

		EW_{TR}	EG_{TR}	ER_{TR}	PZ_{TR}	IZ_{TR}
późna adolescencja (18)	Średnia	0,145	0,049	0,099	-0,118	-0,143
	Mediana	0,065	0,163	0,105	-0,057	-0,015
	Dominanta	-0,524	0,163	0,803	0,244	0,340
	Odchylenie standardowe	0,986	0,963	0,980	0,985	0,933
	Skośność	0,345	-0,366	0,210	-0,556	-0,395
	Kurtoza	-0,256	-0,173	-0,610	0,066	-0,525
wylaniająca się dorosłość (19-25)	Średnia	-0,048	-0,159	-0,104	-0,118	-0,182
	Mediana	-0,131	-0,115	-0,244	-0,0571	-0,015
	Dominanta	-0,918	0,859	-0,419	0,696	0,577
	Odchylenie standardowe	0,990	1,090	0,990	1,004	1,030
	Skośność	0,567	-0,053	0,567	-0,672	-0,241
	Kurtoza	-0,064	-0,732	-0,112	0,380	-0,778
wczesna dorosłość (26-40)	Średnia	-0,321	0,180	-0,074	0,581	0,783
	Mediana	-0,327	0,302	-0,244	0,696	0,872
	Dominanta	-0,917	0,858	-0,244	0,696	0,754
	Odchylenie standardowe	0,986	0,870	0,978	0,824	0,720
	Skośność	0,852	-0,378	0,662	-2,407	-1,713
	Kurtoza	0,725	0,231	0,695	9,857	4,264

Grupa badanych w wieku 26-40 lat, należąca do okresu wczesnej dorosłości, osiąga dodatnią wartość kurtozy we wszystkich wymiarach, co świadczy o bliskim skupieniu wyników wokół średniej, rozkładzie leptokurtycznym oraz jednorodności badanej grupy. W przypadku grupy badanych w wieku 19-25 lat, określanej jako wylaniająca się dorosłość, dodatnią wartość kurtozy osiąga tylko wymiar podejmowania zobowiązania ($PZ_{TR} = 0,380$), pozostałe wymiary uzyskały wartość ujemną, tworząc rozkład platykurtyczny, bardziej rozproszony wokół średniej, czyli świadczący o bardziej różnorodnej grupie. Rozkład w grupie badanych opisywanej jako późna adolescencja (18 lat), jest jeszcze bardziej zróżnicowany. Wartość dodatnią, tworzącą rozkład leptokurtyczny, posiada wyłącznie wymiar podjęcia zobowiązania ($PZ_{TR} = 0,066$), pozostałe wymiary: eksploracji wszerek, (EG_{TR}), eksploracji w głąb (EG_{TR}), eksploracji ruminacyjnej (ER_{TR}) oraz identyfikacji ze zobowiązaniem (IZ_{TR}) osiągają wartości ujemne, są bardziej rozproszone wokół średniej. Świadczy to o tym, że pod względem badanych przez STR zmiennych, osiemnastolatki oraz osoby pomiędzy 26 i 40 r. ż. charakteryzują się mniej zróżnicowanym poziomem wymiarów tożsamości

religijnej, natomiast w okresie wyłaniającej się dorosłości występuje w tym zakresie większa różnica pomiędzy osobami.

4.2. Wymiary tożsamości religijnej: analiza korelacji

W celu ukazania wzajemnych związków pomiędzy poszczególnymi wymiarami tożsamości religijnej dokonano analizy korelacji w obrębie wyróżnionych trzech grup rozwojowych. Brak istotnej korelacji pomiędzy wymiarami oznaczono w tabeli 4.2 kolorem szarym, a wartości korelacji o istotności na poziomie $p < 0,001$ pogrubiono.

Tab. 4.2. Korelacje pomiędzy wymiarami tożsamości religijnej

			EW _{TR}	EG _{TR}	ER _{TR}	PZ _{TR}	IZ _{TR}
późna adolescencja (18)	EW _{TR}	Korelacja Pearsona	1	,456**	,325**	-,157**	,125*
		Istotność		,000	,000	,007	,034
	EG _{TR}	Korelacja Pearsona	,456**	1	,492**	,211**	,604**
		Istotność	,000		,000	,000	,000
	ER _{TR}	Korelacja Pearsona	,325**	,492**	1	-,189**	,202**
		Istotność	,000	,000		,001	,001
	PZ _{TR}	Korelacja Pearsona	-,157**	,211**	-,189**	1	,569**
		Istotność	,007	,000	,001		,000
	IZ _{TR}	Korelacja Pearsona	,125*	,604**	,202**	,569**	1
		Istotność	,034	,000	,001	,000	
wyłaniająca się dorosłość (19-25)	EW _{TR}	Korelacja Pearsona	1	,243**	,196**	-,089	,058
		Istotność		,000	,005	,207	,406
	EG _{TR}	Korelacja Pearsona	,243**	1	,555**	,389**	,720**
		Istotność	,000		,000	,000	,000
	ER _{TR}	Korelacja Pearsona	,196**	,555**	1	-,031	,367**
		Istotność	,005	,000		,660	,000
	PZ _{TR}	Korelacja Pearsona	-,089	,389**	-,031	1	,623**
		Istotność	,207	,000	,660		,000
	IZ _{TR}	Korelacja Pearsona	,058	,720**	,367**	,623**	1
		Istotność	,406	,000	,000	,000	
wczesna dorosłość (26-40)	EW _{TR}	Korelacja Pearsona	1	,265**	,029	-,238*	-,207*
		Istotność		,007	,775	,016	,038
	EG _{TR}	Korelacja Pearsona	,265**	1	,240*	,155	,290**
		Istotność	,007		,016	,121	,003
	ER _{TR}	Korelacja Pearsona	,029	,240*	1	-,166	-,080
		Istotność	,775	,016		,097	,426
	PZ _{TR}	Korelacja Pearsona	-,238*	,155	-,166	1	,777**
		Istotność	,016	,121	,097		,000
	IZ _{TR}	Korelacja Pearsona	-,207*	,290**	-,080	,777**	1
		Istotność	,038	,003	,426	,000	

** . Korelacja jest istotna na poziomie 0.01 (dwustronna).

* . Korelacja jest istotna na poziomie 0.05 (dwustronna).

Źródło: badania własne

W grupie późnej adolescencji wszystkie korelacje są istotne co najmniej na poziomie $p < 0,05$. Najsilniej korelują ze sobą EG_{TR} oraz IZ_{TR} ($r = 0,604$), oznacza to, że wraz z wzrostem eksploracji w głąb wzrasta także poziom identyfikacji ze zobowiązaniem. Wysoki poziom korelacji ($p < 0,001$) osiągają wymiary PZ_{TR} oraz IZ_{TR} ($r = 0,569$). Zatem wzrost podejmowania zobowiązań jest zharmonizowany ze wzrostem wewnętrznej identyfikacji. Podobnie jest w przypadku EW_{TR} i EG_{TR} ($r = 0,456$), co oznacza, że wraz z wzrostem eksploracji wszerek wzrasta także poziom eksploracji w głąb. Dodatkowo korelacje na poziomie istotności $p < 0,001$ występują także pomiędzy EW_{TR} i ER_{TR} ($r = 0,325$). Eksploracja ruminacyjna rośnie ze wzrostem eksploracji wszerek ($r = 0,494$) oraz wzrostem identyfikacji ze zobowiązaniem ($r = 0,226$).

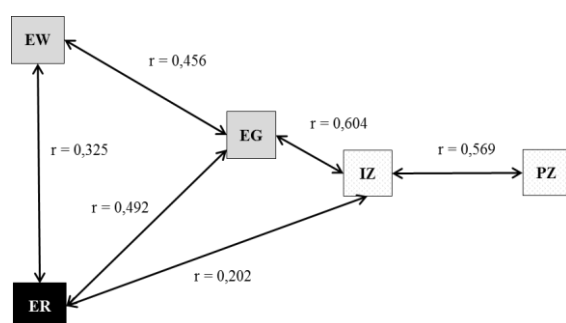
Korelacja ujemna na poziomie istotności $p < 0,01$ występuje u badanych adolescentów pomiędzy wymiarami podejmowania zobowiązania oraz dwóch wymiarów eksploracji: wszerek ($r = -0,157$) i ruminacyjnej ($r = -0,189$). Wzrost eksploracji wszerek i eksploracji ruminacyjnej zmniejsza zatem poziom podejmowania zobowiązań. Brak pewnej stabilności w wymiarze zobowiązań może natomiast intensyfikować procesy ruminacyjne.

Biorąc pod uwagę kolejną grupę osób, pomiędzy 19 a 25 rokiem życia, zauważamy istotne korelacje na poziomie istotności $p < 0,001$ pomiędzy wymiarami EG_{TR} a IZ_{TR} ($r = 0,720$) oraz PZ_{TR} ($r = 0,389$) i ER_{TR} ($r = 0,555$). Wszystkie te związki mają charakter dodatni. Intensyfikacja eksploracji w głąb powoduje wzrost poziomu identyfikacji ze zobowiązaniami i podjęciem zobowiązań, a także poziomu eksploracji ruminacyjnej, której korelacja z wymiarem IZ_{TR} ma istotną wartość dodatnią ($r = 0,367$). Uwydatniła się w badaniach także silna relacja (na poziomie $r = 0,623$) pomiędzy podjęciem zobowiązania i identyfikacją z nim. W tej grupie rozwojowej, nie ujawniły się istotne związki pomiędzy wymiarami EW_{TR} a PZ_{TR} i IZ_{TR} oraz pomiędzy wymiarami ER_{TR} i PZ_{TR} . Podejmowanie zobowiązań i identyfikacja ze zobowiązaniem nie są zależne od procesu eksploracji wszerek. Podejmowanie zobowiązań natomiast nie implikuje ani wzrostu, ani spadku procesów ruminacyjnych. W tej grupie brak jest istotnych korelacji ujemnych. Pozostałe wymiary korelują ze sobą na poziomie istotności $p < 0,05$, osiągając niską wartość.

W grupie osób będących w okresie wczesnej dorosłości korelują ze sobą na poziomie istotności $p < 0,001$ tylko dwa wymiary zobowiązania: PZ_{TR} i IZ_{TR} ($r = 0,777$). Im więcej zobowiązań podejmowanych w wybranym obszarze, tym silniejsze

zobowiązania identyfikacyjne wobec nich. Korelacja ujemna na poziomie istotności $p < 0,01$ która występuje pomiędzy wymiarami EW_{TR} i PZ_{TR} ($r = -0,238$) wskazuje, że intensywna eksploracja wszczepia mniejszą szansę na podejmowanie zobowiązań. Natomiast dodatnia korelacja pomiędzy EG_{TR} i IZ_{TR} ($r = 0,290$) wskazuje, że pogłębianie wiedzy i doświadczeń dotyczących wybranego światopoglądu intensyfikuje procesy identyfikacji z pogłębianymi treściami. Na tym etapie rozwojowym nie występują istotne korelacje pomiędzy wymiarami EW_{TR} i ER_{TR} , EG_{TR} i PZ_{TR} oraz PZ_{TR} i IZ_{TR} a ER_{TR} . Pozostałe wymiary wykazują istotny związek na poziomie istotności $p < 0,05$, jednak siła związku nie jest tak silna jak w przypadku wyżej omówionych wymiarów.

W celu lepszego zobrazowania siły związku pomiędzy poszczególnymi wymiarami na opisywanych etapach rozwojowych dokonano analizy powiązań pomiędzy pięcioma wymiarami zgodnie z zasadami taksonomii wrocławskiej⁵²⁸. Do stworzenia wykresów w formie dendrytów wzięto pod uwagę wyłącznie najsilniejsze korelacje o istotności $p < 0,001$, pomijając pozostałe. W ten sposób stworzono trzy schematy, osobno dla każdego etapu rozwojowego: późnej adolescencji (Rys. 4.1), wylaniającej się dorosłości (Rys. 4.2) i wczesnej dorosłości (Rys. 4.3). Porównując ze sobą te trzy grafiki ukazujące zależności pomiędzy poszczególnymi wymiarami tożsamości religijnej, zauważamy intensywność i dużą siłę związków między wszystkimi wymiarami w okresie adolescencji i spadek siły wzajemnych zależności już w czasie wylaniającej się dorosłości, aż po wczesną dorosłość, gdzie silna korelacja i związek dotyczą tylko wymiarów zobowiązania.

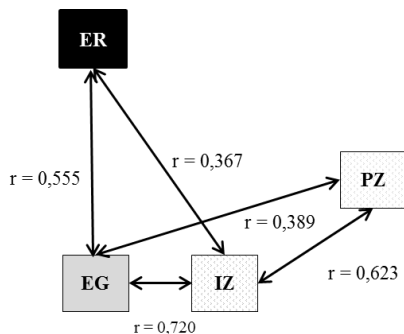
Rys. 4.1. Struktura powiązań między wymiarami tożsamości (wg taksonomii wrocławskiej) w grupie późnej adolescencji

Adolescencja to czas intensywnie zachodzących procesów eksploracyjnych, jak również pierwszych istotnych decyzji dotyczących osobistych zobowiązań w wymiarze światopoglądowym i religijnym. Najsilniej powiązane są ze sobą

⁵²⁸ A.I. Brzezińska, *O zastosowaniu taksonomii wrocławskiej w badaniach pedagogicznych*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 2, 1979, 79-91.

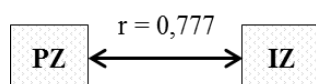

eksploracja w głąb (EG_{TR}) oraz identyfikacja ze zobowiązaniem (IZ_{TR}). Osoby w tym okresie pogłębiają swoją wiedzę i doświadczenie religijne, próbując przekładać je na zobowiązanie. W tych działaniach widać jednak wciąż lękowe podejście, zarówno do poszukiwań (ER_{TR}), jak i do identyfikacji ze zobowiązaniami (IZ_{TR}).

Rys. 4.2. Struktura powiązań między wymiarami tożsamości (wg taksonomii wrocławskiej) w grupie wylaniającej się dorosłości

Okres wylaniającej się dorosłości wiąże się ze zmniejszeniem intensyfikacji eksploracji wszerz (EW_{TR}) na rzecz silniejszej eksploracji w głąb (EG_{TR}), która koreluje z procesami zobowiązania (PZ_{TR} i IZ_{TR}). Szczególnie silne powiązanie zauważa się pomiędzy wymiarami eksploracji w głąb (EG_{TR}) i identyfikacji ze zobowiązaniem (IZ_{TR}). Na tym etapie rozwojowym młodzi ludzie, stojący przed wyborem określonego światopoglądu czy religii, starają się zgłębiać ich treść i budować ją na jeszcze głębszym doświadczeniu. Temu procesowi wciąż towarzyszy niepewność i lęk w postaci eksploracji ruminacyjnej (ER_{TR}) (Rys. 4.2). Może to być związane z rosnącym z wiekiem poczuciem odpowiedzialności za podejmowane decyzje.

Rys. 4.3. Struktura powiązań między wymiarami tożsamości (wg taksonomii wrocławskiej) w grupie wczesnej dorosłości

Zgodnie z założeniami teorii zespołu K. Luyckxa, dotyczącej tożsamości osobowej, jak i ukazanej w rozdziale drugim teorii dotyczącej tożsamości religijnej, wczesna dorosłość intensyfikuje procesy zobowiązania, które bazują na zdobyczach wcześniejszych etapów rozwojowych. Tak jak przedstawia Rys. 4.3, najsilniejsze powiązanie występuje pomiędzy podjęciem zobowiązania a identyfikacją z nim. Osoby na etapie wczesnej dorosłości zasadniczo nie doświadczają już większych dylematów i lęków w związku z obraniem drogi życiowej, powiązanej z określonym światopoglądem czy statusem religijnym. Skupiają się raczej na podążaniu zgodnie z wcześniej obraną własną wizją życia. Analiza wyników potwierdza założenia

teoretyczne tożsamości religijnej. Pozytywna korelacja występuje także pomiędzy wymiarami PZ_{TR} i EW_{TR}, a wzrost EG_{TR} intensyfikuje procesy identyfikacji ze zobowiązaniem. Ze względu na mniejszą istotność (powyżej $p < 0,001$) i ich mniejszą siłę, nie zostały one ujęte na wykresie.

4.3. Wymiary tożsamości religijnej: analiza skupień

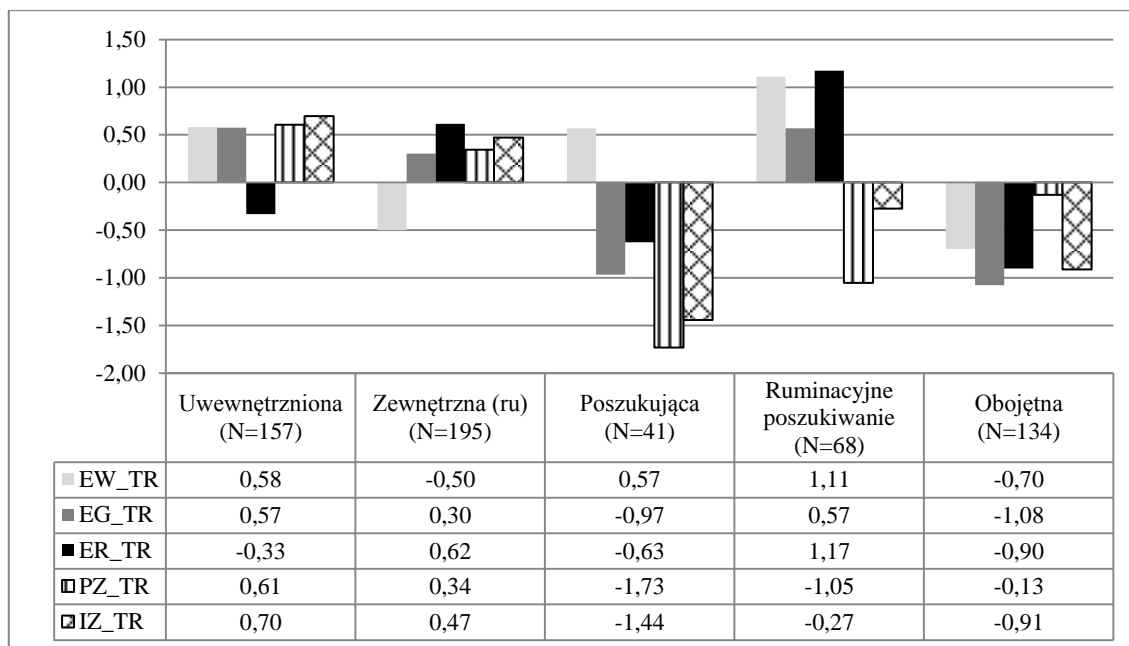
Na podstawie relacji pomiędzy pięcioma wymiarami tożsamości religijnej dokonano określenia i opisanie statusów tożsamości religijnej. Stanowią one odmienne jakościowo profile wyznaczone na drodze analiz metodą k-średnich. Po zebraniu kwestionariuszy z wynikami badań, dokonano standaryzacji wyników. Wskaźnik istotności analizy wariancji $p < 0,001$ wskazuje na istotne różnice pomiędzy wymiarami tożsamości wszystkich wyodrębnionych statusów tożsamości religijnej, co wskazuje na istotne różnice międzygrupowe i wewnątrzgrupowe pomiędzy wszystkimi wymiarami badanego obszaru (Tab. 4.3.)

Tab. 4.3. Tabela wyników standaryzowanych wymiarów tożsamości religijnej

		Suma kwadratów	df	Średni kwadrat	F	Istotność
EW _{TR}	Między grupami	263,967	4	65,992	120,447	$p < 0,001$
	W grupach	323,257	590	,548		
	Ogółem	587,224	594			
EG _{TR}	Między grupami	284,728	4	71,182	139,580	$p < 0,001$
	W grupach	300,884	590	,510		
	Ogółem	585,612	594			
ER _{TR}	Między grupami	309,809	4	77,452	160,726	$p < 0,001$
	W grupach	284,314	590	,482		
	Ogółem	594,123	594			
PZ _{TR}	Między grupami	281,342	4	70,335	133,719	$p < 0,001$
	W grupach	310,336	590	,526		
	Ogółem	591,678	594			
IZ _{TR}	Między grupami	321,181	4	80,295	174,338	$p < 0,001$
	W grupach	271,738	590	,461		
	Ogółem	592,919	594			

Źródło: badania własne

Uzyskane wyniki pozwoliły na wyodrębnienie pięciu skupień osób, które prezentują określone, odmienne statusy tożsamości religijnej. Wartości poszczególnych wymiarów w każdym skupieniu zawarto na Rys. 4.4. Na tej podstawie dokonano także opisu osób o poszczególnych statusach pod względem radzenia sobie z kryzysem tożsamości religijnej i osiągnięciem religijnej dojrzałości. Największa liczba osób badanych osiągnęła status tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją ($n=195$), a najmniej liczna jest grupa o statusie tożsamości religijnej poszukującej ($n=41$).

Rys. 4.4. Analiza skupień – statusy tożsamości religijnej (N=596)

Źródło: badania własne

Pierwszą opisywaną grupę stanowią osoby, które osiągnęły status wewnętrzznionej tożsamości religijnej. Tę grupę można określić jako najbardziej dojrzałą pod względem tożsamości religijnej. Osoby przynależące do tej grupy (n=157; 26,4% próby) zasadniczo rozwiązały już kryzys tożsamościowy, co owocuje zharmonizowanymi procesami w wymiarach eksploracji i zobowiązania. Umiarkowane wartości (mieszczące się pomiędzy wartościami 0,5 i 1) osiągają wymiary EW_{TR} i EG_{TR} , co świadczy o istniejących procesach eksploracyjnych zarówno w wymiarze racjonalnym, jak i doświadczeniowym. Związane jest to z przyjęciem wizji życia o jasno określonych wartościach i z uformowanym kręgosłupem moralnych zasad. Dodatkowo wartości osiągają również wymiary PZ_{TR} i IZ_{TR} . W opisywanej grupie nie aktywizują się procesy ruminacyjne (ten wymiar osiąga wartość ujemną). Rozwiązanie kryzysu w obszarze religijnej tożsamości może świadczyć o życiu religijnym osób z tego skupienia, charakteryzującym się spójnością pomiędzy zobowiązaniem i działaniem oraz przekładaniem utworzonej więzi z Transcendencją na codzienne obowiązki i relacje.

Status tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją osiągnęła największa liczba osób (n=195, czyli 32,8% próby). Charakteryzuje się on brakiem lub niskimi wartościami czynności eksploracyjnych, szczególnie w wymiarze wszerz EW_{TR} , które zastąpione są podejmowaniem zobowiązań, o wyższych od eksploracji wartościach $PZ_{TR}=0,34$, $IZ_{TR}=0,47$. Uaktywnienie, i to bardzo ostrożne, wyłącznie eksploracji

w głąb, bez wcześniejszej eksploracji wszcz, może świadczyć o ograniczeniu przez te osoby eksploracji do własnej religii. Relatywnie najwyższy poziom rumniacji wskazuje, że doświadczany przez nie lęk ogranicza ich potrzeby do poszukiwań własnej drogi religijnej. Aby czuć się bezpiecznie wolą przejmować to, co proponuje im otoczenie. Świadczyć to może także o ich funkcjonowaniu w zamkniętym religijnie środowisku, od którego przejmują określoną, dość sztywną, bo zamkniętą na inność, wizję życia. Tak duża liczba osób przynależących do opisywanego statusu może wskazywać na istnienie wśród badanych deficytów osobowościowych i środowiskowych, które nie pozwalają lub blokują respondentom dokonanie osobistego wyboru religijnego światopoglądu i sprawiają, że w swych wyborach przejmują wzorce osób znaczących. Największy poziom osiąga w tym skupieniu wymiar eksploracji ruminacyjnej. Intensyfikacja tego wymiaru może być związana z jednej strony ze wspomnianymi deficytami, z drugiej natomiast z istniejącym w tych osobach pewnym poziomem niepokoju i lęku dotyczącym specyficznego obszaru związanego z własnym odniesieniem do Transcendencji, który to obszar może stanowić dla badanych pewną niejasną i niedoprecyzowaną rzeczywistość. Bóg jest tajemnicą, której nie można do końca poznać, tak jak przyszłości z Bogiem związanej. Uaktywnienie tego wymiaru eksploracji można byłoby wiązać z postępującymi w świecie procesami laicyzacji, którym to trendom osoby religijne próbują się oprzeć. Może to być także pewna forma perfekcyjnego dążenia do religijnej doskonałości narzuconej przez otoczenie, której osoby przynależące do tej grupy nie są w stanie sprostać, co może uaktywniać w ich zachowaniu lęk, niepokój i niepewność. Przeprowadzone badania nie dają jednak jednoznacznych odpowiedzi na pytanie o przyczyny uaktywnienia się wymiaru eksploracji ruminacyjnej, a odpowiedź na te pytania pozostaje na poziomie hipotez.

W drodze analizy wyodrębniły się dwa statusy, w których aktywizowały się procesy eksploracyjne (poszukująca tożsamość religijna), a nie pojawiły się procesy podejmowania zobowiązania. Ze względu jednak na istotne różnice w ich natężeniu, szczególnie wymiaru eksploracji ruminacyjnej, gdzie w przypadku statusu tożsamości poszukującej możemy mówić o niskiej ruminacji, a ruminacyjnego poszukiwania o wysokiej wartości tego wymiaru, pozostawiono je jako dwa odrębne obszary.

Osoby z pierwszego omawianego skupienia, o statusie tożsamości religijnej poszukującej (N=41, 6,9% próby), charakteryzują się średnim natężeniem wymiaru eksploracji wszcz (EW_{TR}) i ujemnymi wartościami w pozostałych wymiarach

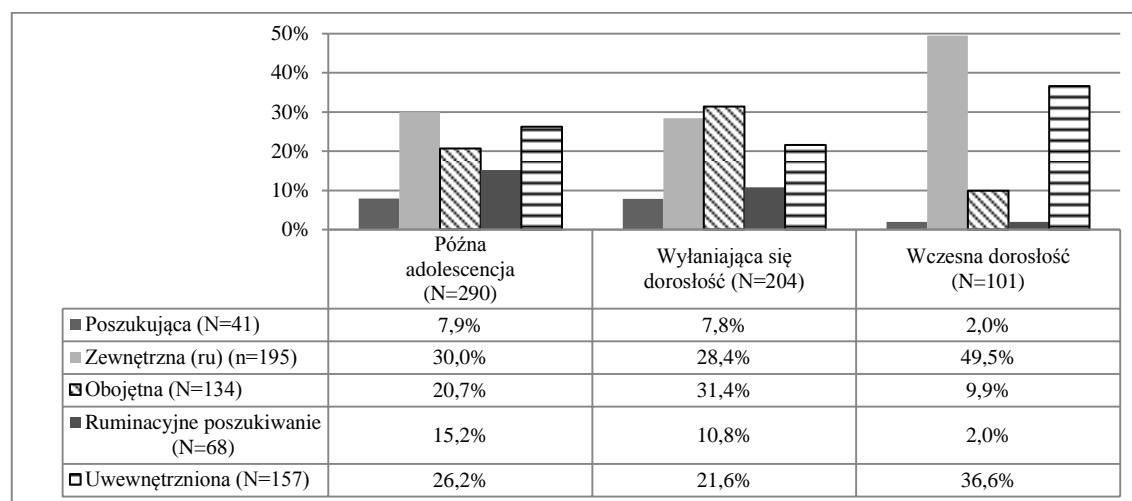
tożsamości religijnej. Poszerzanie obszaru religijnego u tych osób ma charakter szeroki (ilościowy), wychodzą poza zakres dotychczasowej drogi religijnej, ale poszukiwania te prowadzą dość powierzchownie. Informacje, których poszukują, nie mają charakteru pogłębionej wiedzy i nie prowadzą do doświadczenia wewnętrznego, większego zaangażowania religijnego i kreowania własnego życia według poznawanej koncepcji światopoglądowej. Status ten jest charakterystyczny dla osób młodych, dopiero wchodzących w życie, będących jakby „pod kloszem” chroniącym od społecznych nacisków co do podejmowania życiowych decyzji. Dla tych osób jest to raczej czas swobodnych poszukiwań poznawczych niż zastanawiania się nad tym, według jakich wartości chcą żyć i jakich odpowiedzialności się podejmować.

Natomiast osoby z drugiego skupienia o charakterze poszukującym, czyli o statusie tożsamości religijnej ruminacyjnego poszukiwania ($N=68$, 11,4% próby), nie ograniczają swoich poszukiwań wyłącznie do wymiaru wszerz, czyli do wychodzenia poza swoją drogę religijną, ale i pogłębiają rozumienie cenionych przez siebie treści religijnych i intensyfikują dotychczasowe doświadczenia o charakterze religijnym. Opisywane poszukiwania nie prowadzą jednak do podejmowania zobowiązań, o czym świadczy ujemny poziom w wymiarze $PZ_{TR} = -1,05$. Tym, co wskazuje, że jest to grupa „będąca w kryzysie” tożsamości religijnej, może świadczyć wysoki poziom eksploracji ruminacyjnej ($ER_{TR} = 1,17$). Osoby te doświadczają obecnie jakiegoś życiowego zamętu i zatrzymały się przed podjęciem decyzji dotyczących własnego życia religijnego. Być może wielość, mglistość i niejasność wartości, które kreuje współczesny świat, brak jednoznacznych wzorców i zasad określonych przez otoczenie powoduje, że są one wciąż na rozdrożu. Nie posiadają jeszcze zasobów do jednoznacznego samookreślenia i identyfikacji z obraną pod względem religijnym wizją życia.

W drodze analiz skupień wyodrębnił się także status tożsamości religijnej obojętnej z niską aktywizacją zarówno procesów eksploracji, jak i zobowiązania. Przynależy do niego 134 respondentów (22,5% próby). Otoczenie tych osób nie ma charakteru wspierającego czy motywującego. Osoby te można określić jako obojętne religijnie. Ich postępowanie jest raczej uzależnione od panującej aktualnie mody i wpływów środowiska. Opisywani ankietowani będą raczej negować tradycyjne wartości, jednak bez wewnętrznej motywacji do poszukiwania własnych, niezmiennych wartości, według których chciałyby kreować swoje życie. Brak procesów

ruminacyjnych może świadczyć o tym, że nie występuje wewnętrzny niepokój co do konieczności światopoglądowego samookreślenia. Stąd też tę grupę osób można określić jako „nie będących w kryzysie”, które bądź na drodze areligijnego wychowania nie przeżywały owego kryzysu, bądź też występujący kryzys rozwiązały wyłączając wymiar nadprzyrodzony z codziennego życia. Większość z osób przynależących do tego statusu tożsamości religijnej nie posiada wewnętrznej potrzeby zmiany sytuacji w której żyje, nie ujawnia także egzystencjalnych niepokojów z tym związanych.

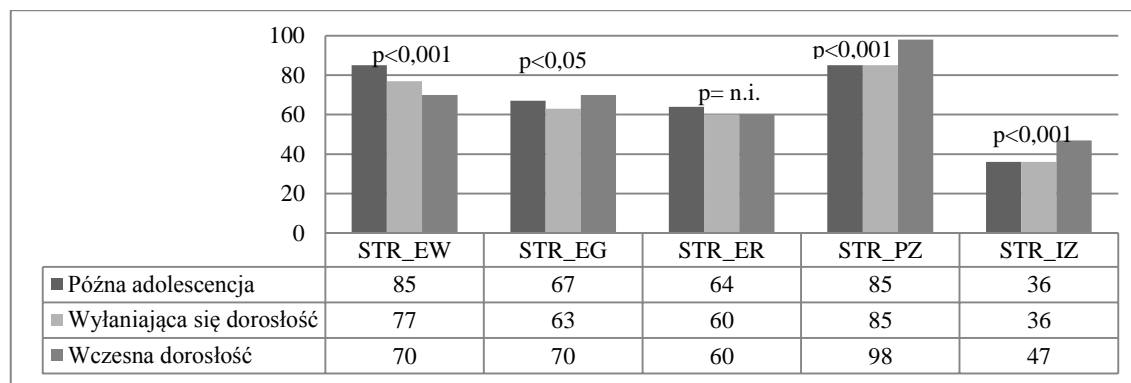
Wyodrębnione na drodze empirycznej, a następnie opisane statusy tożsamości religijnej porównano w trzech grupach rozwojowych: późnej adolescencji (18 lat), wyłaniającej się dorosłości (19-25 lat) i wczesnej dorosłości (26-40 lat). Na tej podstawie dokonano porównań międzygrupowych pozwalający na analizę procentowego rozkładu osób w poszczególnych statusach (Rys. 4.5).

Rys. 4.5. Rozkład statusów tożsamości z podziałem na etapy rozwojowe – rozkład procentowy
 $\chi^2(8)=46,749$; $p<0,001$

Istotność testu Chi-kwadrat Pearsona ($p<0,001$) wskazuje istnienie różnic pomiędzy poszczególnymi statusami tożsamości religijnej w obrębie trzech grup osób w różnym wieku. Najliczniejsza grupa adolescentów przynależy do statusu tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją (30%) i uwewnętrznionej (26,2%). Dla części adolescentów religia nie stanowi jednak ważnego obszaru, istotnego dla tworzenia ich własnej wizji życia, posiadają oni status tożsamości obojętnej (20,7%). U opisywanych badanych uaktywniają się procesy eksploracyjne przeważające nad wymiarami zobowiązania (Rys. 4.6.), na co wskazuje także procent osób przynależący do statusu tożsamości religijnej ruminacyjnego poszukiwania (15,2%) oraz statusu tożsamości religijnej poszukującej (7,9%). To najwięksi z ankietowanych „poszukiwacze”

odpowiedzi na pytania tożsamościowe w obszarze religijnym. Wartości wymiarów tożsamości religijnej, poza eksploracją ruminacyjną, wskazują na istotne różnice pomiędzy poszczególnymi grupami rozwojowymi. EW_{TR} i EG_{TR} są najwyższe w przypadku grupy najmłodszej, w przeciwieństwie do wymiarów PZ_{TR} i IZ_{TR}, których najwyższą wartość osiągają osoby w okresie wczesnej dorosłości.

Rys. 4.6. Wymiary Skali Tożsamości Religijnej w poszczególnych etapach rozwojowych w przeliczeniu na skalę 0-100% (N=597)

Źródło: badania własne

W grupie osób pomiędzy 19 a 25 rokiem życia zauważa się inny poziom zainteresowania obszarem religijnym. Wskazuje na taką sytuację zmniejszenie liczby osób w niemal wszystkich statusach tożsamości religijnej poza statusem tożsamości religijnej obojętnej, gdzie liczba osób w porównaniu z okresem późnej adolescencji jest większa o 10,7%. W statusie tożsamości religijnej obojętnej znajduje się 20,7% całej grupy. Na tej podstawie można przypuszczać, że część tych osób rozwiązała swój kryzys tożsamości wyłączając wymiar transcendencji i skupiając się na innych obszarach własnego życia. Przyglądając się rozkładowi wymiarów można zauważyć, że w grupie wyłaniającej się dorosłości, w porównaniu z późną adolescencją, jest niższy poziom aktywizacji eksploracji wszerz i w głąb, natomiast wymiary zobowiązania i identyfikacji z nim są na takim samym poziomie, co w grupie młodszej.

Sytuacja zmienia się w przypadku grupy wczesnej dorosłości (26-40 lat). Chociaż badania nie miały charakteru podłużnego, na podstawie uzyskanych wyników można postawić trzy hipotezy:

1. o powrocie osób, będących w tym okresie rozwojowym, do wczesnorozwojowych wzorców religijnych,
2. o czasowym charakterze religijnych poszukiwań zharmonizowanych w okresie wczesnej dorosłości z procesami zobowiązania,

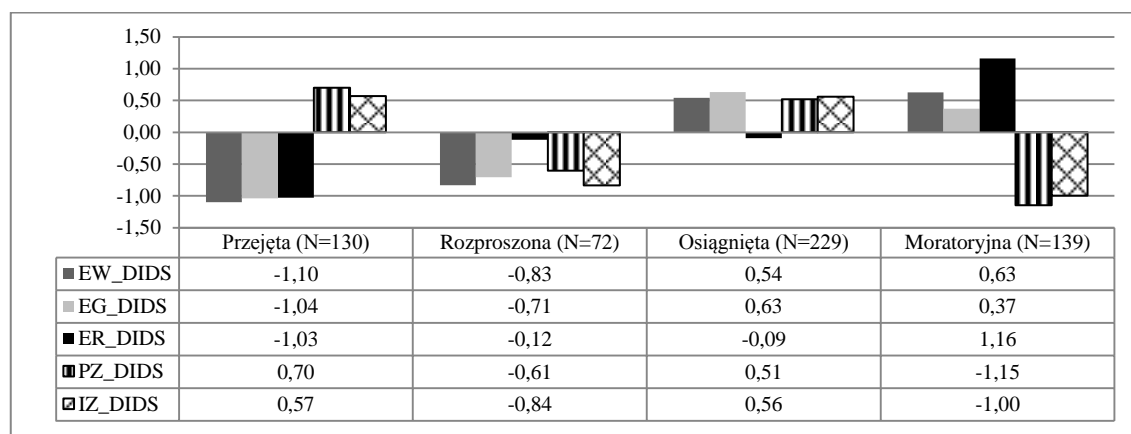
3. o aktywizacji wymiarów eksploracji i zobowiązania po czasowej „religijnej obojętności”.

W tej grupie zauważamy bowiem najwyższy poziom PZ_{TR} i IZ_{TR}. W statusie tożsamości religijnej wewnętrznej z ruminacją znajduje się 49,5% osób pomiędzy 26 a 40 r. ż., uwewnętrznionej 36,6%.

Podsumowując, można zauważyć, że osoby pomiędzy 18 a 40 r. ż. prezentują odmienne statusy tożsamości religijnej. Można także mówić o wygaszeniu na etapie wyłaniającej się dorosłości zainteresowania obszarem religijnym na rzecz innych obszarów rozwojowych i jednocześnie o istotności tej sfery życia dla ostatecznych rozwiązań dotyczących sposobu życia, przyjmowanych wartości i tworzonych wspólnotowych i rodzinnych struktur. Jednak, jak można zauważyć wiek podejmowania decyzji i identyfikacji z nimi nie jest związany z czasem osiągania metrykalnej dojrzałości, ale w badanej grupie jest charakterystyczny dla okresu pomiędzy 26 a 40 r.ż.

4.3.1. Tożsamość religijna a tożsamość osobowa

W celu uprawomocnienia założeń dotyczących statusów tożsamości religijnej, które tworzą się na osiągnięciach lub deficytach tożsamości osobowej, dokonano analizy wymiarów tożsamości osobowej badanej grupy osób. Na tej podstawie udało się na drodze analizy metodą k-średnich wyodrębnić cztery, różniące się od siebie pod względem profilów wymiarów tożsamości, statusy tożsamości osobowej (Rys. 4.7).

Rys. 4.7. Analiza skupień – statusy tożsamości osobowej (N=570)

Źródło: badania własne

Różnice pomiędzy wymiarami tożsamości osobowej osób przynależących do trzech grup wiekowych (późnej dorosłości, wyłaniającej się dorosłości i wczesnej

dorobłości), są statystycznie istotne we wszystkich wymiarach EW_{DIDS}, EG_{DIDS}, ER_{DIDS} PZ_{DIDS} oraz IZ_{DIDS} (p<0,001).

Tab. 4.4. Tabela wyników standaryzowanych wymiarów tożsamości (N=570)

		Suma kwadratów	df	Średni kwadrat	F	Istotność
EW _{DIDS}	Między grupami	329,315	3	109,772	273,146	p<0,001
	W grupach	227,464	566	,402		
	Ogółem	556,778	569			
EG _{DIDS}	Między grupami	286,885	3	95,628	198,347	p<0, 001
	W grupach	272,883	566	,482		
	Ogółem	559,768	569			
ER _{DIDS}	Między grupami	327,135	3	109,045	264,760	p<0, 001
	W grupach	233,115	566	,412		
	Ogółem	560,250	569			
PZ _{DIDS}	Między grupami	334,240	3	111,413	276,079	p<0, 001
	W grupach	228,413	566	,404		
	Ogółem	562,653	569			
IZ _{DIDS}	Między grupami	301,990	3	100,663	212,690	p<0, 001
	W grupach	267,881	566	,473		
	Ogółem	569,871	569			

Na tej podstawie, podobnie jak w przypadku statusów tożsamości religijnej, dokonano opisu poszczególnych grup pod względem radzenia sobie z kryzysem tożsamości oraz etapu jego rozwiązania.

Analizy pozwoliły na wyodrębnienie najbardziej „dojrzałego” statusu tożsamości osobowej, jakim jest tożsamość osobowa osiągnięta (40,2% próby). Ten status osiągnęło najwięcej, bo 229 osób. W tej grupie uwidaczniają się zharmonizowane procesy eksploracji i zobowiązania, natomiast eksploracja ruminacyjna osiąga niską wartość. Można powiedzieć, że osoby te rozwiązały już kryzys tożsamości, posiadają własną wizję życia z jasno określonymi celami, spójną oraz stabilną strukturę *Ja*, stanowiącą konsolidację z jednej strony oczekiwań dorosłych, a z drugiej własnych potrzeb, planów i aspiracji. Umiarkowany poziom zobowiązania, zarówno w wymiarze podjęcia, jak i identyfikacji, wskazuje, że osoby te podejmują się już ról charakterystycznych dla dorosłości w sposób autonomiczny z indywidualnie wyznaczoną ścieżką życia.

Do statusu tożsamości przejętej przynależy 130 ankietowanych (22,8% próby). Grupę tę charakteryzują niskie wartości na skali eksploracji i wysokie na skali zobowiązania. Opisywane osoby w bardzo wąskim stopniu dokonują poszukiwań, zarówno różnorodnych alternatyw (EW_{DIDS}), jak i pogłębiania tych, co do których podjęły już wstępne zobowiązania (EG_{DIDS}). Może to być wynikiem szybszego, niż

w przypadku rówieśników, podjęcia się zadań charakterystycznych dla dorosłości. W związku z tym, że podjęte decyzje uważają za słuszne, nie ujawniają się w ich przypadku procesy ruminacyjne, które mogłyby powodować jakiegokolwiek obawy czy niepokoje. Osoby te posiadają wysoki poziom kontroli emocjonalnej i ustrukturyzowaną osobowość, co sprzyja dalszemu rozwojowi. Sztwywny profil osobowości może jednak utrudniać dostosowywanie się do nowych warunków w przypadku sytuacji kryzysowych, np. utrata pracy, konieczność przekwalifikowywania czy choroba.

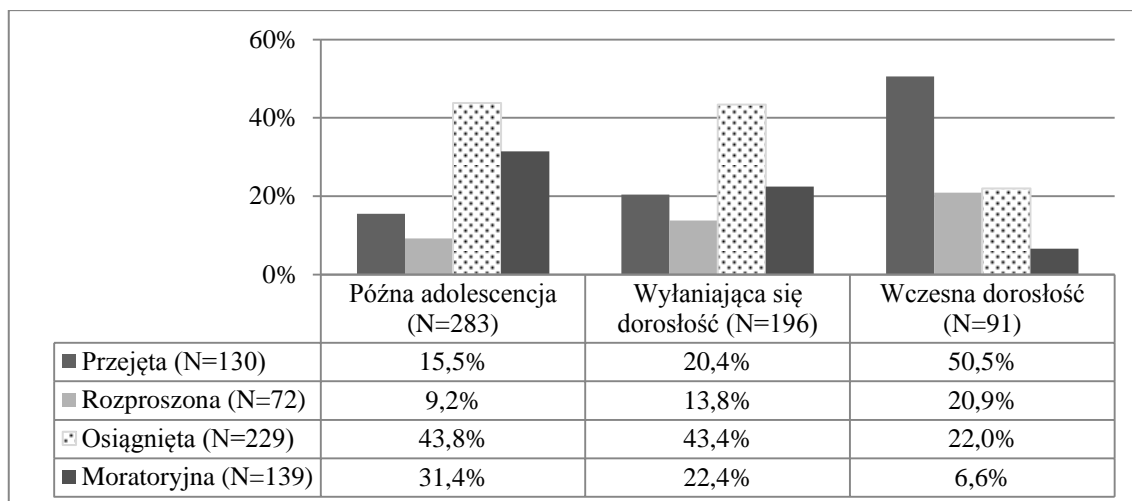
Osoby przynależące do statusu tożsamości określanego jako moratorium (N=139, 24,4%) charakteryzują się umiarkowanymi wartościami eksploracji wszcz i w głąb oraz niskimi wartościami w wymiarze zobowiązania. To typowi życiowi „poszukiwacze”. Intensyfikacja eksploracji ruminacyjnej o wysokiej wartości (ER_{DIDS} = 1,16), świadczy jednak, że doświadczają oni obaw i problemów związanych z podejmowaniem zobowiązań i identyfikacji z nimi. Jest to jedyna grupa, w której uwidacznia się intensywny kryzys tożsamości.

Na podstawie analiz wyodrębniono także status tożsamości rozproszony (12,6% próby), opisywanej przez K. Luyckxa jako „beztroskie rozproszenie” (*carefree defusion*)⁵²⁹. Grupa, do której należą 72 osoby, charakteryzuje się niskimi wartościami zarówno w skalach eksploracji, jak i zobowiązania. Osoby te nie odczuwają potrzeby ani nie posiadają motywacji do poszerzania swoich rozwojowych horyzontów, tym bardziej do podejmowania zobowiązań czy identyfikacji z nimi. Bliski zeru poziom eksploracji ruminacyjnej świadczyć może o braku większych obaw czy lęków płynących z takiego stanu. Osoby te stanowią grupę wysokiego ryzyka. Brak alternatyw oraz nieumiejętność dokonywania wyborów, jak napisano w rozdziale drugim, może doprowadzić do trwania w permanentnym kryzysie, polegającym na braku osobistych zasobów do jego rozwiązania w formie podjęcia życiowych zobowiązań. Konieczne jest więc wsparcie osób z zewnątrz w celu wyjścia tej grupy z życiowego impasu.

Na podstawie wyników dokonano również analizy rozkładu statusów w poszczególnych okresach rozwojowych (Rys. 4.8).

---

⁵²⁹ Por. K. Luyckx, S.J. Schwartz, M.D. Berzonsky, B. Soenens, M. Vansteenkiste, I. Smits, L. Goossens, *Capturing ruminative exploration...*, dz. cyt., s. 77-78.

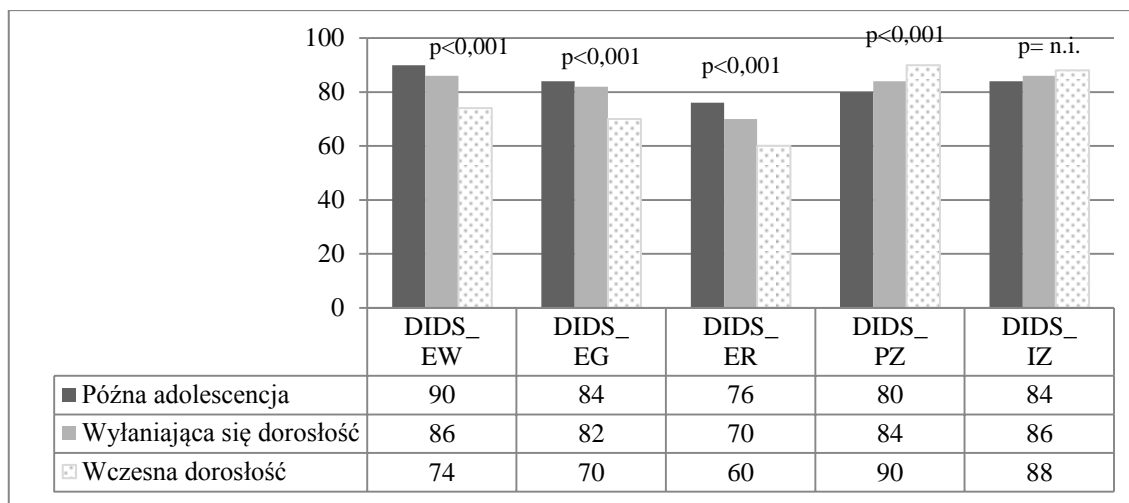

Rys. 4.8. Rozkład statusów tożsamości osobowej w poszczególnych okresach rozwojowych (N=570)

Źródło: badania własne

$\chi^2(6)=72,339$, $p<0,001$

Wyniki wskazują na odmienność statusów tożsamości w badanych grupach osób z trzech etapów rozwojowych pomiędzy 18 a 40 r. ż. Dość zaskakujący jest wynik tożsamości osiągniętej, gdzie najliczniejszą grupę stanowią adolescenty. Aż 43,8% tej grupy posiada dojrzały status tożsamości. Wobec nie podejmowania przez tę grupę ról charakterystycznych dla dorosłości (stały obowiązek zawodowy, zakończenie edukacji, założenie rodziny, samodzielne zamieszkanie) prawdopodobnie ich zobowiązanie dotyczy obszaru dostępnego dla młodych dorastających, zarówno edukacyjnego, jak i społecznego. Istnieje także prawdopodobieństwo, że adolescenty nie odpowiadali na pytania zgodnie z prawdą, lub posiadają poczucie dorosłości, które nie jest związane z rolami dorosłego w życiu społecznym. Jak widać na Rys. 4.9, w tym okresie życia mają miejsce intensywne procesy eksploracyjne, które przewyższają istotnie poziom podejmowania zobowiązań. Są one szczególnie charakterystyczne dla statusu tożsamości moratoryjnej, do którego przynależy 31,4% wszystkich adolescentów. W tym okresie rozwojowym ujawniają się najintensywniejsze procesy ruminacyjne. Może to być związane z koniecznością podejmowania pierwszych poważnych decyzji o kierunku studiów czy podjęcia zobowiązania zawodowego, co istotnie związane jest z długoterminowymi planami na dalsze życie.

Rys. 4.9. Wymiary tożsamości osobowej w poszczególnych etapach rozwojowych w przeliczeniu na skalę 0-100% (N=591)

W porównaniu z grupą adolescentów, w okresie wczesnej dojrzałości mniejsza jest aktywność eksploracyjna i wyższy poziom podejmowania zobowiązania. Osoby te można określić zasadniczo jako „zawieszone” przed ostatecznymi decyzjami odnośnie celów ich dalszego życia. Układ statusów tożsamości wskazuje, że większość z osób w tym okresie pozostaje w „wypracowanych” na wcześniejszych etapach obszarach tożsamościowych. Względem grupy adolescentów zmniejsza się liczba osób o tożsamości moratoryjnej w stosunku do osób o tożsamości przejętej oraz o tożsamości rozproszonej. Można przypuszczać, że rozwiązanie kryzysu tożsamościowego dokonało się w dwóch kierunkach. Osoby o silnym wsparciu społecznym osiągnęły status tożsamości przejętej, natomiast młodzi dorośli, którzy nie znaleźli odpowiedzi na pytania dotyczące własnego życia, a także nie mieli wsparcia środowiska, zaniechali dalszej eksploracji i osiągnęli status tożsamości rozproszonej.

Wyniki uzyskane w grupie najstarszych osób – pomiędzy 26 a 40 r. ż. wskazują na niższy poziom eksploracji i intensyfikację poziomu zobowiązania. W opisywanym statusie 50,5% osób posiada tożsamość przejętą, natomiast 22% tej grupy tożsamość osiągniętą. W tej grupie znajduje się mniej dojrzałych tożsamościowo osób niż w grupie wylaniającej się dorosłości. Powodów tej sytuacji można by szukać w kontekście społeczno-historycznych przemian. Osoby analizowanego statusu tożsamości osobowej mogą nosić na sobie „znamię” wychowania w klimacie komunistycznych ograniczeń, lub też ich rodzice mogli wychowywać swoje dzieci zgodnie z ówczesnymi sztywnie narzuconymi wzorcami. Natomiast badania podłużne osób znajdujących się w różnych kohortach mogłyby pokazać, czy to może nie otoczenie „wymusza” na badanych młodych dorosłych zaprzestanie działań

o charakterze „przymierzania się” do roli dorosłego. Aktualne trudności wynikające z codziennego życia, konieczność utrzymania rodziny, duża aktywność zawodowa, małe zasoby finansowe przy jednoczesnej konieczności korzystania ze wsparcia otoczenia mogą być dla młodych, podejmujących się ról dorosłości, równoznaczne z podporządkowaniem i przejmowaniem określonych wzorców oraz zewnętrznego stylu życia. Z jednej strony korzystanie z owych sztywnych i wypracowanych wzorców mogłoby stanowić „bezpieczną bazę” dla osobistego funkcjonowania, chronić przed różnego rodzaju wątpliwościami dając gotowe odpowiedzi na życiowe pytania, z drugiej jednak uwalniać z odpowiedzialności, a także zmniejszać poziom samostanowienia w oparciu o osobiście wypracowane wzorce. Taka sytuacja mogłaby także wskazywać na istotne znaczenie czynników socjoekonomicznych dla zmian w obszarze tożsamości osobowej. Hipotezy ukierunkowują dalsze badania nad tożsamością młodych Polaków. W opisywanej grupie stosunkowo duża jest liczba osób znajdujących się w „życiowym zamęcie”. Posiadają one status tożsamości rozproszonej i stanowią 20,9% całej grupy. Nie podejmując eksploracji ani zobowiązań, tworzą grupę szczególnego ryzyka, wymagającego szczególnej pomocy otoczenia w ukształtowaniu tożsamości dojrzałej osoby zdolnej do autoidentyfikacji oraz realizacji zadań charakterystycznych dla dorosłości.

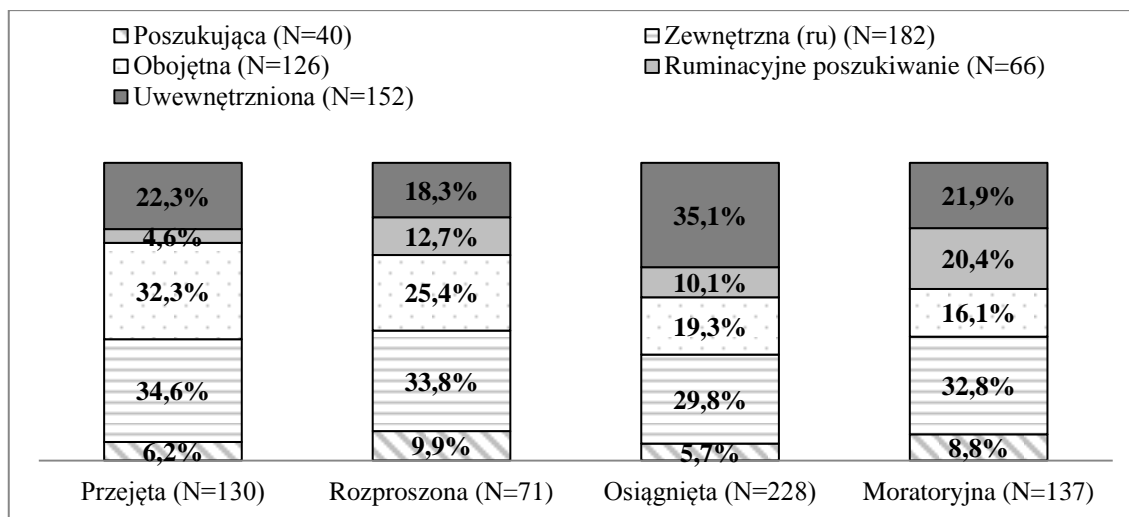
Jednym z głównych zamierzeń pracy było sprawdzenie, czy tożsamość religijna formuje się na fundamencie wypracowywanej w toku rozwojowym tożsamości osobowej. W tym celu dokonano porównań średnich za pomocą tabel krzyżowych. Wartość istotności testu $\chi^2(12)=37,340$; $p<0,001$ pozwala twierdzić, że istnieją związki pomiędzy dwoma badanymi obszarami tożsamości (Tab. 4.5).

Porównując procentowy rozkład osób posiadających status tożsamości osiągniętej ($n=228$) zauważamy, że najwięcej osób z tej grupy posiada status tożsamości religijnej uwewnętrznionej (35,1%) (Rys. 4.10). Na tej podstawie można wnioskować, że 1/3 osób, które podjęły już decyzje dotyczące ról dorosłości (zawodu, założenia rodziny, posiadania potomstwa), także zakończyły etap poszukiwań religijnych i przyjęły określony światopogląd. Rozwiązały one kryzys tożsamości w tych dwóch obszarach i są dojrzałe pod względem osobowościowym, jak i religijnym.

Tab. 4.5. Przynależność osób do poszczególnych statusów tożsamości religijnej (STR) oraz statusów tożsamości osobowej (DIDS) – rozkład liczbowy i procentowy

			Statusy DIDS				Ogółem
			Przejęta	Rozproszona	Osiągnięta	Moratoryjna	
Statusy STR	Poszukująca	Liczebność	8	7	13	12	40
		% w STR	20,0	17,5	32,5	30,0	100,0
		% w DIDS	6,2	9,9	5,7	8,8	7,1
	Zewnętrzna (ru)	Liczebność	45	24	68	45	182
		% w STR	24,7	13,2	37,4	24,7	100,0
		% w DIDS	34,6	33,8	29,8	32,8	32,2
	Obojętna	Liczebność	42	18	44	22	126
		% w STR	33,3	14,3	34,9	17,5	100,0
		% w DIDS	32,3	25,4	19,3	16,1	22,3
	Ruminacyjne poszukiwanie	Liczebność	6	9	23	28	66
		% w STR	9,1	13,6	34,8	42,4	100,0
		% w DIDS	4,6	12,7	10,1	20,4	11,7
	Uwewnętrzniona	Liczebność	29	13	80	30	152
		% w STR	19,1	8,6	52,6	19,7	100,0
		% w DIDS	22,3	18,3	35,1	21,9	26,9
	Ogółem	Liczebność	130	71	228	137	566
		% w STR	23,0	12,5	40,3	24,2	100,0
		% w DIDS	100,0	100,0	100,0	100,0%	100,0

Należy również zwrócić uwagę na grupę o statusie tożsamości religijnej obojętnej. W grupie tej znajduje się 19,3% osób posiadających status tożsamości osobowej osiągniętej. U nich także nie można mówić o istniejącym kryzysie tożsamości religijnej. Wcześniej opisany brak procesów eksploracji i zobowiązania, a także eksploracji ruminacyjnej, może wskazywać, że albo tego kryzysu nigdy nie przeżywały, np. ze względu na określony system wychowawczy nieuwzględniający wymiaru religijnego, bądź doświadczyły kryzysu religijnego, ale rozwiązały go poprzez wykluczenie Transcendencji. Dla 44 osób o statusie tożsamości religijnej obojętnej wymiar religijny nie ma większego znaczenia, nie kształtują one swojej wizji życia zgodnie z wartościami, które niesie religia. U pozostałych osób, posiadających opisywane statusy tożsamości osobowej, wyjście z tożsamościowego zamętu w wymiarze osobowym nie pokrywa się z rozwiązaniem kryzysu na poziomie tożsamości religijnej, co stanowi 45,6% opisywanej grupy. Większość z nich buduje swoją tożsamość w oparciu o przejęte wzorce, status tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją stanowi 29,8% grupy i jest drugą pod względem liczby osób grupą o określonej tożsamości religijnej. Osoby poszukujące własnego światopoglądu stanowią w statusie tożsamości osobowej osiągniętej mniejszość, łącznie osoby o statusie tożsamości religijnej poszukującej i ruminacyjnego poszukiwania stanowią 15,8% całej grupy.

Rys. 4.10. Rozkład osób o określonej tożsamości religijnej (STR) w grupach o statusach tożsamości osobowej (DIDS) – rozkład procentowy (N=566)

Źródło: badania własne.

Analizując status tożsamości osobowej przejętej ($n=130$) zauważmy, że najliczniej przynależą do niej osoby ze statusu tożsamości religijnej zewnętrznej ruminacyjnej ($n=45$, 34,6% grupy). Na tej podstawie można stwierdzić istnienie wzajemnej zależności pomiędzy tożsamością osobową i religijną. Osoby żyjące w zamkniętym i jednorodnym środowisku sztywno określonych zasad, wyznaczanych celów, nacisków na ograniczenie eksploracji i konieczność podjęcia ról dorosłości, przejmują pewne wartości z otoczenia i dokonują na tej podstawie autoidentyfikacji. Nie posiadają także wewnętrznych kompetencji lub odrzucają możliwości poszukiwań dostępnych religijnych alternatyw, co może być wynikiem narzuconych do tej pory zasad lub ukształtowanej w analogiczny sposób tożsamości osobowej. Drugą pod względem liczby osób stanowi grupa o statusie obojętnej tożsamości religijnej (32,3% grupy). W kształtowaniu własnej wizji życia odrzucają one wymiar religijny. Taka sytuacja może być wynikiem socjalizacji religijnej nie uwzględniającej wartości religijnych jako wyznaczników wychowania. Status tożsamości przejętej posiadają także osoby o statusie uwewnętrznionej tożsamości religijnej (22,3% grupy). Dla tej grupy rozwiązany kryzys tożsamości religijnej może stanowić istotny zasób wspierający kształtowanie dojrzałej tożsamości osobowej, polegający na odważnym poszukiwaniu własnych „pomysłów na życie” i decyzjach opartych na osobistych, nienarzuconych wyborach. Najmniej liczną grupę stanowią osoby, które wciąż nie dokonały wyboru własnego światopoglądu i są nadal na etapie poszukiwań (10,8%). Wynik ten wydaje się być adekwatny do opisywanego statusu tożsamości osobowej.

Oczekiwane przełożenie statusów o podobnym natężeniu wymiarów nie wystąpiło w przypadku statusu tożsamości osobowej rozproszonej (N=72). Najwięcej osób rozwiązujących kryzys tożsamości na tym poziomie posiada status tożsamości religijnej poszukującej zewnętrznej z ruminacją (33,8% grupy). Przyjęcie określonych zasad i reguł religijnego życia z otoczenia może stanowić pewien zasób do wyjścia z tożsamościowego impasu. Największą szansę mają osoby znajdujące się w tej grupie i posiadające status tożsamości religijnej uwewnętrznionej (18,3% grupy), a także podejmujące światopoglądowe poszukiwania. Ta aktywność w wymiarze religijnym może stanowić impuls do poszukiwań, a dalej do podejmowania zobowiązań, także w wymiarze osobowym. Tożsamość religijna u opisywanych osób jakby uprzedza pod względem dojrzałości rozwój tożsamości osobowej oparty w głównej mierze na rozwiązaniu tożsamościowego kryzysu. Dla osób o niejasnej wizji własnego życia i nieumiejętności podejmowania decyzji może stanowić to ich zasoby wewnętrzne (osobiste) i zewnętrzne (środowiskowe). W najtrudniejszej sytuacji wydają się być osoby o statusie tożsamości osobowej rozproszonej i jednocześnie statusie tożsamości religijnej obojętnej (25,4% grupy). Osoby te stanowią grupę wysokiego ryzyka, które można określić jako najbardziej zdemotywowane gdy chodzi o poszerzanie swoich możliwości co do wiedzy czy doświadczeń we wszelkich obszarach życia. Nie dysponują wewnętrznymi kompetencjami do zmiany, co się wiąże ze zdolnością podjęcia decyzji odnośnie stylu własnego życia.

Najliczniejszą grupę w statusie tożsamości moratoryjnej stanowią osoby o statusie tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją (32,8% grupy). W wymiarze tożsamości osobowej to wciąż życiowi „poszukiwacze”, którzy stoją przed podjęciem zobowiązań związanych z rolą dorosłej osoby, stanowiąc grupę „zawieszonych” przed ostatecznymi decyzjami. W wymiarze religijnym przejmują oni wzorce z otoczenia, co może świadczyć o wciąż silnym wpływie stylu wychowania uwzględniającym określony światopogląd religijny. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że w oparciu o przejęte religijne wartości będą oni dokonywać osobistych wyborów i kształtować własną wizję życia. Duże zasoby osobiste posiada także grupa osób o statusie tożsamości religijnej uwewnętrznionej (21,9% grupy). Oparcie własnych wyborów na Bogu, jako źródle pomocy i nadziei, może pomóc w dokonywaniu wyborów także odnośnie dorosłego życia. W porównaniu z poprzednimi grupami, w statusie tożsamości moratoryjnej znajduje się najwięcej osób o statusie tożsamości osobowej

z uaktywniającymi się procesami eksploracji, a nie podejmującymi zobowiązań. Status tożsamości religijnej poszukującej stanowi 8,8% grupy, a ruminacyjnego poszukiwania 20,4% grupy. Choć nie jest to grupa najliczniejsza, to wyraźnie widać różnicę w porównaniu z grupami o innych STO. Osoby, u których uaktywnia się eksploracja ruminacyjna, mogą czuć lęk przed podjęciem decyzji w wymiarze życia religijnego, co może świadczyć o zaistniałych fiksacjach w obszarze religijnego rozwoju czy braku środowiska wspierającego ten rozwój. Do tej grupy mogą należeć także osoby przeżywające silny kryzys egzystencjalny czy mające pewne religijne wątpliwości. Przy braku odpowiedniego wsparcia taka sytuacja może doprowadzić do odrzucenia wymiaru religijnego jako ważnego dla kształtowania osobistego życia. W statusie tożsamości moratoryjnej znajduje się najmniej, w porównaniu z pozostałymi statusami tożsamości osobowej, osób o statusie tożsamości religijnej obojętnej (16,1% grupy). Aktywizacja procesów eksploracji w wymiarze tożsamości osobowej może implikować zmiany w obszarze tożsamości religijnej. Wydaje się jednak, że bez wsparcia otoczenia może to być bardzo trudne.

Jak wskazują opisanie analizy, rozkład statusów tożsamości religijnej w określonych statusach tożsamości osobowej nie jest jednorodny. Liczba osób w poszczególnych grupach jest różna, chociaż wszędzie występują wszystkie wyodrębnione statusy tożsamości religijnej. Zauważa się jednak, że pod względem wielkości grup dokonuje się pewne przełożenie i związek pomiędzy statusami tożsamości obu obszarów. Tak jest w przypadku statusu tożsamości osobowej osiągniętej, gdzie najliczniejszą grupę stanowią osoby o statusie tożsamości religijnej uwewnętrznionej, a także w przypadku statusu tożsamości osobowej przejętej, gdzie najliczniej reprezentowana jest grupa o statusie tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją. Choć w przypadku statusu tożsamości osobowej rozproszonej i moratoryjnej nie dokonało się pod względem liczby takie przełożenie, jednak analogiczne grupy, dla statusu tożsamości osobowej rozproszonej – status tożsamości religijnej obojętnej, dla statusu tożsamości osobowej moratoryjnej – status tożsamości religijnej ruminacyjnego poszukiwania oraz status tożsamości religijnej poszukującej, są najliczniejsze w porównaniu z pozostałymi statusami tożsamości osobowej.

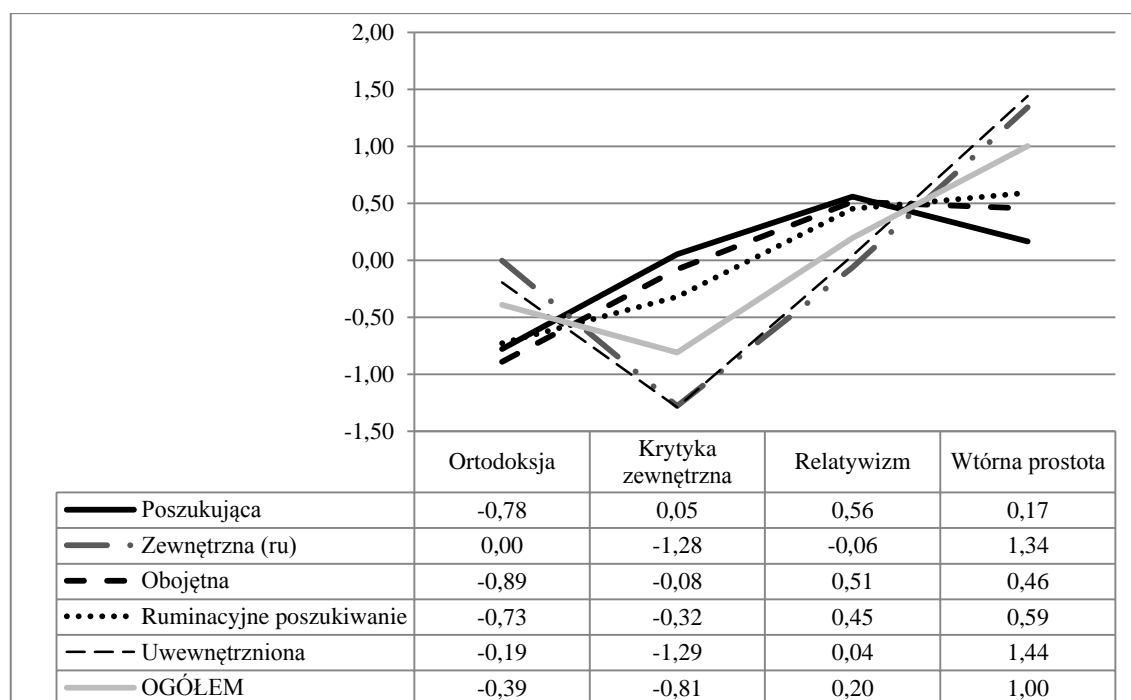
Na tej podstawie można wnioskować o istniejących zależnościach pomiędzy rozwojem dwóch opisywanych obszarów: tożsamości osobowej i religijnej. Można także przypuszczać, że zasoby osobiste płynące z jednego obszaru będą mieć związek

z pozytywnymi zmianami w drugim obszarze, pozwalając na kształtowanie osób dojrzałych tożsamościowo, zarówno w wymiarze osobowym, jak i religijnym. Analiza danych pozwala także stwierdzić istnienie grup „wysokiego ryzyka” pod względem rozwoju tożsamości oraz implikuje pierwsze wnioski dotyczące konieczności wsparcia rozwoju, zarówno tożsamości osobowej jak i religijnej młodych dorosłych.

4.3.2. Tożsamość religijna a podejście do religii w kontekście chrześcijańskim

W celu sprawdzenia trafności zewnętrznej Skali Tożsamości Religijnej (STR) postanowiono zbadać jej związek z innymi testami badającymi religijność. Korzystając ze Skali Przekonań Postkrytycznych (PCBS) D. Hutsebauta w adaptacji R. Bartczuka, M.P. Wiechetka i B. Zarzyckiej porównano poziom czterech wymiarów myślenia religijnego: ortodoksji, krytyki zewnętrznej, relatywizmu oraz wtórnej prostoty w każdym ze statusów religijnej tożsamości (Rys. 4.7). Analizy potwierdzają wzajemną zależność między dwoma skorelowanymi ze sobą narzędziami. W przypadku wszystkich wskaźników Skali Przekonań Postkrytycznych (PCBS), statusy tożsamości religijnej wykazują istotne różnice testu F na poziomie $p < 0,001$.

Najwyższą wartość ortodoksji posiada tożsamość religijna zewnętrzna z ruminacją równą zero, oraz uwewnętrznionej, o wartości -0,19 (Rys. 4.11.). Wskaźnik ten jest równoważony wysoką wartością wtórnej prostoty (status tożsamości religijnej zewnętrznej (r_u) = 1,34; status tożsamości religijnej uwewnętrznionej = 1,44). Osoby te akceptują istnienie Transcendencji. Interpretacja religijnych treści ma charakter bardziej symboliczny niż dosłowny. Doszukują się one w interpretacji religijnych treści głębszego znaczenia i ukrytego sensu. Zachodzące procesy eksploracyjne, równoważone przez podjęte zobowiązania, mogą wpływać na brak skłonności do uprzedzeń i dogmatyzmu. Szczególnie osoby o statusie tożsamości religijnej uwewnętrznionej może charakteryzować otwartość na dialog i znajomość różnych światopoglądów, przy jednoczesnej trwałości własnych zinterioryzowanych postaw i wzorców. Potwierdzać to mogą także niskie wartości wskaźnika relatywizmu oraz krytyki zewnętrznej. Osoby te można określić jako religijnie spójne pod względem deklaracji i religijnego zaangażowania.

Rys. 4.11. Powiązanie Statusów Tożsamości Religijnej (STR) z podejściem do religii w kontekście chrześcijańskim (PCBS).

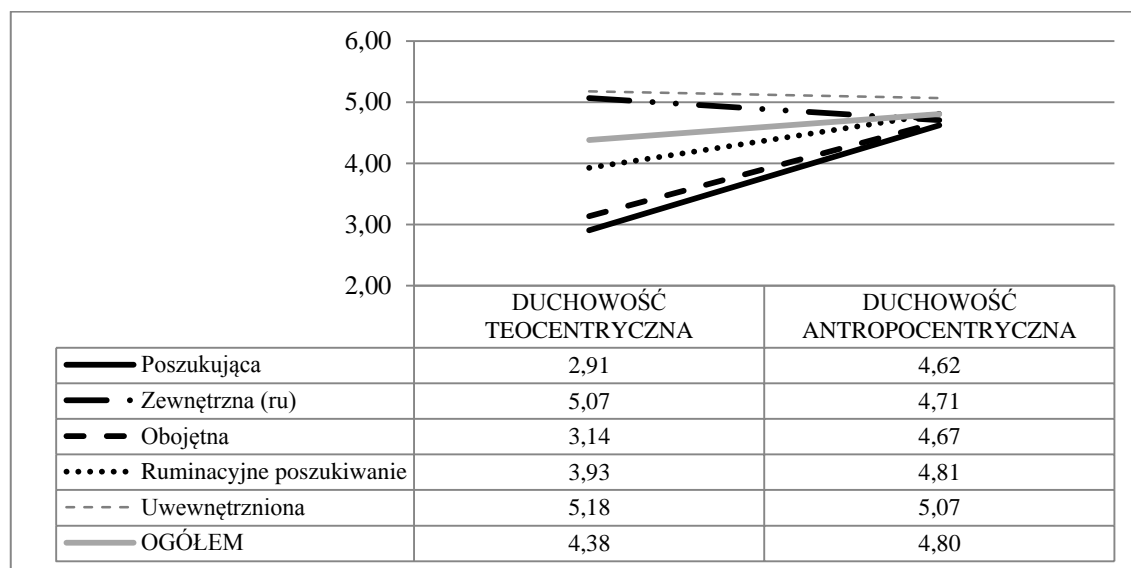
Źródło: badania własne.

Inny rozkład wskaźników zauważamy w przypadku statusu tożsamości religijnej poszukującej, obojętnej i ruminacyjnego poszukiwania. Osoby te osiągają na skali ortodoksji wartość pomiędzy -0,5 i -1, a także niższe od wyżej opisywanych wartości na skali wtórnej prostoty. Może to wskazywać na ambiwalentny lub obojętny stosunek do podmiotu religijnego. Interpretacja religijnych treści ma raczej charakter dosłowny, bez doszukiwania się pogłębionych znaczeń. Bliska zeru wartość krytyki zewnętrznej oraz wynosząca ok. 0,5 wartość relatywizmu może potwierdzać niskie znaczenie religijnego wymiaru dla osób o opisywanych statusach tożsamości religijnej. Osoby te nie angażują się w życie religijne, a więc ich doświadczenie w tym wymiarze ogranicza się wyłącznie do pewnych racjonalnych treści, niepopartych osobistą więzią z Transcendencją.

4.3.3. Tożsamość religijna a duchowość teocentryczna i antropocentryczna

Skonstruowanie przez R. Jaworskiego narzędzia do badania typów duchowości pozwala na uzyskanie w przypadku każdej z osób poziomu wskaźnika dotyczącego duchowości teocentrycznej i antropocentrycznej (DT-DA), określonych poprzez obliczenie średnich pozyskanych na podstawie odpowiedzi. U każdej z badanych osób

uaktywniają się oba wskaźniki, o różnym natężeniu (Rys. 4.12.). Przewaga jednego z nich może świadczyć o intensywności zaangażowania w jeden z rodzajów duchowości.

Rys. 4.12. Powiązanie Statusów Tożsamości Religijnej (STR) z obszarami wyznaczonymi przez Skalę Duchowości Teocentrycznej i Antropocentrycznej (DT-DA).

Źródło: badania własne

Analiza wyników pozwala stwierdzić, że pomiędzy poszczególnymi statusami tożsamości religijnej zarówno w wymiarze duchowości teocentrycznej, jak i antropocentrycznej, występują istotne różnice ($p < 0,001$).

Osoby o statusie tożsamości religijnej poszukującej, obojętnej i ruminacyjnego poszukiwania charakteryzują się wyższymi średnimi wskaźnika duchowości antropocentrycznej niż wskaźnika duchowości teocentrycznej. Różnica uzyskanych wartości pomiędzy duchowością teocentryczną a antropocentryczną wynosi w przypadku statusu tożsamości religijnej poszukującej – 1,71, statusu tożsamości religijnej obojętnej – 1,53, statusu tożsamości religijnej ruminacyjnego poszukiwania – 0,88. Są to osoby, które budują swoją duchowość bardziej na osobistej potrzebie rozwoju niż na więzi z Transcendencją. Ich życie skoncentrowane jest na szukaniu harmonii z naturą i własnymi potrzebami, rozwoju własnych zdolności i zainteresowań. Kontakt z Transcendencją nie ma dla nich dużego znaczenia. W przypadku ruminacyjnego poszukiwania różnica wskaźników DT i DA jest mniejsza, a wartość uzyskana w obszarze duchowości teocentrycznej wyższa od statusu tożsamości religijnej poszukującej i obojętnej. Może to wskazywać na pewien eksploracyjny niepokój co do wartości, jakie niesie ze sobą relacja z Bogiem i konieczność opowiedzenia się także wobec religijnej perspektywy życia.

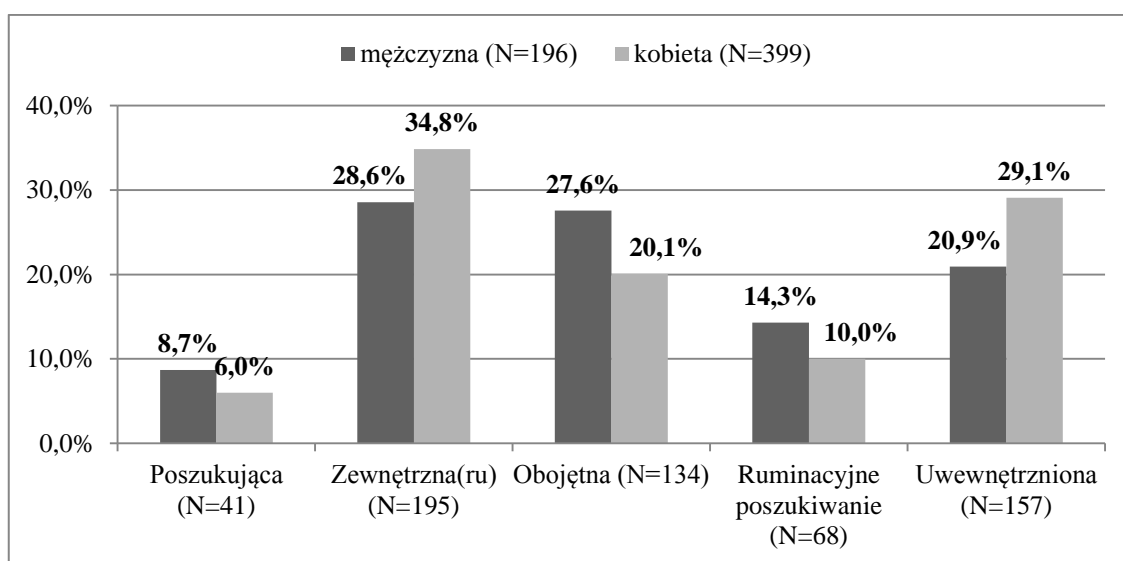
W przypadku statusu tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją średnia wartość uzyskana w wymiarze duchowości teocentrycznej jest wyższa niż w przypadku tożsamości antropocentrycznej. Osoby te koncentrują swój religijny rozwój na osobie Boga poprzez włączanie Go w różne wymiary codziennego życia, jednocześnie włączając elementy duchowości antropocentrycznej w obszar autoformacji. Pierwszeństwo ma jednak wymiar Transcendencji i kształtowanie życia wokół tego obszaru niż sfery osobistego rozwoju.

Osoby ze skupienia o statusie uwewnętrznionej tożsamości religijnej osiągają najwyższe wyniki w przypadku obu typów duchowości, jednocześnie oba wskaźniki osiągają podobne średnie dla $DT=5,18$, $DA=5,07$. Integracja obu obszarów pozwala na opisanie ich jako ludzi o duchowości zharmonizowanej. Z jednej strony Bóg stanowi dla nich centrum życia, istotną i niepodważalną wartość. Według relacji z Nim budują swoje życie. To centralne odniesienie ku Bogu nie zamyka ich na otaczający świat, stający się miejscem osobistego rozwoju. Można przypuszczać, że ich wiara w Boga i wypływające z niej jasno ukonstytuowane i głęboko uwewnętrznione zasady, wzorce i religijne wartości pozwalają na krytyczną konfrontację z propozycjami świata i pozwalają na wybór tych obszarów rozwoju, które nie naruszają podstaw wiary. Wysokie średnie uzyskane także w wymiarze duchowości antropocentrycznej wskazują, że u tych osób wiara w Boga nie prowadzi do zanegowania siebie i lekceważenia swego rozwoju. Przeciwnie, służy jeszcze głębszemu samopoznaniu i twórczemu zaangażowaniu w życie wspólnoty religijnej.

4.3.4. Tożsamość religijna a płeć

W celu dokładniejszego opisu obszaru, jakim jest religijna tożsamość, dokonano korelacji statusów tożsamości religijnej z wybranymi zmiennymi ubocznymi. Celem takiego porównania było uwypuklenie czynników istotnych dla rozwoju statusów religijnej tożsamości. W pierwszej kolejności przeanalizowano rozkład statusów z podziałem na płeć (Rys. 4.13, 4.14). Analiza statystyczna wskazuje na istniejące różnice międzypłciowe. Wynik testu Chi-kwadrat Pearsona dla zmiennej „płeć” wynosi $p=0,021$, co wskazuje, że kobiety i mężczyźni różnią się między sobą rozkładem statusów tożsamości.

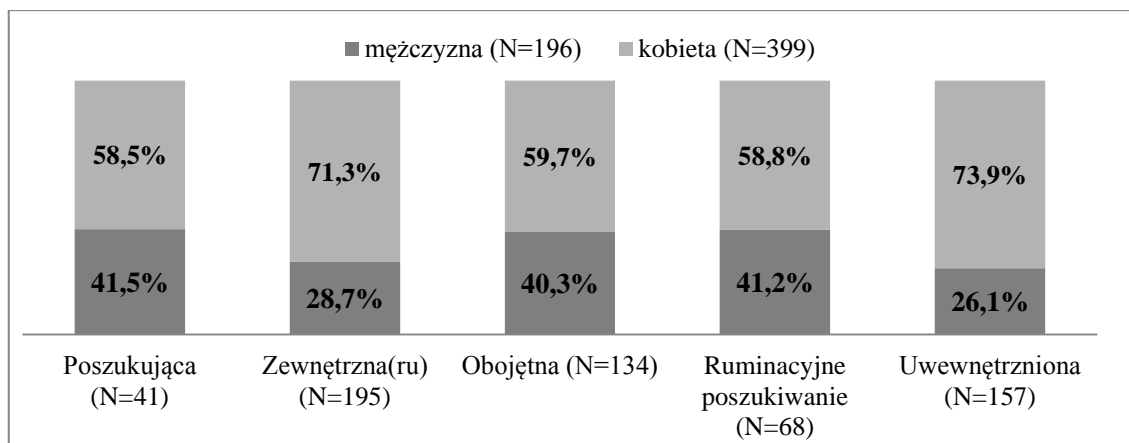
Większy odsetek kobiet niż mężczyzn osiąga status zewnętrznej tożsamości religijnej z ruminacją (34,8%) oraz tożsamości uwewnętrznionej (29,1%). Ponadto można stwierdzić, że zasadniczo grupa kobiet przynależących do tych statusów rozwiązała, lub jest bliska rozwiązania kryzysu religijnego. Jednocześnie można przypuszczać, że w całej grupie badanej kobiety częściej od mężczyzn będą charakteryzować się religijnością zewnętrzną, przejętą od innych, opartą na tradycji, zwyczajach a także częściej będą posiadać pogłębioną zarówno przez poszukiwanie, jak i zobowiązanie tożsamość religijną uwewnętrznioną.

Rys. 4.13. Rozkład procentowy statusów tożsamości religijnej według płci (N=595)

Źródło: badania własne.

Większa liczba mężczyzn niż kobiet posiada statusy obojętnej tożsamości religijnej (27,6%), ruminacyjnego poszukiwania (14,3%) oraz poszukujący (8,7%). Zatem mężczyźni częściej od kobiet będą unikać zaangażowania w życie wiary lub częściej będą skłonni do poszukiwania nowych, alternatywnych form religijności czy duchowości. U liczniejszej grupy mężczyzn, z racji przynależności do statusu tożsamości religijnej ruminacyjnego poszukiwania, ujawnia się religijny kryzys. Porównanie rozkładu procentowego w każdym ze statusów tożsamości religijnej z podziałem na płeć przedstawia Rys. 4.14.

Rys. 4.14. Rozkład procentowy mężczyzn i kobiet w grupach o wyróżnionych statusach tożsamości religijnej (N=595)

Źródło: badania własne.

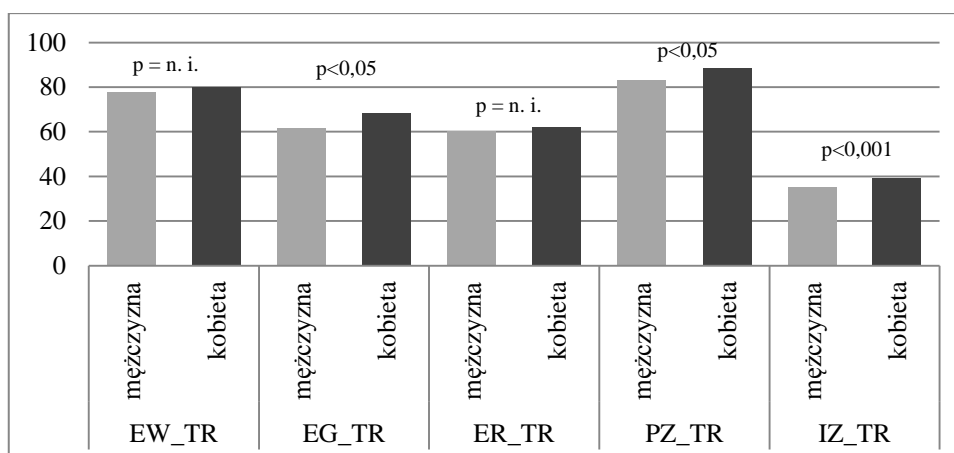
Istotność testu t dla prób niezależnych (Tab. 4.6) wskazuje na istnienie znaczących różnic pomiędzy kobietami a mężczyznami w wymiarach eksploracji w głąb (EG_{TR}), podejmowania zobowiązania (PZ_{TR}) i identyfikacji z nim (IZ_{TR}). Nie ma różnic między płciami w pozostałych wymiarach STR.

Tab. 4.6. Istotność testów dla wymiarów tożsamości religijnej z uwzględnieniem płci (tłustym drukiem oznaczono różnice istotne statystycznie)

		Test Levene'a jednorodności wariancji		Test t równości średnich		
		F	Istotność	t	df	Istotność
EW_{TR}	Założenie o równości wariancji	6,575	,011	-,234	595	,815
	Brak założenia o równości wariancji			-,225	350,069	,822
EG_{TR}	Założenie o równości wariancji	,091	,764	-3,295	597	,001
	Brak założenia o równości wariancji			-3,293	385,846	,001
ER_{TR}	Założenie o równości wariancji	,541	,462	-1,124	597	,262
	Brak założenia o równości wariancji			-1,113	376,830	,267
PZ_{TR}	Założenie o równości wariancji	2,333	,127	-2,962	597	,003
	Brak założenia o równości wariancji			-2,831	344,532	,005
IZ_{TR}	Założenie o równości wariancji	1,811	,179	-4,247	595	,000
	Brak założenia o równości wariancji			-4,198	375,788	,000

Źródło: badania własne.

Analizując średnie pięciu wymiarów tożsamości religijnej w przeliczeniu na skalę 0–100% zauważamy, że w przypadku kobiet wartości średnich, trzech opisywanych powyżej wymiarów są istotnie wyższe niż u mężczyzn (Rys. 4.15). Kobiety bardziej zaangażowane są w podjęcie religijnych zobowiązań, w większym stopniu się z nimi identyfikują, jednocześnie dokonując pogłębionej eksploracji.

Rys. 4.15. Natężenie statusów tożsamości religijnej u kobiet i mężczyzn w przeliczeniu na skalę 0-100%

Sumując wyniki statusów, w których aktywizuje się podjęcie zobowiązania (statusu tożsamości religijnej uwewnętrznionej i zewnętrznej z ruminacją) zauważamy, że w przypadku mężczyzn 49,5% nie tylko eksploruje, ale na tej podstawie dokonuje religijnych wyborów, z którymi się utożsamia. W przypadku kobiet grupa ta jest liczniejsza i wynosi 63,9%. Natomiast dla 50,5% mężczyzn obszar religijny bądź w ogóle nie ma znaczenia, lub też pozostają oni na poziomie eksploracji i poszukiwań religijnych treści i doświadczeń. Kobiety stanowią tu mniej liczną grupę – 36,1%.

Tab. 4.7. Rozkład liczbowy i procentowy statusów tożsamości religijnej z podziałem na płeć (N=595)

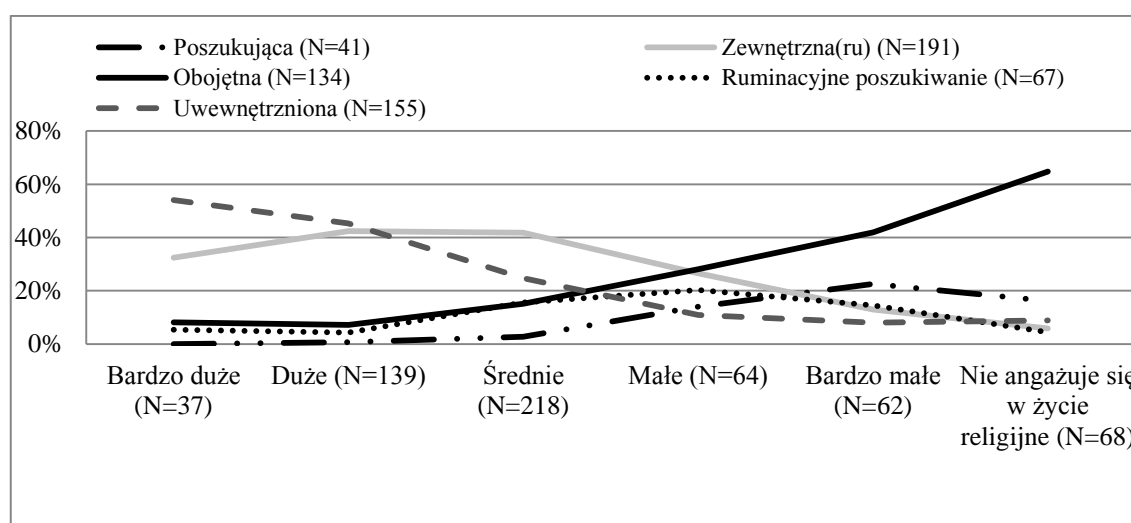
			Statusy Tożsamości Religijnej					Ogółem
			Poszukująca	Zewnętrzna (ru)	Obojętna	Ruminacyjne poszukiwanie	Uwewnętrzniona	
płeć	mężczyzna	Liczebność	17	56	54	28	41	196
		% w płeć	8,7%	28,6%	27,6%	14,3%	20,9%	100,0%
		% w STR	41,5%	28,7%	40,3%	41,2%	26,1%	32,9%
	kobieta	Liczebność	24	139	80	40	116	399
		% w płeć	6,0%	34,8%	20,1%	10,0%	29,1%	100,0%
		% w STR	58,5%	71,3%	59,7%	58,8%	73,9%	67,1%
Ogółem		Liczebność	41	195	134	68	157	595
		% w płeć	6,9%	32,8%	22,5%	11,4%	26,4%	100,0%
		% w STR	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Wyniki wskazują na różnice istniejące pomiędzy tożsamością religijną mężczyzn i kobiet. Może to implikować wnioski potwierdzające pogląd dotyczący częstszego kryzysu religijności u mężczyzn oraz wskazywać na konieczność szczególnego wsparcia mężczyzn w ich rozwoju religijnym.

4.3.5. Tożsamość religijna a samoocena zaangażowania religijnego

Odpowiadając na pytania, zawarte w metryczce kwestionariusza badawczego, respondenci określali aktualny poziom własnego zaangażowania w życie religijne. Pytanie o charakterze zamkniętym pozwalały na określenie tego zaangażowania w następujących kategoriach: 1. bardzo duże, 2. duże, 3. średnie, 4. małe, 5. bardzo małe, 6. nie angażuję się w życie religijne. Na tej podstawie dokonano porównania samooceny zaangażowania religijnego respondentów ze statusami tożsamości religijnej (Rys. 4.16).

Rys. 4.16. Rozkład procentowy osób o określonym statusie tożsamości religijnej pod względem autodeklaracji dotyczącej zaangażowania w życie religijne (N=588)

Źródło: badania własne.

Spośród 588 osób, które odpowiedziały na pytanie dotyczące własnego zaangażowania w życie religijne, zauważamy widoczne różnice w samoocenie natężenia religijnej aktywności osób o różnych statusach religijnej tożsamości.

Ujawniające się w opisie niespójności, występujące pomiędzy intensywnością zaangażowania a dojrzałymi i niedojrzałymi statusami tożsamości religijnej, mogą wynikać z charakteru pytania i zdolności osób odpowiadających do samooceny. Badane osoby udzielają odpowiedzi na zadane pytanie na podstawie własnej, dostępne aktualnej wiedzy o sobie. Bezpośrednia konfrontacja z treścią pytania może łatwo prowadzić do zafałszowania wyniku ze względu na brak rzetelnej samooceny, albo na osobowościowe skłonności do poszukiwania aprobaty społecznej. Natomiast odpowiadając na pytania w skali nie znają występujących kategorii i zafałszowanie odpowiedzi, o ile nie popełniają innych błędów, nie jest tak proste.

U osób o statusie tożsamości religijnej uwewnętrznionej widzimy intensywne włączanie się w aktywność religijną. W tej grupie 53,5% osób określa swoje zaangażowanie religijne jako „bardzo duże” i „duże” (Tab. 4.8). Również intensywną aktywnością charakteryzują się osoby o statusie tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją. Najczęściej osoby z tego statusu opisują swoje zaangażowanie jako średnie (47,6%).

Tab. 4.8. Rozkład procentowy osób o różnych statusach tożsamości religijnej pod względem autodeklaracji dotyczącej zaangażowania w życie religijne (N=588)

			Statusy Tożsamości Religijnej					Ogółem
			Poszukująca	Zewnętrzna(ru)	Obojętna	Ruminacyjne poszukiwanie	Uwewnętrzniona	
Zaangażowanie religijne	bardzo duże	Liczebność	0	12	3	2	20	37
		% w zaangażowanie religijne	0%	32,4%	8,1%	5,4%	54,1%	100,0%
		% w STR	0%	6,3%	2,2%	3,0%	12,9%	6,3%
	duże	Liczebność	1	59	10	6	63	139
		% w zaangażowanie religijne	0,7%	42,4%	7,2%	4,3%	45,3%	100,0%
		% w STR	2,4%	30,9%	7,5%	9,0%	40,6%	23,6%
	średnie	Liczebność	6	91	33	34	54	218
		% w zaangażowanie religijne	2,8%	41,7%	15,1%	15,6%	24,8%	100,0%
		% w STR	14,6%	47,6%	24,6%	50,7%	34,8%	37,1%
	małe	Liczebność	9	17	18	13	7	64
		% w zaangażowanie religijne	14,1%	26,6%	28,1%	20,3%	10,9%	100,0%
		% w STR	22,0%	8,9%	13,4%	19,4%	4,5%	10,9%
	bardzo małe	Liczebność	14	8	26	9	5	62
		% w zaangażowanie religijne	22,6%	12,9%	41,9%	14,5%	8,1%	100,0%
		% w STR	34,1%	4,2%	19,4%	13,4%	3,2%	10,5%
	brak zaangażowania	Liczebność	11	4	44	3	6	68
		% w zaangażowanie religijne	16,2%	5,9%	64,7%	4,4%	8,8%	100,0%
		% w STR	26,8%	2,1%	32,8%	4,5%	3,9%	11,6%
Ogółem	Liczebność	41	191	134	67	155	588	
	% w zaangażowanie religijne	7,0%	32,5%	22,8%	11,4%	26,4%	100,0%	
	% w STR	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

χ^2 Pearsona=240,515; df=20; p<0,001

Odwrotną sytuację zauważamy w przypadku osób o statusie tożsamości religijnej obojętnej. Opisują oni siebie raczej jako osoby niezaangażowane religijnie (32,8%) lub bardzo mało zaangażowane (19,4%). Małe i bardzo małe zaangażowanie występuje także u osób o statusie tożsamości religijnej poszukującej lub ruminacyjnego

poszukiwania. Można więc przypuszczać, że dokonywana przez nich eksploracja nie ma znacząco charakteru religijnego doświadczenia, wpływającego bezpośrednio z kontaktu ze wspólnotą wyznaniową czy więzią z Bogiem i jest bardziej ograniczona do poszukiwań intelektualnych. Na tej podstawie można stwierdzić, że tożsamość religijna jest związana z religijnym zaangażowaniem osób. Im intensywniejsza aktywność w wymiarze religijnym, tym bardziej spójna religijna tożsamość i większa dojrzałość religijna.

4.3.6. Tożsamość religijna a religijna socjalizacja

Spośród czynników mogących mieć znaczenie dla rozwoju tożsamości religijnej w niniejszym programie badawczym zbadano związek wyróżnionych statusów tożsamości religijnej z religijną socjalizacją. Socjalizację tę ograniczono do oddziaływania rodziców, jako pierwszych nauczycieli wiary i ujęto w trzech aspektach: 1. zaangażowania religijnego rodziców w okresie dzieciństwa ankietowanych, 2. podjęcia się przez rodziców religijnego wychowania, 3. aktualnego zaangażowania rodziców w życie religijne. Pytania zawarte w metryczce miały podobny charakter, jak we wcześniej analizowanym pytaniu dotyczącym samookreślenia zaangażowania w życie religijne.

Analizując rozkład statusów tożsamości religijnej pod względem aktywności religijnej rodziców w okresie dzieciństwa respondentów, zauważamy istotne różnice pomiędzy poziomami tego zaangażowania a ukształtowanymi statusami. Dotyczy to zarówno matek, jak i ojców (Tab. 4.9.).

Tab. 4.9. Rozkład procentowy osób o różnych statusach tożsamości religijnej pod względem zaangażowania religijnego rodziców osób ankietowanych w okresie ich dzieciństwa (N=592)

Stopień zaangażowania		Statusy Tożsamości Religijnej					Ogółem
		Poszukująca	Zewnętrzna (ru)	Obojętna	Ruminacyjne poszukiwanie	Uwewnętrzniona	
bardzo duże	Liczebność	0	26	18	5	24	73
	% w zaangażowanie matki	0,0%	35,6%	24,7%	6,8%	32,9%	100,0%
	% w STR	0,0%	13,4%	13,4%	7,6%	15,3%	12,3%
	Liczebność	0	14	8	1	15	38
	% w zaangażowanie ojca	0,0%	36,8%	21,1%	2,6%	39,5%	100,0%
	% w STR	0,0%	7,2%	6,0%	1,5%	9,6%	6,4%
duże	Liczebność	11	76	41	26	64	218
	% w zaangażowanie matki	5,0%	34,9%	18,8%	11,9%	29,4%	100,0%
	% w STR	26,8%	39,2%	30,6%	39,4%	40,8%	36,8%
	Liczebność	8	63	29	15	43	158
	% w zaangażowanie ojca	5,1%	39,9%	18,4%	9,5%	27,2%	100,0%
	% w STR	19,5%	32,5%	21,6%	22,7%	27,4%	26,7%

*Tożsamość religijna młodych Polaków.
Próba zastosowania koncepcji Koena Luyckxa w obszarze rozwoju religijnego*

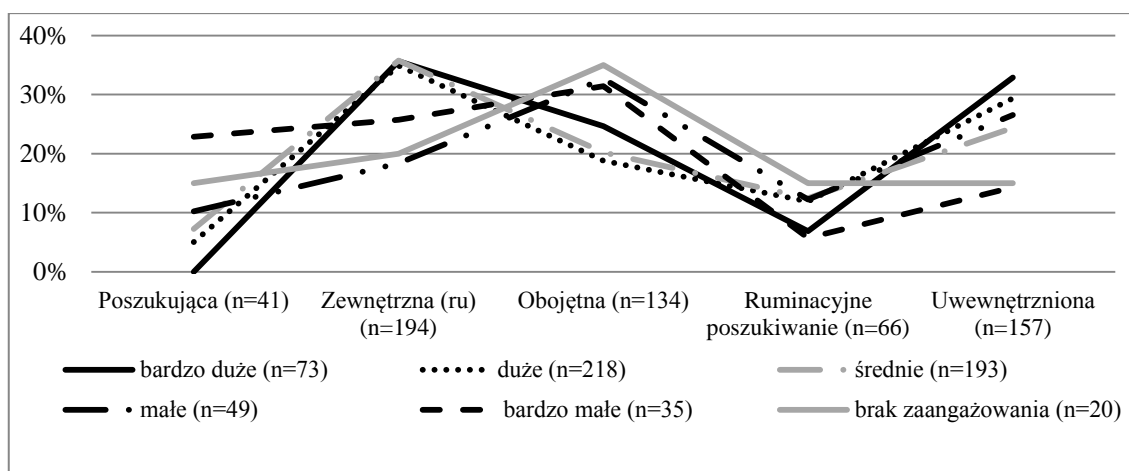
średnie	Liczebność	14	69	39	24	47	193
	% w zaangażowanie matki	7,3%	35,8%	20,2%	12,4%	24,4%	100,0%
	% w STR	34,1%	35,6%	29,1%	36,4%	29,9%	32,6%
	Liczebność	9	56	39	27	54	185
	% w zaangażowanie ojca	4,9%	30,3%	21,1%	14,6%	29,2%	100,0%
	% w STR	22,0%	28,9%	29,1%	40,9%	34,4%	31,3%
małe	Liczebność	5	9	16	6	13	49
	% w zaangażowanie matki	10,2%	18,4%	32,7%	12,2%	26,5%	100,0%
	% w STR	12,2%	4,6%	11,9%	9,1%	8,3%	8,3%
	Liczebność	6	23	21	12	17	79
	% w zaangażowanie ojca	7,6%	29,1%	26,6%	15,2%	21,5%	100,0%
	% w STR	14,6%	11,9%	15,7%	18,2%	10,8%	13,3%
bardzo małe	Liczebność	8	9	11	2	5	35
	% w zaangażowanie matki	22,9%	25,7%	31,4%	5,7%	14,3%	100,0%
	% w STR	19,5%	4,6%	8,2%	3,0%	3,2%	5,9%
	Liczebność	10	12	15	5	10	52
	% w zaangażowanie ojca	19,2%	23,1%	28,8%	9,6%	19,2%	100,0%
	% w STR	24,4%	6,2%	11,2%	7,6%	6,4%	8,8%
brak zaangażowania	Liczebność	3	4	7	3	3	20
	% w zaangażowanie matki	15,0%	20,0%	35,0%	15,0%	15,0%	100,0%
	% w STR	7,3%	2,1%	5,2%	4,5%	1,9%	3,4%
	Liczebność	5	22	14	6	14	61
	% w zaangażowanie ojca	8,2%	36,1%	23,0%	9,8%	23,0%	100,0%
	% w STR	12,2%	11,3%	10,4%	9,1%	8,9%	10,3%
brak matki	Liczebność	0	1	2	0	1	4
	% w zaangażowanie matki	0,0%	25,0%	50,0%	0,0%	25,0%	100,0%
	% w STR	0,0%	0,5%	1,5%	0,0%	0,6%	0,7%
brak ojca	Liczebność	3	4	8	0	4	19
	% w zaangażowanie ojca	15,8%	21,1%	42,1%	0,0%	21,1%	100,0%
	% w STR	7,3%	2,1%	6,0%	0,0%	2,5%	3,2%
Ogółem	Liczebność	41	194	134	66	157	592
	% w zaangażowanie matki	6,9%	32,8%	22,6%	11,1%	26,5%	100,0%
	% w STR	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	Liczebność	41	194	134	66	157	592
	% w zaangażowanie ojca	6,9%	32,8%	22,6%	11,1%	26,5%	100,0%
	% w STR	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Zródło: badania własne.

Zaangażowanie matek: $\chi^2(24)=44,134$; $p=0,007$

Zaangażowanie ojców: $\chi^2(24)=43,732$; $p=0,008$

Jak można zauważyć na Rys. 4.17, intensywne religijne zaangażowanie matek wspiera rozwiązanie kryzysu tożsamości religijnej osób o statusie zewnętrznej z ruminacją tożsamości religijnej. Oznacza to, że osoby, których matki wykazywały bardzo dużą i dużą intensywność religijnego zaangażowania, często przejmowały od nich wzorce religijności. Posiadanie przez osoby statusu tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją, w przypadku, gdy zaangażowanie matek było określone przez respondentów jako „bardzo małe” lub „brak zaangażowania”, może świadczyć o tym, że zbudowały one własną religijną tożsamość na przykładzie religijnego zaangażowania ojca lub innej znaczącej osoby lub też grupy osób.

Rys. 4.17. Rozkład procentowy osób o różnych statusach tożsamości pod względem zaangażowania religijnego matek w okresie dzieciństwa respondentów (N=592)

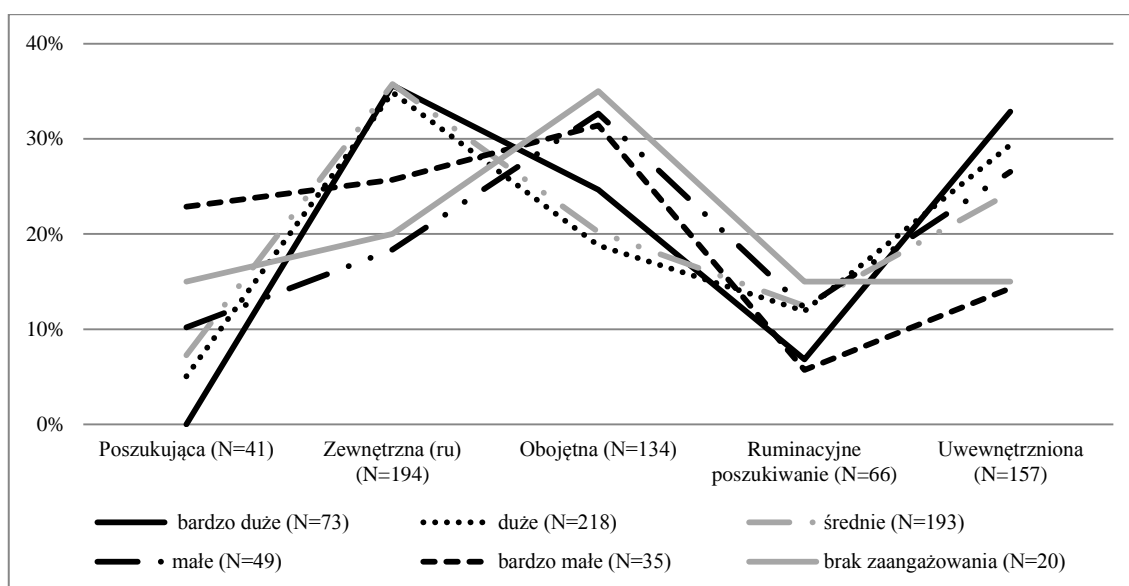
Źródło: badania własne.

W przypadku statusu uwewnętrznionej tożsamości religijnej zauważamy podobny schemat. Im intensywniejsze było zaangażowanie religijne matki w dzieciństwie, tym większa była szansa na ukształtowanie najbardziej dojrzałej tożsamości religijnej. W przypadku statusu uwewnętrznionej tożsamości religijnej można powiedzieć, że w porównaniu ze statusem tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją, jest ona bardziej elastyczna, otwarta na różnorodne drogi religijnego rozwoju, mniej dogmatyczna, oparta na osobistych poszukiwaniach i decyzjach, a nie wyłącznie przejętych czy narzuconych wzorcach. W przypadku matek charakteryzujących się małym lub brakiem zaangażowania w obszarze religii, wyraźnie zauważa się wzrost liczby osób o statusach obojętnej tożsamości religijnej oraz poszukującej tożsamości religijnej. Okazuje się, że żadna z osób o statusie poszukującej tożsamości religijnej nie miała matki o bardzo dużym zaangażowaniu religijnym, niewielu miało o dużym zaangażowaniu, a najczęściej mieli matki o bardzo małym zaangażowaniu lub w ogóle nieangażujące się religijnie. Brak wzorca religijnej matki pociąga za sobą podobny wzorec odniesienia do Transcendencji w przypadku dzieci. Występowanie innych statusów religijnej tożsamości w przypadku niskiego poziomu zaangażowania matek może świadczyć o innych czynnikach wspierających aktywizację procesów eksploracji i zobowiązania w obszarze religii, mogą to być inne osoby znaczące jak ojciec, dziadkowie, katecheci, grupa rówieśnicza, ale także wewnętrzna potrzeba skupiona wokół egzystencjalnych pytań dotyczących ludzkiego życia.

Analizując zaangażowanie religijne ojców badanych osób zauważamy, że intensywne zaangażowanie wspiera kształtowanie statusów osiągniętej tożsamości

religijnej i zewnętrznej tożsamości religijnej z ruminacją (Rys. 4.18.). Natomiast brak w domu wierzącego ojca utrudnia ukształtowanie spójnej tożsamości religijnej jego dzieci. Brak zaangażowania powoduje najczęściej wśród badanych rozwiązanie kryzysu na poziomie statusu tożsamości religijnej obojętnej (36,1%). Natomiast u osób o uwewnętrznionej tożsamości religijnej oraz zewnętrznej z ruminacją, zaangażowanie większości ojców najczęściej miało poziom intensywności określony przez ich dzieci jako „bardzo duży” i „duży” i „średni” (Tab. 4.9).

Warto także zauważyć, że zarówno w przypadku intensywnego zaangażowania religijnego ojców, jak i matek, u części ankietowanych ukształtował się status obojętnej tożsamości religijnej. Może być wiele powodów tego stanu rzeczy. Możliwymi wytłumaczeniami może być np. niespójność wzorca religijnych deklaracji i zachowań dorosłych, albo sztywność narzuconego ideału religijnego postępowania przez rodziców.

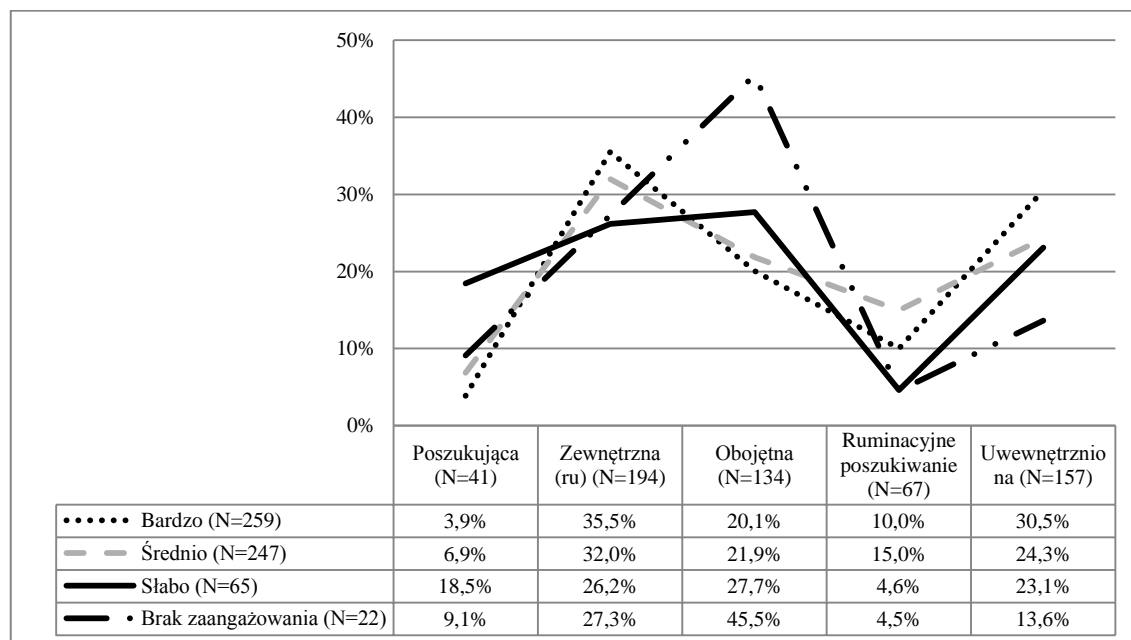
Rys. 4.18. Rozkład procentowy osób o różnych statusach tożsamości pod względem zaangażowania religijnego ojców w okresie dzieciństwa respondentów (N=592)

Źródło: badania własne.

Autorytet religijny rodziców powinien współgrać z religijnym wychowaniem dzieci. Jak wykazują analizy statystyczne, jedynie obszar religijnego wychowania przez matki osiąga statystyczna wartość, $\chi^2(12)=34,986$; $p<0,001$. Na tej podstawie można wnioskować, że zaangażowanie religijne matek w wychowanie swoich dzieci ma istotny związek z kształtowaniem ich religijnej tożsamości na późniejszych etapach życia. W przypadku ojców wartość testu Chi-kwadrat Pearsona nie osiąga istotnej

statystycznie wartości, $\chi^2(12)=18,827$; $p=0,093$. Wychowanie religijne przez ojców nie ma związku obszarem tożsamości religijnej ich dzieci.

Pytanie dotyczące religijnego wychowania ankietowanych dotyczyło wyłącznie oceny poziomu zaangażowania rodziców od bardzo zaangażowanych do braku zaangażowania. Nie można na tej podstawie opisać jakie czynności podejmowali w celu przekazywania wiary swoim dzieciom. Analizując Rys. 4.19. zauważamy, że matki bardzo zaangażowane w religijną socjalizację dają swoim dzieciom silniejszy fundament do kształtowania tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją i uwewnętrznionej, czyli bardziej dojrzałej. Natomiast słabe zaangażowanie w wychowanie religijne lub jego brak implikuje silniej tożsamość religijną ambiwalentną czy też obojętną wobec religii. Podobnie, jak w przypadku zmiennej dotyczącej religijnego zaangażowania rodziców w okresie dzieciństwa ankietowanych, duże zaangażowanie w religijną socjalizację nie chroni w 100% przed uzyskaniem przez osoby statusu tożsamości religijnej obojętnej, a brak zaangażowania nie wywołuje w każdym przypadku tak dużego deficytu, aby nie mógł ukształtować się status uwewnętrznionej tożsamości religijnej. Można na tej podstawie wnioskować, że istnieją jeszcze inne ważne czynniki, które mają istotny wpływ na kształtowanie religijnej tożsamości.

Rys. 4.19. Rozkład procentowy osób o różnych statusach tożsamości pod względem zaangażowania matek w ich religijne wychowanie (N=593)

Źródło: badania własne.

W analizach zwrócono także uwagę na związek aktualnego zaangażowania religijnego rodziców ze statusem religijnej tożsamości osób badanych. Zarówno w przypadku matek, jak i ojców, ich aktualne zaangażowanie religijne lub jego brak ma istotne znaczenie dla osób badanych ($p < 0,001$). Może to świadczyć o silnych wzorcach rodzicielskich, ważnych dla kształtowania religijnej tożsamości także u osób dorosłych. Procentowy rozkład aktualnego zaangażowania ojca i matki przedstawia Tab. 4. 10.

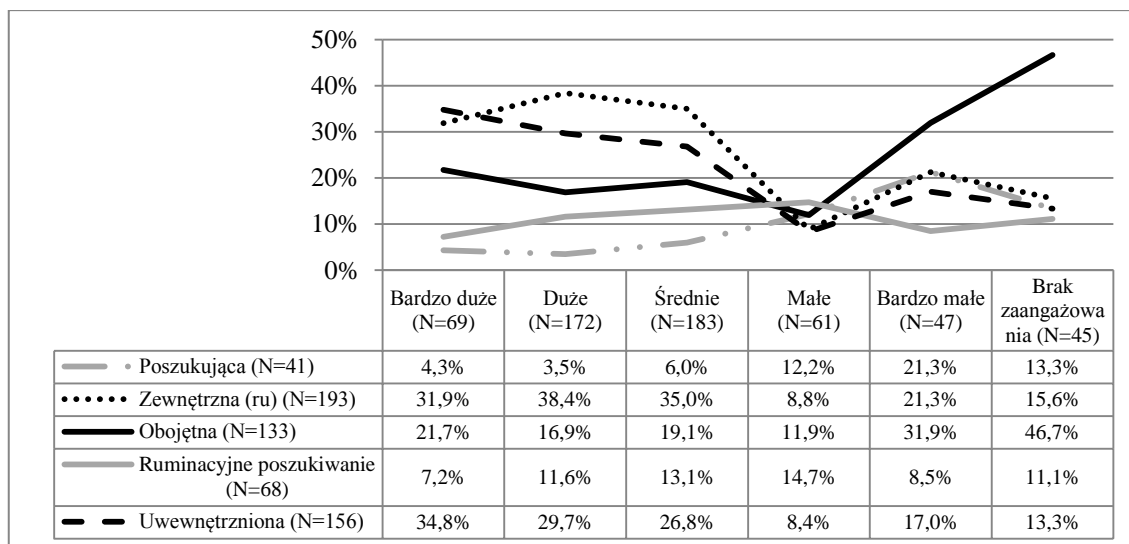
Tab. 4.10. Rozkład procentowy osób w grupach o różnych statusach tożsamości religijnej pod względem aktualnego zaangażowania religijnego ich rodziców (N=591)

		Statusy Tożsamości Religijnej				
		Poszukująca (N=41)	Zewnętrzna(ru) (N=193)	Obojętna (N=133)	Ruminacyjne poszukiwanie (N=68)	Uwewnętrzniona (N=156)
Aktualne zaangażowanie religijne rodziców ankietowanych	Matka: bardzo duże (N=69)	4,3%	31,9%	21,7%	7,2%	34,8%
	Ojciec: bardzo duże (N=33)	0%	33,3%	9,1%	6,1%	51,5%
	Matka: duże (N=172)	3,5%	38,4%	16,9%	11,6%	29,7%
	Ojciec: duże (N=124)	4,0%	41,1%	12,9%	10,5%	31,5%
	Matka: średnie (N=183)	6,0%	35,0%	19,1%	13,1%	26,8%
	Ojciec: średnie (N=162)	4,9%	32,1%	20,4%	13,6%	29,0%
	Matka: małe (N=61)	8,2%	27,9%	26,2%	16,4%	21,3%
	Ojciec: małe (N=87)	9,2%	26,4%	24,1%	19,5%	20,7%
	Matka: bardzo małe (N=47)	21,3%	21,3%	31,9%	8,5%	17,0%
	Ojciec: bardzo małe (N=63)	11,1%	33,3%	34,9%	7,9%	12,7%
	Matka: brak zaangażowania (N=45)	13,3%	15,6%	46,7%	11,1%	13,3%
	Ojciec: brak zaangażowania (N=88)	13,6%	30,7%	34,1%	8,0%	13,6%

Źródło: badania własne.

Aktualne bardzo duże, duże i średnie zaangażowanie religijne matki wiąże się ściśle ze statusami uwewnętrznionej oraz zewnętrznej tożsamości religijnej badanych. Bardzo małe zaangażowanie religijne matki lub jego brak najsilniej łączy się ze statusem obojętnej tożsamości religijnej (Rys. 4.20).

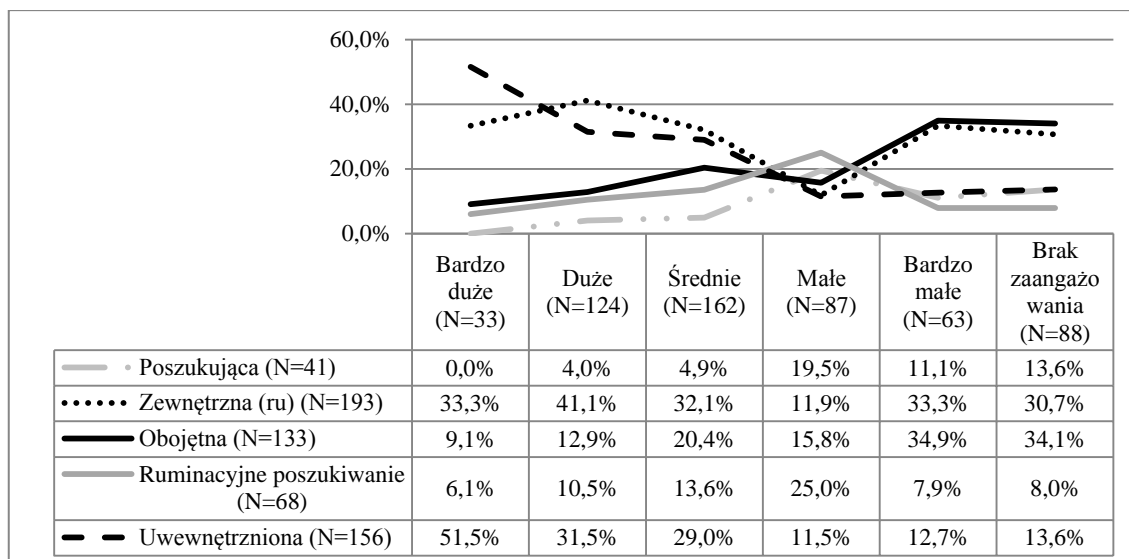

Rys. 4.20. Rozkład procentowy osób o różnych statusach tożsamości pod względem aktualnego zaangażowania religijnego ich matek (N=591)

Źródło: badania własne.

Wyniki analiz opisywanej zmiennej są zbieżne z przedstawianym wcześniej analizami, dotyczącymi zaangażowania religijnego rodziców w okresie dzieciństwa ankietowanych oraz ich religijnego wychowania.

W przypadku aktualnego zaangażowania ojców można zauważyć, że aż 51,5% ankietowanych, których ojcowie są bardzo zaangażowani religijnie, osiąga status uwewnętrznionej tożsamości religijnej, a 33,3% status tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją. Może to świadczyć o bardzo silnym wpływie autorytetu ojca na kształtowanie dojrzałego statusu tożsamości religijnej. Związek ten jest zauważany nie tylko w okresie dzieciństwa, ale także w późniejszych etapach życia już dorosłych dzieci. Bardzo małe zaangażowanie religijne ojca lub brak aktualnego zaangażowania u ankietowanych implikuje rozwiązanie kryzysu religijnego zasadniczo na dwóch poziomach. Albo osoby o statusie obojętnej tożsamości religijnej pomijają wymiar religijny jako istotny dla własnego życia, albo podejmują się religijnych zobowiązań korzystając z wzorca innych znaczących osób lub osobistych doświadczeń w tym obszarze.

Rys. 4.21. Rozkład procentowy osób o różnych statusach tożsamości pod względem aktualnego zaangażowania religijnego ich ojców (N=557)

Źródło: badania własne.

Na podstawie przedstawionych analiz można jednoznacznie stwierdzić, że rodzinna, religijna socjalizacja poparta osobistym świadectwem religijnego zaangażowania zarówno ojca, jak i matki, ma istotne znaczenie dla kształtowania religijnej tożsamości.

Rozdział 5. Podsumowanie i interpretacja wyników badań

Rozdział składa się z trzech części. W pierwszej dokonana została weryfikacja postawionych hipotez badawczych. Druga przedstawia wnioski z badań dotyczące czynników kształtujących religijną tożsamość. Ostatnia część jest poświęcona wnioskom pastoralnym i formacyjnym, wskazuje również na kierunki działań duszpasterskich, których celem jest ukształtowanie dojrzałej tożsamości religijnej u młodych Polaków pomiędzy 18. a 40. rokiem życia.

5.1. Weryfikacja hipotez

Analiza związków tożsamości religijnej z tożsamością osobową oraz wybranymi elementami religijności została dokonana w drodze weryfikacji hipotez badawczych. W tej części pracy zostały ukazane związki pomiędzy statusami tożsamości religijnej i osobowej, a także wybranymi obszarami religijności i zmiennymi dotyczącymi płci, wieku oraz samoopisu dotyczącego religijnego zaangażowania respondowanych i ich rodziców, w tym religijnej socjalizacji. Wyniki, oparte na statystycznych analizach, służą ukazaniu sprzyjających czynników, wspierających kształtowanie tożsamości religijnej, jednocześnie potwierdzając trafność statystyczną nowo powstałego narzędzia.

5.1.1. Statusy tożsamości religijnej a grupa wiekowa

Hipoteza 1

H₀ Brak istotnego związku pomiędzy zmienną „grupa wiekowa” a wymiarami tożsamości religijnej osób z badanej grupy.

H₁ Istnieje związek pomiędzy zmienną „grupa wiekowa” a wymiarami tożsamości religijnej osób z badanej grupy.

Dane do weryfikacji omawianej hipotezy zostały przedstawione w rozdziale IV. Na tej podstawie można stwierdzić, że występują istotne różnice pomiędzy statusami tożsamości religijnej osób znajdujących się w trzech okresach rozwojowych: późnej adolescencji (18 lat), wyłaniającej się dorosłości (19-25 lat) oraz wczesnej dorosłości (26-40 lat).

Tab. 5.1. Istotność testu Chi-kwadrat Pearsona dla zmiennych: status tożsamości religijnej a grupa wiekowa

	Wartość	df	Istotność
Chi-kwadrat Pearsona	46,749 ^a	8	p<0,001
Iloraz wiarygodności	51,687	8	p<0,001
Powiązanie liniowe przez liniowe	,101	1	0,750
N poprawnych obserwacji	595		

Istotność statystyczna testu Chi-kwadrat Pearsona (p<0,001) wskazuje na istnienie różnic w rozkładzie statusów tożsamości pomiędzy trzema badanymi grupami. Na tej podstawie odrzucamy hipotezę zerową, mówiącą o braku związku pomiędzy zmiennymi „grupa wiekowa” i status tożsamości religijnej, przyjmując jednocześnie hipotezę alternatywną.

Tab. 5.2. Rozkład statusów tożsamości w poszczególnych grupach wiekowych

		Statusy Tożsamości Religijnej					Ogółem	
		Poszukująca	Zewnętrzna (ru)	Obojętna	Ruminacyjne poszukiwanie	Uwewnętrzniona		
Grupa wiekowa	Późna adolescencja (18)	Liczebność	23	87	60	44	76	290
		% w grupa wiekowa	7,9%	30,0%	20,7%	15,2%	26,2%	100,0%
		% w STR	56,1%	44,6%	44,8%	64,7%	48,4%	48,7%
		% łącznej liczby	3,9%	14,6%	10,1%	7,4%	12,8%	48,7%
	Wylaniająca się dorosłość (19-25)	Liczebność	16	58	64	22	44	204
		% w grupa wiekowa	7,8%	28,4%	31,4%	10,8%	21,6%	100,0%
		% w STR	39,0%	29,7%	47,8%	32,4%	28,0%	34,3%
		% łącznej liczby	2,7%	9,7%	10,8%	3,7%	7,4%	34,3%
	Wczesna dorosłość (26-40)	Liczebność	2	50	10	2	37	101
		% w grupa wiekowa	2,0%	49,5%	9,9%	2,0%	36,6%	100,0%
		% w STR	4,9%	25,6%	7,5%	2,9%	23,6%	17,0%
		% łącznej liczby	0,3%	8,4%	1,7%	0,3%	6,2%	17,0%
	Ogółem	Liczebność	41	195	134	68	157	595
		% w grupa wiekowa	6,9%	32,8%	22,5%	11,4%	26,4%	100,0%
		% w STR	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
		% łącznej liczby	6,9%	32,8%	22,5%	11,4%	26,4%	100,0%

Jak można zobaczyć analizując tabelę 5.2., w grupie adolescentów najwięcej osób charakteryzuje się statusem tożsamości zewnętrznej z ruminacją (30%), a następnie statusem tożsamości uwewnętrznionej (26,2%). W porównaniu z

pozostałymi grupami badanych tutaj jest największy odsetek osób o statusie ruminacyjnego poszukiwania (15,2%). Natomiast wśród osób pochodzących z grupy wyłaniającej się dorosłości najwięcej przynależy do statusu tożsamości religijnej obojętnej (31,4%) i jest to największy odsetek w porównaniu z pozostałymi grupami wiekowymi. Na tym etapie wiekowym jest też stosunkowo dużo osób o statusie tożsamości zewnętrznej z ruminacją (28,4%). Natomiast w przypadku najstarszych badanych, w wieku pomiędzy 26. a 40. r. ż., zdecydowanie dominują dwa statusy: tożsamości zewnętrznej z ruminacją (49,5%), oraz tożsamości uwewnętrznionej (36,6%). Osoby w tej grupie wiekowej znacznie rzadziej od osób młodszych charakteryzują się statusami tożsamości poszukującej, obojętnej oraz ruminacyjnego poszukiwania.

5.1.2. Natężenie wymiarów tożsamości osobowej a natężenie wymiarów tożsamości religijnej

Hipoteza 2

H₀ Nie istnieje korelacja pomiędzy natężeniem wymiarów tożsamości osobowej i religijnej osób z badanej grupy.

H₁ Istnieje istotna korelacja pomiędzy natężeniem wymiarów tożsamości osobowej i religijnej osób z badanej grupy.

Na podstawie analiz statystycznych (Tab. 5.3.) można stwierdzić, że pomiędzy wymiarami tożsamości religijnej i osobowej występuje istotny związek, co potwierdza hipotezę o istnieniu korelacji. Korelacje o istotności co najmniej $p < 0,05$ zostały w tabeli wyróżnione szarym kolorem. Siła korelacji jest niska i waha się od wartości -0,100 do 0,338.

Tab. 5.3. Istotność współczynnika korelacji Pearsona dla wymiarów tożsamości religijnej i osobowej

		EW _{DIDS}	EG _{DIDS}	ER _{DIDS}	PZ _{DIDS}	IZ _{DIDS}
EW_{TR}	Korelacja Pearsona	,257**	,257**	,186**	-,086*	-,034
	Istotność	,000	,000	,000	,037	,408
EG_{TR}	Korelacja Pearsona	,282**	,334**	,187**	,001	,015
	Istotność	,000	,000	,000	,982	,721
ER_{TR}	Korelacja Pearsona	,237**	,209**	,338**	-,217**	-,242**
	Istotność	,000	,000	,000	,000	,000
PZ_{TR}	Korelacja Pearsona	-,009	,029	-,212**	,322**	,314**
	Istotność	,822	,477	,000	,000	,000
IZ_{TR}	Korelacja Pearsona	,014	,056	-,100*	,172**	,151**
	Istotność	,730	,173	,015	,000	,000

Wymiary tożsamości religijnej w obszarze eksploracji wszerek pozytywnie korelują z wymiarami eksploracji wszerek, w głąb i eksploracji ruminacyjnej tożsamości osobowej oraz ujemnie z podjęciem zobowiązania w tymże obszarze. Rosnącym wartościom na skali eksploracji w głąb tożsamości religijnej towarzyszy wzrost wartości w wymiarze EW_{DIDS} , EG_{DIDS} , ER_{DIDS} . Wymiar podjęcia zobowiązania tożsamości religijnej dodatnio koreluje z PZ_{DIDS} oraz IZ_{DIDS} , analogiczną sytuację można zauważyć w przypadku identyfikacji ze zobowiązaniem w obszarze tożsamości religijnej. Analizując dane zauważamy także, że wymiar eksploracji ruminacyjnej, zarówno tożsamości religijnej, jak osobowej ma związek ze wszystkimi wymiarami tożsamości. Zasadniczo wzrost eksploracji zwiększa wartość eksploracji ruminacyjnej (korelacja dodatnia), natomiast podjęcie zobowiązania zmniejsza natężenie wartości tego wymiaru (korelacja ujemna). Na podstawie uzyskanych wyników hipoteza zerowa zostaje odrzucona na rzecz hipotezy alternatywnej.

5.1.3. Statusy tożsamości religijnej a statusy tożsamości osobowej

Hipoteza 3a

H_0 Nie istnieje związek pomiędzy statusami tożsamości osobowej i religijnej osób z badanej grupy.

H_1 Istnieje związek pomiędzy statusami tożsamości osobowej i religijnej osób z badanej grupy.

Wartości współczynnika Chi-kwadrat Pearsona ($p < 0,001$) wskazują na istnienie związku pomiędzy statusami tożsamości religijnej i osobowej (Tab. 5.4.). Na tej podstawie odrzucamy hipotezę zerową, mówiącą o braku związku pomiędzy statusami tożsamości osobowej i religijnej.

Tab. 5.4. Istotność testu Chi-kwadrat Pearsona dla zmiennych: status tożsamości religijnej i osobowej

	Wartość	df	Istotność
Chi-kwadrat Pearsona	37,340 ^a	12	$p < 0,000$
Iloraz wiarygodności	36,713	12	$p < 0,000$
Powiązanie liniowe przez liniowe	2,412	1	0,120
N poprawnych obserwacji	566		

W przypadku osób przynależących do określonych statusów tożsamości możemy mówić jedynie o istnieniu pewnych tendencji co do zależności pomiędzy

tożsamością osobową i religijną. W przypadku każdego ze statusów tożsamości religijnej znajdują się badani przynależący do różnych statusów tożsamości osobowej.

1. W grupie o statusie tożsamości religijnej uwewnętrznionej najwięcej, bo aż 52,6% jest osób o statusie tożsamości osobowej osiągniętej.
2. W grupie o statusie tożsamości religijnej ruminacyjnego poszukiwania najwięcej (42,4%) jest osób o statusie tożsamości osobowej moratoryjnej.
3. W grupie o statusie tożsamości religijnej obojętnej najwięcej jest osób o statusie tożsamości osobowej osiągniętej (34,9%) oraz przejętej (33,3%).
4. W grupie o statusie tożsamości religijnej zewnętrznej z rumiancją najwięcej jest osób o statusie tożsamości osobowej osiągniętej (37,4%).
5. W grupie o statusie tożsamości religijnej poszukującej najwięcej jest osób o statusie tożsamości osobowej osiągniętej (32,5%) oraz moratoryjnej (30,0%).

Kierunek, jaki wyznaczają te tendencje, jest zbieżny z założeniami teoretycznymi STR. Szczegółowy rozkład liczbowy i procentowy osób o określonej tożsamości osobowej i religijnej znajduje się w rozdziale IV (Tab. 4.6).

5.1.4. Statusy tożsamości religijnej a podejście do religii w kontekście chrześcijańskim

Hipoteza 3b

H₀ Brak istotnego związku pomiędzy statusami tożsamości religijnej a podejściem osób z badanej grupy do religii w kontekście chrześcijańskim.

H₁ Istnieje istotny związek pomiędzy statusami tożsamości religijnej a podejściem osób z badanej grupy do religii w kontekście chrześcijańskim.

Podstawę do weryfikacji czwartej hipotezy stanowią informacje zawarte w rozdziale IV (Rys. 4.11). Istotność korelacji pomiędzy poszczególnymi wskaźnikami podejścia do religii w kontekście chrześcijańskim (ortodoksją, krytyką zewnętrzną, relatywizmem i wtórną prostotą) a statusami tożsamości religijnej wskazuje na istotne różnice ($p < 0,001$), zarówno pomiędzy statusami tożsamości religijnej, jak i w obrębie samych statusów (Tab. 5.5). Osoby o bardziej dojrzałych statusach STR (statusów tożsamości religijnej uwewnętrznionej i zewnętrznej z rumiancją) mają wskaźniki ortodoksji i wtórnej prostoty na poziomie istotnie wyższym (włączającym

Transcendencję) niż osoby przynależące do statusu tożsamości religijnej poszukującej, ruminacyjnego poszukiwania i obojętnej. W przypadku tych osób notuje się wysokie wskaźniki na skali krytyki zewnętrznej i relatywizmu, które są charakterystyczne dla osób wyłączających Transcendencję. Na tej podstawie odrzucona zostaje hipoteza zerowa, mówiąca o braku istotnego związku pomiędzy statusami tożsamości religijnej a podejściem do religii w kontekście chrześcijańskim.

Tab. 5.5. Istotność korelacji dla zmiennych: podejście do religii w kontekście chrześcijańskim i statusów tożsamości religijnej

		Suma kwadratów	df	Średni kwadrat	F	Istotność	Cząstkowe Eta kwadrat
Ortodoksja *STR	Między grupami	82,455	4	20,614	23,416	p<0,001	0,138
	W grupach	516,744	587	,880			
	Ogółem	599,199	591				
Krytyka zewnętrzna * STR	Między grupami	197,079	4	49,270	49,328	p<0,001	0,252
	W grupach	586,309	587	,999			
	Ogółem	783,387	591				
Relatywizm * STR	Między grupami	39,917	4	9,979	14,976	p<0,001	0,093
	W grupach	391,147	587	,666			
	Ogółem	431,063	591				
Wtórna prostota * STR	Między grupami	132,767	4	33,192	19,816	p<0,001	0,119
	W grupach	983,223	587	1,675			
	Ogółem	1115,990	591				

5.1.5. Statusy tożsamości religijnej a duchowość teocentryczna i antropocentryczna

Hipoteza 3c

H₀ Brak istotnego związku pomiędzy statusami tożsamości religijnej a rodzajem duchowości teocentrycznej i antropocentrycznej osób z badanej grupy.

H₁ Istnieje istotny związek pomiędzy statusami tożsamości religijnej a rodzajem duchowości teocentrycznej i antropocentrycznej osób z badanej grupy.

Analiza statystyczna wykazała, że pomiędzy statusami tożsamości religijnej a duchowością teocentryczną i antropocentryczną istnieje istotny związek (p<0,001) (Tab. 5.6.). Istotne różnice występują zarówno pomiędzy grupami, jak i w samych grupach.

Tab. 5.6. Istotność korelacji dla wskaźników DT-DA i statusów tożsamości religijnej

		Suma kwadratów	df	Średni kwadrat	F	Istotność	Cząstkowe Eta kwadrat
Duchowość teocentryczna * STR	Między grupami	472,905	4	118,226	79,768	p<0,001	0,366
	W grupach	818,134	552	1,482			
	Ogółem	1291,039	556				
Duchowość antropocentryczna * STR	Między grupami	15,372	4	3,843	7,299	p<0,001	0,050
	W grupach	290,130	551	,527			
	Ogółem	305,503	555				

Porównania wielokrotne (Tab. 5.7.) wskazują na brak różnic w obszarze duchowości teocentrycznej pomiędzy statusami tożsamości religijnej poszukującej i obojętnej oraz statusami tożsamości religijnej uwewnętrznionej i zewnętrznej z ruminacją. Pozostałe statusy tożsamości religijnej istotnie różnią się między sobą pod względem natężenia wskaźnika duchowości teocentrycznej.

W przypadku natężenia wskaźnika duchowości antropocentrycznej osoby o różnych statusach tożsamości religijnej w znacznie mniejszym stopniu różnią się między sobą. Istotne różnice występują pomiędzy statusem tożsamości religijnej uwewnętrznionej a statusem tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją i obojętnej. W przypadku najbardziej dojrzałego statusu tożsamości religijnej uwewnętrznionej można mówić o zharmonizowanym rozkładzie dwóch wskaźników duchowości teocentrycznej i antropocentrycznej. Przedstawiony układ wyników potwierdza istnienie związku pomiędzy statusami tożsamości religijnej a duchowością teocentryczną i antropocentryczną, czyli pozwalają na przyjęcie hipotezy alternatywnej. Nie można jednak mówić istnieniu związku pomiędzy bardziej dojrzałym statusem tożsamości religijnej a duchowością teocentryczną.

Tab. 5.7. Porównania wielokrotne pomiędzy statusami tożsamości religijnej w obszarze duchowości teocentrycznej i antropocentrycznej

Rodzaj duchowości	STR	STR	Różnica średnich (I-J)	Standaryzowany błąd	Istotność
duchowość teocentryczna	Poszukująca	Zewnętrzna(ru)	-2,16*	,22052	p<0,001
		Obojętna	-,23	,24714	n.i.
		Ruminacyjne poszukiwanie	-1,02*	,23207	p<0,001
		Uwewnętrzniona	-2,28*	,23095	p<0,001
	Zewnętrzna(ru)	Poszukująca	2,17*	,22052	p<0,001
		Obojętna	1,93*	,15594	p<0,001
		Ruminacyjne poszukiwanie	1,14*	,13075	p<0,001
		Uwewnętrzniona	-,110	,12876	n.i.
	Obojętna	Poszukująca	,23	,24714	n.i.
		Zewnętrzna(ru)	-1,93*	,15594	p<0,001
		Ruminacyjne poszukiwanie	-,80*	,17188	p<0,001
		Uwewnętrzniona	-2,04*	,17037	p<0,001
	Ruminacyjne poszukiwanie	Poszukująca	1,02*	,23207	p<0,001
		Zewnętrzna(ru)	-1,14*	,13075	p<0,001
		Obojętna	,80*	,17188	p<0,001
		Uwewnętrzniona	-1,25*	,14766	p<0,001
	Uwewnętrzniona	Poszukująca	2,28*	,23095	p<0,001
		Zewnętrzna(ru)	,11	,12876	n.i.
		Obojętna	2,04*	,17037	p<0,001
		Ruminacyjne poszukiwanie	1,25*	,14766	p<0,001
duchowość antropocentryczna	Poszukująca	Zewnętrzna(ru)	-,08	,15062	n.i.
		Obojętna	-,05	,16059	n.i.
		Ruminacyjne poszukiwanie	-,18	,16157	n.i.
		Uwewnętrzniona	-,44	,15322	n.i.
	Zewnętrzna(ru)	Poszukująca	,08	,15062	n.i.
		Obojętna	,03	,08954	n.i.
		Ruminacyjne poszukiwanie	-,10	,09130	n.i.
		Uwewnętrzniona	-,36*	,07553	p<0,001
	Obojętna	Poszukująca	,05	,16059	n.i.
		Zewnętrzna(ru)	-,03	,08954	n.i.
		Ruminacyjne poszukiwanie	-,14	,10694	n.i.
		Uwewnętrzniona	-,40*	,09383	p<0,001
	Ruminacyjne poszukiwanie	Poszukująca	,19	,16157	n.i.
		Zewnętrzna(ru)	,10	,09130	n.i.
		Obojętna	,14	,10694	n.i.
		Uwewnętrzniona	-,25	,09552	n.i.
	Uwewnętrzniona	Poszukująca	,44	,15322	n.i.
		Zewnętrzna(ru)	,36*	,07553	p<0,001
		Obojętna	,40*	,09383	p<0,001
		Ruminacyjne poszukiwanie	,25	,09552	n.i.

5.1.6. Statusy tożsamości religijnej a płeć

Hipoteza 4a

H₀ Brak istotnego związku pomiędzy zmienną płeć a statusami tożsamości religijnej osób z badanej grupy.

H₁ Istnieje istotny związek pomiędzy zmienną płeć a statusami tożsamości religijnej osób z badanej grupy.

Analizy przedstawione w rozdziale IV (4.4.4) potwierdzają hipotezę alternatywną, mówiącą o występowaniu istotnego związku pomiędzy płcią a statusami tożsamości religijnej. Wartość istotności testu Chi-kwadrat Pearsona ma wartość poniżej $p < 0,05$ (Tab. 5.8).

Tab. 5.8. Istotność testu Chi-kwadrat Pearsona dla zmiennych statusy tożsamości religijnej a płeć

	Wartość	df	Istotność
Chi-kwadrat Pearsona	11,606 ^a	4	,021
Iloraz wiarygodności	11,551	4	,021
Powiązanie liniowe przez liniowe	,928	1	,335
N poprawnych obserwacji	595		

Kobiety częściej reprezentują statusy tożsamości religijnej o bardziej zharmonizowanym poziomie wymiarów eksploracji i zobowiązania oraz w bardziej dojrzały sposób rozwiązują kryzys tożsamości religijnej. Większy odsetek kobiet niż mężczyzn znajduje się w grupie o statusie tożsamości religijnej uwewnętrznionej (K=29,1%; M=20,9%) oraz w grupie o statusie tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją (K=34,8%; M=28,6%). W pozostałych grupach większy odsetek stanowią mężczyźni: status tożsamości religijnej obojętnej (M=27,6%; K=20,1%); ruminacyjnego poszukiwania (M=14,3%, K=10%), poszukującej (M=8,7%; K=6,0%).

5.1.7. Statusy tożsamości religijnej a samoocena zaangażowania religijnego

Hipoteza 4b

H₀ Brak istotnego związku pomiędzy zmienną samoocena zaangażowania religijnego a statusami tożsamości religijnej osób z badanej grupy.

H₁ Istnieje istotny związek pomiędzy zmienną samoocena zaangażowania religijnego a statusami tożsamości religijnej osób z badanej grupy.

Zaangażowanie religijne ankietowanych wskazuje na istotny związek z kształtowaniem statusów tożsamości religijnej, istotność testu Chi-kwadrat Pearsona $p < 0,001$ (Tab. 5.9.). Na tej podstawie hipoteza, mówiąca o występowaniu istotnego związku pomiędzy zmiennymi status tożsamości religijnej oraz samoocena zaangażowania religijnego, zostaje potwierdzona.

Tab. 5.9. Istotność testu Chi-kwadrat Pearsona dla zmiennych statusy tożsamości religijnej a samoocena zaangażowania religijnego

	Wartość	df	Istotność
Chi-kwadrat Pearsona	240,515 ^a	20	$p < 0,001$
Iloraz wiarygodności	238,510	20	$p < 0,001$
Powiązanie liniowe przez liniowe	28,007	1	$p < 0,001$
N poprawnych obserwacji	588		

Osoby ankietowane najczęściej (37,1%) opisywały swoje zaangażowanie jako „średnie”. Badani, którzy określają swoje zaangażowanie jako „bardzo duże” i „duże”, stanowią 53,5% osób przynależących do statusu tożsamości religijnej uwewnętrznionej i 37,2% osób przynależących do statusu tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją (Tab. 5.10).

Tab. 5.10. Rozkład zmiennych statusów tożsamości religijnej i samooceny zaangażowania religijnego (N=218)

		Statusy Tożsamości Religijnej					Ogółem	
		Poszukująca	Zewnętrzna(ru)	Obojętna	Ruminacyjne poszukiwanie	Uwewnętrzniona		
Zaangażowanie religijne	bardzo duże	Liczebność	0	12	3	2	20	37
		% w zaangażowanie religijne	0%	32,4%	8,1%	5,4%	54,1%	100%
		% w STR	0%	6,3%	2,2%	3,0%	12,9%	6,3%
		% łącznej liczby	0%	2,0%	0,5%	0,3%	3,4%	6,3%
	duże	Liczebność	1	59	10	6	63	139
		% w zaangażowanie religijne	0,7%	42,4%	7,2%	4,3%	45,3%	100%
		% w STR	2,4%	30,9%	7,5%	9,0%	40,6%	23,6%
		% łącznej liczby	0,2%	10,0%	1,7%	1,0%	10,7%	23,6%
	średnie	Liczebność	6	91	33	34	54	218
		% w zaangażowanie religijne	2,8%	41,7%	15,1%	15,6%	24,8%	100%
		% w STR	14,6%	47,6%	24,6%	50,7%	34,8%	37,1%
		% łącznej liczby	1,0%	15,5%	5,6%	5,8%	9,2%	37,1%
	małe	Liczebność	9	17	18	13	7	64
		% w zaangażowanie religijne	14,1%	26,6%	28,1%	20,3%	10,9%	100%
		% w STR	22,0%	8,9%	13,4%	19,4%	4,5%	10,9%
		% łącznej liczby	1,5%	2,9%	3,1%	2,2%	1,2%	10,9%
	bardzo małe	Liczebność	14	8	26	9	5	62
		% w zaangażowanie religijne	22,6%	12,9%	41,9%	14,5%	8,1%	100%
		% w STR	34,1%	4,2%	19,4%	13,4%	3,2%	10,5%
		% łącznej liczby	2,4%	1,4%	4,4%	1,5%	0,9%	10,5%
	nie angażuje się w życie religijne	Liczebność	11	4	44	3	6	68
		% w zaangażowanie religijne	16,2%	5,9%	64,7%	4,4%	8,8%	100%
		% w STR	26,8%	2,1%	32,8%	4,5%	3,9%	11,6%
		% łącznej liczby	1,9%	0,7%	7,5%	0,5%	1,0%	11,6%
Ogółem	Liczebność	41	191	134	67	155	588	
	% w zaangażowanie religijne	7,0%	32,5%	22,8%	11,4%	26,4%	100%	
	% w STR	100%	100%	100%	100%	100%	100%	
	% łącznej liczby	7,0%	32,5%	22,8%	11,4%	26,4%	100%	

Niski poziom zaangażowania religijnego lub jego zupełny brak jest charakterystyczny dla osób o statusie tożsamości religijnej poszukującej oraz obojętnej. Wśród osób z grupy o statusie tożsamości religijnej ruminacyjne poszukiwanie tylko nieliczne określały swoje zaangażowanie jako „duże” lub „bardzo duże”, a także jako „nie angażujące się w życie religijne”. Najczęściej oceniały one swoje zaangażowanie religijne jako „średnie” (50,7%), „małe” (19,4%) lub „bardzo małe” (13,4%).

5.1.8. Statusy tożsamości religijnej a retrospektywna ocena religijnego zaangażowania rodziców w okresie dzieciństwa ankietowanych oraz aktualnego zaangażowania

Hipoteza 4c

H₀ Brak istotnego związku pomiędzy zmienną retrospektywna ocena zaangażowania religijnego rodziców respondentów w okresie dzieciństwa ankietowanych oraz aktualnego zaangażowania a statusami tożsamości religijnej

H₁ Istnieje istotny związek pomiędzy zmienną retrospektywna ocena zaangażowania religijnego rodziców respondentów w okresie dzieciństwa ankietowanych oraz aktualnego zaangażowania a statusami tożsamości religijnej.

Z przeprowadzonych badań wynika, że w przypadku obojga rodziców retrospektywna ocena dokonana przez ankietowanych, dotycząca ich zaangażowania religijnego w okresie dzieciństwa badanych, ma istotny związek ze statusami tożsamości religijnej ($p < 0,05$) (Tab. 5.11).

Tab. 5.11. Istotność testu Chi-kwadrat Pearsona dla zmiennych statusy tożsamości religijnej a retrospektywna ocena zaangażowania religijnego rodziców w okresie dzieciństwa ankietowanych

	Matka			Ojciec		
	Wartość	df	Istotność	Wartość	df	Istotność
Chi-kwadrat Pearsona	44,134 ^a	24	,007	43,732 ^a	24	,008
Iloraz wiarygodności	45,385	24	,005	44,560	24	,007
Powiązanie liniowe przez liniowe	5,445	1	,020	3,950	1	,047
N poprawnych obserwacji	592			592		

Podobnie występuje istotny związek pomiędzy aktualnym zaangażowaniem rodziców, który to poziom był oceniany przez respondentów, a statusami tożsamości religijnej badanych. Wartości testu Chi-kwadrat Pearsona przyjmują wartość $p < 0,001$ (Tab. 5.12).

Tab. 5.12. Istotność testu Chi-kwadrat Pearsona dla zmiennych statusy tożsamości religijnej a retrospektywna ocena aktualnego zaangażowania religijnego rodziców ankietowanych

	Matka			Ojciec		
	Wartość	df	Istotność	Wartość	df	Istotność
Chi-kwadrat Pearsona	60,764	24	p<0,001	69,495	24	p<0,001
Iloraz wiarygodności	57,640	24	p<0,001	70,676	24	p<0,001
Powiązanie liniowe przez liniowe	5,568	1	,018	7,007	1	,008
N poprawnych obserwacji	591			591		

Na tej podstawie potwierdzić można hipotezę mówiącą o istnieniu związku pomiędzy statusami tożsamości religijnej ankietowanych a zaangażowaniem religijnym ich rodziców. Jednakże analizując rozkłady procentowe osób w grupach o różnych statusach tożsamości religijnej respondentów można zauważyć, że intensywny poziom zaangażowania rodziców nie zawsze przekłada się na osiągnięcie statusu tożsamości religijnej dojrzałej, bo np. „bardzo duże” zaangażowanie rodziców miało i ma miejsce stosunkowo często (ponad 20%) w rodzinach osób o statusie tożsamości religijnej obojętnej. I odwrotnie, brak zaangażowania nie jest równoznaczny z niemożliwością uzyskania statusu tożsamości religijnej uwewnętrznionej czy zewnętrznej z ruminacją, które przyjmujemy jako najdojrzalsze ze statusów tożsamości religijnej. Brak zaangażowania sprzyja jednak uzyskaniu statusu tożsamości religijnej obojętnej, a w przypadku ojców również zewnętrznej (Tab. 5.13; 5.14).

Tab. 5.13. Rozkład statusów tożsamości religijnej według intensywności religijnego zaangażowania matek w okresie dzieciństwa ankietowanych i aktualnie (ciemnym kolorem w tabeli wyróżniono aktualne zaangażowanie religijne matek respondowanych)

			Statusy Tożsamości Religijnej					Ogółem
			Przejęta	Zewnętrzna(ru)	Obojętna	Ruminacyjne poszukiwanie	Uwewnętrzniona	
Stopień zaangażowania religijnego matki	bardzo duże	Liczebność	0	26	18	5	24	73
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	0%	35,6%	24,7%	6,8%	32,9%	100%
		% w STR	0%	13,4%	13,4%	7,6%	15,3%	12,3%
	bardzo duże	Liczebność	3	22	15	5	24	69
		% w aktualne zaangażowanie religijne	4,3%	31,9%	21,7%	7,2%	34,8%	100%
		% w STR	7,3%	11,4%	11,2%	7,4%	15,5%	11,7%
	duże	Liczebność	11	76	41	26	64	218
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	5,0%	34,9%	18,8%	11,9%	29,4%	100,0%
		% w STR	26,8%	39,2%	30,6%	39,4%	40,8%	36,8%
	duże	Liczebność	6	66	29	20	51	172
		% w aktualne zaangażowanie religijne	3,5%	38,4%	16,9%	11,6%	29,7%	100,0%
		% w STR	14,6%	34,2%	21,6%	29,4%	32,9%	29,1%
	średnie	Liczebność	14	69	39	24	47	193
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	7,3%	35,8%	20,2%	12,4%	24,4%	100,0%
		% w STR	34,1%	35,6%	29,1%	36,4%	29,9%	32,6%
	średnie	Liczebność	11	64	35	24	49	183

*Tożsamość religijna młodych Polaków.
Próba zastosowania koncepcji Koena Luyckxa w obszarze rozwoju religijnego*

		% w aktualne zaangażowanie religijne	6,0%	35,0%	19,1%	13,1%	26,8%	100,0%
		% w STR	26,8%	33,2%	26,1%	35,3%	31,6%	31,0%
małe		Liczebność	5	9	16	6	13	49
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	10,2%	18,4%	32,7%	12,2%	26,5%	100,0%
		% w STR	12,2%	4,6%	11,9%	9,1%	8,3%	8,3%
małe		Liczebność	5	17	16	10	13	61
		% w aktualne zaangażowanie religijne	8,2%	27,9%	26,2%	16,4%	21,3%	100,0%
		% w STR	12,2%	8,8%	11,9%	14,7%	8,4%	10,3%
bardzo małe		Liczebność	8	9	11	2	5	35
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	22,9%	25,7%	31,4%	5,7%	14,3%	100,0%
		% w STR	19,5%	4,6%	8,2%	3,0%	3,2%	5,9%
bardzo małe		Liczebność	10	10	15	4	8	47
		% w aktualne zaangażowanie religijne	21,3%	21,3%	31,9%	8,5%	17,0%	100,0%
		% w STR	24,4%	5,2%	11,2%	5,9%	5,2%	8,0%
brak zaangażowania		Liczebność	3	4	7	3	3	20
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	15,0%	20,0%	35,0%	15,0%	15,0%	100,0%
		% w STR	7,3%	2,1%	5,2%	4,5%	1,9%	3,4%
brak zaangażowania		Liczebność	6	7	21	5	6	45
		% w aktualne zaangażowanie religijne	13,3%	15,6%	46,7%	11,1%	13,3%	100,0%
		% w STR	14,6%	3,6%	15,7%	7,4%	3,9%	7,6%
brak matki		Liczebność	0	1	2	0	1	4
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	0%	25,0%	50,0%	0%	25,0%	100%
		% w STR	0%	0,5%	1,5%	0%	0,6%	0,7%
brak matki		Liczebność	0	7	3	0	4	14
		% w aktualne zaangażowanie religijne	0%	50,0%	21,4%	0,0%	28,6%	100,0%
		% w STR	0,0%	3,6%	2,2%	0,0%	2,6%	2,4%
Ogółem		Liczebność	41	194	134	66	157	592
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	6,9%	32,8%	22,6%	11,1%	26,5%	100,0%
		% w STR	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Ogółem		Liczebność	41	193	134	68	155	591
		% w aktualne zaangażowanie religijne	6,9%	32,7%	22,7%	11,5%	26,2%	100%
		% w STR	100%	100%	100%	100%	100%	100%

W tym przypadku możemy mówić o pewnych tendencjach, a nie o ścisłym związku. Im większe religijne zaangażowanie rodziców, tym większa szansa na rozwiązanie kryzysu tożsamości religijnej na dojrzałym poziomie. W przypadku analiz uzyskanych wyników należy uwzględnić jednakże słabość zmiennej określanej jako „zaangażowanie rodziców”, gdyż zostało ono określone jedynie na podstawie retrospektywnej oceny ankietowanych.

Tab. 5.14. Rozkład statusów tożsamości religijnej według intensywności religijnego zaangażowania ojców w okresie dzieciństwa ankietowanych i aktualnie (ciemnym kolorem w tabeli wyróżniono aktualne zaangażowanie religijne ojców respondowanych)

			Statusy Tożsamości Religijnej					Ogółem
			Przejęta	Zewnętrzna(ru)	Obojętna	Ruminalne poszukiwanie	Uwewnętrzniona	
Stopień zaangażowania religijnego ojca	bardzo duże	Liczebność	0	14	8	1	15	38
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	0%	36,8%	21,1%	2,6%	39,5%	100,0%
		% w STR	0%	7,2%	6,0%	1,5%	9,6%	6,4%
	bardzo duże	Liczebność	0	11	3	2	17	33
		% w aktualne zaangażowanie religijne	0%	33,3%	9,1%	6,1%	51,5%	100,0%
		% w STR	0%	5,7%	2,3%	2,9%	10,9%	5,6%
	duże	Liczebność	8	63	29	15	43	158
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	5,1%	39,9%	18,4%	9,5%	27,2%	100,0%
		% w STR	19,5%	32,5%	21,6%	22,7%	27,4%	26,7%
	duże	Liczebność	5	51	16	13	39	124
		% w aktualne zaangażowanie religijne	4,0%	41,1%	12,9%	10,5%	31,5%	100,0%
		% w STR	12,2%	26,4%	12,0%	19,1%	25,0%	21,0%
	średnie	Liczebność	9	56	39	27	54	185
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	4,9%	30,3%	21,1%	14,6%	29,2%	100,0%
		% w STR	22,0%	28,9%	29,1%	40,9%	34,4%	31,3%
	średnie	Liczebność	8	52	33	22	47	162
		% w aktualne zaangażowanie religijne	4,9%	32,1%	20,4%	13,6%	29,0%	100,0%
		% w STR	19,5%	26,9%	24,8%	32,4%	30,1%	27,4%
	małe	Liczebność	6	23	21	12	17	79
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	7,6%	29,1%	26,6%	15,2%	21,5%	100,0%
		% w STR	14,6%	11,9%	15,7%	18,2%	10,8%	13,3%
	małe	Liczebność	8	23	21	17	18	87
		% w aktualne zaangażowanie religijne	9,2%	26,4%	24,1%	19,5%	20,7%	100,0%
		% w STR	19,5%	11,9%	15,8%	25,0%	11,5%	14,7%
	bardzo małe	Liczebność	10	12	15	5	10	52
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	19,2%	23,1%	28,8%	9,6%	19,2%	100,0%
		% w STR	24,4%	6,2%	11,2%	7,6%	6,4%	8,8%
	bardzo małe	Liczebność	7	21	22	5	8	63
		% w aktualne zaangażowanie religijne	11,1%	33,3%	34,9%	7,9%	12,7%	100,0%
		% w STR	17,1%	10,9%	16,5%	7,4%	5,1%	10,7%
	brak zaangażowania	Liczebność	5	22	14	6	14	61
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	8,2%	36,1%	23,0%	9,8%	23,0%	100,0%
		% w STR	12,2%	11,3%	10,4%	9,1%	8,9%	10,3%
	brak zaangażowania	Liczebność	12	27	30	7	12	88
		% w aktualne zaangażowanie religijne	13,6%	30,7%	34,1%	8,0%	13,6%	100,0%
		% w STR	29,3%	14,0%	22,6%	10,3%	7,7%	14,9%
	brak ojca	Liczebność	3	4	8	0	4	19
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	15,8%	21,1%	42,1%	0,0%	21,1%	100,0%
		% w STR	7,3%	2,1%	6,0%	0,0%	2,5%	3,2%
	brak ojca	Liczebność	1	8	8	2	15	34
		% w aktualne zaangażowanie religijne	2,9%	23,5%	23,5%	5,9%	44,1%	100,0%
		% w STR	2,4%	4,1%	6,0%	2,9%	9,6%	5,8%
	Ogółem	Liczebność	41	194	134	66	157	592
		% w zaangażowanie religijne w dzieciństwie	6,9%	32,8%	22,6%	11,1%	26,5%	100,0%
		% w STR	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	Ogółem	Liczebność	41	193	133	68	156	591
		% w aktualne zaangażowanie religijne	6,9%	32,7%	22,5%	11,5%	26,4%	100,0%
		% w STR	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Ostatecznie możemy mówić o istnieniu związku pomiędzy zmiennymi status tożsamości religijnej i retrospektywna ocena religijnego zaangażowania rodziców w okresie dzieciństwa ankietowanych oraz aktualnego zaangażowania. Nie możemy jednak na tej podstawie wyciągać jednoznacznych wniosków, że osoby, których rodzice intensywnie angażują w obszar religii, zawsze uzyskują status dojrzałej tożsamości religijnej.

5.1.9. Statusy tożsamości religijnej a retrospektywna ocena zaangażowania w religijne wychowanie dzieci przez rodziców

Hipoteza 4d

H₀ Brak istotnego związku pomiędzy zmienną wychowanie religijne przez rodziców respondentów w okresie ich dzieciństwa a statusami tożsamości religijnej ankietowanych.

H₁ Istnieje istotny związek pomiędzy zmienną wychowanie religijne przez rodziców respondentów w okresie ich dzieciństwa a statusami tożsamości religijnej ankietowanych.

W przypadku oceny poziomu zaangażowania w wychowanie religijne, dokonanej przez respondentów, możemy mówić o istotnym związku z uzyskanymi statusami tożsamości religijnej ankietowanych jedynie w przypadku matek. Związek stopnia zaangażowania w wychowanie religijne swoich dzieci przez ojców okazał się nieistotny dla zmiennej zależnej w postaci statusów tożsamości religijnej (Tab. 5.15), wartość jest większa od przyjmowanego przedziału ufności $p > 0,05$.

Tab. 5.15. Istotność testu Chi-kwadrat Pearsona dla zmiennych statusy tożsamości religijnej a retrospektywna ocena aktualnego zaangażowania religijnego rodziców ankietowanych

	Matka			Ojciec		
	Wartość	df	Istotność	Wartość	df	Istotność
Chi-kwadrat Pearsona	34,986	12	$p < 0,001$	18,827	12	,093
Iloraz wiarygodności	31,533	12	,002	19,555	12	,076
Powiązanie liniowe przez liniowe	5,406	1	,020	4,875	1	,027
N poprawnych obserwacji	593					

Na tej podstawie możemy mówić o częściowym potwierdzeniu hipotezy mówiącej o związku pomiędzy statusami tożsamości religijnej a zaangażowaniem rodziców w religijne wychowanie swoich dzieci. W tym przypadku można także mówić jedynie o istniejących tendencjach, a nie o związku przyczynowo - skutkowym.

Intensywne zaangażowanie matek w przekaz wiary swoim dzieciom daje większe szanse na rozwój tożsamości religijnej bardziej dojrzałej niż w przypadku braku zaangażowania. Jednakże brak religijnej socjalizacji ze strony matki lub jej małe zaangażowanie nie musi skutkować wykluczeniem wartości religijnych z życia przez jej dzieci i ukształtowaniem mniej dojrzałego, niespójnego statusu tożsamości religijnej.

5.1.10. Podsumowanie

Na podstawie dokonanych analiz statystycznych dokonano weryfikacji postawionych hipotez badawczych, których zestawienie zawiera Tab. 5.16. Badania nie potwierdziły żadnej z hipotez zerowych, a w przypadku hipotez alternatywnych tylko jedna została potwierdzona częściowo – ta mówiąca o związku statusów tożsamości religijnej z retrospektywną oceną zaangażowania rodziców w religijne wychowanie dzieci, dokonaną przez respondowanych. Na tej podstawie możemy mówić o występowaniu istotnych związków pomiędzy zmienną zależną: wymiarami i statusami tożsamości religijnej a zmiennymi niezależnymi: wymiarami i statusami tożsamości osobowej, podejściem do religii w kontekście chrześcijańskim, rodzajem duchowości oraz zmiennymi ubocznymi: płcią, autodeklaracją religijną i rodzinną identyfikacją religijną.

Tab. 5.16. Weryfikacja hipotez badawczych dotyczących związków pomiędzy poszczególnymi zmiennymi

Hipoteza 1 Wymiary tożsamości religijnej a grupa wiekowa	H₀	Odrzucona
	H₁	Potwierdzona
Hipoteza 2 Wymiary tożsamości religijnej a wymiary tożsamości osobowej	H₀	Odrzucona
	H₁	Potwierdzona
Hipoteza 3a Statusy tożsamości religijnej a statusy tożsamości osobowej	H₀	Odrzucona
	H₁	Potwierdzona
Hipoteza 3b Statusy tożsamości religijnej a podejście do religii	H₀	Odrzucona
	H₁	Potwierdzona
Hipoteza 3c Statusy tożsamości religijnej a rodzaj duchowości	H₀	Odrzucona
	H₁	Potwierdzona
Hipoteza 4a Statusy tożsamości religijnej a płeć	H₀	Odrzucona
	H₁	Potwierdzona
Hipoteza 4b Statusy tożsamości religijnej a samoocena zaangażowania religijnego	H₀	Odrzucona
	H₁	Potwierdzona

Hipoteza 4c Statusy tożsamości religijnej a retrospektywna ocena zaangażowania rodziców w okresie dzieciństwa ankietowanych i aktualnego zaangażowania rodziców	H₀	Odrzucona
	H₁	Potwierdzona
Hipoteza 4d Statusy tożsamości religijnej a intensywność zaangażowania w wychowanie religijne	H₀	Odrzucona
	H₁	Potwierdzona częściowo

5.2. Czynniki kształtujące religijną tożsamość – wnioski z badań

Tożsamość osobowa i religijna stanowią dwa ważne obszary w rozwoju każdego człowieka. Człowiek, jako istota składająca się z ciała, psychiki i ducha, powołana jest do rozwoju we wszystkich wymiarach własnego istnienia. Dla dojrzewania osobowości istotne jest rozwiązanie na pewnym etapie życia rodzącego się kryzysu tożsamości, pozwalającego uzyskać odpowiedź na kluczowe tożsamościowe pytanie: kim jestem? Przeprowadzona powyżej weryfikacja hipotez badawczych daje podstawę do ukazania związku pomiędzy wyodrębnionymi w drodze analiz statusami tożsamości religijnej a tożsamością osobową, wybranymi komponentami religijności i duchowości oraz zmiennymi osobowymi i kontekstowymi.

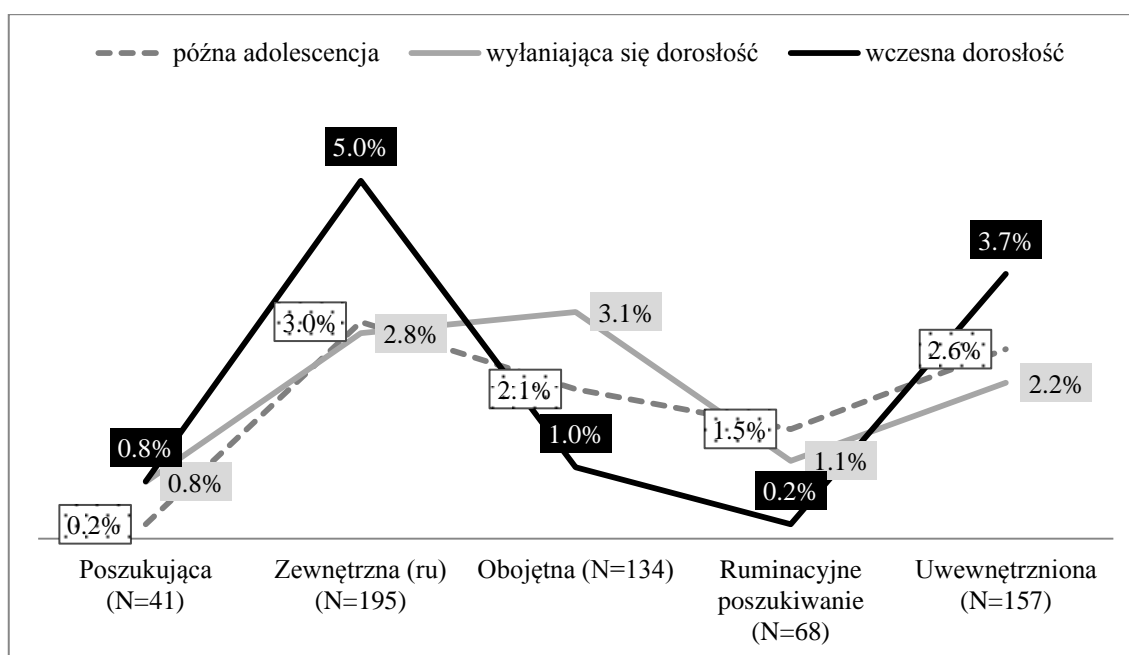
Badania i przeprowadzone analizy pozwoliły na wyciągnięcie następujących wniosków:

1. Kształtowanie się tożsamości religijnej ma charakter procesualny i zadaniowy

Proces kształtowania tożsamości religijnej w trzech okresach rozwojowych: późnej adolescencji (18 lat), wylaniającej się dorosłości (19-26 lat) i wczesnej dorosłości (26-40 lat) podlega dynamicznym zmianom. Klasyczne założenia E.H. Eriksona i J. Marcii, mówiące o rozwiązaniu kryzysu tożsamości ok. 18 r. ż., nie zostały potwierdzone zarówno w obszarze tożsamości osobowej, jak i interesującej nas w pracy tożsamości religijnej. Wyniki rozkładu wymiarów i statusów tożsamości wyraźnie wskazują, że wiek osiągnięcia dojrzałości religijnej przesuwają się na okres wczesnej dorosłości, ramowo ujętej na potrzeby pracy jako okres pomiędzy 26. a 40. r. ż. Fakt ten potwierdza założenia koncepcji K. Luyckxa, a także uprawomocnia teorię J. Arnetta, mówiącą o wydłużającym się okresie dojrzewania do dorosłości, w którym to obszarze możemy uwzględnić także dojrzałość religijną. W przypadku grupy najmłodszej

obserwujemy najintensywniejsze procesy eksploracyjne, w najstarszej wartości eksploracji jest niższa, natomiast następuje intensyfikacja procesów zobowiązania.

Nie można jednak mówić o niedojrzałej tożsamości religijnej u adolescentów i dojrzałej tożsamości religijnej w grupie osób w okresie wczesnej dorosłości (Rys. 5.1.). Chociaż grupę najmłodszą można określić mianem „religijnych poszukiwaczy”, w której procentowy udział osób w statusach tożsamości poszukującej i ruminacyjnego poszukiwania wynosi w sumie 23,1%, to także w tej grupie znajduje się 26,5% osób o statusie tożsamości religijnej uwewnętrznionej. Oznacza to, że więcej niż co czwarty z badanych osiemnastolatków rozwiązał już kryzys tożsamości. Natomiast co piąta osoba z najmłodszej przebadanej grupy nie uwzględnia obszaru religijnego jako ważnego z punktu osobistego rozwoju. Charakteryzują się oni statusem tożsamości religijnej obojętnej o zintegrowanych poziomach eksploracji i zobowiązania na bardzo niskim poziomie, bez procesów ruminacyjnych, co wskazuje na tożsamość religijną wykluczającą wymiar duchowy.

Rys. 5.1. Rozkład procentowy osób w poszczególnych statusach tożsamości z podziałem na okresy rozwojowe

Grupę, którą można określić jako najmniej dojrzałą pod względem tożsamości religijnej, stanowią respondowani pomiędzy 19. a 25. r. ż. Wymiar religijny jest dla nich najmniej istotny z punktu widzenia kreowania własnej wizji życia. Czas po zakończeniu szkoły średniej lub zawodowej, podjęcie studiów czy pracy, intensyfikuje ich zainteresowania i poszukiwania osobistej identyfikacji w innych niż duchowy obszarach życia. Świadczy o tym zmniejszenie wartości wymiarów religijnej

eksploracji i brak intensyfikacji podejmowania religijnych zobowiązań i identyfikacji z nimi w porównaniu z badanymi adolescentami. W opisywanej grupie jest najwięcej osób o statusie tożsamości religijnej obojętnej (31,4%).

Natomiast osoby badane, znajdujące się w okresie rozwojowym określanym jako wczesna dorosłość, stanowią grupę najbardziej dojrzałą pod względem tożsamości religijnej. Intensyfikacja wymiaru zobowiązania prowadzi do rozwiązania kryzysu tożsamości i osiągnięcia statusu tożsamości religijnej uwewnętrznionej (36,6%) albo zewnętrznej z ruminacją (49,5%). W grupie tej niecałe 10% stanowią osoby o statusie tożsamości religijnej obojętnej, a jeszcze mniej o statusie tożsamości religijnej poszukującej.

W związku z tym, że badania nie miały charakteru podłużnego, trudno mówić o zmianach tożsamości religijnej zachodzących na przestrzeni lat. Każdą opisywaną kohortę należy opisywać w sposób niezależny, doszukując się różnych przyczyn społeczno-kulturowych, powodujących odmienne sposoby rozwiązywania tożsamościowego kryzysu na określonym poziomie. Osoby z grupy wczesnej dorosłości (26-40 lat) jako dzieci dorastały w realiach życia państwa komunistycznego, gdzie wychowanie religijne miało bardziej tradycyjny charakter niż współcześnie, a przekazywane wzorce religijne i wiara w Boga stanowiły podstawę społecznego funkcjonowania i odpowiedź na narzucane przez komunistyczne władze wzorce. Mogło to wpłynąć na tak dużą liczbę osób posiadających status tożsamości religijnej zewnętrznej w porównaniu z pozostałymi grupami. Osoby te przejęły określone wzorce religijne od znaczących osób dorosłych i od Kościoła katolickiego, uznając je za własne i na tej podstawie dokonały religijnej autoidentyfikacji.

Osoby pomiędzy 18. a 25. r. ż. stanowią grupę wychowaną w wolnej już Polsce, gdzie wraz z uzyskaniem wolności zaczęły się pojawiać i mieszać ze sobą różnego rodzaju postnowoczesne prądy ideowe, związane często z liberalizacją postaw i wzorców wychowania. Postnowoczesne trendy związane z intensywnym procesem globalizacji, wywołanej m.in. łatwością dostępu i bogactwem masmediów, powszechnością Internetu i komunikatorów, łatwością podróżowania po świecie i spotkania osób o innych poglądach, postawach i zwyczajach, mogły wpływać na zwiększenie w tej grupie liczby osób, dla których obszar religijny przestał być istotny w kreowaniu własnego życia (por. GS 62). Ponadto ujawniające się wśród respondowanych procesy „religijnego zobojętnienia” mogą świadczyć o chwilowym

porzuceniu zainteresowania rozwojem wiary w Boga i zobowiązania względem Kościoła na rzecz rozwoju usytuowanego w innych, „świeckich” obszarach życia, takich jak edukacja, tworzenie nowych relacji, rozwój osobistych zainteresowań, podjęcie pracy. Jest to również czas wychodzenia z rodzinnego domu, dla części osób to okres podjęcia studiów w mieście innym niż rodzinne miejsce zamieszkania. Związane to jest często z uwolnieniem się spod rodzicielskiej kontroli, a także osłabieniem wpływu tradycji religijnych i moralnych domu rodzinnego. Konsekwencje szeroko pojętej rewolucji seksualnej równie intensyfikują procesy odchodzenia od tradycyjnych wzorców moralnych. Zwiększa się liczba młodych mieszkających razem przed ślubem, decydujących się na tworzenie związków kohabitujących bez jasno określonych zobowiązań. Sprzyja temu także społeczne moratorium, przyzwalające na ograniczenie zobowiązań społecznych i przeznaczenie czasu studiów na poszukiwanie własnej ścieżki zawodowej, a także rozwijanie własnych zainteresowań czy pasji, ale według konsumpcyjnego modelu stawiającego własne potrzeby nad potrzebami innych. Opisywane postawy występują także u rodziców, którzy zachłysnęli się towarami i posiadaniem po wieloletniej ascezie socrealizmu, gdy „mieć” zajęło miejsce „być”. To wszystko w sposób mniej lub bardziej bezpośredni wpływa na życie wiarą, na stosunek do Boga i praktykowanie sakramentów. Trudno jednak na podstawie prezentowanych badań wskazać na wszystkie przyczyny wyjaśniające tę sytuację. Niewątpliwie przedstawione wnioski dają podstawę do dalszych poszukiwań badawczych.

Wyniki uzyskane przez 18-latków, wskazujące na ich większą dojrzałość religijną w porównaniu z osobami pomiędzy 19. a 25. rokiem życia, mogą wynikać z bardziej intensywnego wpływu rodziców, z którymi wciąż zamieszkują, na ich postawy oraz religijne wybory. To także osoby, które uczęszczają wciąż na lekcje religii i mają kontakt z osobą katechety. Chociaż i w tej grupie znajdują się osoby o obojętnym statusie tożsamości religijnej, zasadnicza większość adolescentów posiada status tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją (30%). Ich religijna tożsamość opiera się na wzorcach przejmowanych z otoczenia, nie opartych na własnych poszukiwaniach relacji z Bogiem i swojego miejsca w Kościele, lecz raczej przejętych czy narzuconych zewnętrznych zobowiązaniach. Ujawniające się procesy ruminacyjne mogą świadczyć o istnieniu wewnętrznego niepokoju co do opisanej sytuacji i wewnętrznej potrzebie dokonania wolnego wyboru religijnego światopoglądu, który zderza się wciąż z rzeczywistością rodzicielskich ograniczeń, ale także brakiem kompetencji do podjęcia

odpowiedzialnych decyzji odnoszących się do religijnego obszaru. Część z osób przynależących do opisywanego etapu rozwojowego poszukuje własnego odniesienia do rzeczywistości nadprzyrodzonej. Grupa „poszukiwaczy” liczy razem 23,1%. To osoby znajdujące się w statusach tożsamości religijnej poszukującej (7,9%) i ruminacyjnego poszukiwania (15,2%). Uaktywniające się w tych grupach procesy eksploracyjne bez zobowiązań, są charakterystyczne dla osób w okresie dojrzewania. Obszar religijny jest wciąż dla nich istotny, ale podjęcie osobistej decyzji co do religijnego światopoglądu ograniczone zostaje do racjonalno-doświadczeniowych poszukiwań. Udział w wydarzeniach religijnych, takich jak Spotkania Młodych nad Lednicą, Dni Młodych, rekolekcje, stają się dla nich szansą na poznanie i pogłębienie relacji z Bogiem, owocujące w dalszej kolejności podjęciem zobowiązania i uwewnętrzną identyfikacją religijną. Można jednak przypuszczać, że brak odpowiedniego wsparcia ze strony otoczenia (rodziców, katechetów, duszpasterstwa parafialnego) może powodować u opisywanych osób zakwestionowanie ważności religijnego obszaru dla osobistego rozwoju, porzucenie moralnych wzorców i religijne zobojętnienie.

Ukazane wyżej wyniki badań sugerują, że dojrzałej tożsamości religijnej nie można wiązać ściśle z wiekiem metrykalnym. Na ich podstawie można wyciągnąć wnioski, że jest ona również zależna od innych czynników: społecznych, historycznych, kulturowych, a także indywidualnych. Rozkład statusów religijnej tożsamości u osób w trzech analizowanych okresach rozwojowych wskazuje, że nie powinno się mówić o rozwiązaniu religijnego kryzysu tożsamości raz na zawsze. Traumatyczne wydarzenia wpływające na funkcjonowanie konkretnej osoby, kryzysy psychiczne i związane z nimi pytania egzystencjalne mogą spowodować, że osoba o tożsamości religijnej dojrzałej, uwewnętrznionej, w pewnym momencie swojego życia będzie funkcjonować w statusie tożsamości np. poszukującej, radząc sobie w ten sposób z zaistniałymi deficytami. Znalezienie się w zamkniętym środowisku ograniczającym procesy eksploracji i kładącym nacisk wyłącznie na podporządkowanie się określonym zobowiązaniom może natomiast prowadzić do przejścia ze statusu tożsamości religijnej uwewnętrznionej do zewnętrznej⁵³⁰. W ten sposób możemy mówić o procesie nieustannie uwewnętrznianianej tożsamości religijnej, a nie uwewnętrznionej, rozumianej w sensie zakończonego zadania. Tożsamość religijną trzeba ujmować jako

---

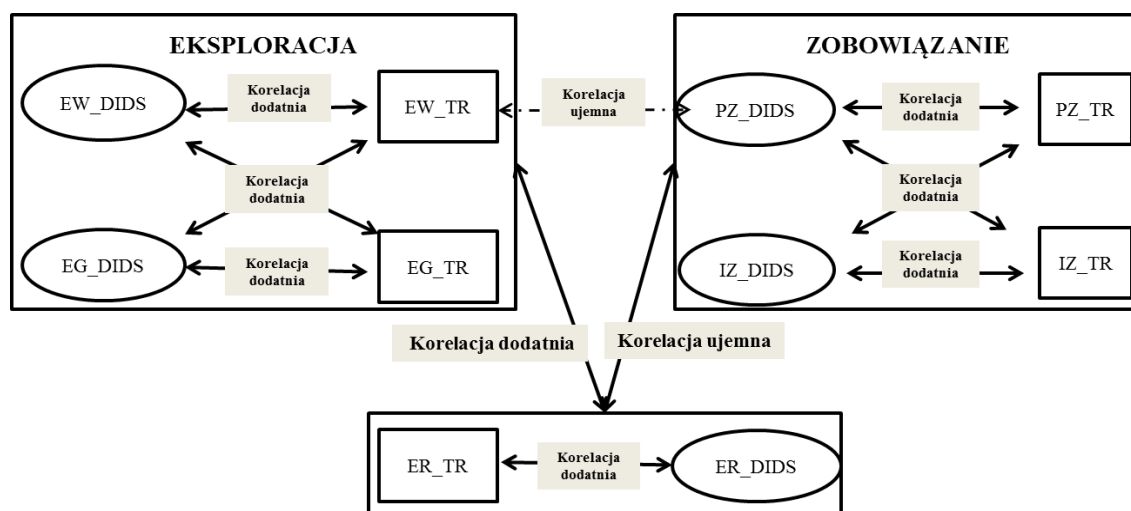
⁵³⁰ Por. B.A. Griffith, J.C. Grigg, *Religious identity status...*, dz. cyt., s. 19.

skutek interakcji pomiędzy daną osobą a otoczeniem, które mają miejsce w dynamicznym procesie przemian osobowościowych, społecznych i kulturowych. W ten sposób można powiedzieć o procesualnym i zadaniowym charakterze rozwoju tożsamości religijnej. Niesie to za sobą konkretne wskazówki pastoralne, które zostaną opisane poniżej.

2. Tożsamość osobowa i religijna budują na wzajemnych kompetencja i deficytach

Czas rozwiązania kryzysu tożsamości następuje później niż w klasycznych teoriach E.H. Eriksona i J. Marcii. Ten proces zauważa się zarówno w przypadku tożsamości osobowej (np. opisywane badania J. Arnetta, A. Brzezińskiej i in.), jaki i w obszarze prezentowanej w tej rozprawie tożsamości religijnej. Wskazuje to na współzależność pomiędzy tymi dwoma obszarami tożsamości. Drugim elementem, wskazującym na związek tożsamości religijnej i osobowej, jest intensyfikacja w przypadku obu obszarów wymiarów tożsamości. Wśród młodszych badanych zauważamy wyższy poziom eksploracji, który z wiekiem zmniejsza się na korzyść procesów zobowiązania. Ponadto analizy statystyczne wykazały istotne statystycznie korelacje pomiędzy opisywanymi wymiarami (Rys. 5.2.). Dodatnio korelują ze sobą wymiary eksploracji wszerz i w głąb oraz podejmowania zobowiązania i identyfikacji obszaru tożsamości religijnej i osobowej. Eksploracja ruminacyjna (ER) tożsamości religijnej i osobowej koreluje ze wszystkimi wymiarami tożsamości, przy czym jej wartość jest dodatnia w przypadku wymiarów eksploracji i ujemna, gdy chodzi o wymiary zobowiązania. Korelacja dodatnia oznacza, że wraz ze wzrostem poszukiwań w wymiarze osobowym i religijnym u osób badanych wzrósł poziom lęku, niepokoju, nasiliły się pewne obawy i wątpliwości. Natomiast korelacja ujemna wskazuje na to, iż podjęcie zobowiązania powoduje zmniejszenie lęków eksploracyjnych, co jest związane z rozwiązaniem kryzysu tożsamościowego i przyjęciem określonego statusu tożsamości. W badaniu uwidoczniła się słaba korelacja ujemna pomiędzy eksploracją wszerz w wymiarze tożsamości religijnej (EW_{TR}) a podejmowaniem zobowiązań w wymiarze tożsamości osobowej (PZ_{DIDS}), jednak niska wartość współczynnika korelacji ($r = -0,086$) nie pozwala na dokonanie szerszej interpretacji.

Rys. 5.2. Korelacje pomiędzy wymiarami tożsamości religijnej (TR) i wymiarami tożsamości osobowej (DIDS)

Analizowany rozkład statusów tożsamości osobowej i religijnej pozwala na wyciągnięcie wniosków o budowaniu dojrzałej tożsamości religijnej na fundamencie zasobów tożsamości osobowej, a także o istnieniu trudności w dojrzałym rozwiązaniu kryzysu tożsamości religijnej w przypadku istnienia jakichś deficytów w obszarze tożsamości osobowej. Chociaż nie możemy mówić, że zawsze osoby dojrzałe osobowo są dojrzałe pod względem religijnym, jednak możemy stwierdzić, że większość osób badanych o dojrzałej tożsamości osobowej (osiągniętej lub zewnętrznej) posiada bardziej dojrzały status tożsamości religijnej (uwewnętrznionej i zewnętrznej z ruminacją). Można zatem mówić co najmniej o pewnych istniejących tendencjach.

Dokonane analizy wskazują, że kierunek kształtowania tożsamości nie jest jednostronny: od tożsamości osobowej ku dojrzałości religijnej. Nie zawsze najbardziej dojrzały status tożsamości religijnej i osobowej pokrywają się ze sobą. Uwewnętrzniona tożsamość religijna nie jest w każdym przypadku konsekwencją osiągnięcia wcześniej dojrzałości osobowej. Często osoby w jednym obszarze rozwiązały tożsamościowy kryzys na bardziej dojrzałym poziomie niż w drugim. W rozwoju statusów tożsamości osobowej, jak i religijnej, uwzględniono ważność tych samych wymiarów tożsamościowych, eksploracji i zobowiązania. Na tej podstawie można przypuszczać, że deficyty w aktywizacji jednego z wymiarów dotyczącego obszaru tożsamości religijnej lub osobowej będą aktywizowały ten sam wymiar w drugim obszarze tożsamościowym. Tożsamość religijna, kształtowana na bazie wyboru i identyfikacji z określonymi wartościami i postawami wobec życia, może ułatwiać i wspierać wybory w obrębie innych obszarów rozwojowych, wybór kierunku dalszej edukacji, zawodu,

wchodzenia w związek małżeński, posiadania dzieci, nawiązywania relacji. Może także chronić przed postnowoczesnymi wzorcami promującymi łatwe i przyjemne życie bez jasno określonych zobowiązań oraz stabilnych i obiektywnych wartości.

Analiza porównawcza wyników uzyskanych w Skali Tożsamości Religijnej (STR) oraz w Skali Rozwoju Wymiarów Tożsamości (DIDS/PL) wskazała, że w badanej próbie liczącej 599 osób, znajduje się 80 osób (13,3%) o dojrzałej tożsamości w obydwóch opisywanych obszarach. Mają one uwewnętrzniony status tożsamości religijnej i status osiągniętej tożsamości osobowej. Ich tożsamość można opisać jako wielowymiarową, osobowo-religijną i zintegrowaną.

W grupie szczególnego ryzyka znajdują się osoby o statusie tożsamości osobowej rozproszonej i jednocześnie statusie tożsamości religijnej obojętnej. W grupie respondentów wymienionymi statusami tożsamości charakteryzowało się 18 osób, co stanowi 3% całej próby badawczej. Można w ich przypadku mówić o niezharmonizowanym rozwoju i braku kompetencji zarówno osobowościowych, jak i środowiskowych koniecznych do przezwyciężenia tożsamościowego zamętu. Osoby te nie posiadają jasno określonych życiowych celów, nie upatrują sensu w angażowaniu się w poszukiwania dotyczące wyboru światopoglądu, nie podejmują zobowiązań w wymiarze życia osobistego, społecznego czy religijnego. Można powiedzieć, że znajdują się w „życiowej pustce”, która wymaga pomocy ze strony kompetentnych osób wspierających je w wyjściu z tego życiowego impasu.

3. Kształtowanie dojrzałej tożsamości religijnej opiera się przede wszystkim na procesach konsolidacyjnych związanych z harmonizowaniem wymiarów eksploracji i zobowiązania.

Jak już wspomniano, wraz z wiekiem intensyfikują się procesy zobowiązania kosztem działań eksploracyjnych. Poszukiwanie w sferze religijnej związane jest z postawieniem sobie pytań odnośnie odkrywanych wartości, przyjmowanych wzorców moralnych, kierunków zaangażowania religijnego, ustalaniem życiowych priorytetów, odniesienia do Boga itp. Im człowiek bardziej poszerza swoją wiedzę o Bogu, o Kościele czy o zasadach życia według Ewangelii, tym większą ma możliwość odkrywania miejsc wciąż niejasnych i niepewnych. Wobec takich pytań ma dwa wyjścia. Pierwszym z nich może być ucieczka i pozostawanie na poziomie czysto racjonalnej, ale też dość płytkiej, medialnej wiedzy, co nie daje szansy na nawrócenie

połączone z intensywnym religijnym zaangażowaniem. Drugie polega na pogłębianiu dotychczas zdobytej wiedzy o Bogu i Kościele w oparciu o osobiste doświadczenie wiary i więzi z Bogiem, połączone z dokonaniem wyboru zaangażowania i identyfikacji z obszarem życia religijnego. Pierwsza możliwość dotyczy osób o statusie tożsamości religijnej poszukującej, które konfrontują się z rzeczywistością transcendentną na poziomie bardzo powierzchownym, zewnętrznym. Taki status religijnego poszukiwania chroni je przed wewnętrznym rozdarciem i koniecznością dokonywania egzystencjalnych wyborów, ale nie pozwala na dojrzewanie ich wiary związane z przyjęciem określonej, jednoznacznej postawy wobec Boga, Kościoła, bliźnich i samego siebie. Druga natomiast możliwość dotyczy osób o statusie tożsamości religijnej ruminacyjnego poszukiwania. Intensyfikacja wymiaru religijnej eksploracji wszerek i w głąb świadczy, że osoby te znajdują się na etapie poszukiwań odpowiedzi, które mogą być związane z istotą wiary w Boga, przynależności do wspólnoty Kościoła, kształtowania własnego życia według określonych zasad moralnych wyznaczonych przez Ewangelię. Wysoki poziom ruminacji wskazuje, że osoby te doświadczają religijnego kryzysu.

Istnienie w przebadanej grupie osób o statusie tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją może świadczyć, że sama aktywizacja zobowiązania, chociaż stanowi duży zasób do rozwiązania kryzysu tożsamości na dojrzałym poziomie, nie jest wystarczająca. Podjęte zobowiązania wobec Boga pozbawione wcześniejszej eksploracji i rozeznania sprawiają, że osoba taka jest mało otwarta na znaki czasu i natchnienia Ducha św. Jej postawy i zasady postępowania są sztywne, a wybory religijne, chociaż jednoznaczne, nie tworzą przestrzeni do dialogu z poszukującymi Boga i tymi, którzy obrali inną drogę religijnego rozwoju. Przejęcie od innych osób określonej tożsamości religijnej zamyka te osoby w schematach powielanych postaw, utartych wzorców i sposobów postępowania, ograniczając wolność religijnej autoidentyfikacji, czyli podjęcia osobistego i autentycznego wyboru wiary w Boga i utożsamienia się z Kościołem. Z jednej strony może to uwalniać od odpowiedzialności za ewentualne pomyłki i popełniane błędy, z drugiej może rodzić poczucie życia nie do końca według tego, co Bóg przewidział dla konkretnej osoby i czego od niej oczekuje. Autoidentyfikacja religijna oparta na harmonizacji eksploracji i zobowiązania, nie jest równoznaczna z porzuceniem wzorców czerpanych od otoczenia, czyli zasadniczo od rodziny i od wspólnoty Kościoła. Opisywane samookreślenie prowadzi do osobistej

decyzji, opartej na własnych przemyśleniach i poszukiwaniach woli Bożej. Wolny wybór dotyczący stworzenia osobistej więzi z Bogiem ułatwia odpowiedzialne podjęcie zobowiązań wobec Niego i bycie Mu wiernym wraz ze wszelkimi konsekwencjami własnych decyzji. Taka osoba staje się bardziej otwarta na natchnienia Boże, znaki czasu i potrzeby codzienności, elastyczna w doborze środków i sposobów uświęcania siebie oraz ewangelizacji, a jednocześnie poziom internalizacji podjętych wobec Boga zobowiązań ma charakter integralny.

Jak wskazują opisane w IV rozdziale analizy osoby, u których dochodzi do podjęcia zobowiązań wobec Boga i identyfikacji z tymi zobowiązaniami oraz zharmonizowania wymiarów eksploracji i zobowiązania, posiadają dojrzały status tożsamości religijnej uwewnętrznionej. U osób tych nie występują procesy ruminacyjne, i nie odczuwają one lęku czy zagubienia Są w stanie podjąć otwarty dialog z osobami poszukującymi Boga lub kwestionującymi Jego istnienie czy działanie. Jednocześnie jasno określony religijny światopogląd, połączony z postawą autentycznej osobistej wiary, chroni je przed konformistycznym uleganiem pojawiającym się procesom laicyzacji, synkretyzmu czy pluralizmu religijnego. Wnioski te potwierdzają występowanie istotnego związku pomiędzy samoopisem dotyczącym poziomu religijnego zaangażowania badanych a statusami tożsamości religijnej. Im wyższy poziom zaangażowania religijnego, tym bardziej dojrzały status tożsamości religijnej (uwewnętrznionej, zewnętrznej z ruminacją). Natomiast brak zaangażowania religijnego i związane z tym porzucenie religijnego obszaru z punktu widzenia jego ważności dla kształtowania własnej wizji życia, prowadzi często do ukształtowania niedojrzałego, obojętnego statusu religijnej tożsamości.

4. Zaangażowanie religijne rodziców ma istotne znaczenie dla kształtowania dojrzałej religijnej tożsamości

Jak wskazują dokumenty Kościoła, pierwszymi wychowawcami i nauczycielami wiary każdego dziecka są jego rodzice (por. np. DWCH 3). To oni są dla swoich dzieci świadkami Boga i świadkami wiary. Badania dotyczące tożsamości religijnej potwierdzają związek pomiędzy wzorem zaangażowanego w relacje z Bogiem rodzica i rozwijającą się na fundamencie tego świadectwa tożsamością religijną badanej osoby. Budowanie autoidentyfikacji religijnej bazuje na fundamencie obrazu rodzica wierzącego, zaangażowanego w swoją osobistą wiarę, a także w wychowanie dziecka we wierze. Badania wykazały istotny związek pomiędzy zaangażowaniem religijnym

rodziców, zarówno w okresie dzieciństwa respondowanych, jak i aktualnie obserwowanego udziału rodziców w życiu religijnym. Wskazuje to na silne oddziaływanie świadectwa wiary rodziców, które jest ważne nie tylko dla dzieci, ale także dla dorosłych. .

Badania wykazały także brak istotnych związków pomiędzy zaangażowaniem ojca w wychowanie religijne a statusami tożsamości religijnej respondentów, w przeciwieństwie do zaangażowania matek, który to związek ze statusami tożsamości religijnej okazał się istotny. Może to wskazywać na fakt, że w okresie dzieciństwa głównymi przekazicielkami wiary dla swoich dzieci okazały się matki. To one, w świadomości badanych, skutecznie wypełniły potrójną rolę nauczyciela, ewangelizatora i świadka.

Analizy wykazały, że nie zawsze intensywne zaangażowanie rodziców kształtuje u ich dzieci dojrzały, uwewnętrzniony, statusu tożsamości religijnej. Może to świadczyć o istnieniu pewnego typu religijnego wzorca czy stylu religijnego wychowania, który przy dużym zaangażowaniu rodziców nie sprzyja rozwojowi tożsamości religijnej dojrzałej. Tak samo małe zaangażowanie religijne rodzica lub jego brak nie jest jednoznaczny z ukształtowaniem u dzieci tożsamości religijnej o niedojrzałym charakterze. Wynika z tego wniosek, że na rozwój religijnej tożsamości, poza zaangażowaniem rodziców, mają wpływ także inne czynniki, takie jak wychowanie religijne przez inne osoby znaczące (dziadkowie, katecheci, liderzy religijni), czynniki społeczne związane z współczesnymi zmianami kulturowymi, a także zmienne osobowościowe.

5. Dojrzała tożsamość religijna związana jest z włączeniem Transcendencji

Włączanie Transcendencji, związane w skali PCBS z wyższymi wartościami średnich w wymiarach ortodoksji i wtórnej prostoty niż relatywizmu i krytyki zewnętrznej, łączy się z dojrzałymi statusami tożsamości religijnej respondowanych osób. Istotność związku ($p < 0,001$) pomiędzy statusami tożsamości a wymiarami Skali Przekonań Postkrytycznych potwierdza trafność zewnętrzną skonstruowanego w prezentowanych badaniach narzędzia (STR). Osoby o uwewnętrznionym statusie tożsamości religijnej akceptują istnienie religijnego obiektu, którego interpretacja ma bardziej charakter symboliczny niż dosłowny, budując własną wizję życia w relacji do osoby Boga. Wskazują na to wyższe wartości na skali wtórnej prostoty niż ortodoksji.

U osób o statusie tożsamości religijnej poszukującej i obojętnej, wartości średnich ortodoksji i wtórnej prostoty są mniejsze od wartości krytyki zewnętrznej i relatywizmu. Ich podejście do religii ma bardziej charakter racjonalny, a prawdy wiary tłumaczone dosłownie są przez nich częściej negowane i odrzucane jako nieprawdziwe. Ponadto są bardziej skłonne dać pierwszeństwo symbolicznemu znaczeniu religijnego mitu niż realnemu istnieniu obiektu transcendentnego.

6. Rozwój duchowy osób o dojrzałej tożsamości religijnej ma charakter integralny. Osoby o dojrzałej tożsamości charakteryzują się wysokimi wartościami średnich na skali duchowości teocentrycznej.

Integralność wymiarów i ich harmonizacja nie dotyczy wyłącznie obszarów eksploracji i zobowiązania, ale w przypadku osób o dojrzałym, uwewnętrznionym statusie tożsamości religijnej, dotyczy także poziomów na skali duchowości teocentrycznej i antropocentrycznej. Wyniki badań wskazują na integralność rozwoju skupionego zarówno na osobie Boga, jak i wyznaczonego przez potrzeby osobistego wzrostu. Uzyskane wyniki nie pokrywają się w całości z założeniami teoretycznymi skali R. Jaworskiego. Osoby o uwewnętrznionej tożsamości religijnej uzyskują najwyższe wyniki średnie w przypadku obu wymiarów duchowości. Z jednej strony Bóg stanowi dla nich centrum życia, istotną i niepodważalną wartość. Według relacji z Nim budują swoje życie. To centralne odniesienie ku Bogu nie zamyka takich osób na otaczający świat, stający się miejscem osobistego rozwoju. Można przypuszczać, że ich wiara w Boga i wypływające z niej jasno ukonstytuowane i głęboko uwewnętrznione zasady i religijne wartości, pozwalają na krytyczną konfrontację z propozycjami świata i na wybór tych obszarów rozwoju, które nie naruszają podstaw wiary. Wysokie średnie uzyskane także w wymiarze duchowości antropocentrycznej wskazują, że u opisywanych osób wiara w Boga nie prowadzi do zanegowania siebie i lekceważenia swego rozwoju. Przeciwnie, służy jeszcze głębszemu samopoznaniu i twórczemu zaangażowaniu w życie religijne.

Dokonując osobnej analizy każdego z wymiarów duchowości możemy zauważyć, że im bardziej dojrzały status tożsamości religijnej, tym wyższa wartość średniej w wymiarze duchowości teocentrycznej. W tym obszarze pomiędzy statusami tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją i uwewnętrznionej oraz obojętnej i poszukującej brak istotnych statystycznie różnic. Koncentracja osób o różnych statusach tożsamości religijnej na osobie Boga ma więc istotnie różny charakter.

Im bardziej dojrzały status, tym osoba Boga zajmuje bardziej centralne miejsce, a obszarowi religijnemu nadaje się wyższe miejsce w hierarchii wartości.

Średnie skali wymiaru duchowości antropocentrycznej wykazują istotne różnice pomiędzy statusami tożsamości uwewnętrznionej i zewnętrznej z ruminacją oraz uwewnętrznionej i obojętnej. Pomędzy pozostałymi statusami religijnej tożsamości nie występują istotne statystycznie różnice. Większe znaczenie wymiaru duchowości teocentrycznej od antropocentrycznej występuje w przypadku badanych osób o statusie zewnętrznej tożsamości religijnej z ruminacją, gdzie potrzeby osobistego rozwoju schodzą na drugi plan, a Bóg i odczytywana z perspektywy wiary wizja osobistego życia zajmuje centralne miejsce. W przypadku respondowanych o statusie tożsamości religijnej obojętnej możemy mówić o sytuacji odwrotnej. To wartość samorozwoju staje się priorytetem życiowym, rozwój własnych zainteresowań, pasji zajmuje centralne miejsce, stając się swoistym postnowoczesnym bożkiem.

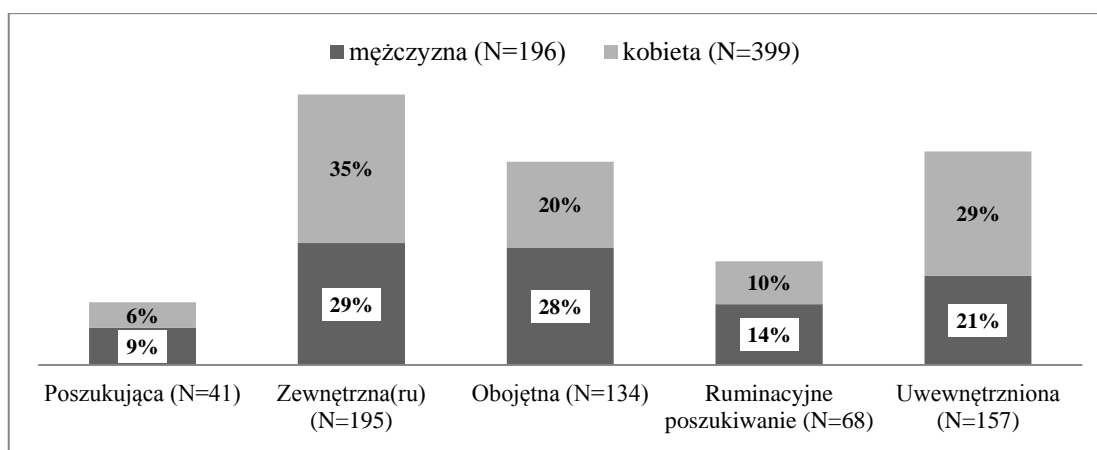
Podobna wartość średnich badanych osób ze wszystkich statusów tożsamości religijnej na skali duchowości antropocentrycznej może także wskazywać na duże znaczenie samorozwoju dla współczesnego, młodego człowieka. Jednak tak małe różnice pomiędzy grupami osób o różnych statusach tożsamości religijnej pozwalają także na wysunięcie hipotezy, dotyczącej słabości tego wymiaru skali i wskazują na konieczność weryfikacji opisywanego narzędzia badawczego w zakresie wymiaru duchowości antropocentrycznej pod względem sprawdzenia rzetelności pozycji oraz trafności zewnętrznej poprzez korelację jej z innymi narzędziami do badań religijności. Do tej pory wyniki takich analiz nie zostały opublikowane.

7. Kobiety uzyskują bardziej dojrzałe statusy tożsamości religijnej niż mężczyźni

Istotne różnice międzypłciowe dotyczące religijnej tożsamości zostały potwierdzone przez D. Bella⁵³¹. Także w prezentowanych w niniejszej dysertacji badaniach kobiety różnią się od mężczyzn pod względem rozkładu procentowego w grupach osób o wyróżnionych statusach tożsamości religijnej (Rys. 5.3.).

---

⁵³¹ Por. D.M. Bell, *Religious identity. Conceptualization and measurement of religious self*, dz. cyt., s. 155-183.

Rys. 5.3. Rozkład procentowy mężczyzn i kobiet w grupach o wyróżnionych statusach tożsamości religijnej (N=595)

Źródło: badania własne.

Procentowo więcej kobiet uzyskało status tożsamości religijnej uwewnętrznionej oraz zewnętrznej z ruminacją, czyli stanowią one grupę bardziej dojrzałą pod względem rozwoju religijnej tożsamości niż mężczyźni. Podstawą tej dojrzałości może być istotna różnica w wymiarze religijnej eksploracji w głąb (EG_{TR}), a także w wymiarach podjęcia religijnych zobowiązań (PZ_{TR}) oraz identyfikacji z tymi zobowiązaniami (IZ_{TR}), których średnie uzyskują istotnie wyższy poziom w przypadku kobiet. Mężczyźni natomiast to grupa raczej poszukująca lub religijnie obojętna. Grupę tę można określić bardziej jako tych, którzy są wciąż na etapie rozwiązywania religijnego kryzysu, niż tych, którzy znaleźli już odpowiedź na tożsamościowe pytania w obszarze religijnym.

8. Rozwój dojrzałej tożsamości religijnej

Dokonane na potrzeby pracy analizy pozwalają na podstawie uzyskanych wyników wskazać kierunki formowania dojrzałego statusu tożsamości religijnej. Należą do nich:

1. Integratywny charakter rozwoju – rozwój wielowymiarowy.

Rozwój człowieka odbywa się wielowymiarowo, a każdy z wymiarów korzysta z zasobów i deficytów pozostałych wymiarów. Zatem obszaru tożsamości osobowej nie można w pełni rozwijać z pominięciem wymiaru tożsamości religijnej, a rozwoju wymiaru tożsamości religijnej nie można oddzielać od rozwoju tożsamości osobowej.

2. Zharmonizowanie wymiarów tożsamości religijnej eksploracji i zobowiązań.

Identyfikacja z określonymi religijnymi wzorcami i postawami oraz pogłębiona relacja z osobą Boga jest związana z występowaniem zarówno procesu eksploracji

religijnej, jak i podejmowaniem zobowiązania wobec Boga. Pozwala to na uwewnętrznienie poznawanych religijnych prawd na bazie własnej wiedzy i doświadczenia działania Bożego, co prowadzi do ich głębokiej interioryzacji, zwiększenia znaczenia osobistej więzi z Bogiem, wierności podejmowanym wobec Niego zobowiązaniom oraz odpowiedzialnego podejmowania zobowiązań wobec wspólnoty Kościoła.

3. Niski poziom wymiaru eksploracji ruminacyjnej.

Występowanie statusu eksploracji ruminacyjnej może świadczyć o istniejącym kryzysie religijnym. Może dotyczyć on sfery zarówno intelektualnej, jak i emocjonalnej czy też doświadczenia. Może być skutkiem wątpliwości rodzących się na bazie poszukiwań własnej drogi wiary wśród niezliczonych wzorców stylu życia proponowanych przez postnowoczesne prądy ideowe epoki powszechnej globalizacji. Może także być skutkiem wewnętrznego rozdarcia spowodowanego koniecznością wyboru osobistej wizji życia religijnego i powołania, jakie do człowieka kieruje Bóg czy wspólnota Kościoła, czy też koniecznością odejścia od narzuconego przez najbliższe otoczenie wzorca religijności, na rzecz określenia indywidualnej drogi do Boga. Może wynikać z szerszego kryzysu, będącego udziałem wspólnoty kościelnej, do której się przynależy i z którą ktoś się identyfikuje. Może być także wynikiem opisywanej przez ascetykę oziębłości duchowej wskutek własnych zaniedbań i spadku gorliwości religijnej, albo też wynikiem przeżywania doświadczenia religijnego opisywanego w duchowości jako „noc ciemna”. W tym ostatnim przypadku przyczyna sprawcza takiej oschłości duchowej i oczyszczającego kryzysu ma charakter ponadnaturalny, gdyż to sam Bóg prowadzi człowieka taką drogą ku większej doskonałości. Osoba, u której ujawnia się opisywany wymiar ruminacyjnej eksploracji, powinna być otoczona szczególną troską ze strony duszpasterzy i wsparciem tak najbliższego otoczenia, jak i wspólnot kościelnych.

4. Intensywne zaangażowanie religijne.

Dojrzała tożsamość religijna nie może rozwijać się wyłącznie w obszarze wiedzy o Bogu i o Kościele, ale musi być ściśle połączona z aktywnym życiem wewnętrznym i sakramentalnym, które łączy wiedzę z żywym doświadczeniem wiary, pogłębia więź z Bogiem oraz buduje żywą komunie międzypersonalną ludzi wierzących.

5. Posiadanie dojrzałych wzorców religijnej tożsamości w rodzicach i innych osobach znaczących.

Dojrzała tożsamość religijna rodziców i innych osób znaczących we wspólnotach kościelnych (katechetów, księży, formatorów, liderów religijnych), a także wzór i świadectwo intensywnego zaangażowania w uświęcanie siebie oraz ewangelizację innych, stanowi istotny fundament dla budowania tożsamości religijnej osób formowanych i formujących się do dojrzałości religijnej.

6. Włączanie wymiaru Transcendencji jako centralnego obszaru odniesienia dla kształtowania własnej wizji życia.

Dojrzała tożsamość religijna domaga się kształtowania własnej wizji życia wokół osoby Boga jako centralnego odniesienia. Człowiek o dojrzałej tożsamości religijnej nie tylko uwzględnia istnienie Boga, ale także kształtuje swoje życie konfrontując osobiste decyzje i wybory z powołaniem odczytywanym na fundamencie osobistej relacji z Bogiem we wspólnocie wierzących.

7. Integralny rozwój duchowości teocentrycznej skupionej na osobie Boga i bliskiej więzi z nim i antropocentrycznej, połączonej z osobistym rozwojem, który ma służyć także zaangażowaniu w rzeczywistość religijną.

Człowiek o dojrzałej tożsamości religijnej potrafi wykorzystywać rozwój osobisty, własne zdolności, talenty i pasje na rzecz budowania osobistej relacji z Bogiem, a także ku pożytkowi wspólnoty wierzących. Obszary duchowego i osobistego rozwoju nie są sobie przeciwstawne, tak jak duch nie stoi w opozycji do ciała i psychiki. Wielokierunkowy rozwój może sprzyjać intensywności zaangażowania, pozytywnemu nastawieniu do podejmowanych obowiązków i działań, otwartości na współpracę z innymi.

5.3. Pastoralne implikacje uzyskanych wyników

Osoby w wieku pomiędzy 18. a 40. rokiem życia znajdują się w okresie wymagającym szczególnej duszpasterskiej aktywności, której celem powinny być:

1. pomoc dla tych osób w kształtowaniu ich tożsamości religijnej,
2. korygowanie zniekształconych form religijności,
3. wspieranie rozwoju religijnego na poszczególnych etapach życia.

Wyniki, płynące z przeprowadzonych badań, pozwalają zwrócić uwagę zarówno na zasoby, jak i deficyty sprzyjające rozwojowi dojrzałej osoby wierzącej w trzech obszarach:

1. integralnego rozwoju osobowego i religijnego,
2. temporalności przemian tożsamościowych,
3. czynników środowiskowo-kulturowych.

Obszary te obejmują zarówno profilaktykę, ewangelizację i następnie katechizację, a także towarzyszenie duchowe połączone z pogłębioną formacją we wspólnocie wiernych.

Mówiąc o wskazówkach pastoralnych należy zwrócić uwagę na dwa obszary formacyjne⁵³². Pierwszy dotyczy osób, których dotyczyła przedstawiona praca. Stanowią one szczególnie obszar wymagający duszpasterskiej interwencji. Głębsze analizy skłaniają również do wyciągnięcia wniosków dotyczących nie tylko osób poddawanych formacji, ale także szeroko pojętych formatorów, czyli osób odpowiedzialnych za formację, w tym rodziców, katechetów, księży, formatorów seminaryjnych i zakonnych, ponieważ poziom dojrzałości ich wiary oraz dojrzałości osobowości (por. np. PDV 66) może mieć istotne znaczenie dla kształtowania dojrzałej tożsamości religijnej ich dzieci, wychowanków, osób katechizowanych, penitentów, kleryków czy osób konsekrowanych.

Rozwój tożsamości religijnej jako zadanie i wezwanie

Rozwój tożsamości religijnej ma charakter osobistego zadania i wyzwania. Chociaż rozwiązywanie kryzysu tożsamości religijnej z głęboko uwewnętrznioną religijną autoidentyfikacją w świetle współczesnych teorii psychologicznych powinno zakończyć się przed 40 r. ż., to tożsamość religijna jako obszar nieustannego pogłębiania więzi z Bogiem i zaangażowania w relację z Nim, stanowi obszar trwającej przez całe życie szczególnej troski zarówno ze strony samej osoby wierzącej, ale także wspólnoty wierzących. Potwierdzenie tego wniosku można znaleźć już w pismach św. Augustyna, który pisał: „Raz wybrawszy ciągle wybierać muszę”. Wymaga to szczególnej wrażliwości ze strony duszpasterzy i otaczania profilaktyczną opieką duszpasterską nie tylko osób poszukujących, zagubionych religijnie czy tych, które odeszły od Kościoła, ale także osób, których wiara na pierwszy rzut oka wydaje się stała, mocna,

---

⁵³² Pojęcie formacji stosowane jest zarówno do obszaru ewangelizacji, katechizacji, jak i konkretnej duchowej formacji wspólnotowej, w tym zakonnej i seminaryjnej.

potwierdzona zaangażowaniem. Istnieje więc konieczność formacji stałej, a co za tym idzie systematycznej katechezy dorosłych. Szczególne znaczenie będzie tu miała katecheza w ramach duszpasterstwa zwyczajnego i nadzwyczajnego prowadzona dla osób dorosłych w parafiach. Jej zadaniem w pierwszej kolejności powinno być dokonanie rozeznania dotyczącego religijnej dojrzałości osób wierzących, co wymaga osobistego zaangażowania proboszczów, przebiterów i liderów grup w indywidualny kontakt z osobami ewangelizowanymi, katechizowanymi oraz będącymi w stałej formacji religijnej. Katecheza dorosłych nie powinna ograniczać zaangażowania religijnego do przestrzegania określonych zobowiązań, ale stanowić projekt osobistego dojrzewania do religijnej dojrzałości w oparciu o procesy eksploracji – osobistych poszukiwań zarówno racjonalnych jak i doświadczeniowych, a następnie osobistego wyboru religijnego zobowiązania, stale pogłębianego i uwewnętrznianego. Formacja oparta na czterech wymiarach opisywanych w pracy: eksploracji wszerz, eksploracji w głąb, podjęcia zobowiązania oraz identyfikacji ze zobowiązaniem domaga się więc formowania osób wierzących w małych grupach oraz w ramach indywidualnych spotkań, co podkreśla także ważność kierownictwa i towarzyszenia duchowego.

Integralny charakter formacji

Tożsamość religijna, stanowiąca obszar autoidentyfikacji wobec rzeczywistości nadprzyrodzonej, rozwija się na fundamencie zdolności do samookreślenia i weryfikacji z wzorcami czy oczekiwaniami płynącymi z otoczenia. Kształtowanie tożsamości religijnej nie może być oderwane od czynnika społecznego, którym dla osoby wierzącej jest wspólnota kościelna oraz środowisko, w którym dane jest jej żyć, a także kulturowego, wraz ze wszystkim intensywnymi przemianami, które w nim zachodzą. Jednocześnie formacja religijna musi mieć charakter wielowymiarowy, czerpać z obszaru tożsamości osobowej, rozwijając jej kompetencje i uzupełniając deficyty. Świadczy o tym istotny związek, jaki został wykazany zarówno pomiędzy wymiarami, jak i statusami tożsamości religijnej i osobowej. Dojrzała formacja wymaga uwzględnienia obu opisywanych obszarów tożsamości.

Duszpasterze, wychowawcy, katecheci i formatorzy powinni być przygotowani nie tylko do towarzyszenia i pomocy podopiecznym w wymiarze religijnym, ale na drodze przygotowania do pełnionych wychowawczych i duszpasterskich zadań powinni uzyskać kompetentną wiedzę, dotyczącą rozwoju tożsamości osoby, etapów oraz czynników, które wspierają i utrudniają ten rozwój. Formowanie religijne nie może

pominać tak ważnego obszaru, jakim jest rozwój całej osoby. Znajomość statusu tożsamości może pomóc kierownikom duchowym w odpowiednim dostosowaniu języka i sposobu pomocy dla osób wierzących znajdujących się w trudnych sytuacjach życiowych (cierpienie, śmierć osoby bliskiej, umieranie, trudności w relacjach a także wątpliwości religijne i kryzysy). Osoba formatora świadoma pierwszego i podstawowego powołania jakie chrześcijanin odnajduje w osobie Jezusa Chrystusa, który „objawia w pełni człowieka samemu człowiekowi i okazuje mu najwyższe jego powołanie” (KDK 22), powinna także dysponować kompetentną wiedzą dotyczącą zachodzących aktualnie przemian społeczno-kulturowych. Musi chcieć poznać kontekst zarówno życia osoby, którą się opiekuje, jak i kształtowania jej religijnej tożsamości, by móc zauważyć i zniwelować czynniki zagrażające temu rozwojowi, ale także takie, które mogą być wykorzystane do rozwoju religijnego poprzez umiejętną konfrontację ich z wartościami najwyższymi. Jest to także ważna informacja dla psychologów i terapeutów podejmujących się terapii osób wierzących. Włączenie w proces uzdrawiania takiej osoby obszaru religijnego może przynieść pozytywne skutki dla dojrzewania ludzkiej osobowości, wychodzenia z traumatycznych doświadczeń, nałogów czy innych zaburzeń psychicznych, np. stanów depresyjnych.

Formacja osób podejmujących się zadania kierowników duchowych

Przygotowanie do zadania, jakim jest kierownictwo czy towarzyszenie duchowe, wydaje się być łatwiejsze do zrealizowania w ramach formacji zakonnej i seminaryjnej niż w przypadku osób świeckich. Miejscem na rozpoczęcie takiej formacji powinna być jeszcze formacja katechetyczna na poziomie szkoły średniej. Katecheza o charakterze integralnym i organicznym powinna wiernie przekazywać istotę wiary, docierając jednocześnie do współczesnych młodych ludzi, „w ramach ich kultur, wsłuchując się w ich pytania, ożywiając w nich poszukiwanie prawdy, dobra i piękna”⁵³³. Świadomość czynników, które mogą prowadzić do religijnej niedojrzałości może dodatkowo aktywizować procesy eksploracji i zobowiązania na poziomie możliwym do realizacji dla adolescentów. Wzorce religijne wyniesione z rodzinnego domu, w ramach katechezy szkolnej mogą być umacniane lub korygowane, gdyż licealiści posiadają już kompetencję do dokonywania wolnych wyborów, w tym wyborów religijnych. Ich wewnętrzna potrzeba do samookreślenia powinna być

---

⁵³³ Synod Biskupów, XIII Zwyczajne Zgromadzenie Ogólne, *Instrumentum Laboris*, dz. cyt., nr 104, s. 47.

wykorzystana i umacniana poprzez wskazywanie dróg dalszego rozwoju religijnego, zaangażowania w duszpasterstwa akademickie, wspólnoty religijne, wyjazdy rekolekcyjne, różnego rodzaju spotkania, warsztaty albo panele naukowe. Poszerzając obszar eksploracji powinno się tworzyć fundament do dojrzałej autoidentyfikacji religijnej. Dojrzała tożsamość religijna, umacniana na dalszych etapach życia, pozwala na ukształtowanie osób pomagających wspierać rozwój religijnej tożsamości osób z najbliższego otoczenia, np. grup rówieśniczych, a w dalszej kolejności następnych pokoleń. W przypadku braku takiej formacji w ramach katechezy szkolnej powinna ona pojawić się we wspólnotach religijnych na drodze formacji stałej. Najlepszym czasem wydają się być rekolekcje czy zjazdy formacyjne. Weryfikacja własnej dojrzałości religijnej przez osoby podejmujące się ewangelizacji i formacji powinna być istotnym elementem autoformacji.

Formacja seminaryjna i zakonna powinna stanowić podstawowy obszar kształtowania tożsamości religijnej oraz korygowania jej niedojrzałych form ze względu na to, że wciąż to zasadniczo księża i osoby zakonne zajmują się towarzyszeniem osobom wierzącym na drodze ich religijnego powołania. Środowisko seminaryjne czy klasztorne stanowi doskonały obszar dla przekazywania wiedzy na temat kształtowania tożsamości religijnej z jej etapami, czynnikami wsparcia oraz mogącymi pojawić się przeszkodami na drodze rozwoju religijnego. Wiedza powinna być połączona z autorefleksją kleryków, nowicjuszy czy profesów czasowych, dotyczącą własnej religijnej tożsamości. Stąd konieczność uwzględnienia w formacyjnym programie wyżej opisanych tematów. Pomocą powinni być tu także ojcowie duchowni, mistrzowie nowicjatów czy junioratów. Swoją kompetentną wiedzą i doświadczeniem powinni pomóc osobom będącym w trakcie formacji w określeniu poziomu dojrzałości osobowości i dojrzałości religijnej oraz wesprzeć ewentualny proces korygowania tożsamości niedojrzałej. Głównym celem udzielanego wsparcia powinno być uzyskanie zdolności do podjęcia zobowiązań trwałych, takich jak przyjęcie święceń kapłańskich czy złożenie ślubów wieczystych, a także podjęcie wyznaczonych obowiązków duszpasterskich.

Także zajęcia z zakresu psychologii na studiach teologicznych, przygotowujących do kapłaństwa i katechezy, powinny uwzględniać tematykę dotyczącą rozwoju osobowego i religijnego, pojawiających się kryzysów rozwojowych i egzystencjalnych oraz uczyć sposobów pomocy osobom, którzy są na etapie rozwiązywania kryzysu religijnego o charakterze rozwojowym czy sytuacyjnym, czyli

pojawiającym się na skutek traumatycznych życiowych wydarzeń, jak np. śmierć bliskiej osoby, porzucenie przez współmałżonka, choroba (DFK 20; MR 31). Ograniczenie lub pominięcie zajęć z psychologii i psychologii pastoralnej w ramach studiów teologicznych, przyjęcie kierunku jednowymiarowej, teologicznej formacji naukowej oraz brak przedstawionej tematyki w programie formacyjnym może utrudniać kształtowanie dojrzałych formatorów, kierowników duchowych czy osób towarzyszących innym w ich rozwoju życia z Bogiem.

Tożsamość religijna formatorów i jej znaczenie dla towarzyszenia osobom na drodze rozwoju wiary

Jak już wspomniano, status tożsamości religijnej formatora będzie wpływał na sposób formowanych przez niego osób (por. PDV 66). Osoba formująca (rodzic, katecheta, formator seminaryjny, lider we wspólnocie religijnej) o statusie tożsamości religijnej uwewnętrznionej, będzie otwarta na religijne poszukiwania dokonywane przez osobę, której towarzyszy. Będzie mobilizować ją do stawiania sobie pytań o istotę wiary, osobistą relację z Bogiem, motywację własnego postępowania. Taki formator, wspierając podopiecznego w jego poszukiwaniach, traktowanych jako coś naturalnego i koniecznego z punktu widzenia rozwoju, będzie zapobiegał uaktywnianiu się procesów ruminacyjnych, lęku przed podejmowaniem decyzji i zaangażowaniem się w tworzenie więzi z Bogiem. Będzie próbował wykorzystać pojawiające się u formowanej osoby wątpliwości, aby budować jej wytrwałości i cierpliwości, które ostatecznie przeniosą się na grunt uwewnętrznionych zobowiązań. Ich podjęcie będzie oparte na osobistym wyborze wcześniej poznanego i zgłębnionego religijnego obszaru. Będzie wskazywał ich wartość z punktu widzenia rozwoju osobowości, a także całej wspólnoty eklezjalnej. „Bycie” przy osobie powinno mieć charakter integralnego towarzyszenia. Dojrzały formator powinien umieć spożytkować naturalne predyspozycje osoby, które mogą być wykorzystane w jej zaangażowaniu na rzecz wspólnoty, umacniając jednocześnie motywację, dając poczucie twórczego zaangażowania, rozwijając osobiste zdolności. W ten sposób rozwój osobowy nie będzie stawał w opozycji do religijnego, lecz oba obszary będą się wzajemnie wspierać ku wielowymiarowej dojrzałości.

Gdy formator będzie charakteryzował się statusem tożsamości religijnej zewnętrznej z ruminacją, może ograniczać poszukiwania osoby której towarzyszy, nie przykładając istotnego znaczenia do stawianych przez nią pytań czy dręczących ją wątpliwości, a akcentując zobowiązania zamknięte w sztywno wyznaczonych ramach

reguł, zasad czy konstytucji. Ich przestrzeganie stać się może fundamentem tworzonej więzi z Bogiem, ale jak wskazują uaktywniające się w tym statusie tożsamości religijnej procesy ruminacyjne, podjęte zobowiązania nie wynikają z miłości wobec Boga, ale z lęku przed Nim. Może to w dalszej kolejności doprowadzić do ukształtowania fałszywego obrazu Boga, nie jako miłosiernego, ale karzącego i srogięgo Ojca. Ponadto osoby formowane, których procesy eksploracyjne zostaną ograniczone, mogą porzucić w pewnym momencie obszar religijny jako narzucony przez innych, sztywny i nie przystający do realiów współczesnego świata.

Zakwestionowanie lub zlekceważenie ważności osobowego rozwoju w wymiarze formacji ludzkiej na rzecz wyłącznie rozwoju religijnego i formacji chrześcijańskiej, kapłańskiej czy zakonnej, może doprowadzić do porzucenia religijnych zobowiązań na rzecz albo szeroko pojętych poszukiwań światopoglądowych, lub też prowadzić do zupełnego religijnego zobojętnienia, w ramach buntu przeciwko temu co narzucone. Jakkolwiek wierność praktykom religijnym wydaje się być istotna z punktu widzenia budowania trwałej relacji z Bogiem, nie może być ona pozbawiona możliwości stawiania pytań i poszukiwania na nie odpowiedzi. Zwłaszcza w tak dynamicznie zmieniającej się obecnie sytuacji społeczno-kulturowej, osoba wierząca musi być zawsze gotowa do obrony i uzasadnienia swojej wiary (por. 1P 3,15).

Osoby towarzyszące innym na drodze wiary muszą być świadome, że także ich droga wiary podlega ciągłym zmianom. Mogą na nią wpływać różne czynniki zarówno osobowościowe, jaki i sytuacyjne. Przeżywane kryzysy (por. PI 70) w formie wątpliwości, pytań, kwestionowania do tej pory pewnych prawd czy zasad, mogą doprowadzić do czasowego funkcjonowania w statusie tożsamości poszukującej, gdzie proces poszukiwań odpowiedzi na pytania dotyczące własnej wiary nabiera nowego, pogłębianego znaczenia. Może to mieć znaczenie dla sposobu towarzyszenia innym. Osoba, u której procesy eksploracji w znacznym stopniu przewyższają intensywność religijnych zobowiązań, musi być świadoma, że osobistych wątpliwości nie może przenosić w obszar formacji innych. Ważna jest w tym przypadku obiektywizacja osobistego stanu osoby towarzyszącej przez inną, kompetentną osobę. Jak widzimy, rozwój tożsamości religijnej stanowi swoiste wezwanie do formacji permanentnej (por. PDV 71), zgodnie ze słowami św. Pawła „Niech przeto ten, komu się zdaje, że stoi, baczy, aby nie upadł” (1Kor 10,12).

Podstawową kompetencją dojrzałego formatora jako osoby towarzyszącej powinna być zdolność do twórczego dialogu. Musi to być dialog wolny od narzucania form, gotowy na akceptację i towarzyszenie, inspirujący do patrzenia dalej i poszukiwania więcej. Dialog wsłuchujący się w najgłębsze potrzeby i uwzględniający wielowymiarowy kontekst osoby: rodzinny, ekonomiczny, relacyjny, osobowościowy i religijny (por. PDV 72). Dialog nie idący w poprzek naturalnym ścieżkom rozwoju, lecz w pełni je wykorzystującym. Dialog, w którym słowo będzie potwierdzone konkretnymi przykładami i świadectwem życia. Dialog ten musi być otwarty na inność, gotowy na wyjście na „obrzeża egzystencjalne”, przez „osoby zdolne, by zejść w nocy, nie dając się ogarnąć ciemnościami i zagubieniem; wysłuchać iluzji tak wielu ludzi, nie dając się uwieść; zaakceptować rozczarowania, bez rozpacz i popadania w gorycz; dotknąć dezintegracji innych, nie pozwalając na rozproszenie i rozkład swej własnej tożsamości” (papież Franciszek)⁵³⁴. Wymaga to od osób towarzyszących innym dojrzałości zarówno w wymiarze osobowym, jak i religijnym. W przestrzeni otwartego, a jednocześnie dającego mocne fundamenty wartości i zasad dialogu, możliwe jest uzyskanie odpowiedzi na to fundamentalne pytanie „kim jestem?”. Tożsamość kapłana i osoby konsekrowanej zależy od ich tożsamości duchowej. Nie jest ona wyłącznie wynikiem ludzkiego działania i wysiłku ze strony osoby formowanej i formatora. Jest przede wszystkim dziełem Ducha Świętego, który kieruje tę osobę na drogę upodobnienia się do Chrystusa (VCF 36; PDV 72).

Formacja indywidualna dostosowana do dojrzałości religijnej osób wierzących

Towarzyszenie duchowe powinno być dopasowane do statusu tożsamości religijnej osoby korzystającej z szeroko pojętej formacji. W przypadku osób o statusie tożsamości religijnej obojętnej, formacja duchowa powinna być skupiona na wzbudzeniu motywacji do poszukiwań odpowiedzi na istotne egzystencjalne pytania z uwzględnieniem religijnego obszaru. Większość z badanych osób, które charakteryzują się statusem obojętnej tożsamości religijnej, nie została wychowana w środowisku areligijnym, lecz w rodzinach katolickich. Chociaż nie dysponujemy badaniami podłużnymi można przypuszczać, że do pewnego momentu byli choć w minimalny sposób zaangażowani religijnie i przyjęli sakramenty inicjacji

---

⁵³⁴ Papież Franciszek, *Kościół musi także towarzyszyć ludziom zagubionym*, <http://mlodzi.niedziela.pl/rio2013mobile/default/artukul/id/167> [dostęp 12. 06. 2013].

chrześcijańskiej jako osoby ochrzczone i zwykle systematycznie przygotowywane do spowiedzi i I Komunii św. czy do bierzmowania. Obszar religijny nie stanowi więc dla nich obszaru zupełnie nowego. Do przyczyn, które mogły zaburzyć rozwój dojrzałej tożsamości religijnej, można zaliczyć deficyty w sferze religijnej socjalizacji, brak w najbliższym otoczeniu dojrzałych wzorców religijnego zaangażowania i religijnych autorytetów, uleganie wzorcom i tendencjom ponowoczesnej kultury czy też wzmożone zaangażowanie w obszary osobistego rozwoju, pomijające wymiar religijny jako istotny dla rozwoju.

Dlatego należy wypracować takie drogi inicjacji chrześcijańskiej, „które nie kończyłyby się na progu celebracji sakramentów, lecz kontynuowały swą formacyjną funkcję również później, aby przypomnieć wyraźnie, że celem jest wychowanie do dojrzałej wiary chrześcijańskiej”⁵³⁵ (DOK 88-91). Nowa ewangelizacja opisywanych osób powinna być prowadzona przez dojrzałych świadków wiary, osoby o spójnych deklaracjach i postawach, znajdujące w wierze siłę do stawiania czoła przeciwnościom i rozwiązywania pojawiających się problemów⁵³⁶. Powinni to być ludzie o dojrzałej osobowości, jasno określonych wzorcach i jednocześnie otwarci na dialog z obojętnymi i poszukującymi. Jak mówił bowiem do młodzieży zgromadzonej w Rio papież Franciszek: dziś potrzeba ludzi w Kościele, którzy „potrafią prowadzić dialog z tymi uczniami, którzy uciekają z Jerozolimy, włączą się bez celu, sami, ze swoim zawodem, rozczarowaniem chrześcijaństwem uważanym już za ziemię jałową, bezowocną, niezdolnym do generowania sensu”⁵³⁷.

Natomiast osoby o statusie poszukującej tożsamości religijnej mogą potrzebować planu inicjującego i wspierającego proces ich zobowiązania, który stanowi podstawę zarówno dojrzałości religijnej, jak i osobowej. Człowiek dojrzały charakteryzuje się zdolnością do podejmowania trwałych zobowiązań oraz przyjmowania odpowiedzialności za własne decyzje i konsekwencje z nich płynące. Pozostawanie tylko na etapie poszukiwań świadczyć może o brakach osobowościowych, które zaburzają proces podjęcia zobowiązania lub wywołują lęk w związku z koniecznością podjęcia odpowiedzialności. Wsparcie takich osób

---

⁵³⁵ Synod Biskupów XIII Zwyczajne Zgromadzenie Ogólne, *Lineamenta*, dz. cyt., nr 18.

⁵³⁶ Por. Tamże, nr 22; M. Medyk, *Katecheta – Nauczyciel, Wychowawca, Świadek. Jego misja w warunkach nowej ewangelizacji*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, 2007, Rok VI, nr 1(10), s. 109.

⁵³⁷ Papież Franciszek, *Kościół musi także towarzyszyć ludziom zagubionym*, <http://mlodzi.niedziela.pl/rio2013mobile/default/artukul/id/167> [dostęp 12. 06. 2013].

w aktywizacji procesów zobowiązania powinno być wolne od narzucania określonych form i mieć charakter wieloetapowy, od zobowiązań charakterystycznych dla podstaw życia religijnego, takich jak: modlitwa, życie sakramentalne, czytanie Biblii, do zaangażowania na rzecz wybranej wspólnoty religijnej obejmującej formację wspólnotową i autoformację. W przypadku pojawiających się kryzysów religijnych konieczne jest trwałe i spójne wsparcie przez towarzyszenie osobowe i duchowe oraz dodawanie pewności, że wytrwałość w procesie religijnego rozwoju zawsze przynosi oczekiwane owoce duchowe.

Osoby o statusie tożsamości religijnej uwewnętrznionej powinny korzystać z rozmów duchowych, próbując zintegrować wiarę z życiem codziennym oraz budowanymi relacjami. Powinny być one zachęcane do formacji stałej, np. poprzez systematyczną lekturę religijną, przynależność do wybranej wspólnoty eklezjalnej, uczestnictwo w rekolekcjach, pielgrzymkach czy wykładach pogłębiających wiarę.

Wsparcie rozwoju dojrzałej tożsamości religijnej w przypadku osób o tożsamości religijnej zewnętrznej powinno opierać się na konfrontowaniu ich religijnych wyborów i zaangażowania z przyczynami, które stanowią ich podstawę. Poszukiwania fundamentów religijnego zaangażowania, zgodnie ze słowami św. Pawła „przypominam ci, abyś rozpałił na nowo charyzmat Boży, który jest w tobie” (2 Tm 1.6), może je doprowadzić do zintegrowania procesów eksploracji i zobowiązania, oraz jednocześnie zmniejszyć występujące procesy ruminacyjne.

Opisywana formacja religijnej tożsamości, oprócz formacji prowadzonej przez wspólnoty eklezjalne, powinna odbywać się także w ramach kierownictwa duchowego. Wymaga bowiem ona indywidualnego, stałego i długoterminowego kontaktu. Jak już opisano wcześniej, konieczne jest przygotowanie osób zaangażowanych w kierownictwo czy towarzyszenie duchowe dla wsparcia osób o określonych statusach religijnej tożsamości. Dobrze dobrana interwencja do osoby o określonym statusie religijnej tożsamości może ułatwić rozwój duchowy, a także wesprzeć osiągnięcie psychologicznej dojrzałości⁵³⁸, sprzyjając procesowi uwewnętrznienia religijnych prawd. Źle dobrana interwencja może być nie tylko nieskuteczna i myląca, ale także szkodliwa.

---

⁵³⁸ Por. B.A. Griffith, J.C. Grigg, *Religious identity status...*, dz. cyt., s. 23.

Dojrzałość religijna a formacja sakramentalna

Występowanie pięciu statusów religijnej tożsamości u osób na trzech etapach rozwojowych zwraca uwagę na konieczność indywidualnego podejścia do rozwoju religijnej tożsamości. Jak wskazują wyniki badań, czas wyłaniającej się dorosłości stanowił okres najmniejszej religijnej aktywności i zainteresowania religijnym obszarem, kiedy religijne zaangażowanie danej osoby może zostać zamienione w eksplorację pozareligijnego obszaru lub też jego wykluczenie na rzecz osobistego rozwoju o charakterze antropocentrycznym. Formacja w tym okresie powinna integrować wymiar religijnych poszukiwań z podjęciem zobowiązań, a także rozwój tożsamości osobowej i religijnej. Szczególne znaczenie będzie to miało dla formacji osób przygotowujących się do przyjęcia sakramentu święceń kapłańskich i małżeństwa, ponieważ okres wyłaniającej się dorosłości (19-25 lat) stanowi dla większości z nich czas bliższego przygotowania i podjęcia tak ważnych, trwałych życiowych decyzji.

W przypadku zawierania sakramentalnego małżeństwa decyzja o stworzeniu stałego związku na całe życie przesunęła się wyraźnie w czasie. Potwierdzają to przedstawione w rozdziale I wyniki badań socjologicznych. Na podstawie wyników niniejszej pracy, opisujących dojrzałość osobową i religijną trzech grup wiekowych, możemy stwierdzić, że nastąpiło przesunięcie ról charakterystycznych dla dorosłości na okres 26-40 lat. Jak wskazują przedstawione wyniki, w okresie wczesnej dorosłości intensyfikują się procesy zobowiązania umożliwiające, na bazie wcześniej dokonanej eksploracji, podjęcie wiążących i odpowiedzialnych decyzji trwałych, w tym odpowiedzialności za własne małżeństwo i rodzinę. W wymiarze rozwoju tożsamości osobowej uzyskana stabilizacja dotycząca stałego obowiązku zawodowego czy posiadania własnego mieszkania, może sprzyjać decyzji o zawarciu stałego związku. Dotykając obszaru religijnej tożsamości można przypuszczać, że osoby o obojętnej i poszukującej tożsamości religijnej nie będą chciały wiązać się sakramentalnym węzłem, który będzie traktowany jako zewnętrzna formalność, niepotrzebna do budowania wzajemnej relacji. Natomiast osoby o statusie tożsamości religijnej zewnętrznej mogą ulegać presji otoczenia, które może próbować wymusić na nich decyzję o zawarciu sakramentalnego związku, wbrew ich osobistemu poczuciu co do gotowości do podjęcia roli męża i ojca, żony i matki. Tak sytuacja może skutkować nieważnością zawartego małżeństwa. Osoby o uwewnętrznionym statusie tożsamości

religijnej i osiągniętej tożsamości osobowej posiadają największe kompetencje osobowe i duchowe do podjęcia decyzji i uzewnętrznienia jej w formie złożonej przysięgi małżeńskiej.

Przedstawione analizy implikują wnioski pastoralne, odnoszące się do przygotowania do małżeństwa. Po pierwsze, pojawia się pytanie o sytuacje nakłaniania osób bez przeszkód kanonicznych przez duszpasterzy czy najbliższe otoczenie do zawarcia sakramentu małżeństwa, np. pod groźbą nie udzielenia sakramentu chrztu czy I Komunii św. ich dzieciom. Sam fakt zachęcania do powiedzenia sobie sakramentalnego „tak” jest czynnością o niepodważalnej wartości, warto jednak wskazać na kierunek duszpasterskich działań. Jego pierwszym krokiem powinno być określenie religijnej dojrzałości osób żyjących w niesakramentalnym związku, a następnie stymulowanie pogłębienia i rozwoju ich relacji z Bogiem i dalsze formowanie ich tożsamości religijnej w taki sposób, by byli zdolni na drodze osobistej religijnej autoidentyfikacji zauważyć wartość życia sakramentalnego i podjąć decyzję o małżeństwie, którego fundamentem będzie Bóg i wiara. Poza tym rozeznanie duszpasterskie przy okazji spisywanego protokołu małżeńskiego nie może mieć charakteru powierzchownego. Powinno dotyczyć rozpoznania zarówno religijnych, jak i osobowych motywacji narzeczonych. Także nauki przedmałżeńskie w ramach bliższego przygotowania do małżeństwa nie mogą być ograniczone wyłącznie do jednego z tych obszarów formacyjnych. Integralne przygotowanie narzeczonych do zawarcia sakramentu małżeństwa, z uwzględnieniem wymiarów tożsamości religijnej i osobowej, powinno skutkować dojrzałymi decyzjami o małżeństwie, mniejszą ilością rozwodów wśród osób, które zawierały związek sakramentalny i zmniejszeniem ilości wniosków w sądach kościelnych z racji nieważności sakramentu z powodu niedojrzałości psychologicznej małżonków.

Szczególne wyzwanie stanowi również formacja do sakramentu święceń kapłańskich, a także do złożenia ślubów wieczystych. Choć w ostatnich latach nastąpił wzrost liczby tzw. „późnych powołań”, to zasadniczo decyzję o wstąpieniu do seminarium czy zakonu podejmują ludzie młodzi, w wieku 18-25 lat. Na podstawie przytaczanych w pracy psychologicznych teorii i badań można powiedzieć, że ci kandydaci są zasadniczo na etapie kształtowania religijnej i osobowej tożsamości.

Formacja powinna być czasem integrowania ludzkiej i kapłańskiej czy zakonnej tożsamości⁵³⁹.

By doprowadzić osobę powołaną do pełni dojrzałości ludzkiej i religijnej formacja powinna mieć charakter całościowy i jednolity. Osoba powołana powinna przede wszystkim móc zrozumieć samą siebie oraz otoczenie, w którym żyje, i do którego zostanie posłana. Powinna umieć przewidzieć jego reakcje oraz posiadać zdolność dojrzałej i twórczej odpowiedzi na nie, zgodnie z charyzmatem, w którym została uformowana. Jak podkreśla dokument *Congregavit nos in unum Christi amor* „dążenie do osiągnięcia dojrzałości ludzkiej, będącej warunkiem życia promieniującego Ewangelią, jest procesem otwartym, ponieważ pociąga za sobą ciągle «wzbogacanie się» o wartości nie tylko duchowe, ale i te, które należą do sfery psychologicznej, kulturalnej i społecznej” (VFC 35; PDV 43; PI 34, DFK 8, 11). Formatorzy, rozeznając naturalne, osobowe kompetencje formowanych osób, powinni włączać je proces kształtowania ich tożsamości, ale także budowania wspólnoty wierzących przez ich wykorzystanie w ramach pracy duszpasterskiej (DFK 18). Zdolności i pasje młodych seminarzystów czy nowicjuszy, nie powinny być postrzegane jako „świeckie” przeszkody w rozwoju powołania, lecz stanowić miejsce rozeznawania osobistych charyzmatów ku budowaniu wspólnoty kościelnej, pociągającej żywym świadectwem innych do Chrystusa. Formacja powinna mieć swój początek w osobowościowych cechach osoby powołanej, bowiem stanowią one podstawę całej formacji kapłańskiej, jak i zakonnej (PVD 43; DFK 11; PI 34; KDK 34; DWCH 1-2). Nie zawsze jednak – właśnie ze względu występujące deficyty w obszarze osobowej tożsamości – czas formacji seminaryjnej jest okresem najkorzystniejszym dla integrowania tożsamości niedojrzałej. Środowisko seminaryjne może sprzyjać rozwiązaniu kryzysu religijnej tożsamości młodych powołanych osób na poziomie statusu zewnętrznej tożsamości religijnej lub ten status utwierdzać, gdyż „nie daje dużej szansy na próby samodzielnych wyborów (...), a także swoiste przeciwienie zintegrowania tożsamości ludzkiej z przyszłą kapłańską”⁵⁴⁰. Prowadzi to do ukształtowania tożsamości o jasnych wzorcach, ale sztywnej strukturze, wąskiej eksploracji i wysokim poziomie podejmowanych zobowiązań.

⁵³⁹ Por. Z. Kroplewski Z, *Powołani do wolności*, Kraków 1998, s. 97-106.

⁵⁴⁰ Z. Kroplewski, *Drogi pogłębiania tożsamości kapłańskiej*, w: Z. Kroplewski, A. Offmański, (red.) *Ty jesteś kapłanem na wieki*, Szczecin 2006, s. 221.

Formacja nie może ograniczać się wyłącznie do przekazywania określonych zasad i zobowiązywania do ich przestrzegania. Poglębiając treść reguł czy konstytucji, każda osoba powołana powinna na nowo odkrywać motywację podjęcia takiego, a nie innego stylu życia. W procesie dojrzewania następuje bowiem utożsamienie z powołaniem Bożym (VCF 36). Powinna nie bać się także konfrontować dokonanego wyboru z innymi formami Bożego powołania. Formatorzy powinni zachęcać do poszukiwania pogłębionych motywacji dokonywanych wyborów, a pojawiające się wątpliwości wykorzystać jako szansę do dojrzałego rozeznania powołania i ugruntowania podejmowanych i uwewnętrznianych decyzji (por. PDV 71). Takie uaktywnienie procesów eksploracyjnych stanowi szansę na zintegrowanie religijnych poszukiwań i podjęcia odpowiedzialnego zobowiązania. Chroni przed nieoczekiwanym wycofywaniem się z decyzji o przyjęciu ślubów czy święceń przez osoby formowane, czy podjęciem np. działań eksploracyjnych po otrzymaniu sakramentu święceń, kosztem zaangażowania duszpasterskiego.

Wyniki badań dotyczących duchowości teocentrycznej i antropocentrycznej także wskazują na konieczność integralnego charakteru formacji. Dojrzała tożsamość integruje te dwa obszary rozwoju duchowego: rozwoju religijnego, którego centrum stanowi osoba Chrystusa, ale także rozwoju osobistego, który właściwie ukierunkowany, z samorealizacji przechodzi w formę chrystoformizacji⁵⁴¹ (por. EE 45). Tożsamość chwiejna może bowiem w obliczu pojawiających się wątpliwości i trudności ukierunkować osobę powołaną ku źle pojętej samorealizacji, która związana jest z poszukiwaniem własnej wartości w osobistych dokonaniach oraz funkcjonowaniu w lęku przed możliwą porażką i niepowodzeniem (VCF 36). Nie można zapomnieć, że „w przypadku kapłana, który będzie musiał towarzyszyć innym na długiej drodze życia aż do bram śmierci, ważne jest aby on sam osiągnął właściwą równowagę serca i umysłu, racjonalną i uczuciową, ciała i duszy i aby był po ludzku «zintegrowany»”⁵⁴².

Początek formacji to czas szczególnej refleksji nad samym sobą, źródłami i motywacjami własnego powołania, a także rodzącymi się pytaniami, wątpliwościami czy oczekiwaniami⁵⁴³. Nauki psychologiczne mogą służyć rozeznaniu dojrzałości

---

⁵⁴¹Por. T. Paszkowska, *Chrystoformizacja*, w: M. Chmielewski (red.), *Leksykon duchowości katolickiej*, Lublin–Kraków 2002, s. 123-124

⁵⁴²Benedykt XVI, *List do Seminarzystów*, 6, „L’Observatore Romano”, 2010, nr 11, s. 6.

⁵⁴³Por. J. Soiński, *Pomoc psychologiczna w Wyższych Seminariach Duchownych w praktyce*, w: J. Makselon (red.), *Poradnictwo psychologiczno-religijne. Teoria i praktyka*, Kraków, 2001 s.134. 125-140.

religijnej i osobowościowej alumnów i nowicjuszy⁵⁴⁴, w tym ich statusu tożsamości religijnej i osobowej, by na drodze wychowania wyrobić w powołanych tak ważne cechy osobowościowe jak wolność i odpowiedzialność⁵⁴⁵. Kodeks Prawa Kanonicznego oraz inne dokumenty kościelne dotyczące formacji osób poświęconych służbie Bożej, podkreślają konieczność wstępnego rozeznania dojrzałości naturalnej i chrześcijańskiej kandydatów do podjęcia życia właściwego dla danego instytutu (KPK kan. 642; PI 43; PDV 62; DFK 6; RFIS 39). Wiedza dotycząca zasobów czy też deficytów osoby w tych dwóch tożsamościowych obszarach, pomogłaby wyznaczyć plan indywidualnego wsparcia osoby formowanej na jej drodze ku szeroko pojętej dojrzałości. Musi być ona dokonana na wczesnym etapie formacji⁵⁴⁶ (RFIS 39), by po pierwsze umożliwić wprowadzenie odpowiedniego programu formacyjnego i po drugie pozwolić uniknąć sytuacji, kiedy to badania zrobione przed święceniami czy ślubami wieczystymi nie pozwalają przełożonym na pozytywne podjęcie decyzji o dopuszczeniu do sakramentu czy ślubów. Pojawia się bowiem wtedy pytanie o przyczynę takiej sytuacji – czy dotyczy ona bezpośrednio osoby formowanej i jej stosunku do kilkuletniego przygotowania do przyjęcia sakramentu lub złożenia ślubów, czy może samej formacji, która nie spełniła swojego podstawowego zadania, czyli wychowania osoby do dojrzałości osobowo-religijnej. Pomijając mogące pojawić się w toku formacji wydarzenia, które także mogą zakłócić jej proces, sytuacja takich osób może być trudna i stanowić ogromne wyzwanie dla nich samych, a także dla formatorów. W celu uniknięcia takich sytuacji, wskazuje się na znaczenie monitorowania przebiegu formacji także od strony rozwoju tożsamości.

Podkreślając na koniec znaczenie integralnej formacji, należy jeszcze raz przypomnieć wyniki badań, mówiących o wydłużonym czasie kształtowania zarówno religijnej, jak i osobowej tożsamości. Jak podkreśla Kroplewski, „w miarę pełna tożsamość ludzka decyduje o integracji osobowościowej człowieka. Dopiero na niej można budować dalsze poziomy tożsamości, w tym tożsamości kapłańskiej”⁵⁴⁷. Jest ona zależna od wcześniejszych procesów dojrzewania, wychowania oraz wszelkich działań formacyjnych. Wskazuje to na ogromną odpowiedzialność jaka ciąży na formatorach, którzy podejmują się wspierania osób młodych w drodze do osiągnięcia dojrzałości

---

⁵⁴⁴ *Zasady formacji kapłańskiej w Polsce*, Częstochowa 1999, s. 200-201. Kuria Metropolitana w Częstochowie, Tygodnik Katolicki „Niedziela”.

⁵⁴⁵ Por. Z. Kroplewski, *Powołani do wolności*, dz. cyt., s. 23.

⁵⁴⁶ Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium o posłudze i życiu prezbiterów*, Kraków 2013, s. 140; *Zasady formacji kapłańskiej w Polsce*, dz. cyt., s. 81, 119-120.

⁵⁴⁷ Z. Kroplewski, *Drogi pogłębiania tożsamości kapłańskiej*, dz. cyt., s. 213. 211-230.

jeszcze w okresie, gdy zasadniczo ich „świeccy” rówieśnicy jeszcze nie podejmują ról charakterystycznych dla dorosłości i nadal poszukują odpowiedzi na zasadnicze tożsamościowe pytanie: „kim jestem?”⁵⁴⁸ Dlatego też wyznaczeni formatorzy seminaryjni, a także wybrane na tę funkcję osoby życia konsekrowanego, powinni być ludźmi o dojrzałej osobowości, głębokiego życia duchowego, „zdolnymi do połączenia (...) potrzeb duchowych z najbardziej ludzkimi potrzebami (...)”⁵⁴⁹ (PDV 66; DFK 5).

Chociaż empiryczne wyniki przeprowadzonych badań skłaniają nas do szukania wsparcia rozwoju tożsamości religijnej w obszarze szeroko pojętych nauk psychologicznych, nie możemy zapomnieć, że być dojrzałym chrześcijaninem oznacza w swej istocie przyjęcie przemieniającego daru łaski, dzięki któremu człowiek jako „nowe stworzenie przyobleczone w Chrystusa” (Obrzęd Chrztu, 99) staje się wiarygodnym świadkiem Jego Miłości w świecie. To żywe doświadczenie obecności i działania Boga w życiu człowieka daje mu głęboką motywację i stanowi fundament poddawania się przemieniającej mocy Jego działania, wspiera proces rozwiązywania egzystencjalnych i religijnych kryzysów, buduje dojrzałe relacje z sobą samym, wspólnotą wierzących, a także samym Bogiem. Tego żywego i dynamicznego procesu zachodzącego pomiędzy Bogiem-Stwórcą a Jego Stworzeniem nie są w stanie wesprzeć ani zapewnić nawet najdoskonalsze i sprawdzone formy psychologicznej interwencji, które zawsze stanowią jedynie ograniczoną formę opisu człowieka. Dojrzałość w wierze polega na wzroście, nieustannym nawracaniu i przemianie życia, na zjednoczeniu z Chrystusem, które przynosi światu miłość, dobroć, cierpliwość, pokój (por. Ga 5,22-23)

---

⁵⁴⁸ Por. E. Gurba, *Wczesna dorosłość*, w: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2, 227-228. 202-233.

⁵⁴⁹ Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium o posłudze...*, dz. cyt. s. 163.

Zakończenie

Poruszany w pracy temat dotyczący tożsamości religijnej oraz czynników wspierających i utrudniających jej rozwój jest szczególnie aktualny w dzisiejszym, dynamicznie zmieniającym się świecie. Celem pracy było opracowanie modelu teoretycznego tożsamości religijnej, który to temat w naukowej literaturze polskiej, zarówno teologicznej jak i psychologicznej, nie doczekał się szerokiego omówienia. Do teoretycznego opisu badanego pojęcia wykorzystane zostały klasyczne teorie E.H. Eriksona, J. Marcii oraz rozwojowa koncepcja tożsamości K. Luyckxa i współpracowników. Na potrzeby weryfikacji modelu tożsamości religijnej, zaprezentowanego w niniejszej dysertacji, skonstruowano nowe narzędzie badawcze - Skalę Tożsamości Religijnej (STR). Korelacja statusów tożsamości religijnej z innymi ważnymi dla rozwoju tożsamości religijnej obszarami, takimi jak: tożsamość osobowa, wybrane elementy religijności i duchowości oraz czynniki demograficzne w postaci płci, zaangażowania religijnego respondentów i ich rodziców, pozwoliła na empiryczną weryfikację i dokładniejszy opis modelu teoretycznego oraz dokonanie odpowiedzi na zawarte w pracy problemy badawcze i postawione hipotezy. Badania przeprowadzone w trzech grupach rozwojowych: późnej adolescencji (18 lat), wylaniającej się dorosłości (19-25 lat) oraz wczesnej dorosłości (26-29 lat) dały podstawy do wyciągnięcia szeregu wniosków pastoralnych, które mogą w istotny sposób wspomóc formację osób wierzących w celu osiągnięcia pełni dojrzałości religijnej.

W pracy próbowano po raz pierwszy zbadać związek pomiędzy dwoma obszarami tożsamości: osobowej i religijnej. Okazał się on istotny statystycznie i dał podstawy do wyciągnięcia wniosku o istnieniu tendencji świadczących o budowaniu obu obszarów na wzajemnych zasobach i deficytach. Implikuje to pierwszy i podstawowy wniosek pastoralny, mówiący o konieczności integralnego charakteru wsparcia religijnego rozwoju młodych Polaków, zarówno przez osoby dbające o formację religijną, ale także nauczycieli-wychowawców, psychologów i terapeutów. W pracy zwrócono także uwagę na nielinearny charakter rozwoju tożsamości religijnej oraz na jego zadaniowy, procesualny charakter. Chociaż osiągnięcie dojrzałości religijnej wymyka się jednoznacznym ramom czasowym, nie można jednak przekreślić wieku jako istotnego wyznacznika osiągania dojrzałości. Poczynione na rzecz pracy badania wskazują, że w badanej grupie respondentów czas rozwiązania kryzysu

tożsamości religijnej, podobnie jak osobowej, to zasadniczo okres pomiędzy 26-40 r. ż. i choć odbiega on znacznie od wieku 18 lat, o których pisali w swych teoriach E.H. Erickson i J. Marcia, nie zmienia to faktu, że okresy poprzedzające rozwiązanie kryzysu tożsamości są bardzo istotne dla jego kształtowania. Okres rozwojowy wczesnej dorosłości (26-40 lat) związany jest ze zdolnością i możliwością podjęcia wiążących decyzji związanych z płaszczyzną życia zawodowego, rodzinnego, stabilizacji mieszkaniowej, a także w obszarze światopoglądu i religijnego zaangażowania. Jak wskazano na podstawie statystycznych analiz, im większe zaangażowanie badanych osób, a także ich rodziców, w obszar religijnego rozwoju, tym większa szansa na ukształtowanie się dojrzałego, uwewnętrznionego statusu tożsamości religijnej. Wzrost poziomu zobowiązania i integracja tego wymiaru z eksploracją świadczy o religijnej dojrzałości osoby, którą charakteryzują uwewnętrznione wartości religijne oraz odpowiedzialność za własny i wspólnotowy rozwój życia religijnego. Istotny związek, zachodzący pomiędzy statusami tożsamości religijnej a podejściem do religii w kontekście chrześcijańskim oraz duchowością teocentryczną i antropocentryczną, wskazuje na konieczność duszpasterskiego zaangażowania i podejmowania nowej ewangelizacji nie tylko wśród osób, dla których Bóg i religia stanowią ważny i centralny obszar, ale także wśród osób wykluczających ze swego życia obszar Transcendencji, dla których osobisty rozwój związany jest z samorealizacją i spełnianiem się w obszarach pozareligijnych (ChL 34).

Przedstawione w pracy treści zwracają uwagę na sytuację społeczno-eklezyjalną, w której coraz wyraźniej obserwujemy przeobrażenia także w sferze religijności. W świecie coraz większych globalnych zmian, zarówno w wymiarze społecznym, kulturowym jak i religijnym, rośnie znaczenie pytania o tożsamość, w tym także tożsamość religijną. Proces religijnego rozwoju utrudniają dzisiaj wskazane przez Synod Biskupów w *Instrumentum Laboris* na temat nowej ewangelizacji (por. NE 151) postnowoczesne prądy, które propagując antropologię opartą na indywidualizmie i relatywizmie prawd, a które sprawiają, że młodzi ludzie pozbawieni są wzorca trwałych, niezmiennych wartości stanowiących przez setki lat fundament ich religijnej i osobowej autoidentyfikacji. Sytuacja kulturowa ma niewątpliwie istotne znaczenie dla sytuacji moralnej i religijnej młodych Polaków, stanowi w pewnej mierze jej odbicie. Religijna obojętność oraz promocja różnych form ateizmu, a z drugiej strony poszukiwanie różnych form duchowości o fundamentalnym i sekciarskim charakterze,

prowadzą do etycznego relatywizmu oraz dominacji mentalności hedonistycznej i konsumpcyjnej⁵⁵⁰. O ujawniających się w społeczeństwie polskim procesach zobojętnienia religijnego świadczy odsetek osób badanych o statusie tożsamości religijnej obojętnej (N=134), co stanowi 22,4% całej grupy. Dane te potwierdza również odsetek osób charakteryzujących się wyższym wskaźnikiem duchowości antropocentrycznej i wyłączających Transcendencję, który dotyczy trzech statusów religijnej tożsamości: poszukującej, ruminacyjnego poszukiwania oraz obojętnej, czyli 40,6% całej próby badawczej. Okres wyłaniającej się dorosłości okazał się czasem, w którym ujawniają się największe procesy wspomnianego już religijnego zobojętnienia. Natomiast najbardziej dojrzałe pod względem tożsamości religijnej okazały się osoby po 26 r. ż. W żadnej z grup wiekowych status tożsamości religijnej uwewnętrznionej, czyli najbardziej dojrzałej, nie charakteryzuje większości osób. Wśród adolescentów i osób z okresu wczesnej dorosłości najliczniej reprezentowany jest status zewnętrznej tożsamości z ruminacją, natomiast wyłaniającej się dorosłości – status obojętnej tożsamości religijnej.

Wskazuje to na konieczność zastosowania określonych form duszpasterskiej aktywności, przez ewangelizację, katechezę, aż po działania o charakterze terapeutycznym, które powinny być intensywne w każdym etapie rozwojowym człowieka. Jak wspomniano w pracy, kształtowanie tożsamości religijnej to proces nieustannego uwewnętrzniania religijnych prawd, wartości moralnego życia, pogłębiania więzi z Bogiem, budowania wspólnoty wierzących. Procesy eksploracji i zobowiązania nie osiągają jednego poziomu raz na zawsze. Ich wartość ulegać może zmianie pod wpływem różnych czynników indywidualnych i sytuacyjnych. Bóg powołuje człowieka do ciągłego „stawania się”, do bycia w drodze, do nieustannej przemiany swojego życia na drodze nawrócenia (por. Mk 1,15). To sam Chrystus, dokonując w człowieku wewnętrznej „metanoi”, wprowadza go w nowe przestrzenie jego tożsamości, czyniąc uczestnikiem życia Bożego (por. 2P 1,4; NE 19). Statyczna konstrukcja religijnej tożsamości byłaby zaprzeczeniem natury osoby jako rzeczywistości żywej i spełniającej się w relacjach z Bogiem, innymi i z samym sobą. W zmieniającym się kontekście społeczno-eklezyjalnym człowiek na nowo odkrywa swoją tożsamość zbudowaną na fundamencie osobistej relacji z Bogiem.

---

⁵⁵⁰ Por. P. Tomasik, *Katecheza Kościoła w Polsce wobec wyzwań nowej ewangelizacji*, „Verbum vitae”, 2012 (21), 280-281.

Ujawniające się tendencje, świadczące o religijnym zobojętnieniu badanych młodych Polaków, a także ich osobowym zagubieniu, mogą stwarzać okazję do wydawania wielu negatywnych opinii i kreślenia czarnych scenariuszy. Krytyka tego stanu może jednak doprowadzić wyłącznie do pogłębienia istniejącego kryzysu (por. KDK 4, NE 44). Opisywaną sytuację, z perspektywy osoby wierzącej, powołanej do nieustannego głoszenia prawdy o Bogu, który „jest miłością” (por. 1J 4,8), potraktować należy jako swoiste zaproszenie i wyzwanie, wymagające więcej wrażliwości, uwagi, tolerancji dla odmienności i specyfiki współczesnych czasów. Papież Franciszek w jednym ze swoich wystąpień mówił: „Jeśli pozostaniemy jedynie w parametrach „kultury, jaką była od zawsze”, (...), wynikiem będzie anulowanie mocy Ducha Świętego. Bóg obecny jest po wszystkich stronach: trzeba umieć Go odkryć, aby móc Go głosić w języku każdej kultury. A każda rzeczywistość, każdy język ma odrębny rytm”⁵⁵¹ (por. KDK 251, 268). Przedstawione treści teoretyczne oraz wyniki badań mają pobudzić rodziców oraz środowiska duszpasterzy i formatorów do zastanowienia się nad ich rolą w kształtowaniu tożsamości religijnej młodych Polaków, a także stanowić impuls do stworzenia programów formacyjnych uwzględniających ten tak ważny dla dojrzałości religijnej obszar.

Pewnym mankamentem i ograniczeniem wniosków wynikających z prezentowanych w pracy badań jest niedoskonały dobór grupy badawczej ze względu na nieproporcjonalną liczebność wyróżnionych grup wiekowych oraz pod względem płci respondentów, co wynikało z rozmaitych praktycznych trudności w uzyskaniu zaplanowanej liczby wypełnionych kwestionariuszy.

Duże ograniczenie dla poprawnego wnioskowania stanowił także poprzeczny charakter badań. Nie pozwala to na wyciąganie jednoznacznych wniosków dotyczących zmian tożsamości religijnej dokonujących się z wiekiem w całej populacji młodych Polaków. Na podstawie analiz wewnątrzgrupowych można opisywać oddzielnie każdą przebadaną grupę pokoleniową (kohortę) i wysuwać jedynie możliwe hipotezy o tendencjach zmian rozwojowych tożsamości religijnej.

Zastosowane w badaniach zmienne samoopisowe dotyczące zaangażowania religijnego respondentów i ich rodziców, a także wychowania religijnego, nie posiadają wysokiej mocy dyskryminacyjnej. Jednak w trakcie planowania strategii badawczej

---

⁵⁵¹ Papież Franciszek, *Kościół ma służyć*, <http://ekai.pl/wydarzenia/x69217/kosciol-ma-sluzyc/> [dostęp: 13.12.2013].

dodatkowe rozszerzenie baterii narzędzi badawczych nie wydawało się celowe. Ukazane w niniejszej pracy istotne związki tych zmiennych ze statusami tożsamości religijnej implikują mimo wszystko wnioski wskazujące na kierunki dalszych analiz, uwzględniających związki tożsamości religijnej z różnymi płaszczyznami religijnego zaangażowania, czy praktyk i postaw religijnych.

Pomimo powyższych ograniczeń, wydaje się, że główny cel pracy został osiągnięty. Dokonane opracowania empirycznych danych i wyciągniętych wniosków pozwalają spojrzeć na obszar religijnej tożsamości w sposób szerszy i bardziej dokładny niż traktowano ją do tej pory. Ponadto ujawniające się niedociągnięcia i pewne braki wskazują kierunki dalszych badań dotyczących opisywanego w pracy obszaru tożsamości. Skonstruowana Skala Tożsamości Religijnej (STR) sprawdzona została pod względem stabilności, rzetelności, trafności zewnętrznej i wewnętrznej oraz homogeniczności. Okazała się wiarygodnym narzędziem badawczym, które może być stosowane w dalszych badaniach naukowych. Zwrócenie uwagi na konieczność wsparcia młodych osób w drodze religijnego rozwoju może ukierunkowywać dalsze badania w obszarze religijnej formacji.

Kolejne badania mogą dotyczyć porównania statusów tożsamości formatorów (rodziców, katechetów, formatorów zakonnych i seminaryjnych) z osobami podlegającymi wychowaniu, katechizowaniu czy ewangelizacji. Przeprowadzenie badań podłużnych, np. w seminariach duchownych czy zakonnych, pozwoliłoby wskazać przemiany zachodzące w obszarze tożsamości religijnej na przestrzeni lat oraz umożliwiłyby uchwycenie czynników wspierających i utrudniających rozwój religijnej tożsamości przyszłych kapłanów. Wnioski, wskazujące na występowanie u dzieci intensywnie zaangażowanych religijnie rodziców statusu tożsamości religijnej obojętnej, stawiają przed badaczami pytanie o styl religijnej formacji, który sprzyja rozwojowi dojrzałej tożsamości religijnej albo go blokuje. Kontynuację zrealizowanego w pracy projektu może stanowić skonstruowanie nowych narzędzi do badania stylów religijnej formacji. Podobnie cennym kierunkiem poszukiwań byłyby badania czynników osobowościowych, mogących mieć związek z kształtowaniem statusów religijnej tożsamości. Także skorelowanie nowopowstałego narzędzia do badania tożsamości religijnej (STR) z testami, skalami i kwestionariuszami do badania religijności wyznaniowej mogłoby pomóc wyakcentować poszczególne elementy ludzkiej religijności, istotne z punktu widzenia religijnej autoidentyfikacji

z rzeczywistością nadprzyrodzoną. Osobnym zagadnieniem do dalszych badań może być eksploracja szczegółowych aspektów tożsamości religijnej, np. tożsamości zakonnej, kapłańskiej, dotyczącej członków i ruchów kościelnych, co wymagałoby opracowania dodatkowych pozycji, uwzględniających określony styl życia i powołania.

Jak można zauważyć, przedstawiona praca stanowi dopiero początek badań dotyczących religijnej tożsamości. Jest to swoiste zaproszenie do zainteresowania się tym, tak ważnym z punktu widzenia ludzkiego rozwoju, obszarem. W świecie, w którym kwestionuje się istotność wiary, a na jej miejscu buduje się nowe ideologie, w którym panuje kult własnego *Ja* i niczym nieograniczona wolność, wskazanie na istotne znaczenie wymiaru religijnego także dla rozwoju osobowości i tożsamości ludzkiej, stanowić może podstawę do spojrzenia na wymiar religii w zupełnie nowy sposób. Praca także podkreśla znaczenie działań pastoralnych, poczynwszy od wychowania, katechizacji i ewangelizacji, po wsparcie w sytuacjach kryzysów wiary. Ich zasadniczym celem jest ukształtowanie człowieka o dojrzałej relacji osobowej z Bogiem, dojrzałych relacjach z bliźnimi i Kościołem, człowieka dojrzałego we wszystkich wymiarach jego istnienia.

Chociaż prezentowana praca obejmowała swoją tematyką obszar tożsamości religijnej nie ukierunkowany na jedno określone wyznanie religijne, ze względu na podjęcie badań wśród młodych Polaków, których większość deklaruowała swą przynależność do szeroko pojętej wspólnoty chrześcijan, nie można pominąć tak ważnego aspektu, jaką jest chrześcijańska tożsamość. Odpowiedź na podstawowe tożsamościowe pytanie „kim jestem?” dla każdego człowieka, a może szczególnie tego, który dał się uwikłać w niestabilne i «płynne» procesy ponowoczesnej kultury (por. NEL 6), jest jedna. Jest nią od ponad 2000 lat osoba Jezusa Chrystusa, w którym „cała ludzkość odnajduje swą pierwotną i prawdziwą tożsamość” (KDK 22). To On, jak zaznaczono już na początku prezentowanej pracy, stanowi dla człowieka źródło i fundament zrozumienia siebie, w najgłębszej istocie własnej wielowymiarowej egzystencji. Tożsamość chrześcijańska nie dotyczy bowiem wyłącznie prywatnego zobowiązania, ale jest zasadzona na głębokiej tradycji wiary, która budowała przez tysiące lat i wciąż tworzy polską, chrześcijańską społeczność. Chociaż współczesny, medialny świat wolałby przemilczeć, a nawet zapomnieć o chrześcijańskim dziedzictwie Polski i Polaków, u progu 1050. rocznicy Chrztu Polski tym bardziej należy podkreślić znaczenie religijnej, chrześcijańskiej tożsamości, która, jak wskazują

dokumenty Kościoła, „stanowi konstytutywny element ludzkiej tożsamości” (NE 64). Kościół nieustannie odkrywa swoją tożsamość, której niezmiennym i trwałym fundamentem jest Chrystus, a jako swój podstawowy obowiązek traktuje rozbudzanie tożsamości chrzcielnej każdego chrześcijanina by był świadkiem Ewangelii, potrafił uzasadnić swoją wiarę (por. NE 118, 119), a poprzez Eucharystię dał się przebóstwić, stając się jednym stworzeniem w Chrystusie⁵⁵². Budowanie chrześcijańskiej tożsamości rozpoczyna się od spotkania z Chrystusem, którego Duch gromadzi wiernych na Słuchaniu Słowa, karmieniu się Eucharystią, dawaniu osobistego świadectwa, poświęcaniu się głoszeniu Ewangelii (por. NE 19). Zaangażowanie na rzecz misyjnej działalności Kościoła pozwala budować człowiekowi poczucie radosnej tożsamości, wypływającej z przynależności do Chrystusa (por. RM, 2). Nowa ewangelizacja pomaga odczytywać aktualne konteksty dynamicznie zmieniającego się świata, by w odważnym i otwartym dialogu przemieniać je w miejsca świadectwa i głoszenia Ewangelii, gdzie każdy człowiek będzie mógł odkryć własną tożsamość i głęboko doświadczyć sensu własnego istnienia (por. NEL 7).

Spojrzenie na tożsamość religijną od strony wiary w Jezusa Chrystusa prowadzi na koniec jeszcze raz do Niego samego. W szczególny sposób wyraża to Papież Franciszek „Jesteśmy zbawieni w Jezusie Chrystusie! Co za piękny dokument tożsamości! I nikt nie może nam go zabrać. Nazywam się dzieckiem Bożym”⁵⁵³.

---

⁵⁵² Por. Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Kraków 2005, s. 59. ZNAK

⁵⁵³ Papież Franciszek, *Poranna Msza z Ojcem Świętym: o chrześcijańskiej wolności*, <http://www.opoka.org.pl/aktualnosci/news.php?s=opoka&id=48444#>, [dostęp 13.12.2013]

WYKAZ SKRÓTÓW

I SKRÓTY DOTYCZĄCE LITERATURY

ChL	Jan Paweł II, Adhortacja apostolska <i>Chistifideles laici</i> o powołaniu i misji świeckich w Kościele i w świecie dwadzieścia lat po Soborze Watykański II, Rzym 1988
CV	Benedykt XVI, Encyklika <i>Caritas in veritate</i> , 2009
DFK	Sobór Watykański II, Dekret o posłudze kapłańskiej <i>Optatam totius</i> , 1965.
DOK	Kongregacja ds. Duchowieństwa, <i>Dyrektorium ogólne o katechizacji</i> , 1997.
DWCH	Sobór Watykański II, Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim <i>Gravissimum educationis</i> , 1986
EE	Kongregacja Zakonów i Instytutów Świeckich, Instrukcja o istotnych elementach nauczania Kościoła na temat życia konsekrowanego w zastosowaniu do instytutów oddających się pracy apostolskiej, <i>The renewal of religious life</i> , 1983.
EG	Papież Franciszek, Adhortacja apostolska <i>Evangelii Gaudium</i> , 2013
KDK	Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym <i>Gaudium et spes</i> , 1965.
KPK	Kodeks Prawa Kanonicznego, 1983
MR	Kongregacja Zakonów i Instytutów Świeckich oraz Kongregacja Biskupów, Wytyczne dla wzajemnych stosunków między Biskupami i zakonnikami w Kościele <i>Mutuae relationes</i> , 1978.
NE	Synod Biskupów, XIII Zwyczajne Zgromadzenie Ogólne, Nowa ewangelizacja dla przekazu wiary chrześcijańskiej. <i>Instrumentum Laboris</i> , 2012.
NEL	Synod Biskupów XIII Zwyczajne Zgromadzenie Ogólne, Nowa ewangelizacja dla przekazu wiary chrześcijańskiej. <i>Lineamenta</i> , 2011.
PI	Kongregacja Instytutów Życia Konsekrowanego i Stowarzyszeń Życia Apostolskiego, Wskazania dotyczące formacji w instytutach zakonnych <i>Pottissimus institutioni</i> , 1990.
PVD	Jan Paweł II, Adhortacja apostolska <i>Pastores dabo vobis</i> , 1992
RFIS	Kongregacja ds. Wychowania Katolickiego, <i>Wskazania dotyczące wychowawców w seminariach</i> , 1993.
RM	Jan Paweł II, Encyklika <i>Redemptoris missio</i> , 1990.
VFC	Kongregacja Instytutów Życia Konsekrowanego i Stowarzyszeń Życia Apostolskiego, Instrukcja: Życie braterskie we wspólnocie <i>Congregavit nos in unum sint</i> , 1994.

II SKRÓTY DOTYCZĄCE ZMIENNYCH PSYCHOLOGICZNYCH

DIDS	Tożsamość osobowa
DIDS/PL	Skala Wymiarów Rozwoju Tożsamości
DT-DA	Skala Duchowości Teocentrycznej i Antropocentrycznej
EG	eksploracja w głąb
ER	eksploracja ruminacyjna
EW	eksploracja wszerek
IZ	identyfikacja ze zobowiązaniem
KAS	Kwestionariusz Aprobaty Społecznej
PCBS	Skala Postaw Post-krytycznych
PZ	podjęcie zobowiązania
STR	Skala Tożsamości Religijnej
TR	Tożsamość religijna
X_g	zmienna niezależna główna
X_{uk}	zmienna uboczna kontekstowa
X_{uo}	zmienna niezależna uboczna osobowa
Y	zmienna zależna

BIBLIOGRAFIA

I. BIBLIA

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych (Biblia Tysiąclecia), Poznań-Warszawa: Pallotinum 1980

II. DOKUMENTY KOŚCIELNE

1. Konstytucje i dokumenty soborowe

Sobór Watykański II, Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim *Gravissimum educationis* w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Poznań 1986

Sobór Watykański II, Dekret o posłudze kapłańskiej *Optatam totius*, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Poznań 1986

Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Poznań 1986

2. Dokumenty papieskie

Benedykt XVI, Encyklika *Caritas in veritate*, o integralnym rozwoju ludzkim w miłości i prawdzie, Rzym 2009, Poznań : Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Wydział Teologiczny. Redakcja Wydawnictw, 2010

Jan Paweł II, Encyklika *Redemptoris missio* o stałej aktualności posłania misyjnego, Rzym 1990, Wrocław: Wydawnictwo TUM 1995.

Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Chistifideles laici* o powołaniu i misji świeckich w Kościele i w świecie dwadzieścia lat po Soborze Watykański II, Rzym 1988, Wrocław: Wydawnictwo TUM 1989.

Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Familiaris Consortio* o zadaniach rodziny chrześcijańskiej we współczesnym świecie, Poznań: Oficyna Współczesna 2001.

Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Pastores dabo vobis* o formacji kapłanów we współczesnym świecie, Rzym 1992, Katowice : Emmanuel, 2007

Papież Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii Gaudium* o głoszeniu Ewangelii we współczesnym świecie, Rzym 2013, Kraków: Wydawnictwo M, 2013.

3. Wypowiedzi Papieży

Benedykt XVI, *List do Seminarzystów*, 6, „L'Observatore Romano”, 2010, nr 11, s. 6.

Benedykt XVI, *Przemówienie do uczestników zgromadzenia plenarnego Papieskiej Rady ds. Kultury*, 2008, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/radarodziny_01122011.html

Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej na Placu Zwycięstwa*, Warszawa, 2 czerwca 1979, <http://ekai.pl/biblioteka/dokumenty/x537/homilia-jana-pawla-ii-wygloszona-podczas-mszy-sw-na-placu-zwyciestwa/?print=1>

Papież Franciszek, *Kościół musi także towarzyszyć ludziom zagubionym*, <http://mlodzi.niedziela.pl/rio2013mobile/default/artukul/id/167>

Papież Franciszek, *Kościół ma służyć*, <http://ekai.pl/wydarzenia/x69217/kosciol-ma-sluzyc/>

Papież Franciszek, *Poranna Msza z Ojcem Świętym: o chrześcijańskiej wolności*, <http://www.opoka.org.pl/aktualnosci/news.php?s=opoka&id=48444#>,

4. Inne dokumenty kościelne

Kodeks Prawa Kanonicznego, Poznań: Pallotinum 1983

Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyktorium ogólne o katechizacji*, 1997, Poznań: Pallotinum 1998.

Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyktorium o posłudze i życiu presbiterów*, Kraków: Wydawnictwo Karmelitów Bosych 2013.

Kongregacja ds. Wychowania Katolickiego, *Wskazania dotyczące wychowawców w seminariach*, 1993, Poznań: Pallotinum 1984.

Kongregacja Instytutów Życia Konsekrowanego i Stowarzyszeń Życia Apostolskiego, *Wskazania dotyczące formacji w instytutach zakonnych Pottisimus institutioni*, 1990, w: B. Hylla (red.), *Życie Konsekrowane w Dokumentach Kościoła. Od Vaticanum II do Ripartire da Cristo*, Kraków: Alleluja 2003, 369-420.

Kongregacja Instytutów Życia Konsekrowanego i Stowarzyszeń Życia Apostolskiego, *Instrukcja: Życie braterskie we wspólnocie Congregavit nos in unum sint*, 1994, w: B. Hylla (red.), *Życie Konsekrowane w Dokumentach Kościoła. Od Vaticanum II do Ripartire da Cristo*, Kraków: Alleluja 2003,

Kongregacja Zakonów i Instytutów Świeckich oraz Kongregacja Biskupów, *Wytyczne dla wzajemnych stosunków między Biskupami i zakonnikami w Kościele Mutuae relationes*, 1978, w: B. Hylla (red.), *Życie Konsekrowane w Dokumentach Kościoła. Od Vaticanum II do Ripartire da Cristo*, Kraków: Alleluja 2003, 157-188.

Kongregacja Zakonów i Instytutów Świeckich, *Instrukcja o istotnych elementach nauczania Kościoła na temat życia konsekrowanego w zastosowaniu do instytutów oddających się pracy apostołskiej, The reneval of religiosus life*, 1983, w: B. Hylla (red.), *Życie Konsekrowane w Dokumentach Kościoła. Od Vaticanum II do Ripartire da Cristo*, Kraków: Alleluja 2003, 289-316.

Synod Biskupów XIII Zwyczajne Zgromadzenie Ogólne, *Nowa ewangelizacja dla przekazu wiary chrześcijańskiej. Lineamenta*, Watykan 2011, nr 6, http://www.vatican.va/roman_curia/synod/documents/rc_synod_doc_20110202_lineamenta-xiii-assembly_pl.html

Synod Biskupów, XIII Zwyczajne Zgromadzenie Ogólne, *Nowa ewangelizacja dla przekazu wiary chrześcijańskiej. Instrumentum Laboris*, Watykan 2012, nr. 19, s. 9-10.

Zasady formacji kapłańskiej w Polsce, Częstochowa: Kuria Metropolitarna w Częstochowie, Tygodnik Katolicki „Niedziela” 1999.

III. LITERATURA PRZEDMIOTU

Arnett J.J., *Emerging adulthood, The wind in groad from the late teens through the twenties*, Oxford: Oxford University Press 2004

Arnett J.J., *Conceptions of the Transition to Adulthood: Perspectives From Adolescence Through Midlifes*, „Journal of Adult Development” 2001, t. 8, z. 2, s. 133-143

Arnett J.J., Jansen J., *A Congregation of One: Individualized Religious Beliefs Among Emerging Adults*, “Journal of Adolescent Research” 2002, t. 17, wrzesień, nr 5, 451-467

Arnett J.J., *High Hopes a Grim World. Emerging Adults' Views of Their Futures and „Generation X”*, „Youth&Society” 31(3) 2000, s. 267-286

Balkin R.S., Schlosser L.Z, Levitt D.H., *Religious Identity and Cultural Diversity: Exploring the Relationships Between Religious Identity, Sexism, Homophobia, and Multicultural Competence*, „Journal of Counseling & Development”, 2009, z. 87, s. 420-427

Bell D.M., *Religious identity. Conceptualization and measurement of religious self*, Doctoral dissertation, 2009

Bertram-Troost G.D., De Ross S.A., Miedema S., *Religious identity development of adolescents in Christian secondary schools: effects of school and religious rack grounds of adolescents and their parents*, „Religious education”, wiosna 2007, z.102, nr 2, s. 132-150

Brzezińska A. I., Piotrowski K., *Formowanie się tożsamości a poczucie dorosłości i gotowość tworzenia bliskich związków*, „Czasopismo Psychologiczne” 2010, t. 16, nr 2, s. 265-274

Brzezińska A.I., *Spoleczna psychologia rozwoju*, Warszawa 2000

Brzezińska A.I. , Czub T., Hejmanowski Sz., Kaczan R., Piotrowski K., Rękosiewicz M., *Uwarunkowania procesu kształtowania się tożsamości w okresie przejścia z adolescencji do dorosłości*, „Kultura i Edukacja” 2012, nr 3(89), s. 23-50

Brzezińska A.I, Appelt K, Ziółkowska B., *Psychologia rozwoju człowieka* w: J. Strelau (red), D. Doliński, *Psychologia. Podręcznik akademicki*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 2008, t. II, s. 195-292

Brzezińska A.I, Piotrowski K., *Polska adaptacja Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS)*, „Polskie Forum Psychologiczne” 2010, nr 15 (1), s. 66 – 84

Brzeziński J., *Metodologia badań psychologicznych*, Warszawa 2004

Brzezińska A.I., *O zastosowaniu taksonomii wrocławskiej w badaniach pedagogicznych*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1979, nr 2, s. 79-91

Brzezińska A.I., *Psychologia wychowania*, w: J. Strelau (red|), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwa Psychologiczne 2000

Brzezińska A.I., *Spółeczna psychologia rozwoju*, Warszawa 2000

Brzezińska A.I., *Co wiemy o tym, jak rozwija się człowiek w ciągu życia?*, w: A.I. Brzezińska, E. Hornowska (red), *Dzieci i młodzież wobec agresji i przemocy*, Warszawa: Wydawnictwo Scholar 2004, s. 13-27

Brzezińska A.I., *Współzależność kontekstu rozwoju, stylu życia i struktury Ja*, w: J. Kmita, I. Kotowa, J. Sojka (red), *Nauka. Humanistyka. Człowiek. Prace dedykowane Krystynie Zamiarce w czterdziestolecie pracy naukowej*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 2005

Brzezińska A.I., *Dzieciństwo i dorastanie: korzenie tożsamości osobistej i społecznej*, w: A.I. Brzezińska, A. Hulewska, J. Słomska (red), *Edukacja regionalna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2006, s. 47-77.

Brzezińska A.I., Piotrowski K., *Diagnoza statusów tożsamości w okresie adolescencji, wyłaniającej się dorosłości i wczesnej dorosłości za pomocą Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS)*, „Studia Psychologiczne”, 2009, nr 3 (47), s. 93-109

Brzezińska A.I., Piotrowski K., Garbarek-Sawicka E., Karowska K., Muszyńska K., *Wymiary tożsamości a ich podmiotowe i kontekstowe korelaty*, „Studia Psychologiczne”, 2010, nr 1(49), s. 81-93

Brzezińska A.I., Kaczan R., Piotrowski K., Rękosiewicz M., *Odroczona dorosłość: fakt czy artefakt?*, „Nauka” 2011, nr 4, s. 67-107

Erikson E.H., *Identity, Youth and Crisis*, New-York-London: W.W. Norton and Company 1968

Erikson E.H., *Dzieciństwo a społeczeństwo*, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis 1997, s. 272-274

Erikson E.H., *Kryzysy zdrowej osobowości*, w: tenże, *Tożsamość a cykl życia*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka 2004, s. 46–96

Griffith B.A., J.C. Grigg, *Religious identity status as a model to understand, asses, and interact with client spirituality*, „Counseling and values”, 2001, nr 46, s. 14-25

Hunsberger B., Lea J., Pancer S.M., Pratt M., *Religious doubt: A social psychological analysis*, w: M.L. Lynn, D.O. Moberg (red), *Research in the Social Scientific Study of Religion*, Greenwich 1993, s. 27-51

Hunsberger B., Pratt M., Pancer S.M., *Adolescent identity formation: Religious exploration and commitment*, „Identity: An International Journal of Theory and Research” 2001, nr 1, s. 365-382

Homa T., *Dylematy tożsamości, także Polaka*, „Horyzonty wychowania” 2005, nr 4 (7), 237-257

Jarymowicz M., *Psychologia tożsamości*, w: J. Strelau (red), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, Gdańsk 2000, t. 3, s. 107-125

Luyckx K., Schwartz S.J., Berzonsky M.D., Soenens B., Vansteenkiste M., Smits I., Goossens L., *Capturing ruminative exploration: extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence*, „Journal of Research in Personality” 2008, nr 42, s. 58 – 82

- Luyckx K., Klimstra T.A., Duriez B., Van Petegem S., Beyers W., *Personal Identity Processes from Adolescence Through the Late 20s: Age Trends, Functionality, and Depressive Symptoms*, „Social Development”, 2013, z. 22 nr. 4, 701–721
- Luyckx K., Duriez B., Klimstra T. A., De Witte H., *Identity statuses in young adult employees: Prospective relations with workengagement and burnout*, „Journal of Vocational Behavior” (2010)77, 344-345.
- Luyckx K., Goossens L., Soenens B., *A developmental contextual perspective on identity construction in emerging adulthood: Change dynamics in commitment formation and commitment evaluation*, „Developmental Psychology”, 2006, 42, 366-380
- Luyckx K., Schwartz S. J., Soenens B., Vansteenkiste M., L. Goossens, *The Path From Identity Commitments to Adjustment: Motivational Underpinnings and Mediating Mechanisms*, „Journal of Counseling & Development”, 2010, z. 88, 52-60
- Luyckx K., Schwartz S.J, Berzonsky M.D, Soenens B., Vansteenkiste M., Smits I., Goossens L., *Capturing ruminative exploration: extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence*, „Journal of Research in Personality” 2008, nr 42, s. 58 – 82
- Marcia J.E., *Development and validation of ego – identity status*. „Journal of Personality and Social Psychology” 1966, nr 3 (5), s. 551 – 558
- Marcia J.E., *Identity in adolescence*. w: J. Adelson (red), *Handbook of adolescent psychology*, New York: John Wiley and Sons 1980, s. 159-187
- Markstrom-Adams C., Smith M., *Identity formation and religious orientation among high school students from the United States and Canada*, „Journal of Adolescence”, 1996, nr 19, s. 247-261
- Moulin D., *Negotiating and constructing religious identities*, REA Annual Meeting 2013, Online: www.religiouseducation.net
- Pankalla A., Wieradzka A., *Ponowoczesna tożsamość religijna młodych Polaków z perspektywy koncepcji Jamesa Marcii i Koena Luyckxa*, „Studia Sociologica” 2014, t. 1, nr VI, s. 163-177
- Puffer K., Pence K.G., Graverson T.M., Wolfe M., Pate E., Clegg S., *Religious doubt and identity formation: Salient predictors of adolescent religious doubt*, „Journal of Psychology and Theology” 2008, nr 36(4), s.270–284
- Senejko A., *Inwentarz Stylów Tożsamości (ISI) Michaela D. Berzonsky’ego – dane psychometryczne polskiej adaptacji kwestionariusza*, „Psychologia Rozwojowa” 2010, t. 15, nr 4, 31–48
- Streib H., *Inter-religious negotiations: case studies on students’ perception of and dealing with religious diversity*, w: H.G. Heimbrock, C. T. Scheilke, P. Schreiner (red), *Towards Religious Competence: Diversity as a Challenge for Education in Europe*, Münster: LIT 2001, s. 129- 149
- Schwartz S. J., Beyers W., Luyckx K., Soenens B., Zamboanga B. L., Forthun L.F., Hardy S. A., Vazsonyi A. T., Ham L. S., Kim S.Y., Whitbourne S. K., Waterman A.S., *Examining the Light and Dark Sides of Emerging Adults’ Identity: A Study of Identity Status Differences in*

Positive and Negative Psychosocial Functioning, „Youth Adolescence”, 2011, 40, 839–859, s. 841.

Schwartz S.J., Klimstra T. A., Luyckx K., Hale III W.W., Meeus W. H. J., *Characterizing the Self-System over Time in Adolescence: Internal Structure and Associations with Internalizing Symptoms*, „Youth Adolescence”, 2012, 41:1208–1225, s. 1221-1222

Tzuriel D., *Sex role typing and ego identity in Israeli, Oriental, and Western adolescents*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1984, nr 46, s. 440-457

Van Hoof A., *The Identity Status Approach: In Need of Fundamental Revision and Qualitative Change*, “Developmental Review”, 1999, nr 19, s. 497–556

Veerasamy S., *Development and preliminary validation of the Religious Identity Development Scale*, Doctoral dissertation, Dissertation Abstracts International 2003, Online: www./search.proquest.com/docview/305567699

Waterman A., *Identity, identity statuses, and identity status development: a contemporary statement*. “Developmental Review” 1999, nr 19, s. 591 – 621

Waterman A.S., *Developmental perspectives on identity formation in adolescence to adulthood*, w: J.E. Marcia, A.S. Waterman, D.R. Matteson, S.L. Archer, J.L. Orlofsky (red), *Ego identity: A handbook for psychosocial research*, New York 1993, s. 42-68

Waterman A.S., *Overview of the identity status scoring criteria*, w: J. E. Marcia, A.S. Waterman, D.R. Matteson, S.L. Archer, J.L. Orlofsky (red), *Ego identity: A handbook for psychosocial research* New York 1993, s. 156-176

Waterman A.S., *Two conceptions of happiness: Contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment*. „Journal of Personality and Social Psychology”, 1993, 64, 678–691.

Wieradzka A., *Obraz rodzica a kształtowanie się wiary dziecka*, w: B. Kochaniewicz (red), *Wierzę w Boga. Interdyscyplinarne spojrzenie na wiarę*, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza Wydział Teologiczny 2013, s.141-156

Wieradzka A., *Tożsamość w okresie wylaniającej się i wczesnej dorosłości – analiza międzykulturowa*, praca magisterska pisana pod kierunkiem prof. A.I. Brzezińskiej w Instytucie Psychologii WNS UAM, Poznań 2013 (rękopis niepublikowany)

Zagórska W., Jelińska M., Surma M., Lipska A., *Wydłużająca się droga do dorosłości*, Warszawa: Wydawnictwo: UKSW 2012

Zuziak W. (red), *Wokół tożsamości człowieka*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT 2006

IV. LITERATURA UZUPEŁNIAJĄCA

Arseth A.K., Kroger J., Martinussen M., Marcia J.E., *Meta-analytic studies of identity status and the relational issues of attachment and intimacy*, „Identity. An International Journal of Theory and Research” (9) 2009, s.1-32

Bachanek G., *Kultura umysłowa ponowoczesności*, w: K. Gózdź, J. Chyła, S. Kunka (red), *Teologia wobec nurtu ponowoczesności*, Pelpin: Wydawnictwo Bernardinum 2012, s. 31-40

- Bała M., *Źródła ponowoczesności jako zjawiska*, w: K. Góźdz, J. Chyła, S. Kunka (red), *Teologia wobec nurtu ponowoczesności*, Pelpin: Wydawnictwo Bernardinum 2012, s. 41-49
- Balistreri E., Busch-Rossnagel N.A., Geisinger K.F., *Development and preliminary validation of the Ego Identity Process Questionnaire*, „Journal of Adolescence”, (18) 1995, s. 179-192
- Balkin R.S., Schlosser L.Z., Levitt D.H., *Religious Identity and Cultural Diversity: Exploring the Relationships Between Religious Identity, Sexism, Homophobia, and Multicultural Competence*, „Journal of Counseling & Development”, 2009, z. 87, s. 420-427
- Baltazar T., Coffen R., *The role of doubt in religious identity development and psychological maturity*, „Journal of research on Christian Education” 2011, s. 182-194
- Bańka A., *Spoleczna psychologia środowiskowa*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2002.
- Barbour J.G., *Mity. Modele. Paradygmaty. Studium porównawcze nauk przyrodniczych i religii*, Kraków: ZNAK 1984
- Bardziejewska M., *Okres dorastania. Jak rozpoznać potencjał nastolatków*, w: A.I. Brzezińska (red), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, Sopot 2013, s. 345 – 377
- Bartczuk R.P., Wiechetek M.P., Zarzycka B., *Skala Przekonań Postkrytycznych D. Hutsebauta*, w: M. Jarosz (red). *Psychologiczny pomiar religijności*, Lublin 2011, s. 201-229
- Batson C.D., Schoenrade P., Ventis P., *Religion and the individual. A social perspective*, New York: Oxford University Press 1993
- Bauman Z., *Edukacja: wobec, wbrew i na rzecz nowoczesności*, w: M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak (red), *Wychowanie. Pojęcia. Procesy. Konteksty*, Gdańsk: GWP 2007, t.1, s. 139-154
- Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, Kraków 2006
- Bauman Z., *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa: Wydawnictwo Sic! 2000
- Bauman Z., *Tożsamość. Rozmowy z Benedetto Vecchim*, Gdańsk 2007
- Bee H.L., *Psychologia rozwoju człowieka*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka 2004
- Bell S., Lee Ch., *Does Timing and Sequencing of Transitions to Adulthood Make a Difference? Stress, Smoking, and Physical Activity among Young Australian Women*, „International Journal of Behavioral Medicine” 2006, nr 13, s. 265-274
- Berger J., *Święty baldachim, elementy socjologicznej teorii religii*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos 2005
- Berzonsky M.D, Adams G.R., *Reevaluating the Identity Status Paradigm: Still Useful after 35 Years*, “Developmental Review” 1999, nr 19, s. 557-590
- Berzonsky M.D., *Identity Style Inventory (ISI3): Revised version, Unpublished measure*, State University of New York, Cortland, NY 1992

- Boguszewski R. (opr.), *Rodzina – jej współczesne znaczenie i rozumienie*, Warszawa 2013, s. 2-9, www.cebos.pl
- Bokszański Z., *Tożsamość. Interakcja. Grupa*. Łódź 1989
- Bokwa I., *Fenomen i paradygmat ponowoczesności – próba definicji*, w: K. Góźdz (red), *In persona Christi*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2009, s.161-176
- Bokwa I., *Teologia w warunkach nowoczesności i ponowoczesności*, Sandomierz 2010
- Bosma H. S., Kunnen S.E., 2008, *Identity-in-context is not yet identity development-in-context*, „Journal of Adolescence”, 2008, nr 31, s. 281-289
- Bronk A., *Nauka wobec religii*, Lublin: TN KUL 1996
- Bronk A., *Zrozumieć świat współczesny*, Lublin 1998
- Brzeziński J., *Metodologia badań psychologicznych*, Warszawa 2004
- Brzeziński J., *Etapy konstruowania kwestionariusza osobowości*, w: W. Sanocki (red), *Kwestionariusze osobowości w psychologii*, Warszawa: PWN 1986
- Bynner M., *Rethinking the youth phase of the life course: the case for emerging adulthood?* „Journal of Adolescence” 2005, nr 19, s. 417-428
- Chaim W., *Psychologiczna analiza religijności niespójnej*, Lublin: RW KUL 1991
- Chałubiński M., *Homo religiosus Ericha Fromma*, w: E. Fromm, *Dogmat Chrystusa i inne pisma religioznawcze*, Lublin: Wydawnictwo Test 1992
- Chlewiński Z., *Religia a osobowość człowieka*, w: H. Zimoń (red), *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiologicznej*, Lublin: TN KUL 2000
- Chlewiński Z., *Religijność dojrzała* w: Z. Chlewiński (red), *Wybrane zagadnienia z psychologii pastoralnej*, Lublin: Wydawnictwo TN KUL 1989, s. 9-41
- Chlewiński Z., *Rola religii w funkcjonowaniu osobowości*, w: tenże (red), *Psychologia religii*, Lublin 1982
- Chlewiński Z., *Wprowadzenie do psychologii religii*, w: Z. Chlewiński (red), *Psychologia religii*, Lublin: TN KUL 1982, s. 89-129
- Chmielewski M., *Doświadczenie duchowe*, w: tenże (red), *Leksykon duchowości katolickiej*, Kraków 2002
- Chmielewski M., *Duchowość* w: tenże (red), *Leksykon duchowości katolickiej*, Lublin-Kraków: Wydawnictwo M 2002
- Chodubski A., *Państwo w kształtującym się ładzie informacyjnym*, „Studia Gdańskie” 2008
- Clark W.H., *The psychology of religion: an introduction to religious experience and behavior*, New York: The Macmillan co. 1958
- Côté J.E., Bynner J.M., *Changes in the transition to adulthood in the UK and Canada: the role of structure and agency in emerging adulthood*, „Journal of Youth Studies” 2008, nr 11(3), s.

251-268

Cuda J., *Interdyscyplinarna realizacja nadziei aktualizacji tożsamości człowieka*, w: J. Cuda (red), *Spoleczna aktualizacja tożsamości człowieka. Teologia fundamentalna w interdyscyplinarnym dialogu*, Katowice 2004

Czerka E., *Polityka społeczna krajów Unii Europejskiej wobec kwestii wkraczania młodych ludzi w dorosłość*, „Studia Gdańskie” 2008, nr 5, s. 109-122

Czerny J., *Zagrożenia wychowawcze we współczesnym świecie*, Katowice: „Śląsk” 1999

Dąbrowski K., *Dezintegracja pozytywna*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1979

Deconchy J.P., *The idea of God: its emergence between 7 and 16*, w: A. Godin (red), *From religious experience to religious attitudes*, Chicago: Loyola University Press 1965, s. 96-108

Dennet D.C., *Odczarowanie: religia jako zjawisko naturalne*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 2008

Diourez B., Fontaine J.R.J., Hutsebaut D., *A future elaboration of the Post-Critical Beliefscale: Evidence for the existence of four different approaches to religion in Flanders-Belgium*, „Psychologica Belgica” 2000

Drożdż M., *Tożsamość człowieka w cyberprzestrzeni*, w: W. Zuziak (red), *Wokół tożsamości człowieka*, Kraków 2006, s. 161-186.

Drwal R.Ł., *Adaptacja kwestionariuszy osobowości. Wybrane zagadnienia i ich techniki*. Warszawa 1995, s. 57-66

Fontaine J.R.J., Diourez B., Luyten P., Hutsebaut D., *The internal structure of Post-Critical Belief scale*, „Personal and individual differences” 2003, nr 35, 501-518

Frankl V.E., *Nieuświadomiony Bóg*, Warszawa: Pax 1978

Frankl V.E., *Psychotherapy and Existentialism*, Harmondsworth: Penguin 1967

Frankl V.E., *Redukcjonizm*, „Więź” 1970, nr 9 (149), s. 3-14. .

Frankl V.E., *Wola sensu. Założenia i zastosowanie logoterapii*, Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca 2010.

Frantz C.E., White K.M., *Individuation and attachment in personality development: extending Erickson's theory*, „Journal of Personality”, 1985, 53, 2, 224-256

Freud S., *Człowiek, religia, kultura*, Warszawa: Wydawnictwo: Książka i Wiedza 1967

Freud S., *Czynności natrętne a praktyki religijne*, w: tenże, *Charakter a erotyka*, (Dzieła 2, s. 5-14), Warszawa: Wydawnictwo KR 1996

Freud S., *Przyszłość pewnego złudzenia*, w: tenże, *Pisma społeczne*, (Dzieła 4, 121-161), Warszawa: Wydawnictwo KR 1998

Frielingsdorf K., *Demoniczne obrazy Boga*, Kraków: Wydawnictwo WAM 1997

Fromm E., *Szkice z psychologii religii*, Warszawa: Książka i Wiedza 1966

Gałdowa A., *Rozwój i kryteria dojrzałości osobowej*, w: A. Gałdowa (red), *Psychologiczne i egzystencjalne problemy człowieka dorosłego*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2005

Gasiul H., *Psychologia osobowości. Nurty, teorie, koncepcje*. Warszawa: Wydawnictwo Difin 2012

Giddens A., *Konsekwencje nowoczesności*, Kraków 2008

Głód F., *Kryzys religijny*, w: S. Gład (red), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, Kraków: WAM 2006, s. 179-200.

Gogacz M., *Teoria osoby u podstaw realistycznej etyki i pedagogiki*, w: E. Balawajder, P. Nitecki, A. Jabłoński, *Ku prawdzie we wspólnocie człowieka i Boga. Studia dedykowane ks. Stanisławowi Kowalczykowi*, Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne 1997, s. 68-77

Golan Z., *Pojęcie religijności*, w: S. Gład (red), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, Kraków 1971, s. 71-79

Góźdz K., Chyła J., Kunka S (red.), *Teologia wobec nurtu ponowoczesności*, Pelpin: Wydawnictwo Bernardinum 2012

Góźdz K., *Problem teologii ponowoczesności*, w: K. Góźdz, J. Chyła, S. Kunka (red), *Teologia wobec nurtu ponowoczesności*, Pelpin: Wydawnictwo Bernardinum, 2012, s. 5-8.

Granat W., *Fenomen człowieka. U podstaw humanizmu chrześcijańskiego*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2007

Grom B., *Psychologia religii. Ujęcie systematyczne*, Kraków: WAM 2009

Grom B., *Psychologia wychowania religijnego*, Kraków: Wydawnictwo WAM 2011

Grotevant H.D., *Toward a process model of identity formation*, „Journal of Adolescent Research”, 1987, nr 2, s. 203 – 222

Gruehn W., *Religijność współczesnego człowieka*, Warszawa: PAX 1966

Grzymała-Moszczyńska H., *Postawy młodzieży akademickiej wobec religii: struktura i dynamika*, Kraków: Nomos 1981

Grzymała-Moszczyńska H., *Psychologia religii*, w: H. Grzymała-Moszczyńska, J. Majchrowski (red), *Religioznawstwo. Podręcznik dla nauczyciela*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1989

Gunn, T.J., *The Complexity of Religion and the Definition of „Religion” in International Law*, „Harvard Human Rights Journal” 2003, nr 16, s. 189-215. Online: <http://www.stoa.org.uk/topics/religion/Complexity%20of%20the%20Definition%20of%20Religion%20-%20Harvard%20Human%20Rights%20Journal.pdf>

Gurba E., *Wczesna dorosłość*, w: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2, Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, 202-233.

Guzowski K., *Co jest personalizmem?*, w: K. Guzowski, G. Barth (red), *Współczesny fenomen osoby. W kręgu myśli personalistycznej Wincentego Granata*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2011, s.13-26

- Hamer D.H., *The God Gene. How Faith is Hardwired into our Gene*, New York: Doubleday 2004
- Harwas-Napierała B., *Tożsamość jednostki w epoce współczesnych przemian*, w: B. Harwas-Napierała, H. Liberska (red), *Tożsamość a współczesność. Nowe tendencje i zagrożenia*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 2007
- Helson R., Srivastava S., *Three paths of adult development: convers, seekers and achievers*, „Journal of Personality and Social psychology”, 2001
- Hendry L.B., M. Kloeb, *Conceptualizing emerging adulthood: inspecting the Emperor's New clothes?* „Child Development Perspectives” 2007, nr 1(2), s. 74-79
- Hood R.W., Hill P.C., Spilka B., *The Psychology of religion*, New York: The Guilford Press 2009
- Hornowska E., *Testy psychologiczne – teoria i praktyka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2001
- Hryniewicz W., *Na drodze pojednania. Medytacje ekumeniczne*, Warszawa: Verbinum 1998
- Hryniewicz W., *Pascha Chrystusa w dziejach człowieka i wszechświata. Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej*, Lublin: Wydawnictwo KUL 1991
- Huntington S.P., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa: Wydawnictwo: Muza 2005
- Hutsebaut D., 1996, *Post-critical belief. A new approach to the religion attitude problem*, „Journal of empirical Theology” 1996, nr 9, s. 48-66
- James W., *Doświadczenie religijne*, Kraków: NOMOS 2001
- Janka T., *Józefa Pastuszki koncepcja antropologii filozoficznej*, Poznań: RW WT UAM 2004
- Jansen Arnett J., L. Arnett Jansen, *A Congregation of One: Individualized Religious Beliefs among Emerging Adults*, „Journal of Adolescent Research”, 2002, wrzesień, z. 17, nr 5, s. 451-462.
- Jarmoch E., *Wiara i religijność*, w: L. Adamczuk, E. Firlit, W. Zdaniewicz (red), *Postawy społeczno-religijne Polaków 1991-2012*, Warszawa: Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC 2013, s. 29-57
- Jaworski J., *Psychologiczna analiza religijności personalnej*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 1998, Rok XLI 3-4, s. 77-88
- Jaworski R., Koczwara M., *Duchowość teocentryczna i antropocentryczna. Refleksja psychologiczna*, „Studia Płockie”, Płock 2011, t. XXXIX, s. 165-182
- Jaworski R., *Psychologiczna analiza religijności personalnej*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1998, nr 3-4, s. 77-88
- Jaworski R., 1989, *Psychologiczne korelaty religijności personalnej*, Lublin
- Jaworski R., *Rodzaje duchowości i ich znaczenie dla zdrowia*, wykład w ramach konferencji „Duchowa troska w praktyce medycznej”, Warszawa, 16.03.2012, rękopis niepublikowany

Jędraszewski M., *Homo: capax alterius, capax Dei. Emmanuela Levinasa myślenie o człowieku i Bogu*, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Teologiczny 1999

Judycki S., *Czy program naturalizacji epistemologii przekracza granice rozumienia*, „Analiza i Egzystencja”, 2009, nr 9, s. 199-208

Jung C.G., *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, Warszawa: Czytelnik 1976

Jung C.G., *Psychologia a religia*, Warszawa: Wydawnictwo: Książka i Wiedza 1970

Karczyńska E., *Odkrywanie siebie w narracji. Koncepcja tożsamości narracyjnej w myśli Paula Ricoeuera i Carlesa Tylora*, „Humaniora. Czasopismo Internetowe”, 2014, nr 1(5), s. 65-76

Karpiński P., *Paul Ricoeur: w poszukiwaniu tożsamości człowieka*, „Fides et ratio” 2013, nr 4(16), s. 35-49

Kądziółka W., *Oblicza dialogu wychowawczego w świetle adhortacji apostolskiej Familiaris consortio a wychowanie w rodzinie*, „Analecta Cracoviensia” 2012, nr 44, s. 115-125.

Kędzior J., *Rodzice wobec e-pokolenia*, w: E. Ślachcińska, A. Zduniak (red), *Jakość wobec wyzwań i zagrożeń XXI wieku*, Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa, 2011, s. 252-259

Kołakowski L., *O tożsamości zbiorowej*, w: K. Michalski (red), *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Kraków: ZNAK 1995, s. 44-55

Kostrubiec B., *Obrazy postmodernizmu. Badania empiryczne obrazu siebie i obrazu Boga u zwolenników postmodernizmu*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2004

Kotlarska-Michalska A., *Czynniki utrudniające proces tworzenia tożsamości*, w: B. Harwas-Napierała, H. Liberska (red), *Tożsamość a współczesność. Nowe tendencje i zagrożenia*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 2007

Kozielecki J., *Z Bogiem albo bez Boga. Psychologia religii: nowe spojrzenie*, Warszawa: Wydawnictwo PWN 1991

Krajewski M., *Czarne skrzynki, albo kultura materialna doby nowych mediów*, w: M. Flicia (red), *Młodzi i media*, Warszawa: SWPS 2010

Krajewski M., *Stan czuwania* w: M. Flicia (red), *Młodzi i media*, Warszawa: SWPS 2010

Krause N., *Religious support*, “In Multidimensional measurement of religiousness/spirituality for use in health research: A report of the Fetzer Institute/National Institute on Aging Working Group”, Kalamazo, MI: Fetzer Institute 1999, 57-64

Kroplewski Z., *Powołani do wolności*, Kraków: Wydawnictwo M 1998.

Kroplewski Z., *Drogi pogłębiania tożsamości kapłańskiej*, w: Z. Kroplewski, A. Offmański, (red.) *Ty jesteś kapłanem na wieki*, Szczecin: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Szczecińskiego 2006, 211-230.

Król J., *Psychologiczne aspekty badania fenomenu religii*, Opole Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego 2002

Krzysteczko H., *Znaczenie psychologii dla teologii pastoralnej*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1999, nr 32, s. 315-327

- Kubiak E., *Duchowość Nowej Ery*, „Studia socjologiczne”, 2002, nr 1, s. 43-60
- Kuczkowski S., *Psychologia religii*, Kraków: Wydawnictwo WAM 1993
- Kunnen E.S, Wassink M.E.W., *An Analysis of Identity Change in Adulthood*, „Identity: An International Journal of Theory and Research” 2003, nr 3(4), s. 347–366
- Łaguna M., *Budować obraz siebie: badania nad obrazem siebie studentów kształconych metodami aktywizującymi*, Lublin: RW KUL 1996
- Magaldi-Dopman D., Park-Taylor J., *Sacred Adolescence: Practical Suggestions for Psychologists Working With Adolescents’ Religious and Spiritual Identity*, „Spirituality in Clinical Practice”, 2013, z. 1(S), s. 40–52
- Laskowska B., *Młodzież wobec kryzysu religijnego*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych 2009, Rocznik I, s.129-148.
- Levenson M.R., Aldwin C.M., Igarashi H., *Religious development from Adolescence to Middle Adulthood*, w: R.F. Paloutzian, C.L. Park (red), *Handbook of the psychology of religion and spirituality*, New York: The Guilford Press 2013, s.183-197
- Libiszowska-Żółtkowska M., *Prolegomena*, w: M. Libiszowska-Żółtkowska(red.), *Tożsamości religijne w społeczeństwie polskim. Socjologiczne studium przypadków*, Warszawa: Difin 2009
- Libiszowska-Żółtkowska M. *Konwersja jako reorientacja tożsamości*, w: E. Budakowska (red), *Tożsamość bez granic. Współczesne wyzwania*, Wydawnictwo UW 2005
- Logan M.D., *A reconceptualization of Erickson’s theory: the repetition of existential and instrumental themes*, “Human Development”, 1986, 29, 125-136;
- Lopez A.B., Huynh V.W., Fuligni A.J., *A Longitudinal Study of Religious Identity and Participation During Adolescence*, „Child Development” 2011, lipiec / sierpień, z. 82, nr 4, s. 1297–1309
- Mariański J., *Praktyki religijne w Polsce w okresie przemian*, w: L. Adamczuk, E. Firlit, W. Zdaniewicz (red), *Postawy społeczno-religijne Polaków 1991-2012*, Warszawa: Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC 2013, s. 59-101
- Mariański J., *Religia w społeczeństwie ponowoczesnym. Studium socjologiczne*, Warszawa: Oficyna naukowa 2010
- Markstrom-Adams C, Hafstra G, Dougher K, *The ego-virtue of fidelity: A case for the study of religion and identity formation, in adolescence*, „Journal of Youth Adolescence”, 1994, nr 23, s. 453-469
- Martin L.L., Tesser A., *Some ruminative thoughts*, w: R. S. Wyer (red), *Advances in social cognition: Ruminative thoughts* Hillsdale, NJ: Erlbaum 1996, z. 9, s. 1–47
- Maslow A.H., *W stronę psychologii istnienia*, Warszawa 1986
- Medyk M., *Katecheta – Nauczyciel, Wychowawca, Świadek. Jego misja w warunkach nowej ewangelizacji*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, 2007, Rok VI, nr 1(10), s. 109.
- Michalski K., *Przedmowa*, w: tenże (red) *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel*

Gandolfo, Kraków: ZNAK 1995, s. 5-8

Mielicka H., *Tożsamość indywidualna a tożsamość społeczna jako wymiar religijności*, w: M. Libiszowska-Żółtkowska (red), *Tożsamości religijne w społeczeństwie polskim. Socjologiczne studium przypadków*, Warszawa: Difin 2009, s. 19-32

Moberg D.O., 1985, *Religiosity in old age*, w: (red.) L. Brown, *Psychology and Religion*, Penguin: Harmondsworth, s. 187-188, przedruk z: D.O. Moberg *Religiosity in old age*, „The Gerontologist”, nr 5(2), 78-87; Ch Y. Glock, On the Study of Religious Commitment, „Review of Recent Research Bearing on Religious and Character Formation. Research Supplement, Religious Education”, tom 57, nr 4, lipiec-sierpień 1962, 98-110.

Moberg D.O., *Science and the spiritual nature of man*, „Journal of the American Scientific Affiliation” 1967, nr 19 (1), s. 12-17

Moulin D., *Negotiating and constructing religious identities*, REA Annual Meeting 2013, Online: www.religioeducation.net

Mróz M., *Cnota wiary a godność i tożsamość człowieka. Na kanwie nauki św. Tomasza z Akwinu o sprawnościach*, w: C. Rychlicki, I. Werbiński (red), *Veritas cum Caritate – Intellegentia cum Amore*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2011, s. 317-346

Murawski R., *Problematyka wieku dorastania*, w: R. Murawski (red), *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie 1989, s. 10-26

Murawski R., *Rozwój religijny*, w: R. Murawski, *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie 1989 s. 70-94

Nelson L.J., Barry C.M., *Distinguishing Features of Emerging Adulthood: The Role of Self-classification as an Adult*, „Journal of Adolescent Research” 2005, nr 20(2)

Newman B.M., Newman P.R., *Development through life. A psychosocial approach*. Homewood, Illinois: The Dorsey Press 1979

Newman B. M., Newman P.R, *Live-Span Development. A Psychosocial Approach*, Eleventh Edition, Wadsworth: The Dorsey Press 2012.

Nieśpiał T., *Polska młodzież stawia na rodzinę*, „Rzeczpospolita” 2010, Online: <http://www.rp.pl/artykul/454182.html>

Nowak, M., Gawęda A., Janas-Kozik M., *Fizjologiczny rozwój psychoseksualny dzieci i młodzieży*, „Seksuologia Polska” 2010, z. 8, nr 2, s. 64-70

Oleś P.T., *Psychologia człowieka dorosłego*, Warszawa 2011

Oleszkowicz A., *Kryzys młodzieńczy – istota i przebieg*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1995

Pargament K.J., *Of means and ends: Religion and the search for significance*, „The International Journal for the Psychology of Religion” 1992, s. 201-229

Pastuszka J., *Osobowość a religijność człowieka. Analiza psychologiczna*, „Roczniki Filozoficzne” 1964

Paszkowska T., *Chrystoformizacja*, w: M. Chmielewski (red.), *Leksykon duchowości katolickiej*, Lublin–Kraków 2002, s. 123-124

Persinger A., *Neuropsychological bases of God beliefs*, New York: Praeger 1987

Pesch O.H., *Podstawowe zagadnienia antropologii teologicznej – łaska i usprawiedliwienie grzesznika*, w: E. Piotrowski, T. Węclawski (red), *Praeceptores. Teologia i teologowie języka niemieckiego*, Poznań 2007, s. 631-634

Piecuch C., *Bezwarunkowa decyzja jako źródło tożsamości człowieka*, w: W. Zuziak (red), *Wokół tożsamości człowieka*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT 2006, s. 29-42

Pindur A., *Związki intymne okresu dorastania i wczesnej dorosłości a tożsamość psychospołeczna*, Poznań: Instytut Psychologii im. Adama Mickiewicza 2000 (niepublikowany maszynopis pracy magisterskiej)

Piórczyński J., *Filozofia tożsamości Schellinga*, „Acta Universitatis Lodziensis”, 2011, nr 24, s. 73-88

Piotrowski K., *Tożsamość osobista w okresie wkraczania w dorosłość. Sytuacja młodych osób z ruchowym ograniczeniem sprawności i ich sprawnych rówieśników*, Wielichowo 2013

Piwowarski W., *Socjologia religii*, Lublin: RW KUL 1996

Pomianowski R., *Psychologiczne problemy kształtowania się religijności i jej dewiacje*, „Seminare” 1975, t. 01-08, s. 153-181

Popielski K., *Człowiek podmiot osobowy*, w: K. Guzowski, G. Barth (red), *Współczesny fenomen osoby. W kręgu myśli personalistycznej Wincentego Granata*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2011, s.87-98

Prężyna W., *Funkcja motywacyjna wartości religijnych w osobowości człowieka*, w: A. Biela i inni (red), *Wykłady z Psychologii w KUL w roku akademickim 1985/1986*, Lublin: RW KUL 1988

Prężyna W., *Funkcje postawy religijnej w osobowości człowieka*, Lublin: RW KUL 1981

Prężyna W., *Kształtowanie się życia religijnego w świetle psychologii rozwojowej*, „ZNAK” 1971, z. 23, nr 210, s. 1572-1586

Prężyna W., *Symptomy dojrzałej religijności*, w: W. Turek, J. Mariański (red), *Kościół w służbie człowieka*, Olsztyn: Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne 1990

Przytacznik-Gierkowska M., Tyszkowa M., *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, Warszawa: PWN 1996

Rattansi A., Phoenix A., *Rethinking youth identities: modernist and postmodernist framework*, „Identity. An International Journal of Theory and Research”, 2005, 5 (2), 97-123

Roof W.C., *A generation of seekers: The spiritual journeys of the boom generations*, San Francisco 1993, w: R.W. Hood, P.C.Hill, B. Spilka, *The Psychology of Religion*, New York-London: Harper San Francisco 2013

Różańska A., *Dylematy kształtowania tożsamości religijnej młodzieży a edukacja religijna*, w: M. Libiszowska-Żółtkowska (red), *Tożsamości religijne w społeczeństwie polskim. Socjologiczne studium przypadków*, Warszawa: Difin S.A 2009, 33-45

Schweitzer F., *Współzależności między rozwojem i religijnością dziecka*, „Horyzonty Wiary”, 8(1997)1, s. 19-34.

Seiffge-Krenke I., *Predicting the Timing of Leaving Home and Related Developmental Tasks: Parents' and Children's Perspectives*, „Journal of Social and Personal Relationships” 2010, nr 27, s. 495–518

Semik S., *Miejsce katechezy rodzinnej w procesie religijno-moralnego wychowania dziecka*, „Seminare” 1981, nr 5, s. 111-124

Siemianowski A., *Pytania o tożsamość człowieka*, w: W. Zuziak (red), *Wokół tożsamości człowieka*, Kraków: Wyd. Naukowe PAT 2006, s. 41-67

Sińczuch M., *Wchodzenie w dorosłość w warunkach zmiany społecznej*, Warszawa: Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego 2002

Składanowski M., *Tożsamość wyznaniowa. Studium ekumeniczne*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2012

Śliwak J., *Religijne style poznawcze a postawy wobec śmierci*, w: J. Makselon (red), *Człowiek wobec śmierci*, Kraków: Wydawnictwo PAT 2005, s. 317-336

Słownik Języka Polskiego, Online: <http://sjp.pwn.pl/>

Soiński B.J., *Osobowość a nawrócenie. Psychologiczno-pastoralna analiza osobowości nawróconych członków zakonów i grup religijnych*, Poznań 2010

Soiński J., *Pomoc psychologiczna w Wyższych Seminariach Duchownych w praktyce*, w: J. Makselon (red.), *Poradnictwo psychologiczno-religijne. Teoria i praktyka*, Kraków, 2001 s.134. 125-140.

Sokoluk W., *Wychowanie do życia w rodzinie. Podręcznik metodyczny dla nauczycieli*, Warszawa: WSiP 2003

Sondej M., *Rozwój społeczny młodzieży*, w: R. Murawski (red), *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie 1989, s. 38-47

Spaemann E., *Tożsamość religijna*, w: K. Michalski (red), *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Kraków: ZNAK 1995

Stachowski R., *Historia współczesnej myśli psychologicznej. Od Wundta do czasów najnowszych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR 2000

Stępień T., *Wprowadzenie do antropologii filozoficznej św. Tomasza z Akwinu*, Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Teologiczne 2013

Streib H., *Inter-religious negotiations: case studies on students' perception of and dealing with religious diversity*, w: H.G. Heimbrock, C. T. Scheilke, P. Schreiner (red), *Towards Religious Competence: Diversity as a Challenge for Education in Europe*, Münster: LIT 2001, s. 129- 149

- Studenski M., *Mój obraz Boga. Jak rodzice i katecheci mogą pomóc dziecku w kształtowaniu obrazu Boga*, Kraków: Wydawnictwo WAM 2008
- Swienko H., *Religia i religie*, Warszawa: Wydawnictwo ISKRY 1981
- Szafranec K., *Młodzi 2011*, Warszawa: Kancelaria Prezesa Rady Ministrów 2011
- Szentmartoni M., *Psychologia pastoralna*, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1995
- Sztajer S., *Racjonalność religii wobec niektórych współczesnych prób jej naturalizacji*, w: Z. Drozdowicz, Z. Melosik, S. Sztajer (red), *O racjonalności w nauce i w życiu społecznym*, Poznań: WNWNS UAM 2009, s. 273-289
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństw*, Kraków: ZNAK 2002
- Szwed R., *Tożsamość religijna*, w: M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański (red), *Leksykon socjologii religii. Zjawiska-badania-teorie*, Warszawa: Verbinum 2004
- Szymoń J., *Przedmiot psychologii religii*, w: S. Gład (red), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, Kraków: WAM 2006
- Tokarski S., *Obraz Boga a dojrzałość osobowościowa*, Warszawa: Wydawnictwo UKSW 2011
- Tokarski S., *Dojrzałość religijna*, www.psychologia.net.pl/artykul.php?level=191
- Tomasik P., *Katecheza Kościoła w Polsce wobec wyzwań nowej ewangelizacji*, „Verbum vitae”, 2012 (21), 280-281. 273-296.
- Tylor C., *Źródła współczesnej tożsamości*, w: K. Michalski, *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Kraków: ZNAK 1995, s. 9-21
- Van der Leeuw G., *Fenomenologia religii*, Warszawa: KiW 1978
- Van Hoof A., *The Identity Status Approach: In Need of Fundamental Revision and Qualitative Change*, „Developmental Review”, 1999, nr 19, s. 497–556
- Verhack I., *Kościół wobec sekularyzacji świadomości religijnej*, w: L. Balter (red), *Dramatyczne pytania naszego wieku*, Poznań 2006, s. 79-89
- Von Balthasar H.U., *Teodramatyka, t.1: Prolegomena*, Kraków: Wydawnictwo M 2005
- Walesa Cz., *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych okresów jego ontogenezy*, w: Z. Chlewiński (red), *Psychologia religii*, Lublin: TN KUL 1982, s. 143-180
- Walesa Cz., *Rozwój religijności człowieka, t. I: Dziecko*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2005
- Wandrasz M., *Religijność a postawa wobec choroby. Badania pacjentów z chorobami nowotworowymi*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL 1998
- Węclawski T., *Wspólny świat religii*, Kraków: Wydawnictwo Znak 1995
- Wilson D.S., *Evolution and Religion: The Transformation of the Obvious*, w: J. Bulbulia (red), *The Evolution of Religion: Studies, Theories and Critiques*, Santa Margarita 2008

Witsuby H., Pierwsze odniesienie małego dziecka do Boga, „Seminare” 1979, nr 4, s.169-177

Wnuk M., Marcinkowski J.T., *Psychologiczne funkcje religii*, „Probl Hig Epistemiol”, 2012, nr 93 (1), s. 239-243

Wójcik B., *Bioetyka i tożsamość człowieka*, Tarnów: BIBLOS 2007

Wolicki M., *Carla Gustava Junga a Victora Emila Frankla koncepcja religii*, w: S. Głaz (red), Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” i WAM 2009

Wulff D.M., *Psychologia religii*, Warszawa: WSiP 1999

Zaręba S.H., *Religijność dorosłych Polaków na początku XXI wieku*, Online: www.katecheza.episkopat.pl/pomoce/Religijnosc_doroslych.doc.

Zarzycka B., *Skala centralności religijności Stefana Hubera*, „Roczniki Psychologiczne” 2007, t. X, nr 1, s. 147

Zdybicka Z.J., *Człowiek i religia. Zarys filozofii religii*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL 1984

Zdybicka Z.J., *Czym jest i dlaczego istnieje religia?* w: H. Zimoń (red), *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiológicznej*, Lublin: TN KUL 2000, s. 53-69

Zdybicka Z.J., *Religia i religioznawstwo*, Lublin 1988

Zimmer-Gembeck P., *Intimacy dating goals and relationship satisfaction during adolescence and emerging adulthood: identity formation, age and sex as moderators* „International Journal of behavioral Development” 2006, nr 30 (2) , Online: http://www.sdrs.info/documents/PDF/Z-g_IJBD.pdf

Zimnica-Kuzioła E., *Główne stanowiska w psychologii religii. Wprowadzenie*, „Kultura i wartości” 2012, nr 1, s. 57-71

Ziółkowska B., *Okres wczesnej dorosłości. Jak rozpoznać potencjał młodych dorosłych*, w: A.I. Brzezińska (red), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, Sopot: Wydawnictwo GWP 2013, s. 423-468

Zuziak W., *Kształtowanie się osoby w wymiarze moralnym*, w: W. Zuziak (red), *Wokół tożsamości człowieka*, Kraków: Wyd. Naukowe PAT 2006, s. 91-109

V. STRONY INTERNETOWE

<http://www.adoracja.net/zakladka/zawartosc/8/kaplica-on-line>

http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2009/K_034_09.PDF

<http://www.ekai.pl/wydarzenia/raport/x21292/kosciol-lat-wolnosci-religijnosc-polakow/?print=1>

<http://www.jeffreyarnett.com/about.htm>

http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/L_podst_inf_o_rozwoju_dem_pl_do_2013.pdf

SPIS RYSUNKÓW

Rys. 1.1. Model Podwójnego Cyklu Formowania się Tożsamości	30
Rys. 1.2. Zmiany zachodzące od okresu dorastania do dorosłości.....	36
Rys. 1.3. Oczekiwania rozwojowe adolescentów i środowiska w okresie dorastania do dorosłości.....	38
Rys. 1.4. Wyznaczniki tworzenia poczucia własnej wartości w okresie adolescencji	39
Rys. 1.5 Procesy i wyznaczniki wchodzenia w dorosłość.....	46
Rys. 1.6. Czynniki wpływające na kształtowanie tożsamości osoby w okresie wczesnej dorosłości	48
Rys. 1.7. Wyznaczniki wkraczania w dorosłość	51
Rys. 2.1. Pojęcie religii i jej komponenty.	77
Rys. 2.2. Komponenty tworzenia tożsamości religijnej	98
Rys. 2.3. Wpływ czynników zewnętrznych na kształtowanie dojrzałej religijności adolescentów i wpływ religijności na różne aspekty życia dojrzewającego człowieka	103
Rys. 2.4. Wątpliwości jako element kryzysu kształtującego religijną dojrzałość	121
Rys. 2.5. Kontekst tworzenia tożsamości religijnej na przestrzeni trzech etapów rozwojowych: adolescencji, wyłaniającej się i wczesnej dorosłości.....	138
Rys. 3.1. Schemat badanych zmiennych	148
Rys. 3.2. Graficzne przedstawienie teorii i klasyfikacji czterowymiarowej koncepcji D. Hutsebauta	157
Rys. 3.3. Rozkład przynależności konfesyjnej respondentów i ich rodziców	165
Rys. 3.4. Autodeklaracja zaangażowania religijnego badanych.....	166
Rys. 3.5. Zaangażowanie religijne rodziców osób badanych – rozkład procentowy	167
Rys. 3.6. Zaangażowanie rodziców w religijne wychowanie swoich dzieci – samoopis ankietowanych.....	167
Rys. 4.1. Struktura powiązań między wymiarami tożsamości (wg taksonomii wrocławskiej) w grupie późnej adolescencji.....	173
Rys. 4.2. Struktura powiązań między wymiarami tożsamości (wg taksonomii wrocławskiej) w grupie wyłaniającej się dorosłości.....	174
Rys. 4.3. Struktura powiązań między wymiarami tożsamości (wg taksonomii wrocławskiej) w grupie wczesnej dorosłości.....	174
Rys. 4.4. Analiza skupień – statusy tożsamości religijnej.....	176
Rys. 4.5. Rozkład statusów tożsamości z podziałem na etapy rozwojowe – rozkład procentowy...	179
Rys. 4.6. Wymiary Skali Tożsamości Religijnej w poszczególnych etapach rozwojowych w przeliczeniu na skalę 0-100%	180

Rys. 4.7. Analiza skupień – statusy tożsamości osobowej	181
Rys. 4.8. Rozkład statusów tożsamości osobowej w poszczególnych okresach rozwojowych	184
Rys. 4.9. Wymiary tożsamości osobowej w poszczególnych etapach rozwojowych w przeliczeniu na skalę 0-100%	185
Rys. 4.10. Rozkład osób o określonej tożsamości religijnej (STR) w grupach o statusach tożsamości osobowej (DIDS) – rozkład procentowy	188
Rys. 4.11. Powiązanie Statusów Tożsamości Religijnej (STR) z podejściem do religii w kontekście chrześcijańskim (PCBS)	192
Rys. 4.12. Powiązanie Statusów Tożsamości Religijnej (STR) z obszarami wyznaczonymi przez Skalę Duchowości Teocentrycznej i Antropocentrycznej (DT-DA)	193
Rys. 4.13. Rozkład procentowy statusów tożsamości religijnej według płci	195
Rys. 4.14. Rozkład procentowy mężczyzn i kobiet w grupach o wyróżnionych statusach tożsamości religijnej	196
Rys. 4.15. Natężenie statusów tożsamości religijnej u kobiet i mężczyzn w przeliczeniu na skalę 0-100%	197
Rys. 4.16. Rozkład procentowy osób o określonym statusie tożsamości religijnej pod względem autodeklaracji dotyczącej zaangażowania w życie religijne	198
Rys. 4.17. Rozkład procentowy osób o różnych statusach tożsamości pod względem zaangażowania religijnego matek w okresie dzieciństwa respondentów	202
Rys. 4.18. Rozkład procentowy osób o różnych statusach tożsamości pod względem zaangażowania religijnego ojców w okresie dzieciństwa respondentów	203
Rys. 4.19. Rozkład procentowy osób o różnych statusach tożsamości pod względem zaangażowania matek w ich religijne wychowanie	204
Rys. 4.20. Rozkład procentowy osób o różnych statusach tożsamości pod względem aktualnego zaangażowania religijnego ich matek	206
Rys. 4.21. Rozkład procentowy osób o różnych statusach tożsamości pod względem aktualnego zaangażowania religijnego ich ojców	207
Rys. 5.1. Rozkład procentowy osób w poszczególnych statusach tożsamości z podziałem na okresy rozwojowe	225
Rys. 5.2. Korelacje pomiędzy wymiarami tożsamości religijnej (TR) i wymiarami tożsamości osobowej (DIDS)	230
Rys. 5.3. Rozkład procentowy mężczyzn i kobiet w grupach o wyróżnionych statusach tożsamości religijnej	237

SPIS TABEL

Tab. 1.1. Charakterystyka statusów tożsamości według Jamesa E. Marcii	28
Tab. 1.2. Wiek podejmowania społecznych ról dorosłości w Polsce	41
Tab. 1.3. Strategie wkraczania w dorosłość.....	51
Tab. 2.1. Cechy religijności dojrzałej i niedojrzałej	88
Tab. 2.2. Narzędzia do badania tożsamości religijnej.....	93
Tab. 2.3. Autodeklaracja religijna Polaków na podstawie badań z roku 2012 w podziale na grupy wiekowe.....	112
Tab. 2.4. Cechy religijności wewnętrznej i zewnętrznej wg. Allporta i Rossa.....	124
Tab. 2.5. Typy orientacji religijnej	126
Tab. 2.6. Wpływ wybranych czynników na poziom intensyfikacji wymiarów tożsamości i kształtowanie statusów tożsamości religijnej.	130
Tab. 3.1. Charakterystyka podskal Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości Religijnej uzyskanej na podstawie ekstrapolacji założeń narzędzia DIDS/PL	152
Tab. 3.2. Stałość całego kwestionariusza STR oraz poszczególnych podskal.....	153
Tab. 3.3. Wartość czynnikowa pozycji ostatecznej wersji Skali Tożsamości Religijnej.....	153
Tab. 3.4. Pozycje wchodzące w skład Skali Tożsamości Religijnej.....	154
Tab. 3.5. Rzetelność Skali Tożsamości Religijnej.....	154
Tab. 3.6. Analiza korelacji pomiędzy wymiarami tożsamości religijnej	154
Tab. 3.7. Wartość współczynnika korelacji dla zmiennych: wymiary tożsamości religijnej oraz Kwestionariusza Aprobaty Społecznej	156
Tab. 3.8. Rzetelność Skali Przekonań Post-krytycznych (PCBS) opracowanych przez R. P. Bartczuka, M.P. Wiechetek oraz B. Zarzycką.....	158
Tab. 3.9. Miejsce zebrania ankiety	161
Tab. 3.10. Podział grupy badanej pod względem wieku i płci (N=599).....	162
Tab. 3.11. Podział grupy badanej pod względem statusu zawodowego i płci	163
Tab. 3.12. Status zamieszkania badanej grupy	164
Tab. 3.13. Podział grupy badanej pod względem zaangażowania religijnego respondentów i ich rodziców	165
Tab. 4.1. Wymiary tożsamości religijnej	170
Tab. 4.2. Korelacje pomiędzy wymiarami tożsamości religijnej.....	171
Tab. 4.3. Tabela wyników standaryzowanych wymiarów tożsamości religijnej	175
Tab. 4.4. Tabela wyników standaryzowanych wymiarów tożsamości (N=570)	182
Tab. 4.5. Przynależność osób do poszczególnych statusów tożsamości religijnej (STR) oraz statusów tożsamości osobowej (DIDS) – rozkład liczbowy i procentowy	187

Tab. 4.6. Istotność testów dla wymiarów tożsamości religijnej z uwzględnieniem płci.....	196
Tab. 4.7. Rozkład liczbowy i procentowy statusów tożsamości religijnej z podziałem na płeć.....	197
Tab. 4.8. Rozkład procentowy osób o różnych statusach tożsamości religijnej pod względem autodeklaracji dotyczącej zaangażowania w życie religijne	199
Tab. 4.9. Rozkład procentowy osób o różnych statusach tożsamości religijnej pod względem zaangażowania religijnego rodziców osób ankietowanych w okresie ich dzieciństwa	200
Tab. 4.10. Rozkład procentowy osób w grupach o różnych statusach tożsamości religijnej pod względem aktualnego zaangażowania religijnego ich rodziców	205
Tab. 5.1. Istotność testu Chi-kwadrat Pearsona dla zmiennych: status tożsamości religijnej a grupa wiekowa.....	209
Tab. 5.2. Rozkład statusów tożsamości w poszczególnych grupach wiekowych.....	209
Tab. 5.3. Istotność współczynnika korelacji Pearsona dla wymiarów tożsamości religijnej i osobowej.....	210
Tab. 5.4. Istotność testu Chi-kwadrat Pearsona dla zmiennych: status tożsamości religijnej i osobowej.....	211
Tab. 5.5. Istotność korelacji dla zmiennych: podejście do religii w kontekście chrześcijańskim i statusów tożsamości religijnej	213
Tab. 5.6. Istotność korelacji dla wskaźników DT-DA i statusów tożsamości religijnej.....	214
Tab. 5.7. Porównania wielokrotne pomiędzy statusami tożsamości religijnej w obszarze duchowości teocentrycznej i antropocentrycznej	215
Tab. 5.8. Istotność testu Chi-kwadrat Pearsona dla zmiennych statusy tożsamości religijnej a płeć	216
Tab. 5.9. Istotność testu Chi-kwadrat Pearsona dla zmiennych statusy tożsamości religijnej a samoocena zaangażowania religijnego.....	217
Tab. 5.10. Rozkład zmiennych statusów tożsamości religijnej i samooceny zaangażowania religijnego (N=218)	217
Tab. 5.11. Istotność testu Chi-kwadrat Pearsona dla zmiennych statusy tożsamości religijnej a retrospektywna ocena zaangażowania religijnego rodziców w okresie dzieciństwa ankietowanych	218
Tab. 5.12. Istotność testu Chi-kwadrat Pearsona dla zmiennych statusy tożsamości religijnej a retrospektywna ocena aktualnego zaangażowania religijnego rodziców ankietowanych	219
Tab. 5.13. Rozkład statusów tożsamości religijnej według intensywności religijnego zaangażowania matek w okresie dzieciństwa ankietowanych i aktualnie	219
Tab. 5.14. Rozkład statusów tożsamości religijnej według intensywności religijnego zaangażowania ojców w okresie dzieciństwa ankietowanych i aktualnie	221
Tab. 5.15. Istotność testu Chi-kwadrat Pearsona dla zmiennych statusy tożsamości religijnej a retrospektywna ocena aktualnego zaangażowania religijnego rodziców ankietowanych	222
Tab. 5.16. Weryfikacja hipotez badawczych dotyczących związków pomiędzy poszczególnymi zmiennymi	223

ANEKSY

Aneks I

Skala Tożsamości Religijnej (STR)

(A. Wieradzka-Pilarczyk)

Poniżej znajdują się twierdzenia dotyczące przekonań, postaw i planów dotyczących światopoglądu religijnego. Proszę przeczytać je i ustosunkować się do nich zakreślając krzyżykiem odpowiednią wartość najlepiej opisującą Pani/Pana osobę według przedstawionego schematu:

Skala:

1 – Zdecydowanie tak   ☒ – Tak   3 – Raczej tak   4 – Nie mam zdania
5 – Raczej nie   6 – Nie   7 – Zdecydowanie nie

1.	Bardzo cenię sobie wyznawany przeze mnie system wartości.	1 2 3 4 5 6 7
2.	Boję się o moje życie duchowe.	1 2 3 4 5 6 7
3.	Interesują mnie nowe systemy religijne.	1 2 3 4 5 6 7
4.	Dzięki mojej wierze nie boję się śmierci.	1 2 3 4 5 6 7
5.	Religia pomaga mi w przeżywaniu trudności.	1 2 3 4 5 6 7
6.	Rozmyślałem na tym, czy zasady mojej religii zgadzają się z tym, do czego dążę.	1 2 3 4 5 6 7
7.	Konieczność stosowania systemu wartości, który obrałem jest dla mnie źródłem stresu.	1 2 3 4 5 6 7
8.	Interesują mnie nowe prądy religijne.	1 2 3 4 5 6 7
9.	Moja wiara pozwala mi pewnie przeżywać każdy dzień.	1 2 3 4 5 6 7
10.	Mam obawy dotyczące realizacji powziętych przeze mnie postanowień związanych z moją wiarą.	1 2 3 4 5 6 7
11.	Mam świadomość, że do wzrostu duchowego potrzebna mi jest wspólnota religijna.	1 2 3 4 5 6 7
12.	Moja wiara daje mi pewność i nie pozwala poddawać się trudnościom codziennego życia.	1 2 3 4 5 6 7
13.	Lękam się śmierci, gdyż czuję, że nie jestem w stanie sprostać wszystkim wymaganiom, które stawia przede mną moja wiara.	1 2 3 4 5 6 7
14.	Rozmyślałem o tym, czy cele religijne, do których dążę, wiążą się z tym, czego naprawdę chcę.	1 2 3 4 5 6 7
15.	Moja wiara ma wpływ na moje wybory moralne.	1 2 3 4 5 6 7
16.	Myślę, że wyznawany przeze mnie system wartości będzie dla mnie pomocny w życiu.	1 2 3 4 5 6 7
17.	Obrane przeze mnie wartości religijne powodują, że czuję się bezpiecznie	1 2 3 4 5 6 7
18.	Podjąłem/podjęłam już ostatecznie decyzję dotyczącą religii, z którą się utożsamiam.	1 2 3 4 5 6 7
19.	Mam obawy, że nie sprostam wyzwaniom, które stawia przede mną obrany system religijny.	1 2 3 4 5 6 7
20.	Religia jest dla mnie nieodłącznym elementem codzienności.	1 2 3 4 5 6 7
21.	Jestem otwarty na poznawanie innych systemów religijnych.	1 2 3 4 5 6 7
22.	Stale myślę czy decyzje podejmowane w przyszłości będą zgodne z moją wiarą.	1 2 3 4 5 6 7
23.	Wiem do czego prowadzi mnie moja wiara.	1 2 3 4 5 6 7
24.	Znalazłam/em już system wartości, który odzwierciedla moje potrzeby i sposób postrzegania świata.	1 2 3 4 5 6 7
25.	Utożsamiam się z zasadami moralnymi, które obowiązują w mojej religii.	1 2 3 4 5 6 7
26.	Intensywnie myślę nad wartościami, które przekazują różne religie i wyznania.	1 2 3 4 5 6 7
27.	Rozmowy z innymi o wierze ukierunkowują moje poszukiwania w kwestiach wiary	1 2 3 4 5 6 7
28.	Wiara pomaga mi szukać odpowiedzi na egzystencjalne pytania.	1 2 3 4 5 6 7
29.	Staram się odkryć, co inni myślą na temat religii, którą obrałem w życiu.	1 2 3 4 5 6 7
30.	Wiem, w jaki sposób chcę kształtować swoje życie religijne.	1 2 3 4 5 6 7
31.	Wyznałem stały system wartości religijnych.	1 2 3 4 5 6 7
32.	Staram się cały czas orientować, czy sposób wyznawanej przeze mnie wiary do mnie pasuje.	1 2 3 4 5 6 7
33.	Mam jasną wizję mojej religijności.	1 2 3 4 5 6 7

Aneks II

KWESTIONARIUSZ KAS

(J.T. Wilczyńska i R. Ł. Drwal)

Ze względu na prawa autorskie autorów poszczególnych skal, narzędzie badawcze opublikowane zostało w drukowanej wersji pracy, dostępne u autorki pracy doktorskiej.

Aneks III

SKALA DUCHOWOŚCITEOCENTRYCZNEJ I ANTROPOCENTRYCZNEJ (DT – DA)

(R. Jaworski)

Ze względu na prawa autorskie autorów poszczególnych skal, narzędzie badawcze opublikowane zostało w drukowanej wersji pracy, dostępne u autorki pracy doktorskiej.

Aneks IV

**Skala Wymiarów i Statusu Tożsamości (DIDS/PL)
(Luyckx, i in.; adaptacja Brzezińska, Piotrowski i in.)**

Ze względu na prawa autorskie autorów poszczególnych skal, narzędzie badawcze opublikowane zostało w drukowanej wersji pracy, dostępne u autorki pracy doktorskiej.

Aneks V

PCBS

(D. Hutsebaut)

(adaptacja B. Zarzycka, R. P. Bartczuk i M. P. Wiechetek)

Ze względu na prawa autorskie autorów poszczególnych skal, narzędzie badawcze opublikowane zostało w drukowanej wersji pracy, dostępne u autorki pracy doktorskiej.